

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ПРАВНИ ФАКУЛТЕТ

Наталија Д. Лукић

КРИМИНАЛИТЕТ КОМПАНИЈА

докторска дисертација

Београд, 2017.

UNIVERSITY OF BELGRADE
LAW FACULTY

Natalija D. Lukić

CORPORATE CRIME

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2017.

ПОДАЦИ О МЕНТОРУ И ЧЛАНОВИМА КОМИСИЈЕ

Ментор:

Др Ђорђе Игњатовић, редовни професор Правног факултета Универзитета у Београду

Чланови Комисије:

Др Дејан Поповић, редовни професор Правног факултета Универзитета у Београду

Др Милан Шкулић, редовни професор Правног факултета Универзитета у Београду

Др Горазд Мешко, редовни професор Факултета за безбедност Универзитета у Марибору

Др Игор Вуковић, ванредни професор Правног факултета Универзитета у Београду

Датум одбране

*Посвећено мојим родитељима
и мом Немањи*

ПОДАЦИ О ДОКТОРСКОЈ ДИСЕРТАЦИЈИ

НАСЛОВ: КРИМИНАЛИТЕТ КОМПАНИЈА

РЕЗИМЕ: У последњих неколико деценија приметно је све учесталије илегално пословање компанија. Последице таквог поступања су бројне и несагледиве, а по озбиљности превазилазе оне које су резултат конвенционалног криминалитета. У домаћој литератури овој проблематици није приступано систематски, а у малобројним радовима обрађена су само поједина питања.

Предмет дисертације је истраживање криминалитета компанија из три угла: феноменолошког, етиолошког и социјалног реаговања, превасходно кроз изрицање кривичних санкција. Поред тога, анализирали смо и адекватност кривичноправног реаговања на криминалитет компанија.

Резултати истраживања показују да су знатно заступљенија дела у сфери привредног пословања у односу на она која погађају живот људи или животну средину, док студије о тамној бројци показују да се велики број ових дела не пријављује. Анализа етиолошке димензије показала је да се може успоставити разлика између две категорије учинилаца – прву чине лица која су по правилу раније неосуђивана и остварују боље резултате на плану личности и социјалних односа у поређењу са другом групом коју превасходно чине хронични преступници. На плану кажњавања условна осуда је заступљенија у односу на целокупни криминалитет, али је у последњим годинама приметна репресивнија казнена политика. Друштвени положај окривљених нема утицаја на плану кажњавања.

Теоријском анализом као и разматрањем примера из праксе указано је на недостатке у примени кривичног права што може допринети разумевању непримене Закона о одговорности правних лица за кривична дела.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Криминалитет, компаније, криминолошка анализа, одговорност правних лица за кривична дела.

НАУЧНА ОБЛАСТ: Правне науке

УЖА НАУЧНА ОБЛАСТ: Кривично право

УДК БРОЈ: 343.37:347.72

DATA ON PHD THESIS

TITLE: CORPORATE CRIME

SUMMARY: In recent decades it is notable that illegal behavior of companies is more frequent. The consequences of this behavior are numerous and far-reaching and in severity outweigh those which are the result of conventional crime. Domestic literature has not accessed this problem systematically and few published articles dealt with only certain issues. The subject of dissertation is corporate crime from three different aspects: phenomenology, etiology and social reaction primarily through the imposition of criminal sanctions. Additionally, we have examined the adequacy of criminal law reaction to corporate crime.

The research results first and foremost show that economic criminal offences (economic corporate crime) are more often prosecuted than crimes affecting human life and health or nature (violent corporate crime). Moreover, conducted studies on dark figure show that a large number of these criminal offences are not reported. With regard to etiological aspect, analysis has shown that it is possible to establish the difference between two categories of perpetrators – the first consists of persons without criminal histories and who achieve better results in respect to personal traits and social relations as compared to the second group consisted primarily of chronic offenders. Finally, when it comes to the punishment of these offenders, probation is more prevalent in comparison to the overall crime, but in recent years more repressive penal policy is observable. The research results also show that social status of perpetrators has no influence on the punishment.

As for the adequacy of criminal law reaction, the theoretical analysis as well as the examination of the cases in practice has shown that there are some deficiencies in criminal law application which can contribute to understanding of non-application of Code on liability of legal persons for criminal offences.

Key words: crime, companies, criminological analysis, liability of legal persons for crimes.

SCIENTIFIC AREA: Legal Sciences

SPECIFIC SCIENTIFIC AREA: Criminal Law

UDC NUMBER: 343.37:347.72

САДРЖАЈ

УВОД.....	1
1. ДЕФИНИЦИЈА КРИМИНАЛИТЕТА КОМПАНИЈА.....	10
1.1. Схватања криминалитета компанија у криминолошкој литератури.....	10
1.2. Криминалитет компанија из кривичноправног угла.....	22
1.3. Однос према другим типовима криминалитета.....	24
1.3.1. Однос према криминалитету белог оковратника.....	24
1.3.2. Однос према организованом криминалитету.....	26
1.3.3. Компанијско-државни криминалитет.....	28
1.4. Покушај одређења криминалитета компанија.....	30
2. ФЕНОМЕНОЛОШКА ДИМЕНЗИЈА.....	32
2.1. Распрострањеност криминалитета компанија	32
2.1.1. Подаци на основу спроведених истраживања.....	34
2.1.2. Студије о жртвама.....	37
2.1.3. Статистички подаци.....	39
2.2. Типологија криминалитета компанија.....	44
2.3. Појавни облици криминалитета компанија.....	47
2.3.1. Економски криминалитет компанија.....	47
2.3.1.1. Криминалитет којим се угрожава привредни систем.....	48
2.3.1.1.1. Повреда конкуренције.....	48
2.3.1.1.2. Трговина поверљивим информацијама.....	53
2.3.1.1.3. Злоупотребе у вези са јавним набавкама.....	56
2.3.1.2. Криминалитет којим се угрожава пословање других компанија.....	59
2.3.1.2.1. Преваре у финансијским извештајима.....	59
2.3.1.2.2. Стечајна превара.....	63
2.3.1.3. Криминалитет на штету државе.....	66

2.3.1.3.1. Прање новца.....	66
2.3.1.3.2. Утаја пореза.....	71
2.3.1.4. Криминалитет на штету потрошача и клијената.....	73
2.3.1.5. Корупција.....	75
2.3.2. Криминалитет компанија који за последицу има повреду/угрожавање живота и здравља људи или животне средине.....	80
2.3.2.1. Криминалитет којим се угрожава здравље и безбедност на раду.....	80
2.3.2.2. Стављање у промет производа опасних по здравље и живот људи.....	83
2.3.2.3. Еколошки криминалитет.....	88
2.4. Виктимолошки аспект.....	95
2.4.1. Жртве криминалитета компанија.....	95
2.4.2. Последице криминалитета компанија.....	98
3. ЕТИОЛОГИЈА КРИМИНАЛИТЕТА КОМПАНИЈА.....	100
3.1. Традиционална криминолошка објашњења.....	100
3.1.1. Теорија рационалног избора.....	100
3.1.2. Теорија рутинске активности.....	102
3.1.3. Позитивистичка оријентација.....	103
3.1.3.1. Теорија диференцијалне асоцијације.....	103
3.1.3.2. Технике неутрализације.....	108
3.1.3.3. Контролне теорије.....	110
3.1.3.4. Теорија друштвеног притиска.....	115
3.1.4. Интегративни приступ.....	119
3.2. Организациони приступ.....	123
3.2.1. Теоријско објашњење.....	123
3.2.2. Фактори.....	125
3.3. Социјалне карактеристике и пол учинилаца.....	130
3.4. Криминалне каријере и криминалитет компанија.....	134

3.5. Финансијска криза и криминалитет компанија.....	138
4. СОЦИЈАЛНА РЕАКЦИЈА НА КРИМИНАЛИТЕТ КОМПАНИЈА.....	144
4.1. Систем неформалне социјалне контроле.....	144
4.1.1. Перцепција јавности о криминалитету компанија.....	144
4.1.2. Медијско извештавање о криминалитету компанија.....	150
4.1.3. Други облици неформалног реаговања на криминалитет компанија.....	152
4.2. Систем формалне социјалне контроле.....	155
4.2.1. Кривично право и криминалитет компанија.....	155
4.2.1.1. Примена општих института и постулата.....	155
4.2.1.2. Оправданост увођења одговорности правних лица за кривична дела.....	161
4.2.2. Казненоправне одредбе у домаћем правном поретку.....	169
4.2.2.1. Историјски развој правних прописа.....	169
4.2.2.2. Кривични законик и споредно кривично законодавство.....	171
4.2.2.3. Закон о одговорности правних лица за кривична дела.....	172
4.2.2.4. Привредни преступи и прекршаји.....	185
4.2.3. Облици реаговања на криминалитет компанија.....	191
4.2.3.1. Интерна регулација.....	191
4.2.3.2. Улога (спољних) ревизора.....	193
4.2.3.3. Државне регулаторне организације.....	194
4.2.3.4. Систем кривичног прогона.....	198
4.2.4. Судови и изрицање кривичних санкција.....	203
4.2.4.1. Заступљеност и врсте изречених кривичних санкција.....	203
4.2.4.2. Фактори које судови узимају у обзир приликом изрицања кривичних санкција.....	205
4.3. Предлози за сузбијање криминалитета компанија.....	207

5. ЕМПИРИЈСКО ИСТРАЖИВАЊЕ КРИМИНАЛИТЕТА КОМПАНИЈА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ.....	211
5.1. Методолошки оквир.....	211
5.1.1. Предмет истраживања.....	211
5.1.1.1. Теоријско одређење криминалитета компанија.....	211
5.1.1.2. Радна дефиниција.....	212
5.1.2. Циљеви истраживања.....	213
5.1.3. Хипотезе у истраживању.....	214
5.1.4. Методе истраживања.....	217
6. РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА.....	228
6.1. Феноменолошка димензија.....	228
6.1.1. Распрострањеност криминалитета компанија.....	228
6.1.2. Распрострањеност привредних преступа правних лица.....	241
6.1.3. Студије о жртвама.....	248
6.1.3.1. Резултати испитивања физичких лица о виктимизацији криминалитетом компанија.....	248
6.1.3.2. Студија о виктимизацији компанија.....	255
6.1.4. Други показатељи тамне бројке криминалитета.....	263
6.1.5. Сумирање резултата истраживања феноменолошке димензије.....	269
6.2. Етиолошка димензија.....	275
6.2.1. Анализа судских пресуда.....	276
6.2.2. Анализа затворске популације.....	281
6.2.2.1. Прва категорија осуђеника.....	282
6.2.2.2. Друга категорија осуђеника.....	290
6.2.2.3. Поређење две групе осуђеника.....	299
6.2.3. Студија случаја.....	300
6.2.4. Сумирање резултата истраживања етиолошке димензије.....	303
6.3. Казнена политика судова.....	308

6.3.1. Структура изречених кривичних санкција.....	308
6.3.2. Структура изречених санкција правним лицима за привредне преступе.....	316
6.3.3. Кажњавање за кривично дело пореске утаје.....	318
6.4. Адекватност примене кривичног права на криминалитет компанија.....	331
6.4.1. Анализа одлука Комисије за заштиту конкуренције.....	331
6.4.2. Анализа кривичних пријава Инспектората за рад.....	339
6.5. Сумирање резултата истраживања адекватности кривичноправног реаговања.....	347
7. ЗАКЉУЧАК.....	353
СПИСАК ЛИТЕРАТУРЕ.....	368
ПРАВНИ ПРОПИСИ.....	389
ИНТЕРНЕТ АДРЕСЕ.....	390
ПРИЛОЗИ.....	393

УВОД

Криминалитет компанија заједно са криминалитетом белог оковратника један је од конкретних доприноса криминологије разумевању и објашњењу криминалног феномена. Иако се сматра да је овај тип криминалитета „откривен“ пре отприлике пола века, чињеница је да су компаније и знатно пре тога кршиле прописе како би на тај начин профитирале. Тако је на пример енглеска компанија *South Sea Company*, основана 1711. године у Лондону, акционарима обећавала велики профит на основу трговине робовима као и на основу трговине у Јужној Америци. Како ни тадашњи акционари нису имали много искуства, порасла је потражња за акцијама које су се куповале по ниским ценама и чија је вредност током прве деценије расла. У међувремену компанија није успела да оствари велику зараду, а појавила се и конкуренција што је довело до краха и великих финансијских губитака. У литератури се овај случај наводи као пример прве велике модерне финансијске кризе.¹

Криминалитет компанија представља подврсту криминалитета белог оковратника. Разлика се углавном чини на плану користи – да ли је лична или у интересу компаније. Ипак, у многим случајевима је тешко разграничити ове две врсте користи, јер и када се кривично дело врши у интересу правног лица често ће постојати макар и посредна лична корист (на тај начин се на пример гради професионална каријера).² Због тога, као и због чињенице да многи аутори разматрају карактеристике, узроке и социјално реаговање на ова два типа криминалитета као да је у питању један феномен, у раду ћемо поред термина „криминалитет компанија“ користити и термин „криминалитет белог оковратника“ у оним случајевима када цитирани извори за предмет проучавања имају оба типа криминалног поступања. Анализа са друге стране неће обухватити кривична дела криминалитета белог оковратника која могу имати искључиво личну корист, а по правилу се врше на штету организације односно компаније (на пример проневера).

¹ G. Geis, *The Evolution of the Study of Corporate Crime*, in: M. B. Blankenship (ed.), *Understanding Corporate Criminality*, New York, 1993, p. 3-28.

² Ђ. Игњатовић, Појмовно одређење криминалитета белог оковратника, *Архив за правне и друштвене науке*, бр.1-3, 1996, стр. 229-242.

У нашој ранијој литератури криминалитет компанија изучаван је преваходно кроз радове и излагања о привредном криминалитету. Но, ни тада није постојала сагласност која све понашања треба да буду обухваћена овим појмом. По једном мишљењу привредни криминалитет у ужем смислу обухватао је само кривична дела уперена против привреде, што је у основи био кривичноправни приступ. За ова кривична дела користио се и термин „економски криминалитет“ који не подразумева сва кривична дела која имају користољубив мотив, већ се ради о „криминалитету који настаје у економским процесима (производња, потрошња, размена), а његови носиоци су субјекти тих односа који располажу одређеним овлашћењима и фактичким могућностима да утичу на судбину тих односа“.³ У ширем смислу привредни криминалитет обухвата и одређена кривична дела против службене дужности (послуга, проневера, примање и давање мита, злоупотреба службеног положаја), што је и разумљиво ако се има у виду да учинилац ових кривичних дела поред службеног може бити и одговорно лице. У време постојања друштвене својине под овим типом криминалитета подразумевала су се и дела која би данас била одређена као криминалитет белог оковратника, а која су учињена на штету овог облика својине (крађа, утаја, оштећење туђе ствари, превара, прикривање).⁴ Напоследку, по многим ауторима привредни криминалитет обухвата и привредне преступе и привредне прекршаје.⁵ Тако на пример А. Петровић под привредним криминалитетом подразумева „све облике понашања појединаца, група и правних лица којима се на било који начин напада наш привредни систем и друштвена имовина, а која су инкриминисана

³ Б. Бановић, Појам, обим, структура и друге карактеристике привредног криминалитета у СР Југославији, у: Д. Радовановић, Ђ. Михаљевић (ур.), *Привредни криминал и корупција*, Београд, 2001, стр. 5-38. Са друге стране, нека кривична дела која су се раније и по кривичноправној класификацији сврставала у привредни криминалитет (шумска крађа) у суштини не припадају овом типу криминалитета. Види: М. Шкулић, Основни кривичноправни аспекти стечаја, *Билтен судске праксе привредних судова*, Београд, бр. 4/2016, стр. 459-487. Но, данас је кривично дело сврстано у групу дела против животне средине.

⁴ D. Cotić, Osnovne karakteristike kaznene politike u oblasti privrednog kriminaliteta, u: M. Milutinović, V. A. Vasiljević (ur.), *Privredni kriminalitet (Materijali sa savetovanja „Bitne karakteristike i stanje privrednog kriminaliteta u Jugoslaviji u našim savremenim uslovima“*, *Cavtat*, 7. do 9. aprila 1977. godine), Београд, 1977, p. 53-68.

⁵ V. Pešić, Bitne karakteristike i stanje privrednog kriminaliteta u Jugoslaviji u savremenim uslovima, u: M. Milutinović, V. A. Vasiljević (ur.), *Privredni kriminalitet (Materijali sa savetovanja „Bitne karakteristike i stanje privrednog kriminaliteta u Jugoslaviji u našim savremenim uslovima“*, *Cavtat*, 7. do 9. aprila 1977. godine), Београд, 1977, p. 7-27.

позитивним прописима у форми кривичних дела, привредних преступа или прекршаја.⁶

За разлику од претходних дефиниција које су се ослањале на различите групе кривичних дела, било је и мишљења да привредни криминалитет не треба нужно да се поклапа са кривичноправном класификацијом. Тако на пример М. Милутиновић сматра да „привредни криминалитет обухвата све антидруштвене делатности које су инкриминисане као кривична дела којима се напада систем привредних односа и друштвена својина, која служи као основа за његово функционисање и развијање.“ Овај аутор сматра да треба извршити селекцију инкриминација и тврди да ни сва кривична дела у групи дела против народне привреде не могу бити подведена под појам привредног криминалитета, јер правне лимитације не морају бити релевантне за одређење криминалитета.⁷ Слично Д. Давидовић сматра да кривична дела оштећења заштитних уређаја у рудницима, фабрикама и радилиштима као и непрописно и неправилно извођење грађевинских радова треба да буду подведена под привредни криминалитет.⁸

И у страниј литератури се поред термина криминалитета белог оковратника као и криминалитета компанија користе тремини „економски криминалитет“ као и „финансијски криминалитет“. Први се, слично као и према ставовима домаћих аутора, не односи на сва имовинска кривична дела, већ на она која се врше у привредном контексту (поред класичних привредних кривичних дела то су на пример превара и корупција).⁹ Финансијски криминалитет по једнима обухвата криминална понашања на финансијским тржиштима у која су укључене финансијске институције и која имају несагледиве последице.¹⁰ По другима под овим појмом обухваћена су тачно одређена кривична дела (превара, злоупотребе на тржишту, прање новца и финансирање тероризма, класични облици криминалитета компанија).¹¹

⁶ А. Petrović, *Osnovi kriminologije privrednog kriminaliteta*, Beograd, 1988, p. 22.

⁷ М. Milutinović, *Kriminologija*, Beograd, 1990, p. 206-210.

⁸ Д. Davidović, *Privredni kriminalitet i uloga društvene kontrole u njegovom suzbijanju*, Beograd, 1965, p. 9.

⁹ М. Levi, *Financial Crimes in Comparative Context*, in: S. G. Shoham, P. Knepper, M. Kett, *International Handbook of Criminology*, Boca Raton, 2010, p. 309-342.

¹⁰ Д. О. Friedrichs, *Trusted Criminals: White Collar Crime in Contemporary Society*, Belmont, 2009, p. 168-169.

¹¹ М. Levi (2010), *op.cit.*, p. 310.

Заинтересованост криминолога за ову тему варирала је током претходних деценија. Сатерлендово скретање пажње на овај тип криминалитета није битно променило интересовања криминолога тога доба. Тек неколико деценија касније ситуација се мења. На интересовање утичу различите околности па тако економске кризе и скандали које проузрокују корпорације доводе до пада поверења грађана не само у економски, већ и у политички систем за који се сматра да је у симбиози са првим.¹² Првобитно су се криминолози бавили питањима класификације понашања која треба одредити као криминалитет компанија, што је разумљиво имајући у виду да се не ради о прецизној правној категорији. Потом се пажња усмерава на анализу последица овог типа криминалитета те готово сваки текст о њему започиње давањем примера који је проузроковао несагледиве последице по живот, здравље људи, по животну средину или финансијски систем. Криминалитет компанија као и криминалитет белог оковратника су нарочито предмет пажње радикалних и критички настројених криминолога, јер ови типови криминалитета представљају добре примере утицаја економске на политичку сферу и сходно томе на обликовање и примену закона. Без обзира на пораст интересовања, и даље је чињеница да у поређењу са конвенционалним криминалитетом криминолози посвећују мање пажње овом типу криминалитета (у неким радовима је чак израчунат проценат страница који криминолози посвећују овој теми и он се креће око 7%¹³).

Када је у питању домаћа литература, аутори су се, као што је већ напоменуто, последњих деценија претежно бавили проблемима привредног криминалитета,¹⁴ док су криминолошки радови о криминалитету белог

¹² E. H. Sutherland, White-Collar Criminality, *American Sociological Review*, n. 5, 1940. Према: F. T. Cullen, M. L. Benson, White Collar Crime: Holding a Mirror to the Core, *Journal of Criminal Justice Education*, vol. 4, n. 2, 1993, p. 325-347.

¹³ *Ibid.*

¹⁴ Међу неким од важнијих монографских дела су *Криминал у привреди* (Д. Радовановић, Београд, 1954), *Привредни криминалитет и улога друштвене контроле у његовом сузбијању*, (Д. Давидовић, Београд 1963); *Привредни криминалитет у Југославији 1960–1963* (Д. Ивошевић, В. Симоновић, Ж. Алексић и О. Перић, Београд, 1966); *Основи криминологије привредног криминалитета* (А. Петровић, Београд 1988). Од новије литературе могу се између осталих навести и: *Привредни криминал у условима економске транзиције*, (Н. Тањевић, Београд, 2012); *Привредни криминалитет*, (М. Бошковић, Бар, 2009).

Од конференција могу се издвојити: Саветовање криминолошког института у Цавтату 1977. године (*Битне карактеристике привредног криминалитета у Југославији*); 24. Саветовање југословенског удружења за криминологију и кривично право, Блед, 1986 (*Процена успешности*

оковратника као и о криминалитету компанија су мање заступљени. Тако на пример Ђ. Игњатовић одређује криминалитет белог оковратника као „вид имовинског криминалитета састављен од дела кажњивих у кривичном закону, извршених од стране лица високог друштвеног положаја у оквиру њиховог занимања, чиме она злоупотребљавају поверење које због положаја и (или) занимања уживају.“¹⁵ С. Константиновић-Вилић, В. Николић-Ристановић и М. Костић истичу да су извршиоци овог типа криминалитета пословни људи, чиновници и лица која имају посебан друштвени статус, власт, утицај и моћ. То су припадници највиших друштвених слојева у одређеним службама – банкарство, осигурање, трговина, железница, државне институције, инспекцијске или пореске службе, полицијске и царинске службе, медицина.¹⁶ М. Шкулић истиче да се привредни криминалитет може сматрати „обликом криминалитета белих крагни, што посебно важи за најозбиљније форме привредног криминалитета као и коруптивна кривична дела учињена од стране лица на високим социјалним положајима, а у вези са привредним криминалитетом.“¹⁷

Када је у питању криминалитет компанија у домаћој литератури се наводи да се ради о подврсти криминалитета белог оковратника. Тако на пример З. Кековић и М. Милошевић одређују корпоративни криминалитет као „врсту противправног понашања одговорног лица (или другог лица чији се акти могу урачунати корпорацији), којим се крше кривичне, привредно-преступне или прекршајне норме у намери стицања користи за правно лице, а које се по важећим

сузбијања привредног криминалитета); и Саветовање криминолошког института у Будви 2001. године (*Привредни криминал и корупција*).

¹⁵ Ђ. Игњатовић, Појмовно одређење криминалитета белог оковратника, *Архив за правне и друштвене науке*, бр. 1-3, 1996, стр. 229-242.

¹⁶ S. Konstantinović-Vilić, V. Ristanović-Nikolić, M. Kostić, *Kriminologija*, Beograd, 2010, p. 191. Потребно је међутим нагласити да када се ради о кршењу прописа од стране службених лица или лица на политичким позицијама да ће се радити о криминалитету белог оковратника само ако је кршење закона руковођено користољубљем. Види: Ђ. Игњатовић (1996), *оп.цит*, стр. 238. И у страниој литератури је јасно да се кршење закона од стране ових лица подводи под криминалитет белог оковратника само када се ради о коруптивном деловању. Види нпр: L. Siegel, *Criminology, Theories, Patterns and Typologies*, Boston, 2010, p. 398-405.

¹⁷ M. Škulić, *Privredni kriminalitet*, Bar, 2010, p. 15.

прописима приписује самој корпорацији“.¹⁸ Слично становиште заузимају и Б. Бановић и М. Милошевић.¹⁹

Напоследку, последњих година порасла је заинтересованост за проблем еколошког криминалитета, који се у одређеној мери преклапа са криминалитетом компанија.²⁰ Када су у питању кривична дела која за последицу имају повреде или смрт на радном месту, у домаћој литератури има радова који обрађују ову проблематику из радноправног и грађанскоправног угла, док радова из области кривичног права као и из криминологије готово да и нема.

Један од разлога мање заинтересованости су сигурно и потешкоће са којима се криминолози сусрећу приликом истраживања ове појаве. За разлику од конвенционалног криминалитета о коме су подаци доступни, а учиниоци кривичних дела се могу пронаћи у казним заводима, ситуација са криминалитетом компанија је посве другачија. За почетак, готово да не постоје евиденције овог типа криминалитета што онемогућава не само проучавање већ и компарацију. То са друге стране отвара могућност за коришћење других истраживачких техника па није реткост да криминолози резултате својих истраживања заснивају на појединачним случајевима о којима се подаци добијају путем интервјуа или документационе анализе. Колико је тешко доћи до података показују и случајеви истраживања криминалитета компанија на основу медијских извештаја.²¹ Вероватно да је проблем у вези са прикупљањем података узроковао и спровођење анализа на основу свих доступних података без обзира да ли су у питању кривична дела или други преступи све док се као учиниоци појављују компаније.

Проблем код овог типа криминалитета је и чињеница да се ради о правним лицима. Већ сâм назив криминалитет компанија има противречности у себи. Наиме, правило је да кривично дело чини човек, да је за кривичну одговорност

¹⁸ З. Кековић, М. Милошевић, Криминалитет корпорација: криминолошки и културолошки аспекти, *Социолошки преглед*, бр. 1, 2011, стр. 19-44.

¹⁹ Б. Бановић, М. Милошевић, Повреде људских права од стране корпорација и могућности кривичноправне заштите, *Теме*, бр. 3, 2014, стр. 1253-1271.

²⁰ Поред чланака, од дела монографског карактера могу се издвојити: *Еколошки криминалитет* (С. Косановић, Београд, 2009); *Еколошки криминалитет* (М. Бошковић, Д. Бошковић, Бања Лука, 2010); *Еколошки криминалитет* (В. Јолџић, Београд, 1993).

²¹ Тако је на пример истраживање на основу случајева у медијама на основу којих су даље сакупљени подаци из доступних база спровео Готшалк. Види: Р. Gottschalk, *Fraud Examiners in White-Collar Crime Investigations*, Oslo, 2015, p. 9-17.

потребно постојање кривице која се схвата као стриктно субјективна и индивидуална категорија и везује за човека, а не организацију. Сигурно је да ова чињеница утиче не само на криминологе и органе који су задужени за кривични прогон, већ и на грађане као и медије. Уосталом, ова дилема – да ли правна лица могу да буду одговорна за кривична дела или не није до данас јединствено решена имајући увиду различита правна решења. Не само у праву, већ и у криминологији нема сагласности по питању да ли је овде акценат на индивидуалном поступању, а у корист компаније, или се ради о поступању саме компаније. Због тога и постоје две групе теоријских објашњења – прва, у суштини класична криминолошка оријентација, која се заснива на постојећим теоријским сазнањима и друга која објашњење криминалитета проналази у организационим елементима компанија.

Компаније се не посматрају као криминалци. Чињеница да су оне свакодневни део живота људи, да друштво снабдевају свим потребним добрима, чије производе и услуге људи неретко са задовољством плаћају, утиче и на перцепцију о овим субјектима. Уосталом, то су уједно и послодавци који запошљавају велики број људи. Због тога је тешко да се посматрају као другачији од „нас“ односно као аутсајдери. Овде се стога може потврдити констатација да степен у коме ће се један чин третирати као девијантан зависи од тога ко га чини и од тога ко се осећа оштећеним.²² А како у многим ситуацијама жртве нису ни свесне да су виктимизоване понашањем компанија, постаје јасније зашто се на њих не посматра као на учиниоце кривичних дела.

За разлику од конвенционалног криминалитета, код криминалитета компанија је практично сваки елемент дефиниције споран. Најпре, неслагања постоје по питању ко је учинилац кривичног дела – да ли је то било који запослени или само лице на руководећем положају. Како је Сатерленд навео да се ради о лицима на високим друштвеним положајима до данас није разјашњено да ли је на тај начин само хтео да скрене пажњу на ову категорију људи који такође врше кривична дела, што је у то време одступало од усвојених гледишта о криминалитету, или је сматрао да је то битан елемент дефиниције. Даље, како се криминологијом баве правници као и социолози увек ће бити спорно шта је предмет проучавања криминологије, а примењено на криминалитет компанија –

²² Н. Becker, Autsajderi, у: Ђ. Ignjatović, *Теорије у криминологији*, Београд, 2009, р. 323-329.

да ли криминалитет обухвата само кривична дела, што ће тврдити једни, или кршење свих правних прописа па чак и шире – сваки облик поступања који проузрокује штету. И у оквиру појмова криминалитета компанија и криминалитета белог оковратника постоје подкатогије па се тако сматра да велики број ових учинилаца уопште не улази у категорију људи на високим друштвеним положајима, већ се ради о припадницима средњих друштвених слојева.

И када је право у питању нема сагласности око питања одговорности компанија за кривична дела. Различита правна решења, различите теоријске концепције о овој врсти одговорности, а напослетку и несагласност да ли је уопште потребно уводити ову врсту одговорности у законодавство показује у којој мери се налазимо на несигурном терену. Ако се томе дода да искуство многих земаља, међу којима је и наша, показује да се у пракси ретко када компаније гоне као учиниоци кривичних дела, јасно је да расправе о најбољим начинама за регулисање понашања компанија нису до данас изгубиле на актуелности.

У овом раду покушали смо да одговоримо на нека од бројних питања везаних за овај тип криминалитета. Најпре смо извршили теоријску анализу у којој смо настојали да прикажемо постојећа сазнања о криминалитету компанија укључујући проблеме на плану дефинисања, доступне податке о заступљености криминалитета компанија и његове појавне облике, потенцијална етиолошка објашњења и карактеристике учинилаца, дилеме на плану реаговања и на плану сузбијања ових кривичних дела. У другом делу рада спровели смо емпиријско истраживање којим смо настојали да у одређеној мери покријемо сваки од поменутих сегмената. Тако смо извршили анализу доступних статистичких података како бисмо добили оквирну представу о криминалитету компанија, спровели две студије о виктимизацији поступањем компанија, анализирали узорак осуђених лица за кривична дела одређена као криминалитет компанија како бисмо испитали применљивост одређених теоријских концепција, а са истим циљем смо извршили и анализу судских пресуда за кривично дело пореске утаје. Даље, анализирали смо податке о казненој политици судова како бисмо утврдили да ли се и у којој мери она разликује када су у питању кривична дела одређена као

криминалитет компанија у поређењу са осуђенима за остала кривична дела. Такође, на узорку судских пресуда за пореску утају утврђивали смо да ли се кажњавање учинилаца разликује у зависности од њиховог личног својства. Напоследку, разматрали смо у којој мери кривично право представља адекватан одговор на овај тип криминалитета. Поред теоријске анализе, на примерима одлука Комисије за спречавање конкуренције као и кривичним пријавама поднетим од стране Инспектората за рад у Београду покушали смо да укажемо на неке од потешкоћа у примени кривичног права.

1. ДЕФИНИЦИЈА КРИМИНАЛИТЕТА КОМПАНИЈА

1.1. Схватања криминалитета компанија у криминолошкој литератури

Криминалитет компанија, као један облик криминалитета белог оковратника, предмет је проучавања криминолога тек нешто више од пола века. Од када је Сатерленд (*Sutherland*) на конференцији Америчког друштва за социологију 1939. године указао да кривична дела не врше само лица из нижих друштвених слојева, већ и припадници виших или класа „белог оковратника“ који уживају поштовање у друштву²³, прошло је неколико деценија док овај тип криминалитета није задобио већу пажњу криминолога. Сматра се да је један од разлога за овакву ситуацију и Сатерлендово одређење овог типа криминалитета са социолошког, а не правног аспекта. Током 50-их и 60-их година прошлог века предмет проучавања криминолога био је углавном криминалит младих, а како у том периоду није било економских рецесија, изостала су истраживања криминалитета преступника из виших друштвених слојева.²⁴ Тек од 70-их година долази до поновне заинтересованости за ову тему. Тужиоци постају активнији вероватно и због чињенице да су одређена илегална понашања (корупција) заступљена на вишим државним и привредним нивоима. Зато се и наводи да је пажња криминолога са уличног преусмерена на криминалитет белог оковратника нарочито током 80-их година у време повећања државног дуга и све израженијих социјалних разлика у САД.²⁵

Сатерленд је правио разлику између криминалитета белог оковратника и криминалитета компанија. Овај други је одређивао као кршење прописа од стране лица које назива професионалним лоповима који се у извршењу дела служе методама организованих група. Оно по чему се разликују у односу на обичне лопове је што себе не доживљавају на такав начин, а често их ни околина не

²³ Е. Н. Sutherland (1940), p. 1-12. Иначе, и пре Сатерленда било је аутора који су указивали на неприхватљиво понашање припадника виших друштвених слојева. На почетку XX века Рос (*Ross*) упозорава на криминалну делатност власника великих компанија као и директора који експлоатишу и манипулишу људима у циљу остваривања профита, при чему уживају углед и поштовање у заједници. Види: Е. Ross, *Sin and society: An Analysis of Latter-Day Iniquity*, Boston, 1907, p. 48-49.

²⁴ S. Wheeler, White Collar Crime: History of an Idea, in: L. Orland (ed.), *Corporate and White Collar Crime, an Anthology*, Cincinnati, 1995, p. 96-97.

²⁵ M. B. Clinard, R. F. Meier, *Sociology of Deviant Behavior*, Belmont, 2011, p. 178.

посматра као криминалце. То су лица која припадају вишим друштвеним слојевима и чије се недопуштено понашање не може објаснити психичким абнормалностима, већ учењем од других како да поступају.²⁶ Дакле, криминалитет компанија (као и криминалитет белог оковратника) одликују два битна елемента: да се ради о лицима на високим друштвеним положајима и да кршење правних прописа није ограничено на кривична дела. Оба елемента била су предмет каснијих критика у криминолошкој литератури због чега ни данас не постоји јединствен став по питању његове дефиниције. У наставку рада биће речи о оба поменута елемента.

Аутори који су критиковали Сатерлендову дефиницију у погледу карактеристика учинилаца истичу да је тешко одредити границу друштвеног статуса. Јасно је да ће на пример овај услов испунити директор или члан управног одбора компаније, али да ли извршење истог недозвољеног дела од стране било ког запосленог лица може да се третира као криминалитет белог оковратника/компанија? По Сатерлендовом гледишту у другом случају не би био у питању овај тип криминалитета.²⁷ Критичари сматрају да је овај аутор истицањем и социјалних обележја преступника желео превасходно да критикује тадашња схватања у криминологији и да на тај начин скрене пажњу на криминалитет виших друштвених слојева, као и на чињеницу да се криминалитет не може објашњавати уз искључиво ослањање на индивидуалну психопатологију. Због тога је Сатерленд био поборник теорије диференцијалне асоцијације чији се постулати о учењу криминалног понашања могу видети и у његовој дефиницији криминалитета компанија.²⁸ Треба, међутим, имати у виду друштвене и економске

²⁶ E. H. Sutherland, *Crime of Corporations*, in: L. Orland (ed.), *Corporate and White Collar Crime, an Anthology*, Cincinnati, 1995, p. 99-105.

²⁷ На овај недостатак упућују и: F. T. Cullen, W. J. Maakestad, G. Cavender, *Corporate Crime under Attack*, in: L. Orland (ed.), *Corporate and White Collar Crime, an Anthology*, Cincinnati, 1995, p. 124-126.

²⁸ G. Geis, B.S. Cho, J. F. C. DiMento, *Economic and Environmental Crimes*, in: H. J. Schneider (ed.), *Internationales Handbuch der - Kriminologie, Band 1: Grundlagen der Kriminologie*, Berlin, 2007, p. 667-687. Иако постоји повезаност између друштвеног статуса и класе у питању су различити појмови. Социјални статус је релативан појам, јер људи могу имати различит статус у зависности од њиховог образовања, прихода и професије. Друштвена класа односи се на природу и структурне везе професионалних позиција. Према појединим ауторима друштвена класа се заснива на три критеријума: 1) власништво капитала, 2) контрола средстава организације, 3) поседовање људских ресурса као капитала. Социјални статус је повезан са друштвеном класом у мери да управо он омогућава приступ друштвеној класи. Наведено према: M. L. Benson, S. Simpson, *White Collar Crime, An Opportunity Perspective*, New York, 2009, p. 164-165.

околности у време када је Сатерленд дефинисао овај тип криминалитета. У првој половини XX века није било много људи који су вршили ова недозвољена понашања, а у таквим случајевима углавном се и радило о лицима која су припадала вишим друштвеним слојевима. Данас је развој технологије и индустрије омогућио многим да се баве пословима који пружају прилику за вршење дела која сврставамо у криминалитет белог оковратника односно компанија.²⁹ Сатерленд је сматрао да учиниоце ових дела треба разликовати у односу на две категорије преступника: једно су лица која крше исте правне норме, а припадају нижим друштвеним слојевима, док другу групу чине лица високог социо-економског статуса која чине кривична дела која нису ни на који начин повезана са њиховом професијом.³⁰

Клиnard (*Clinard*) и Квини (*Quinney*) су, желећи да избегну узимање у обзир социјалних карактеристика, заменили термин криминалитет белог оковратника са два нова: криминалитет професија и криминалитет компанија. Први се односи на криминална понашања која се врше у оквиру легитимних занимања, док се други односи на недозвољена понашања компанија.³¹ Приступ ових аутора оправдан је, јер занемарује карактеристике учинилаца што са аспекта кривичног права мора бити тако због поштовања једнакости, али може се упутити приговор у погледу ограничености примене ове дефиниције. Наиме, постоје и кривична дела (утаја пореза, корупција и повреда права на интелектуалну својину) која не морају бити учињена ни у корист компаније ни у оквиру одређене професије. А и то су управо дела криминалитета белог оковратника.³²

²⁹ G. Geis, *White Collar and Corporate Crime: A Documentary and Reference Guide*, Santa Barbara, 2011, p. 18-19.

³⁰ G. Geis, White-Collar Crime, What is It?, in: K. Schlegel, D. Weisburd (eds.), *White-Collar Crime Reconsidered*, York, 1992, p. 31-52.

³¹ L. M. Salinger (ed.), *Encyclopedia of White-Collar and Corporate Crime*, Volume 1, Thousand Oaks, 2005, p. 174.

³² S. P. Green, The Concept of White Collar Crime in Law and Legal Theory, *Buffalo Criminal Law Review*, vol. 8, n.1, 2004, p. 1-34. Исти аутор сматра да криминалитет компанија, као и криминалитет белог оковратника, треба одредити искључиво узимајући у обзир легитимну професију. Он прави разлику између четири ситуације кршења прописа у вези са професијом: у оквиру организације што би био криминалитет компанија; у оквиру одређених занимања као што су лекарска, фармацеутска професија и сл; у државним структурама; кршење прописа од стране појединаца на радном месту као што су на пример проневера, превара потрошача, утаја пореза. Види: G. S. Green, *Occupational Crime*, Chicago, 1990, p. 15-18.

Због критика које су истицане у погледу дефиниција које укључују социјална обележја учинилаца³³, у литератури је дошло до стављања акцента на други елемент у одређењу криминалитета белог оковратника/компанија, а то је недозвољено понашање. Сатерленд је сматрао да и кршење других правних норми, а не само кривичних, треба проучавати како би се стекла адекватна представа о овом типу криминалитета. Као први аргумент за своју тврдњу овај аутор наводи малолетничку делинквенцију која у многим државама није предмет пресуђивања од стране кривичних судова, али је ипак укључена у проучавања криминалитета. Због тога овај аутор сматра да и код криминалитета белог оковратника/компанија треба узети у обзир и одлуке различитих управних органа и комисија (попут нпр. Федералне трговинске комисије). Друго, када је у питању криминалитет нижих друштвених слојева, криминолози без оклевања користе податке о учињеним кривичним делима за која испитаници нису никада били осуђени. Тако и у овој области он наводи пример за проневеру која у скоро 90% случајева није довела до покретања кривичног поступка, већ само грађанског. Треће, утицај који учиниоци ових дела имају разлог је фактичког имунитета који поседују. Он то објашњава тиме да се кривична дела врше од стране утицајних и људи на положајима према онима који су слабији. Супротно, код конвенционалног криминалитета сиромашни и слабији врше кривична дела на штету богатих (нпр. крађа) и због тога се према њима и примењују класични инструменти кривичног права – казне, док се према учиниоцима на високим друштвеним положајима углавном примењују механизми грађанског права.³⁴

Овакво схватање је, између осталих, критиковао Тапан (*Tappan*) који сматра да је неадекватно означавати као криминалитет оне поступке који нису кривичноправно санкционисани, а криминалцима људе који нису извршили кривично дело.³⁵ Овај аутор сматра да због поштовања претпоставке невиности, у истраживањима треба користити само податке о правноснажно осуђеним лицима.

³³ Бидерман (*Biderman*) и Рајс (*Reiss*) су у делу *Data Sources on White-Collar Law-Breaking* (Извори података о криминалитету белог оковратника) донекле модификовали Сатерлендов приступ тако што су одредили овај тип криминалитета као кршење правних норми коришћењем позиције значајне моћи учиниоца, утицаја или поверења у легалној економској активности или политичкој институцији ради стицања илегалне користи или ради вршења илегалног акта у сопстеном или интересу организације. Наведено према: G. Geis (2011), *op.cit.*, p.7.

³⁴ Е. Н. Sutherland (1940), *op.cit.*, p. 91-93.

³⁵ E. McLaughlin, J. Muncie (ed.), *The Sage Dictionary of Criminology*, London, 2001, p. 320.

Ипак, овакво ограничење је непотребно имајући у виду да се криминолошка истраживања свих типова криминалитета заснивају и на подацима из полицијских пријава као и на подацима из студија самооптуживања и виктимизације. Како се за криминалитет компанија наводи да велики број његових учинилаца поседује фактички имунитет од кривичног прогона, истраживања која би се заснивала само на правноснажним пресудама не би могла да пруже значајан допринос у разумевању овог феномена. Са друге стране, Тапанов аргумент да треба проучавати само она понашања која су од стране законодавца једне државе одређена као кривична дела има оправдања. Наиме, за разлику од мишљења по којима је злочин дефинисан као неморално или антисоцијално понашање, правна дефиниција значи прецизност и извесност што је неопходно у научним истраживањима која морају бити заснована на јасно дефинисаним појмовима. Евентуална неслагања која могу произаћи из правног концепта односе се само на питања квалификације једног понашања које понекад, због недовољне прецизности правне норме, може бити подведено под више кривичних дела.³⁶

У литератури, међутим, има доста заговорника ширег приступа по коме би у криминалитет компанија била укључена било која кршења правних прописа, а по најширем гледишту ту се сврставају и понашања која су друштвено штетна иако нису правом забрањена. Тако на пример Клинард и Јегер (*Yeager*) полазе од тезе да криминалитет компанија подразумева кршење правних норми и то кривичних, управних и грађанских.³⁷ Ако би се у обзир узела само кривична дела, то би дало погрешну и искривљену слику овог криминалитета, јер за разлику од конвенционалног криминалитета, овде долази у обзир примена и других правних норми. Дешава се да се понашање које је можда кршење кривичне норме подведе

³⁶ J. Michael, M. J. Adler, *The Nature of Crime*, in: S. Henry, M. M. Lanier, *What is Crime?, Controversies over the Nature of Crime and What to Do about it*, Boston, 2001, p. 19.

³⁷ Ови аутори сматрају да компаније имају фактички имунитет од кривичног прогона због чега има оправдања за шири приступ који укључује кршење и управних и грађанскоправних норми. Такође, тежина повреде услед кршења прописа (број жртава, распрострањеност последица, трајање повреде, материјална штета) није нужно повезана са врстом примењених правних санкција. У неким случајевима је на пример вођен управни поступак и изречене управне мере без обзира што су последице поступања компанија биле тешке. Види: M. Clinard, P. Yeager, *Corporate Crime*, New Brunswick, 2010, p. xiv-xv. По појединим мишљењима требало поред кршења законских одреби у криминалитет компанија уврстити и кршење прописа предвиђених актима саме компаније. Тако се као пример наводи да је у неким корпорацијама дозвољено запосленима да мању количину произведене робе могу узети, док је у другима то строго забрањено и било би праћено подношењем кривичне пријаве. Види: B. K. Payne, *White-Collar Crime: The Essentials*, Thousand Oaks, 2013, p. 32.

под одредбе друге гране права. Како ови аутори наводе, за разлику од насиља, разбојништва, силовања, за корпорације се не говори да су криминалци. Чак и када се постигне договор о исплати одштетне суме, каже се да компанија није прекршила закон, већ да је имала проблем који је сада решен. Такође, примена кривичних санкција је знатно ређа према компанијама у односу на примену управног или грађанског права.³⁸ Чини се ипак да се наведени аргументи не могу усвојити. Заступници ширег приступа занемарују неколико важних околности. Прво, између кривичног права и других правних грана постоје суштинске разлике. Не може се прихватити, како то неки аутори сматрају, да заједничка одлика свих правних норми да их прописује држава и да су у случају њиховог кршења предвиђене санкције³⁹ представља довољан основ за прихватање ширег приступа. Нема оправдања за поистовећивање ситуације неиспуњења уговорне обавезе због финансијских проблема са преварним поступањем у којој једна страна од почетка нема намеру да испуни преузету обавезу како би на тај начин себи прибавила противправну имовинску корист. Осим тога, прихватање ширег приступа није до сада довело до прецизнијег описивања феноменолошке димензије овог типа криминалитета.⁴⁰ Уместо тога, пажња би требало да се усмери на могућности које пружају методе за откривање тамне бројке криминалитета. Кривично право садржи довољан број инкриминација које се могу означити као криминалитет компанија, при чему су неке од њих прилично широко одређене да се под њих могу подвести многобројна понашања.⁴¹ Што се тиче могућности да се учињено кривично дело решава у неком другом поступку и да на тај начин буде искључено из анализе, не види се разлог зашто истраживачи не би истраживали и одлуке

³⁸ M. B. Clinard, P. C. Yeager, *Illegal Corporate Behavior*, in: L. Orland (ed.), *Corporate and White Collar Crime, an Anthology*, Cincinnati, 1995, p. 108-110.

³⁹ M. B. Clinard, R. F. Meier, *op.cit.*, p. 181.

⁴⁰ C. Walburg, *The Measurement of Corporate Crime. An Exercise in Futility*, in: J. Van Erp, W. Huisman, G. V. Walle (eds.), *The Routledge Handbook of White-Collar and Corporate Crime in Europe*, New York, 2015, p. 25-38.

⁴¹ Неки аутори наводе да велики број закона и прописа којима се регулише понашање компанија представљају проблем у кривичном прогону, а посебно околност што се код многих инкриминација уопште не захтева постојање *mens rea* елемента. Хиперинкриминализација слаби оштрину кривичне реакције и води мањем броју пресуђених предмета. Више о томе у: L. Orland, *Reflections on Corporate Crime: Law in Search of Theory and Scholarship*, in: L. Orland (ed.), *Corporate and White Collar Crime, an Anthology*, Cincinnati, 1995, p. 124-126.

управних органа или других судова, али не на неселективан начин и без разматрања да ли у сваком од чињеничних описа има елемената кривичних дела.

Због приговора упућених дефиницијама која не праве разлику између криминалитета и девијантног понашања, појавило се и гледиште по којем би требало усвојити термин *елитна девијантност*, јер он одговара појму који обухвата обе врсте понашања.⁴² Међутим, приговор се прво може упутити са легалистичког становишта, јер се на овај начин губи разлика између криминалног и некриминалног која је фундаментална за кривично право. Друго, нека понашања јесу криминална, али нису истовремено девијантна, а постоје и обратне ситуације. Напоследку, не мора се радити о елитним учиниоцима.⁴³ Разлику између елитне девијантности, криминалитета белог оковратника и економског криминалитета Хаган (*Hagan*) је представио на следећи начин:⁴⁴

Слика 1. Однос елитне девијантности, криминалитета белог оковратника и економског криминалитета. Извор: F. E. Hagan, *Crime Types and Criminals*, Thousand Oaks, 2009, p. 203.

⁴² Симон (*Simon*) говори о појму елитне девијантности која по њему обухвата недопуштено понашање елите из највећих компанија, политичке као и војне елите. Овај аутор појам девијантности схвата на шири начин тако да се под њим подразумевају и кривична дела. Види: D. R. Simon, *Elite Deviance*, Boston, 1999, p. 11-20.

⁴³ S. P. Green (2004), *op.cit*, p. 1-34.

⁴⁴ F. E. Hagan, *Crime Types and Criminals*, Thousand Oaks, 2009, p. 203.

Ова шема показује колико постоји преклапања између појмова као што су криминалитет белог оковратника, криминалитет компанија, економски криминалитет, еколошки криминалитет. Ако томе додамо и појам привредног криминалитета који је најзаступљенији у домаћој литератури (као што је речено у уводу овај појам се дефинише у ширем и у ужем смислу), јасно је колико различити приступи у дефинисању могу утицати на резултате истраживања и компарацију података. Економски криминалитет у овом случају не треба поистовећивати са имовинским криминалитетом, јер ако се усвоји став да је код криминалитета белог оковратника битна карактеристика својство учиниоца, велики број дела у привредном пословању остаје ван поменутог појма.

Без обзира на различите ставове о врсти правних норми чије би кршење требало означити као криминалитет компанија многи аутори, желећи да избегну одређење овог типа криминалитета уз ослањање на карактеристике учинилаца, дефинишу криминалитет компанија на основу врсте недопуштних понашања. Тако је међу првима Еделхерц (*Edelhertz*) у свом делу *The Nature, Impact and Prosecution of White-Collar Crime* (Природа, утицај и гоњење криминалитета белог оковратника) дао следећу дефиницију: „Криминалитет белог оковратника подразумева један или више илегалних аката извршених нефизичким средствима и прикривено како би се остварио профит, избегао губитак или остварила пословна предност. Без обзира што су средства нефизичка, последице могу бити физичке, односно састојати се у повреди или угрожавању живота и тела.“⁴⁵ Иако је у питању криминалитет белог оковратника, из саме дефиниције јасно произлази да се односи и на криминалитет компанија, а то је јасно и ако се узме у обзир његова класификација ових дела у четири групе: 1) лична кривична дела која се врше зарад сопствене користи у окружењу које није пословно као што је на пример утаја пореза или злоупотреба кредитних картица; 2) злоупотреба поверења која се односи на вршење дела у пословном окружењу било да се ради о приватном или јавном сектору као што је пример са корупцијом или проневером; 3) кривична дела у пословном окружењу која се врше зарад остваривања пословне предности као што је пример са повредом конкуренције или кршењем прописа у

⁴⁵ R. J. Berger, *White Collar Crime, The Abuse of Corporate and Government Power*, Boulder, 2011, p. 10.

области производње и стављања у промет намирница, али то није централна и једина активност учинилаца; 4) криминалитет белог оковратника као занимање или као централна активност. Пример су различите преварне шеме којима се жртве наводе да улажу новац у пословне операције.⁴⁶ Еделхерцова дефиниција наишла је на критике у литератури, јер није јасно које се све активности могу извршити „нефизичким средствима“. Вероватно је да је аутор сматрао да се ради о понашањима која искључују насиље, али такво одређење је превише широко, јер у обзир могу доћи и различита имовинска кривична дела која не чине криминалитет белог оковратника или компанија (на пример крађа).⁴⁷ Поред тога, истиче се и приговор да ова дефиниција занемарује илегална понашања којима се угрожава живот или здравље људи као и животна средина.⁴⁸

Још један пример дефиниције која се искључиво одређује према врсти кривичних дела дао је тим са Правног факултета Јејл који је добио велика средства за истраживање овог типа криминалитета од Националног института за правосуђе САД а закључио је следеће: „Поред непотребног анализирања карактеристика учинилаца, овај тип понашања треба одредити на основу врсте кривичног дела а у питању су: превара у вези са хартијама од вредности, превара извршена електронским путем, банкарска проневера, корупција, повреда конкуренције, лажне изјаве, кредитна превара, пореска утаја.“⁴⁹ Предност дефиниција које полазе од тачно одређених кршења правних прописа је прецизност, али овакав приступ може бити оправдан само када се ради о спровођењу конкретних истраживања, јер се криминалитет компанија као ни криминалитет белог оковратника не може одредити само на основу једне врсте кривичних дела. И овде су занемарена недопуштена понашања којима се повређује или угрожава живот и здравље људи као и животна средина.

Поред наведеног приговора, приступ који полази од врсте кривичних дела најчешће се у пракси своди на тзв. криминалитет плавог оковратника односно учиниоце који припадају средњем нивоу запослених у компанијама или предузетнике. Сатерлендова дефиниција се са друге стране односила на

⁴⁶ M. L. Benson, S. S. Simpson, , *op.cit*, p. 10.

⁴⁷ S. P. Green, *op.cit*, pp. 1-34.

⁴⁸ M. L. Benson, S. S. Simpson, *op.cit*, p.13.

⁴⁹ G. Geis (2011), *op.cit*, p. 18-19.

преступнике који имају виши социо-економски статус.⁵⁰ Не може се на пример поредити случај проневере банкарског службеника са случајем злоупотребе монополског положаја на тржишту. Међутим, усвајање приступа заснованог на врсти кривичних дела не мора бити погрешан. Он не искључује могућност да истраживач анализира и случајеве у којима се као учиниоци појављују лица на које је Сатерленд мислио. На тај начин се може и вршити поређење између различитих категорија учинилаца који врше иста кривична дела.⁵¹

У литератури постоје и одређења криминалитета компанија (као и криминалитета белог оковратника) која као кључна обележја истичу злоупотребу поверења, злоупотребу моћи, друштвену штетност, процену ризика. Тако је на пример Шапиро (*Shapiro*) дефинисала овај тип криминалитета као злоупотребу поверења желећи да истакне да није релевантан социјални статус учиниоца, већ његово понашање које подразумева лагање, лажно приказивање података, корупцију и сукоб улога. Поверење ова ауторка одређује на основу појма *фидуцијарне дужности* која постоји када једно лице заступа интересе другог, при чему је слободно и не налази се под сталном контролом у обављању дужности за другог.⁵² Чини се да злоупотребу поверења одликује велики број дела која се подводе под криминалитет компанија, али његово дефинисање на основу само овог елемента има ограничен домет. Наиме, тачно је да се компанија, односно њен директор или управни одбор, појављују у улози заступника интереса власника и да сходно томе може доћи до повреде фидуцијарне дужности. Слично се може рећи и за запослене у компанијама. Међутим, поставља се питање чије се поверење злоупотребљава у случају доношења одлуке од стране власника. Наведено важи и у ситуацијама једночланих привредних друштава у којима је једно лице и власник и директор. Поред тога, за ауторку не постоји разлика

⁵⁰ S. E. Brown, F. Esbensen, G. Geis, *Criminology*, Waltham, 2010, p. 440-441.

⁵¹ M. L. Benson, S. S. Simpson, *op.cit.*, p.13-15.

⁵² S. P. Shapiro, Collaring the Crime, not the Criminal: Reconsidering the Concept of White Collar Crime, *American Sociological Review*, vol. 55, 1990, p. 346-365. Ауторка указује на проблем који постоји код оваквих односа. Са једне стране заступник поседује информације који нису доступне лицу у чијем интересу поступа; заступник има контролу над туђом имовином и на крају може постојати и сукоб између личних и интереса лица које се заступа. Како би се пренебрегле ове околности, принципали пажљиво бирају своје заступнике, воде рачуна о подударности интереса или ограничавају дискрециона овлашћења агената. У погледу дискреционих овлашћења, ауторка наводи да је врло проблематично поставити границу тако да се са једне стране смање могућности штетних исхода по заступаног, а са друге стране да се остави простор заступницима како би се остварила корист. Проблеми су посебно изражени када један заступник има више принципала.

између кршења норми различитих грана права којима је заједничка карактеристика да представљају злоупотребу поверења. И сама ауторка истиче да је њен циљ примарно био да „либерализује“ концепт који је дао Сатерленд, а свакако да постоје ограничења. Она напомиње да поверење није одлика свих друштвених односа, као и то да се нехатна поступања не могу подвести под њено одређење овог типа криминалитета.⁵³

Рајс и Бидерман су такође у своју дефиницију поред злоупотребе моћи укључили и злоупотребу поверења⁵⁴, а како се у литератури наводи има доста криминолога који сматрају да овај елемент треба да буде саставни део дефиниције. Тако на пример поједини аутори криминалитет белог оковратника/компанија одређују на следећи начин: „Илегална или неетичка дела којима се од стране појединца високог или уваженог друштвеног статуса или организације крше фидуцијарне обавезе јавно указаног (делегираног) поверења, најчешће у оквиру легитимне професије, како би се остварила имовинска корист за себе или за организацију.“⁵⁵

Слично наведеном, један од бољих познавалаца криминалитета компанија Фридрихс (*Friedrichs*) сматра да се три елемента морају узети у обзир код дефинисања криминалитета белог оковратника али и компанија:

1. Друштвена штетност. Што је овај елемент израженији то је и оштрија реакција на такво понашање. Ипак, многа друштвено штетна понашања чији су актери компаније или држава нису дефинисана као кривична дела. Аутор наводи пример брачног пара Швендингер (*Schwendinger*) који су злочин дефинисали преко овог елемента - друштвено штетно је оно понашање којим се повређују људска права или се људи онемогућавају да их остваре.⁵⁶

⁵³ *Ibid.*

⁵⁴ Наведено према: G. Geis (2011), *op.cit.*, p.7.

⁵⁵ D. O. Friedrichs, *op.cit.*, p. 6.

⁵⁶ Михаловски (*Michalowski*) се у свом делу *Order, Law and Crime* (Ред, закон и злочин) такође приклонио ауторима који сматрају да криминалитет белог оковратника/компанија није ограничен на кривична дела. Његову суштину чини друштвена штетност због чега није релевантно да ли се ради о нормама кривичног или неког другог права. Наведено према: R. J. Berger, *op.cit.*, p. 8. Примери друштвено штетног понашања која уједно не представљају кршење правних прописа углавном се односе на неразвијене земље у којима законска регулатива садржи ниже стандарде по

2. Поверење. По многим ауторима ово представља кључни елемент криминалитета белог оковратника. Ипак, предност по Фридрихсу треба дати елементу друштвене штетности.
3. Углед учиниоца. По овом аутору се дели на три нивоа: а) нормативно значење које се односи на морални интегритет, б) статус који се односи на положај односно позицију коју лице има, в) симптоматско значење које подразумева спољну манифестацију статуса као прихватљивог или супериорног. Најважнији је први елемент.
4. Ризик. Односи се на понашање учинилаца који су спремни да се упусте у ризична понашања уколико постоје реални изгледи да на тај начин остваре имовинску корист. Овакво поступање је често у случајевима непридржавања прописа о безбедности на раду или о очувању животне средине. Ризик се отклања само када предстоји непосредна опасност, док се далекосежни негативни ефекти пренебрегавају.⁵⁷

Напоследку, неку врсту интегративног приступа заступају аутори Клинард и Мајер (*Meier*). Они сматрају да акценат не треба да буде само на учиниоцима или делима која се врше. По њима на тај начин не можемо добити комплетну дефиницију већ само један угао посматрања. Због тога они наводе да први елемент дефиниције јесте професија и то легална и легитимна професија како би се могла направити разлика у односу на професионалне криминалце и организовани криминалитет. У оквиру те професије долази до кршења прописа, јер управо професија и пружа прилику за илегалан поступак. Свеједно је да ли је циљ да се вршењем дела реши неки финансијски проблем или прибави корист. Дакле, по ауторима је битан контекст у коме се дело врши, учинилац и жртва. Дело може бити кривично, али и било које друго кршење прописа. Такође, преварно поступање и злоупотреба поверења чине одлике овог криминалитета.⁵⁸

питању загађења животне средине, тестирања лекова од стране фармацеутских компанија и сл. Више о томе у: В. К. Рауне, *op.cit*, p. 32.

⁵⁷ D. O. Friedrichs, *op.cit*, p. 8-13.

⁵⁸ M. B. Clinard, R. F. Meier, *op.cit*, p. 178-182.

1.2. Криминалитет компанија из кривичноправног угла

Има неколико разлога који оправдавају приступ по коме би криминалитет компанија требало да се односи само на кривична дела, а не и на друга кршења правних прописа. Прво, данас највећи број држава прихвата да правна лица могу бити одговорна за кривична дела учињена у њиховом интересу. То значи да је могуће одвојити кривичну од других облика правне одговорности ових субјеката и у анализу узети само понашања која заиста представљају криминалитет. Иако ће заступници супротног гледишта истаћи да у пракси не долази тако често до кривичног гоњења правних лица или да у неким државама још увек нема ниједног случаја осуде правног лица у кривичном поступку, то не значи да треба одустати од прављања разлике између врсте норме коју крши правно лице. Анализом случајева кривичне одговорности физичких лица која су кривична дела учинила у корист правног лица може се доћи до података о криминалитету компанија и у случајевима када је изостало кривично гоњење правног лица. Друго, не може се пренебрегнути постојање суштинске разлике између кривичног права и других правних грана. Кривичним правом пружа се заштита најважнијим правним добрима и то од најопаснијих облика напада и угрожавања.⁵⁹ Заговорници ширег приступа ће истаћи да криминалитет компанија обухвата и кривична дела која су *mala prohibita* по својој природи, односно инкриминисана су само зато што законодавац сматра да је то оправдано, а не зато што се ради о понашањима која угрожавају или повређују основна правна добра. Уосталом, у време када је Сатерленд дефинисао овај тип криминалитета многа понашања која су данас прописана као кривична дела тада то нису била. Међутим, не треба изгубити из вида да кривично право представља сет техника које имају одређену сврху, а то је пре свега заштита друштва кроз сузбијање криминалитета и она се постиже тако што се људима представља која понашања јесу кривична дела и затим од њих очекује да то и поштују.⁶⁰ Приликом одлучивања да ли да неко понашање пропише као кривично дело законодавац би свакако требало да узме у обзир све

⁵⁹ Z. Stojanović, *Krivično pravo, opšti deo*, Beograd, 2013, p. 6.

⁶⁰ H. V. Ball, L. M. Friedman, The Use of Criminal Sanctions in the Enforcement of Economic Legislation: A Sociological View, in: L. Orland (ed.), *Corporate and White Collar Crime, an Anthology*, Cincinnati, 1995, p. 33-38.

оне критеријуме који су релевантни за одлучивање да ли је таква инкриминација оправдана. Ово посебно долази до изражаја код неких кривичних дела у области привредног пословања која се подводе под криминалитет компанија и која би и у квантитативном, али и у квалитативном смислу требало да се разликују од других понашања у казненом праву односно прекршаја и привредних преступа.

Кривично право одликује и принудни карактер, јер оно у крајњој мери треба да очува ненарушеност правног поретка кроз државну принуду. Иако принуда постоји и у другим гранама јавног права као и у приватном праву, она чини суштину кривичног права. Када су исцрпљене све друге могућности, остаје кривично право које осигурава поштовање забрана и наредби правног поретка.⁶¹ Наведени циљ се остварује применом кривичних санкција. По својој природи кривичне санкције су репресивна средства, јер све оне доводе до одузимања или ограничавања права и добара учиниоца кривичног дела или садрже претњу да ће до тога доћи. Репресивност не искључује превентивни карактер кривичних санкција.⁶² Иако санкције постоје и у другим гранама права, кривичне санкције имају принудни карактер⁶³ и повлаче за собом стигматизацију.⁶⁴ Још један аргумент у прилог обухватања само кривичних дела криминалитетом компанија јесте и велики број инкриминација. Иако многа законодавстава не предвиђају ограничење у погледу врсте кривичних дела која могу бити учињена од стране правних лица⁶⁵ и број постојећих кривичних дела која се могу означити као типична корпоративна илегална понашања (пре свега у области привредног пословања) је прилично велики.⁶⁶ Напослетку, прихватање оваквог приступа може

⁶¹ Н. Н. Jescheck, Т. Weigend, *Lehrbuch des Strafrechts, Allgemeiner Teil*, 1996, Berlin, p. 2.

⁶² Z. Stojanović (2013), *op.cit.*, p. 287-288.

⁶³ Н. V. Ball, L. M. Friedman, *op.cit.*, p. 33-38.

⁶⁴ D. O. Friedrichs, *op.cit.*, p. 268-269.

⁶⁵ У неким законодавствима су чак донети посебни закони којима се предвиђа да правна лица могу одговарати и за кривична дела која су првенствено везана за поступање физичких лица. Тако је на пример у Енглеској и Велсу донет Закон којим се предвиђа одговорност правних лица за кривично дело убиства и нехатног лишења живота. У Шкотској је 2009. године донет закон којим су кодификована сексуална кривична дела (Закон о сексуалним кривичним делима), а учинилац може бити правно лице ако је дело резултат прећутне сагласности или нехатног пропуштања од стране „релевантног лица“ које је у истој одредби дефинисано у зависности од типа привредног субјекта. Види: F. Stark, *Corporate Criminal Liability in Scotland: The Problems with a Piecemeal Approach*, in: M. Pieth, R. Ivory (eds.), *Corporate Criminal Liability, Emergence, Convergence and Risk*, Dordrecht, 2011, p. 114-146.

⁶⁶ О критици приступа законодавца да нормама кривичног права регулише економске активности види у: J. C. Coffee, Hush!: *The Criminal Status of Confidential Information After McNally and*

се оправдати и прецизношћу и јасношћу која карактерише кривичноправне норме што није случај са другим правним гранама, а имајући у виду да су кривична дела најтежи деликти које познаје једно законодавство има оправдања да се ова понашања издвоје и посматрају самостално.⁶⁷

1.3. Однос криминалитета компанија према другим типовима криминалитета

1.3.1. Однос према криминалитету белог оковратника

Криминалитет компанија се у литератури најчешће одређује заједно са криминалитетом белог оковратника као његов подоблик. По мишљењу великог броја криминолога овај тип криминалитета одликују следеће карактеристике: 1) одвија се у оквиру легитимне професије; 2) мотив је стицање имовинске користи или постизање професионалног успеха; 3) не постоји намера да се користи насиље.⁶⁸ Као и код криминалитета компанија и код дефинисања криминалитета белог оковратника остају отворена питања у погледу карактеристика учинилаца и врсте правних норми чије кршење представља овај тип криминалитета, при чему није мали ни онај број аутора који се залажу за шири приступ који подразумева и кршење друштвених правила понашања. Као кључна разлика узима се чињеница да ли се кршењем прописа корист жели прибавити себи или организацији. При томе, могуће је да се исто лице нађе у улози учиниоца оба типа криминалитета. Ако на пример директор компаније проневери новац то чини у сопственом интересу, а на штету компаније због чега би се ово понашање окарактерисало као криминалитет белог оковратника. Ако исти директор изврши кривично дело трговине поверљивим информацијама како би обезбедио корист организацији у којој ради у питању је криминалитет компанија. Аутори Вилер (*Wheeler*) и Ротман (*Rothman*) сматрају да због чињенице да у многим ситуацијама није могуће одвојити појединца од компаније и да корист може ићи и једном и другом

Carpenter and the Enduring Problem of Overcriminalization, *American Criminal Law Review*, vol. 26, n. 1, 1988, p. 121-154.

⁶⁷ Ђ. Ignjatović, *Kriminologija*, Beograd, 2015, p. 23.

⁶⁸ D. O. Friedrichs, *op.cit.*, p. 5.

субјекту, криминалитет компанија од криминалитета белог оковратника одваја организациони елемент због чега сматрају да компанију треба посматрати као средство у извршењу кривичних дела, као што је оружје средство извршења многих конвенционалних кривичних дела.⁶⁹ Слично сматрају и Клинард и Јегер који наводе да је криминалитет компанија сегмент криминалитета белог оковратника и може се одредити као организациони тип криминалитета који се одвија у контексту комплексних и разноврсних међуодноса између борда директора, управног одбора и менаџера са једне стране и корпорације и њених сегмената са друге стране. За разлику од криминалитета белог оковратника чији је акценат на појединцу и професији која му омогућава вршење кривичног дела, криминалитет компанија се не може везати само за појединца.⁷⁰

У литератури се такође наводи да треба направити разлику између криминалитета белог оковратника и криминалитета професија о чему су први говорили Клинард и Квини. Тако на пример неки аутори сматрају да постоји разлика између криминалитета компанија који се чини у интересу организације; криминалитета белог оковратника који врше лица на вишим позицијама у компанији, а у сопственом интересу и; криминалитета професија који врше запослени (генерално на нижим позицијама) у сопственом интересу, а на штету организације.⁷¹ Иако граница између криминалитета белог оковратника и криминалитета професија није најјаснија, разлика се прави на основу карактеристика учинилаца који код криминалитета професија припадају углавном средњем друштвеном слоју. Кривична дела која они врше често су иста као и кривична дела припадника виших друштвених слојева, али се у судској пракси знатно чешће осуђују лица из средњих друштвених слојева. У питању су лица која обављају предузетнички бизнис као и запослени на нижим позицијама у оквиру организације, а углавном се ради о различитим облицима преварног поступања (погрешни бар кодови на производима, обмањивање купаца, стављање у промет

⁶⁹ S. Wheeler, M. L. Rothman, The Organization as Weapon in White-Collar Crime, *Michigan Law Review*, vol. 80, 1982, p.1402-1426.

⁷⁰ M. B. Clinard, P. C. Yeager, *op.cit.*, p. 106-107.

⁷¹ P. Gottschalk, *op.cit.*, p. 24.

штетних производа, непоштовање права радника). Овде се такође убрајају кршења прописа од стране лекара, адвоката, професора, свештеника.⁷²

1.3.2. Однос према организованом криминалитету.

Еделхерцова дефиниција криминалитета компанија која је акценат ставила на *modus operandi* у кршењу правних прописа у виду коришћења нефизичких средстава истакла је у прави план организациони елемент овог типа криминалитета.⁷³ Посматрано из ове перспективе, појединци су важни само утолико што делају ради остварења циљева организације, а организација је правни субјект која независно од ових појединаца може бити правно одговорна.⁷⁴ По једном гледишту организациони криминалитет обухвата криминалитет компанија и државе, а по другом криминалитет компанија и организовани криминалитет. Сатерленд и Креси (*Cressey*) били су заступници другог гледишта. Ови аутори су истицали да између преступника постоје различити нивои повезивања. Организоване криминалне групе попут сицилијанске Мафије или америчке Коза Ностре нису исто што и малолетнички гангови. Легалне организације, попут компанија, одликују по овим ауторима следеће карактеристике: подела посла у виду постојања различитих професија; активности појединаца у оквиру организације су координисане на основу прописа и договора; организација је рационално устројена како би остваривала одређени циљ.⁷⁵ Због тога поједини аутори и праве разлику између три категорије учинилаца: оних који делују појединачно, у оквиру професије и напослетку оних који користе организацију. Хаган и Паркер заступају тезу да је криминалитет белог оковратника односно криминалитет компанија структурални криминалитет, јер позиција у друштвеној класи као и организацији утиче на вршење ових дела, али има утицаја и на блаже кажњавање.⁷⁶ Сличан приступ заузима и познати амерички криминолог Зигл (*Siegel*) који у предузетнички криминалитет сврстава криминалитет белог

⁷² Више о томе у: D. O. Friedrichs, *op.cit.*, p. 96-98.

⁷³ *Ibid.*

⁷⁴ R. J. Berger, *op.cit.*, p. 10.

⁷⁵ E. H. Sutherland, D. R. Cressey, *Criminology*, Philadelphia, 1978, p. 282-283.

⁷⁶ J. Hagan, P. Parker, *White Collar Crime and Punishment: The Class Structure and Legal Sanctioning of Securities Violations*, *American Sociological Review*, 1985, vol. 50, pp. 302-316.

оковратника и компанија, при чему за овај други користи назив „организациони криминалитет“, и организовани криминалитет.⁷⁷ Фридрихс под појмом синдикализовани криминалитет подразумева организовани криминалитет мафијашког типа, јер га одликују постојање организације у коју је приступ ограничен, коришћење насиља, стицање профита као циљ деловања и коришћење корупције. Од њега треба разликовати организовани криминалитет који је шири појам и обухвата сваки облик организоване криминалне делатности, а још шири је појам организациони криминалитет који обухвата криминалитет компанија и државе. Заједничко за синдикализовани и криминалитет компанија је обављање сличних активности које су по овом аутору арбитрерно сврстане у категорије легалних и илегалних. Синдикализовани криминалитет користи компаније ради прања новца, а са њима сарађује и код закључивања тзв. „љубавних уговора“ којима се компанијама гарантује да неће доћи до штрајкова радника, док се са друге стране радници оштећују у погледу њихових плата и других права. Може се такође рећи да код оба типа криминалитета утицај има економски притисак, а циљ им је стицање профита.⁷⁸ Но, између криминалитета компанија и организованог криминалитета постоје и разлике: 1) док је организовани криминалитет резултат деловања илегалних група које немају правни статус, криминалитет компанија је резултат деловања легалних правних субјеката; 2) примарно тржиште организованих криминалних група је криминално тржиште, док је код компанија ситуација обратна и њихово деловање је усмерено примарно ка легалним а секундарно ка илегалним тржиштима. Организоване криминалне групе су основане са циљем да врше кривична дела како би стекле профит, док се компаније не оснивају са истим циљем. Организоване криминалне групе се укључују у легални бизнис како би побољшале своју позицију на илегалном тржишту, док супротно важи за кршење прописа од стране компанија.⁷⁹ Као критеријуми разликовања наводе се и: 1) занимање и друштвени углед учиниоца; 2) коришћење насиља у вршењу послова (код организованог криминалитета ово је правило, док је код криминалитета белог оковратника односно компанија изузетак. Но, ови критеријуми нису од помоћи у случајевима када одговорна лица

⁷⁷ L. Siegel, *op.cit*, p. 396-406.

⁷⁸ D. O. Friedrichs, *op.cit*, p. 193-194.

⁷⁹ P. Gottschalk, *Policing White-Collar Crime*, Boca Raton, 2014, p. 57-58.

једну организацију створену за обављање законитих делатности временом преоријентишу на вршење криминалних.⁸⁰ Због тога многи аутори и наводе да није јасно када се завршава организовани криминалитет, а почиње легитимни бизнис.⁸¹

1.3.3. Компанијско-државни криминалитет

Термин државно-компанијски криминалитет осмишљен је 1989. године како би се њиме означила она понашања која представљају резултат заједничког деловања политичких и економских субјеката. Дефинише се као илегално или друштвено штетно понашање које је резултат заједничких циљева једне или више политичких и економских институција. Криминалитет компанија може бити инициран од стране државе (случајеви у којима држава има главну улогу у предузимању криминалних активности) или толерисан у смислу да државне институције не реагују на илегално поступање компанија. Аутори који су указали на овај тип криминалитета узели су за основу две студије случаја које показују какви могу бити резултати заједничког деловања државе и привредних субјеката.⁸² Први је случај лансирања свемирског брода *Challenger* 1986. године када је само 73 секунде после лансирања у експлозији погинуло седам чланова посаде. Анализа случаја је показала да је до несреће дошло због заједничког деловања Националне аеронаутичке и свемирске администрације (NASA) и компаније *Thiokol*. Почетком 80-их година на NASA је вршен велики притисак тадашње Реганове администрације како би се убрзала употреба свемирског програма у економске, војне и научне сврхе. Са друге стране, од 70-их година је знатно смањен износ финансијских средстава за ову организацију тако да је она морала да прави компромисе у погледу конструкције свемирских бродова. NASA је сарађивала са компанијом *Thiokol*, а још 1978. године су њени инжењери указали на лошу конструкцију свемирског брода ове компаније која је могла довести до цурења врелог гаса. Ипак, без обзира на наведено као и на чињеницу

⁸⁰ Ђ. Игњатовић (1996), *оп.цит*, стр. 239.

⁸¹ М. Шкулић (2010), *оп.цит*, п. 15.

⁸² R. J. Michalowski, R. C. Kramer, State-Corporate Crime and Criminological Inquiry, in: H. N. Pontell, G. Geis (eds.), *White-Collar and Corporate Crime*, New York, 2007, p. 200-219.

да су у конструкцији брода коришћени половни делови, ризик је оцењен као прихватљив.⁸³ Други случај одиграо се 1991. године када је 25 радника погинуло а 30 рањено у фабрици *Imperial Food Products*. Истрага је утврдила да су радници погинули зато што је противпожарни излаз био закључан и нису могли да се евакуишу. Овај случај је окарактерисан као државно-компанијски криминалитет не само због пропуста компаније већ и због дуге историје пропуста државних инспекција да предупреду овакве случајеве. Државна агенција за безбедност и заштиту на раду је током 80-их година остала без значајних средстава што је утицало и на смањење броја инспектора који треба да контролишу да ли послодавци поштују прописе о заштити на раду.⁸⁴ Фридрихс наводи и друге примере државно-компанијског криминалитета. Тако је на пример влада САД била укључена у промену режима у неким државама у којима су интернационалне компаније те режиме оцењивале као претеће по сопствене економске интересе.⁸⁵

Ова повезаност државе и компанија посебно долази до изражаја у ратним околностима. Тако се на пример наводи да је Први светски рат донео велики профит америчким националним компанијама и створио најмање 20.000 нових милионера и милијардера. И за време Другог светског рата било је примера сарадње компанија са државама. Тако је на пример америчка компанија *IBM* преко своје ћерке-фирме снабдевала нацистички режим у Немачкој машинама које су омогућиле брутално убијање људи на ефикасан начин, док је компанија *I. G. Farben*, која је била под контролом нацистичког режима, користила као радну снагу људе који су били у логору Аушвиц. Слични примери постоје и данас па се тако на пример наводи да је инвазија на Ирак 2003. године била значајно потпомогнута интересима америчких и британских компанија ради заузимања нафтних поља и остваривања профита.⁸⁶

Блиско феномену државно-компанијског криминалитета је и политички криминалитет белог оковратника/компанија. Ради се о повезивању путем коруптивних метода привредних субјекта са појединцима који су носиоци политичке моћи или са политичким странкама. Компаније донирају средства

⁸³ L. M. Salinger (ed.), *op.cit*, p. 152-153.

⁸⁴ *Ibid*, p. 415-416.

⁸⁵ D. O. Friedrichs, *op.cit*, p. 160.

⁸⁶ S. Tombs, D. Whyte, *The Corporate Criminal – Why Corporations Must be Abolished*, New York, 2015, p. 55-62.

припадницима законодавне, извршне и у мањој мери судске власти како би остваривале своје интересе. Само у 2007. години је, како наводи овај аутор, против више од десет чланова америчког Конгреса био покренут кривични поступак због примања мита у замену за политичке услуге.⁸⁷

1.4. Покушај одређења криминалитета компанија

Заузимање било ког од наведених криминолошких приступа има своје недостатке. Ако се прихвати да се под криминалитетом подразумевају само кривична дела, ризикује се да из предмета проучавања буду изостављена понашања која регулишу регулаторне агенције или грађански судови, а управо ће кршења прописа од стране највећих компанија бити њихов предмет одлучивања. Са друге стране, континуирано увећање броја инкриминација којима се покрива кршење прописа у привредном пословању указује на довољност кривичноправног реаговања и самим тим непостојање потребе да се криминалним означава понашање које не подпада под тако широки распон кривичних норми. И када су у питању карактеристике учинилаца оба приступа имају недостатке. Ако се пође од претпоставке да су то лица високог социо-економског статуса, из анализе би били изостављени сви учиниоци који крше прописе у интересу компанија, али који немају висок социо-економски статус. У ту групу би улазила и лица која оснивају компаније само ради вршења злоупотреба што је посве другачије у односу на учиниоце који доносе одлуку да се пропис прекрши, јер је то једини или лакши начин да компанија оствари профит, настави да послује и сл. На основу свега наведеног требало би поћи од следеће дефиниције: *Криминалитет компанија подразумева вршење кривичних дела у интересу компанија или у интересу учиниоца кривичног дела и компанија од стране руководиоца или запослених у компанији у чијем се интересу кривично дело врши*. Заузимање приступа да се под криминалитетом подразумевају само кривична дела, а не и друга кршења правних прописа, оправдано је због прецизности. У супротном, овај тип криминалитета обухватио би превелики број различитих правних прописа и у исту категорију биле би подведене компаније чији су руководиоци небрижљиво поступали и

⁸⁷ *Ibid*, p. 147-153.

прекршили пропис и компаније које су основане само ради вршења злоупотреба. То, са друге стране, не значи да из анализа треба у потпуности изоставити одлуке других органа ако се сматра да ће се у њима пронаћи елементи кривичних дела учињених у интересу компанија.⁸⁸ Када је у питању статус учинилаца, заузимање ужег приступа, од кога је и Сатерленд пошао, значило би ограничавање истраживања и обухватање само једне категорије преступника, а посебно ако се има у виду да је у многим правним системима, као и у нашем, лако основати привредно друштво што даје прилику различитим категоријама грађана да дођу у позицију директора компаније. Такав шири приступ има оправдања, јер омогућава класификацију учинилаца као и компанија у чијем се интересу поступа. Напоследку, иако ће у највећем броју случајева учиниоци кривичних дела бити лица на руководећим местима, треба оставити могућност да и остали запослени могу допринети кршењу прописа. У супротном, из анализе би били изостављени случајеви у којима је до последица дошло због пропуста на различитим нивоима у оквиру компаније.

⁸⁸ Поједини аутори наводе да би у супротном проучавали оно што се у литератури назива „класно заснован систем кривичног прогона“. G. Slapper, S. Tombs, *Corporate Crime*, Essex, 1999, p. 18.

2. ФЕНОМЕНОЛОШКА ДИМЕНЗИЈА КРИМИНАЛИТЕТА КОМПАНИЈА

2.1. Распрострањеност криминалитета компанија

Утврђивање распрострањености кривичних дела која означавамо као криминалитет компанија је тешко постићи. Прво, за овај тип криминалитета је карактеристична висока тамна бројка криминалитета. По неким проценама жртве ових кривичних дела о томе обавештавају полицију у свега трећини случајева. Разлози непријављивања су сумња да ће полиција моћи или штети нешто да уради, срамота, а у многим ситуацијама жртве и нису свесне да су биле виктимизоване. Ако су жртве компаније разлог непријављивања је избегавање негативног публицитета зато што су преварене. Други фактор односи се на неуједначеност дефиниција овог типа криминалитета.⁸⁹ Док је код криминалитета белог оковратника проблем да ли сва кривична дела која улазе у овај појам треба узети у анализи или само ако су учињена од стране учинилаца са одређеним карактеристикама, код криминалитета компанија додатни проблем може бити и различитост правних решења о одговорности правних лица за кривична дела. Такође, статистички подаци не морају репрезентовати стварну слику овог типа криминалитета, већ се може радити о политици поступања органа кривичног прогона која у неком тренутку може бити усмерена ка одређеној категорији учинилаца или врсти ових дела.⁹⁰ У неким државама (на пример у САД) статистички подаци обухватају само нека кривична дела која улазе у овај тип криминалитета.⁹¹ Слични проблеми постоје и у европским државама, а у неким од њих уопште се не прикупљају подаци о осудама правних лица. Једино што преостаје као могућност јесте истраживање случајева у којима је осуђен појединац како би се утврдило да ли је кривично дело учињено у оквиру

⁸⁹ В. К. Payne, *op.cit.*, p. 34.

⁹⁰ G. Geis, B.S. Cho, J. F. C. DiMento, *op.cit.*, p. 667-687.

⁹¹ Тако на пример Фридрихс наводи да статистички подаци о овом типу криминалитета у САД сигурно не одсликавају његове стварне размере. Не само због свих постојећих недостатака статистичких евиденција, већ и због чињенице да се у Јединственом извештају криминалитета који води FBI не налази посебна категорија ових дела. Примарни фокус је на конвенционалним кривичним делима, попут убиства, разбојништва, силовања, телесне повреде. Иако су у извештају садржани подаци о неким облицима преваре и проневере, у питању су дела која се сврставају у ниже категорије криминалитета белог оковратника. Наведено према: D. O. Friedrichs, *op.cit.*, p. 46-47.

организације и за њен рачун. По правилу не постоји неки централни регистар када се ради о одлукама различитих агенција, већ се подаци морају прикупљати код сваке појединачно (као што је нпр. Европска комисија која скупља податке о картелима). Такође, Европски изворници о криминалитету садрже одређене податке, али су флукуације у стопама ових дела (нпр. преваре) толико велике у европским државама да је дискутабилно у којој се мери могу користити.⁹² Проблем је и у различитим дефиницијама ових дела у националним законодавствима што знатно отежава компарацију. Иако је још почетком 80-их година Савет Европе препоручио државама чланицама да воде евиденцију о криминалитету компанија, ни после скоро две деценије то није учињено. Проблем је такође и компарација података, јер се у европским државама придаје различит значај овим кривичним делима. Тако се на пример наводи да су Великој Британији од важности она понашања којима се угрожава слободно тржиште (као и у САД), док се у државама социјалног благостања пажња усмерава ка утаји пореза. У Немачкој се ово кривично дело готово и не појављује у статистикама.⁹³

У тумачењу распрострањености овог типа криминалитета не можемо се ослонити ни на податке различитих тела и агенција, јер нека од њих реагују реактивно, по пријавама, док је проактивно деловање агенција условљено финансијским изворима. Проблем је и код двоструког вредновања, односно ситуација које подразумевају да на исто понашање делују две или више различитих агенција. Осим тога, мали број пријава ових агенција резултира покретањем поступка.⁹⁴ Без обзира на недостатке који се упућују, анализа распрострањености криминалитета компанија и криминалитета белог оковратника врши се на основу статистичких евиденција, студија о жртвама и студија самооптуживања као и истраживањима која за предмет проучавања имају тачно

⁹² Кривична законодавства у Европи нису на пример јединствена у одређивању садржаја кривичног дела преваре. Тако на пример неке државе под преваром подразумевају и покушај овог кривичног дела (Летонија и Шкотска), Словачка у превару убраја и прање новца, пет држава то чини са утајом пореза, исто толико са фалсификовањем докумената и новца, осам предвиђа и дело преваре фирме од стране запосленог, 10 укључује компјутерску превару, а 18 превару поверилаца. Види: Ђ. Ignjatić, *Komparacija kriminaliteta i kaznene reakcije: Srbija – Evropa*, Beograd, 2013, p. 35.

⁹³ C. Walburg, *op.cit.*, p. 25-38.

⁹⁴ D. Nelken, White Collar and Corporate Crime, in: M. Maguire, R. Morgan, R. Reiner, *The Oxford Handbook of Criminology*, Oxford, 2007, p. 733-734.

одређени круг кривичних дела. Још један метод је и анализа садржаја, али у коришћењу овог метада треба бити опрезан, јер извештавање о „скандалима“ не одсликава стварно стање. До података се може доћи и кроз интервјуе са пословним људима, са људима запосленим у правосуђу, као и коришћењем документационе анализе.

2.1.1. Подаци на основу спроведених истраживања

Сатерленд је средином прошлог века први спровео истраживање како би утврдио распрострањеност криминалитета компанија. У тој студији је прикупио податке о 70 највећих компанија у САД у то време, при чему је период анализе у просеку обухватао око 45 година. Против ових компанија је укупно донето 980 одлука, али аутор истиче да је сигурно било више кршења прописа. Од тога, 98% компанија има статус рецидивиста, јер против себе има најмање две одлуке. Око 90% има статус хабитуалног преступника, јер је у то време према закону овај статус имао преступник са најмање четири осуде. Потребно је ипак напоменути да Сатерленд под злочином подразумева не само кршење кривичноправних норми, већ и грађанских и управних прописа. Стога је његова анализа обухватила одлуке различитих судова, али и комисија. Тако се на пример детаљно бави излагањем о обмањивању потрошача при чему такво понашање дели у три групе: а) реклама производа који су штетни, а то се не објављује или се бар умањује, б) реклама којом се претерује у описивању карактеристика производа и в) реклама којом се повређује конкуренција, а не потрошачи, па се на пример наводи да производ само те компаније садржи одређени квалитет што заправо није тачно. Аутор такође даје примере за кршење Закона о раду којима се ограничавају права радника, а бави се примерима проневере на штету компаније. Посебну пажњу Сатерленд посвећује и повреди конкуренције и наводи да оваква пракса доводи до нарушавања правила слободног тржишта. Истраживање је показало да је у 307 случајева укупно 60 од 70 америчких компанија прекршило Шерманов закон о заштити конкуренције. Многе компаније се труде да одрже и иначе високу цену производа тако што смањују производњу како би профитирале. Компаније стварају приватне савезе, а унутар њих и своје судове како би санкционисали

своје чланове и наизглед показали фер и демократски приступ, али како би санкционисали и компаније које нису чланови у ком случају се понашају као рекеташи.⁹⁵

Друга позната студија је она коју су спровели Клинард и Јегер 70-их година прошлог века која је обухватила 582 компаније у САД. Од тога је 477 компанија обављало делатност производње, 18 се бавило продајом, 66 малопродајом и 21 пружањем услуга. Као и у Сатерлендовој студији, биле су искључене делатности попут осигарања, банкарства, транспорта због другачијих и строжих законских прописа којима су биле подвргнуте поменуте привредне делатности. Резултати су показали следеће: више од 60% компанија из студије имало је у периоду од 1975. до 1976. године бар једну одлуку донету због кршења прописа. Аутори су одлуке разврстали према врсти изречене санкције које су изrekli кривични и грађански судови али и управни органи.⁹⁶ Иако се у литератури могу наћи приговори упућени студији коју су спровели Клинард и Јегер, пре свега због широке дефиниције криминалитета компанија због чега су ови аутори прикупљали податке и о другим врстама правних санкција,⁹⁷ сматра се да је њихово истраживање са методолошког аспекта било боље од Сатерлендовог и у то време једно од најбољих истраживања овог феномена.⁹⁸

Рос у свом раду износи списак компанија које су од 1970. године учиниле неко од пет криминалних понашања: корупција, превара, илегално донирање средстава, утаја пореза и повреда конкуренције. Од укупно 1.043 компаније које су биле обухваћене студијом 117 односно око 11% је било укључено у бар једно од наведених понашања. Највише је учествовало у повреди конкуренције – 98; потом 28 у неком облику коруптивног деловања; 21 је илегално донирала средства политичким субјектима; 11 је учинило превару, а 5 је утајило порез. За

⁹⁵ E. H. Sutherland (1995), *op.cit.*, p. 99-106.

⁹⁶ M. B. Clinard, P. C. Yeager, *op.cit.*, p. 112-113.

⁹⁷ L. Orland, *op.cit.*, p. 129-130.

⁹⁸ F. T. Cullen, W. J. Maakestad, G. Cavender, *op.cit.*, p. 126. Недостатак ових студија је не само у анализирању кршења различитих правних прописа, већ и у чињеници да пажња није посвећена карактеристикама компанија које крше прописе, а превасходно због тога што су предмет анализе само велике компаније. Осим тога, истраживањима су обухваћене америчке компаније, а њихово кршење прописа може бити узроковано специфичним политичким и економским факторима у тој држави. Напоследку, и сâм узорак није велики – Клинард и Јегер су анализирали 582 компаније, а у том тренутку је у САД пословало око 2 милиона ових правних субјеката. Види: G. Slapper, S. Tombs, *op. cit.*, p. 38-41.

разлику од осталих студија чији су резултати представљени, једино се резултати овог истраживања односе искључиво на кривична дела.⁹⁹ У чланку који је 1982. године објавио часопис *U.S. News and World Report* наводе се слични подаци о кршењима прописа највећих компанија у САД. Од 500 компанија 115 је у деценији која је претходила било осуђено за неко теже кривично дело или је платило накнаду штете у грађанском поступку. Чланак наводи број од преко 2.000 свих компанија (не само великих) које су у наведеном периоду осуђене за учињено кривично дело.¹⁰⁰

У истраживању које су спровели Вилер и Ротман указано је на разлике у заступљености криминалитета компанија у односу на криминалитет белог оковратника. Аутори су поделили податке у три категорије: индивидуални учиниоци, они који користе професију и они који користе професију и организацију у извршењу дела. Анализирали су следећа кривична дела: повреду конкуренције, превару путем електронске поште, лажни извештаји, кредитна превара, проневера у банкама, пореска утаја и корупција. За свако дело су узели 30 пресуђених случајева. Дошли су до следећих резултата: 1) број извршених кривичних дела пре него што је учинилац откривен највећи је код треће групе; дужина (у месецима) трајања вршења дела је такође најдужа код организационих преступника; географски елемент је био најшири код ове категорије (национални и интернационални ниво); проценат коришћења докумената у смислу њихове манипулације био је највећи код треће групе (око 70%); организације као и учиниоци који користе професију су знатно чешће покушавали да прикрију дело у односу на прву групу преступника. Што се тиче финансијских последица, у првој групи је износ био у просеку 5.000 долара, у другој око 17.000 долара а у трећој и двадесет пута више.¹⁰¹

⁹⁹ I. Ross, How Lawless are Big Companies? in: L. Orland (ed.), *Corporate and White Collar Crime, an Anthology*, Cincinnati, 1995, p. 114-117.

¹⁰⁰ F. T. Cullen, W. J. Maakestad, G. Cavender, *op.cit.*, p. 125.

¹⁰¹ S. Wheeler, M. L. Rothman, *op.cit.*, p. 1402-1426.

2.1.2. Студије о жртвама

У глобалној студији о криминалитету компанија представљени су резултати добијени анкетањем 5.500 компанија у свету. Покривени су сви континенти (укупно 34 државе), а компаније су биране на основу различитих критеријума: број запослених, цене акција на берзи, пословни успех. Од укупног броја 25% чиниле су велике компаније познате широм света. У питању је студија о жртвама, јер су компаније испитиване о виктимизацији одређеним кривичним делима (злоупотреба имовине у виду крађе и проневере; превара; лажно представљање финансијског стања; корупција; трговина инсајдерским информацијама; прање новца; повреда права на интелектуалну својину), а од стране својих запослених или запослених у другим компанијама. Резултати показују да је готово свака друга компанија (око 45%) била у последње две године (у питању су 2004. и 2005. година) виктимизована неким од наведених дела. Свакако, разлике постоје између континената, а аутори то генерално објашњавају културалним разлозима, начинима реаговања на овај криминалитет, различитим стопама криминалитета на континентима. На афричком континенту је виктимизација компанија откривена у 77% случајева, што је нешто више у поређењу са Аустралијом (63%) и Северном Америком (54%), али аутори сматрају да је у афричким земљама вероватно велика тамна бројка и да откривање ових дела није подједнако ефикасно као на друга два поменута континента. У Азији је пријављен знатно мањи проценат ових кривичних дела (око 32%), а аутори посебно издвајају Јапан и сматрају да се ради о избегавању пријављивања или о томе да се нека понашања уопште не посматрају као криминалитет.¹⁰² На првом месту по броју виктимизација је злоупотреба имовине (око 30%), превара (22%) и повреда права на интелектуалну својину (12%), трговина инсајдерским информацијама (4%) и прање новца (3%). Корупција је заједно са лажним представљањем финансијског стања на четвртом месту и заступљеност варира – од 1 до 30% у зависности од државе. У Азији је корупција била заступљена у 12% случајева (у Јапану нешто ниже), а у Западној Европи око 7%.¹⁰³ Подаци

¹⁰² K. D. Bussmann, M. M. Werle, Addressing Crimes in Companies, First Findings from a Global Survey of Economic Crime, *British Journal of Criminology*, 46, 2006, p. 1128-1144.

¹⁰³ *Ibid*, p. 1128-1144.

прикупљени овом студијом не пружају могућност утврђивања размера криминалитета компанија, јер су учиниоци наведених дела често појединци који желе себи прибавити имовинску корист.

Ова студија о криминалитету компанија спроведена је и 2011. и 2014. године. Србија је била укључена у оба истраживања. Резултати показују да је 37% испитаника било виктимизовано неким од наведених кривичних дела у 2014. години. Разлике и даље постоје између континената тако да је ситуација најповољнија на Блиском истоку (21%)¹⁰⁴ а најлошија у Африци где је 50% испитаника пријавило виктимизацију. У државама Источне Европе тај удео је 39%, док је нешто бољи у Западној Европи и износи 35%. Што се тиче врсте кривичних дела, злоупотреба имовине је и даље на првом месту (69%), док је на другом превара у поступку јавних набавки (29%), праћена корупцијом (27%), кибер криминалитетом (24%) и рачуноводственом преваром (22%). За многе државе које су учествовале у овом истраживању објављене су и детаљни национални резултати.¹⁰⁵

У компаративном истраживању које је обухватило компаније у Немачкој, Швајцарској и Аустрији утврђивано је у којој мери је заступљена њихова виктимизација, којим кривичним делима, каква је перцепција компанија о ризику од виктимизације и чиме се недозвољено понашање на штету компанија може објаснити. Ови подаци само делимично могу бити показатељ криминалитета компанија, а пре криминалитета белог оковратника. Наиме, најчешће учињена кривична дела била су проневера, утаја, превара, а као учиниоци су се у скоро половини случајева (Немачка 48%, у Аустрији 41% а у Швајцарској 57%) нашла лица која раде у виктимизованој компанији. Кривична дела која су типична за криминалитет компанија (као што је договор о ценама) пријављена су у занемарљивом проценту.¹⁰⁶ Подаци о виктимизацији привредних субјеката прикупљају се и у Енглеској и Велсу и на основу њих је тешко закључити у којој

¹⁰⁴ Потребно је напоменути да је из овог дела света у испитивању учествовао најмањи број компанија (232).

¹⁰⁵ <http://www.pwc.com/gx/en/economic-crime-survey/> (15.08.2015.)

¹⁰⁶ Доступно на <http://www.kpmg.at/uploads/media/pub-20130313-wirtschaftskriminalitaet-de.pdf> (14.08.2015.)

мери се пријављена понашања могу приписати правним, а у којој мери физичким лицима.¹⁰⁷

2.1.3. Статистички подаци

У САД се подаци о криминалитету објављују у Јединственом извештају о криминалитету, при чему се подаци прикупљају само за неколико типичних насилних и имовинских кривичних дела. Сходно томе, ови подаци немају значај када је у питању криминалитет компанија. FBI међутим објављује и годишњи извештај о финансијском криминалитету који садржи одређене податке о активностима ове федералне агенције у откривању кривичних дела која се подводе под криминалитет компанија.

Табела 1: Подаци FBI за 2011. годину о финансијском криминалитету¹⁰⁸

	Број актуелних предмета FBI у 2011. години	Број осуда у 2011. години
Корпоративна превара	726	241
Превара у вези са хартијама од вредности	1846	394
Превара у здравственом осигурању	2690	736
Хипотекарна превара	2691	1082
Превара финансијске институције	1719	429
Превара у осигурању	140	21
Телекомуникациона превара	96	/

Да би се разумели апсолутни бројеви наведени у табели 1, указаћемо на статистичке податке који су показатељи криминалитета у САД. Јединствени

¹⁰⁷Доступно на:

https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/342577/crime-against-businesses-detailed-13.pdf (14.08.2015.)

¹⁰⁸Доступно на: <https://www.fbi.gov/file-repository/stats-services-publications-financial-crimes-report-2010-2011-financial-crimes-report-2010-2011.pdf/view> (22.05.2017.)

извештај о криминалитету за 2011. годину показује да је број пријављених насилних кривичних дела био преко 1.200.000 (стопа 386,3), док је удео имовинских кривичних дела која су позната органима формалне контроле нешто више од 9.000.000 (стопа 2.908).¹⁰⁹ Но, треба имати у виду да се ови подаци односе на сва кривична дела, док се подаци из табеле 1 односе само на федерална кривична дела. Подаци показују да је FBI имао највећи број случајева хипотекарне преваре, а тај тренд је забележен од 2007. године што је потом и узроковало светску економску кризу.¹¹⁰ Учиниоци дела финансијског криминалитета су у највећем броју случајева компаније, односно у њиховом интересу се ова дела врше, али доста случајева се односи на криминалитет белог оковратника (нпр. превара финансијске институције). Што се тиче броја осуђених лица, Јединствени извештај о криминалитету садржи податке само о пријављеним учиниоцима, али је у годишњем извештају Америчке комисије за кривичне санкције за 2011. годину наведен податак да је укупан број лица осуђен за федерална кривична дела 86.361. Од тога је 160 компанија или других „организационих“ учинилаца. Од 2007. године када се објављују ови подаци, у просеку је сваке године осуђено између 160 и 200 ових субјеката.

Када су у питању европске државе, националне статистичке евиденције садрже податке које се односе на индивидуалне преступнике због чега је једино могуће увидом и појединачне случајеве утврдити да ли је у позадини конкретног кривичног дела организација.

Тако на пример према подацима полиције за 2005. годину у Немачкој је било евидентирано нешто мање од 90.000 привредних кривичних дела што је чинило 1,4% укупног регистрованог криминалитета.¹¹¹ Највећи пораст у односу на 2004. годину забележила су дела код којих је у извршењу коришћен интернет. Што се тиче појединих кривичних дела, кредитне преваре чиниле су око 14%

¹⁰⁹<https://www.fbi.gov/about-us/cjis/ucr/crime-in-the-u.s/2011/crime-in-the-u.s.-2011/tables/table-1> (12.08.2015.)

¹¹⁰ Према доступним подацима, може се видети да су федерално осигуране финансијске институције у 2003. години обавестили FBI о 6.369 сумњивих случајева у вези са хипотекарном преваром, док је број пријава у 2011. години био 93.508. Доступно на: <https://www.fbi.gov/stats-services/publications/financial-crimes-report-2010-2011/financial-crimes-report-2010-2011#Mortgage> (12.08.2015.)

¹¹¹ Интересантно је да је у 2014. години забележен знатно мањи број ових дела (63.194), а иначе се од 2010. године бележи стално смањење привредних кривичних дела. Доступно на <file:///C:/Users/User/Downloads/wirtschaftskriminalitaetBundeslagebild2014.pdf> (12.08.2015.)

укупног регистриваног привредног криминалитета; затим долазе деликти повезани са капиталним улагањима: преваре чланова и акционара у погледу располагања и коришћења уложених средстава, превара у вези са подацима у перспективама за трговину хартијама од вредности, шпекулације на берзи, злоупотреба поверења, фалсификовање хартија од вредности. У 2005. години полиција је евидентирала око 10.000 ових дела. Трећа категорија односи се на повреду права запослених (око 12% од свих дела привредног криминалитета), а четврта на повреду конкуренције. Повреда конкуренције утврђена је према полицијским евиденцијама у нешто више од 5.000 случајева у 2005. години. Кривична дела у вези са стечајем (неколико из Кривичног законика и једно из споредног кривичног законодавства) евидентирана су у око 15.000 случајева. Више од половине од укупне штете која је настала делима привредног криминалитета одлази управо на дела у вези са стечајем. Напоследку, дела корупције су у 2005. години била евидентирана око 15.000 пута, што је значајно више у поређењу са претходном годином.¹¹² Потребно је напоменути да иако не немачко законодавство не познаје одговорност правних лица за кривична дела, у Немачкој постоји Централни регистар компанија у коме се бележи свака мера предузета против тачно одређене компаније (углавном су у питању изречене новчане казне).¹¹³

Поред привредних кривичних дела, криминалитет компанија чине и кривична дела која за последицу имају смрт или угрожавање здравља људи. Ни ова дела нису садржана у Европским изворницима о криминалитету, а национални подаци такође често не пружају информације о њима. Постоје организације и агенције које објављују податке о броју смртних случајева и тешких повреда на раду, али и ти подаци не пружају информације о правној квалификацији. Према подацима Међународне организације рада сваке године око 2 милиона људи умре на раду – или у инцидентима или је смрт последица обољења које је резултат изложености неадекватним радним условима. Од око 345.000 људи који погину на радном месту, највише их је у Азији, а пре свега у Кини, затим у Индији. Што се тиче европских држава, на првом месту је Русија, а

¹¹² Н. Göppinger, *Kriminologie*, München, 2008, p. 432-436.

¹¹³ С. Walburg, *op.cit.*, p. 25-38.

затим Турска, Украјина, Пољска и Румунија. Подаци о овим „несрећама“ се у великом броју случајева не пријављују. Тако се на пример наводи да се у Великој Британији пријави свега четвртина случајева са нефаталним исходом, док се повреде самосталних радника пријављују у мање од 5% случајева. Такође се наводи да мање компаније ређе пријављују ове случајеве. У овој држави се на годишњем нивоу пријави око 160.000 случајева повреда на раду, од којих је око 30.000 тешких повреда.¹¹⁴ Једно истраживање спроведено у ЕУ је показало да је у 2006. години 3,2% запослених имало једну или више несрећа на раду, док је укупно 5.580 запослених умрло у несрећи на раду.¹¹⁵

Британска Агенција за заштиту безбедности и здравља је спровела компаративну анализу безбедности на раду у 15 држава чланица ЕУ која је показала да је стопа смртности на раду у Великој Британији међу најнижима (0,74 на 100.000 радника). Поређења ради та стопа је у Француској 2,74, у Немачкој 0,94, Италији 1,5 и Шпанији 2,16. Подаци се односе на 2011. годину, а наводи се да је од 1998. године забележен тренд смањења броја смртних случајева на раду.¹¹⁶ Међутим, у литератури се наводи да су статистички подаци ове агенције само делимично тачни. Осим изостављања случајева смрти услед болести проузрокованих условима на раду (иста британска агенција наводи податак да се процењује да годишње око 13.000 људи у Великој Британији умре због болести плућа или тумора који су проузроковани неадекватним радним условима¹¹⁷), проблем је и изостављање смртних случајева до којих је дошло у радним возилима као и ван радног времена, али на радном месту. Поред тога, случајеви тежих повреда су знатно чешћи него што то показује статистика, јер послодавци скоро три четвртине таквих случајева уопште не пријављују.¹¹⁸ Слична је ситуација и када је у питању изложеност запослених дејству опасних и канцерогених материја. Тако се на пример наводи да је 2004. године у Великој Британији од тумора узрокованог азбестом умрло око 2.000 људи, док се

¹¹⁴ S. Tombs, D. Whyte, *Safety Crimes*, Cullompton, 2007, p. 35-55.

¹¹⁵ *Health and safety at work in Europe (1999-2007), a Statistical Portrait*, EU, 2010. <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/5718905/KS-31-09-290-EN.PDF/88eef9f7-c229-40deb1cd-43126bc4a946> (14.08.2015.)

¹¹⁶ *European Comparisons*. Доступно на: <http://www.hse.gov.uk/statistics/european/> (14.08.2015.)

¹¹⁷ Према новијим подацима тај број је још већи и износи око 20.000 смртних исхода на годишњем нивоу. Види: S. Tombs, D. Whyte (2015), *op.cit.*, p. 47.

¹¹⁸ S. Tombs, D. Whyte (2007), *op.cit.*, p. 39.

процењује да је тај број душло већи. Ови бројеви навели су поједине ауторе да изврше компарацију ризика виктимизације неким класичним насилним кривичним делом и виктимизације на раду чија се последица такође састоји у смртном исходу и закључили су да су веће могућности за виктимизацију присутне на радном месту.¹¹⁹

Сличне су процене и када је у питању стављање у промет штетних и неисправних производа или пружање лоших услуга што за последицу има угрожавање живота и здравља људи. По неким проценама овај тип криминалитета компанија годишње проузрокује преко 20 милиона повреда, од чега је 30.000 са смртним исходом. Овде су укључени и производи који не садрже неке штетне материје, већ њихова употреба на погрешан начин може довести до повреде – као што је на пример случај са дечијим играчкама које имају оштре ивице. Резултати једног истраживања спроведеног у Великој Британији показују да када се ради о штетним производима, око 5,5 милиона људи (12% потрошача) искуси неки облик тровања храном, а $\frac{3}{4}$ ових испитаника верује да је то последица хране конзумиране ван куће. Само 2-3% ових потрошача пријављује случај тровања локалним властима или инспекцији.¹²⁰

Наведени подаци о насилничком криминалитету компанија могу представљати само уопштену представу о његовим размерама, јер се овде ради о прикупљању података о наступелим последицама што наравно не мора значити да су оне резултат кривичних дела.

Када је у питању еколошки криминалитет процењује се да загађени ваздух годишње у свету доводи до око 800.000 преурањених смртних исхода, при чему су последице најдоминантније заступљене у мање развијеним државама. Од наведеног броја смртних случајева узрокованих загађењем око 65% је везано за

¹¹⁹ S. Tombs, *Corporations and Health and Safety*, in: J. Minkes, L. Minkes, *Corporate and White-Collar Crime*, London, 2008, p. 20. Неке студије су указале и на проблем непрепознавања случајева које треба пријавити полицији у здравственим установама, тачније око 60% анкетираних здравствених радника је погрешно одговорило на питања у вези са питањем да ли је конкретан смртни случај на раду требало пријавити. Види: G. Slapper, S. Tombs, *op. cit.*, p. 70-71. У једном испитивању које је обухватило лекаре и медицинско особље које се бави повредама на раду, укључујући и оне који су запослени у компанијама, дошло се до закључка да је више од половине испитаника било под притиском да представи наступеле повреде на раду као мање озбиљне, док је две трећине испитаника рекло да радници не пријављују повреде на раду због страха од евентуалних дисциплинских мера. Види: R. J. Berger, *op. cit.*, p. 94.

¹²⁰ M. V. Clinard, *Corporate Corruption, The Abuse of Power*, New York, 1990, p. 100-110.

азијске државе. Свакако, није могуће проценити колико у овом загађењу учествују компаније, а у којој мери је то резултат других загађивача (нпр. аутомобила), али је чињеница да привредне активности дају велики допринос загађењима.¹²¹

2.2. Типологија криминалитета компанија

Класификација криминалитета компанија врши се на основу различитих критеријума. Тако на пример Бергер (Berger) наводи да се подела може извршити према врсти последице (физичке или материјалне), жртви (запослени, потрошачи, заједница) или области привредног пословања (ауто-индустрија, банкарски сектор, фармацеутска индустрија).¹²² Када је у питању подела извршена према жртви, детаљну категоризацију дали су Клинард и Мајер. По овим ауторима криминалитет компанија се може поделити на следећи начин:

1. Криминалитет против потрошача: стављање у промет различитих неисправних производа, пре свега у аутомобилској и у фармацеутској индустрији, а овде улази и превара потрошача (лажно представљање карактеристика производа).¹²³
2. Криминалитет на штету власника: у питању су различита дела на штету власника или директора односно менаџера, а врши их запослени у компанији. Један од начина је погрешно представљање података о пословању у годишњем извештају, тако да изгледа да компанија добро послује. Други је облик компјутерски криминалитет. Како запослени морају имати рачунарска знања, неретко се дешава и да их злоупотребљавају тако што на пример минималне износе са рачуна клијената пребацују на други рачун.

¹²¹ S. Tombs, D. Whyte (2015), *op.cit.*, p. 49.

¹²² R. J. Berger, *op.cit.*, p. 10.

¹²³ Интересантно истраживање о утицају адитива у храни на алергије код деце спровела је Е. Мичовић. Она је на узорку од 190 деце покушала да провери тврдње теорије рутинске активности, али није утврђена статистички релевантна веза између поменутих варијабли. Но, потврђено је да су повређена права потрошача на информисање као и на избор, имајући у виду да деца као ни њихови родитељи нису имали сазнања о адитивима заступљеним у храни. Види: Е. Миџовић, *Prepoznavanje nevidnih viktimizacij z vidika zagotavljanja varne hrane in varstva potrošnikov (doktorska disertacija)*, Ljubljana, 2010, p. 13-14. Dostupno na: <https://dk.um.si/Dokument.php?id=20218> (22.05.2017.)

3. Криминалитет на штету запослених: ради се о непоштовању прописа о заштити здравља запослених на раду као и о безбедности на радном месту.
4. Криминалитет на штету заједнице: овде пре свега спада еколошки криминалитет.¹²⁴

Специфичну поделу криминалитета белог оковратника/компанија предлаже Еделхерц. Овај аутор сматра да прву групу чине дела која се врше *ad hoc*, најчешће ради остварења личног интереса, при чему нема контакта између учиниоца и жртве. Пример је пореска утаја или превара у вези са кредитном картицом. Друга категорија подразумева злоупотребу поверења. Пример је проневера и коришћење имовине у личне сврхе. Трећу категорију чине дела чији учиниоци себе не доживљавају као криминалце а пример за то је повреда конкуренције. Напоследку, четврту категорију чине сва преварна поступања којима се оштећује привреда. Пример је рецимо оснивање компаније, узимање кредита, продаја привредног друштва и узимање новца, а остављање дуга кредиторима.¹²⁵

У литератури се често прихвата подела која велики број недозвољених понашања сврстава у две категорије: корпоративно насиље и економски криминалитет.¹²⁶ Прву групу чине она кршења прописа која за последицу имају смрт или повреду и угрожавање здравља људи као и животне средине. То су кршења прописа о заштити на раду, стављање у промет штодљивих производа као и еколошки криминалитет. Са друге стране, број дела која се убрајају у економски криминалитет је далеко већи па се ова подкатегија врло често мора разврстати у неколико група.

Тако на пример Кич (*Kitch*) економски криминалитет дели у три категорије. Прву чине кривична дела уперена против имовине трећих лица или државе. Ту спадају на пример превара, превара у стечајном поступку, издавање чека без покрића, коришћење украдених кредитних картица, корупција,

¹²⁴ M. B. Clinard, R. F. Meier, *op.cit.*, p. 186-192.

¹²⁵ H. Edelhertz, White Collar and Professional Crime: The Challenge for the 1980s, *American Behavioral Scientist*, n. 27, 1983, p. 109-128.

¹²⁶ L. Snider, The Sociology of Corporate Crime: An Obituary, in: S. Simpson, C. Gibbs (ed.), *Corporate Crime*, Hampshire, 2007, p. 378. Ова ауторка говори о подели на социјални и финансијски криминалитет компанија; M. L. Benson, S. Simpson, *op.cit.*, p. 91-136.

злоупотреба овлашћења у погледу поверене имовине итд. Другу категорију чине тзв. регулаторни деликти који представљају кршење државних прописа. Дакле, у обзир долази производња и трговина робом која је илегална, непоштовање прописа у области производње неких производа као што су лекови, непоштовање прописа о безбедности на раду, прописа којима се установљавају обавезе за привредне субјекте да подносе одређене извештаје итд. Коначно, аутор сматра да пореска кривична дела треба издвојити у посебну категорију.¹²⁷

Врло детаљан преглед економских кривичних дела даје Фридрихс. По овом аутору постоје следеће категорије:

1. Превара државе од стране компанија. Најчешће је у питању продаја робе по знатно вишим ценама или продаја непотребне робе. Аутор наводи пример Министарства за војску САД које је потрошило на милијарде долара на непотребно софистицирано оружје, куповало резервне делове за цену од по неколико хиљада долара по комаду док је редовна цена неколико центи. Овде се ради и о превари пореских обвезника. Тако је на пример једна гасна компанија у 2006. искоришћавала јавно земљиште за вађење гаса, а грађанима исплаћивала за неколико десетина милиона долара мање износе него што је требала.
2. Преваре државе од стране здравствених установа кроз наплаћивање непотребних интервенција, лекова.
3. Утаја пореза. Најчешће се остварује фалсификовањем података тако да се смањују приходи или приказују непостојећи трошкови.
4. Договарање цена, манипулисање ценама што укључује нуђење производа по знатно вишим ценама или рецимо случај који је типичан за фармацеутску индустрију да пласира скуп лек уместо јефтинијег или да лобира да се забрани увоз подједнако ефикасних лекова, али јефтинијих.
5. Непоштовање права запослених на плату, осигурање, прекомерне часове рада, дискриминаторно поступање.
6. Монопол. Сатерленд је указао не неке начине како се овај положај постиже: спуштањем цена, вршењем притиска на трговце, агенте и друге

¹²⁷ E. W. Kitch, *Economic Crime Theory*, in: L. Orland (ed.), *Corporate and White Collar Crime*, an Anthology, Cincinnati, 1995, p.13-21.

да не раде за конкуренцију, повећањем цена набавних материјала што се постиже договором са добављачима који често имају интерес од ових великих компанија, непоштовање ауторских права.

7. Дела усмерена против власника компанија, рачуноводствене преваре, проузроковање стечаја. Овде је у питању однос директор-акционари, односно компанија-њени повериоци.¹²⁸

2.3. Појавни облици криминалитета компанија

2.3.1. Економски криминалитет компанија

У литератури постоје различите класификације кривичних дела која се сврставају у економски криминалитет компанија, а о некима је било речи у претходном делу текста. Ми ћемо поћи од класификације коју је дао Лампе (*Lampe*)¹²⁹ која узима као критеријум објекат заштите. Класификација обухвата следеће категорије:

- А) кривична дела којима се штити привредни систем једне државе;
- Б) кривична дела којима се штите привредни субјекти;
- В) кривична дела којима се штите државни интереси.

Осим наведених категорија, може се увести и четврта која би била усмерена на заштиту потрошача. Поред тога, имајући у виду да је криминалитет компанија незамислив без коруптивних веза са представницима државне власти посебна пажња биће посвећена и овом незаконитом поступању. Иако највећи број ових кривичних дела улази у групу кривичних дела против привреде, сходно чему би било оправдања да се користи термин „привредни криминалитет“, одлучили смо се за термин „економски криминалитет“, јер постоје и друге врсте криминалног поступања (непоштовање радних прописа које нема за последицу

¹²⁸ D. O. Friedrichs, *op.cit.*, p. 79-80.

¹²⁹ E. J. Lampe, *Wirtschaftsstrafrecht*, in: G. Fischer, J. C. B. Mohr (eds.), *Handwörterbuch der Wirtschaftswissenschaft*, Band 09, Göttingen, 1982, p. 310. О сврставању појединих инкриминација које познаје наше основно и споредно кривично законодавство у наведене категорије види: N. Lukić, *Pojam i karakteristike privrednog krivičnog prava*, u: Đ. Ignjatović (ur.), *Kaznena reakcija u Srbiji, 4.deo*, Beograd, p. 268-284.

угрожавање живота или здравља запослених, непоштовање прописа о интелектуалној својини, фалсификовање исправа, корупција¹³⁰) које се врше од стране компанија са циљем стицања добити.

Кривична дела која чине економски криминалитет компанија представљају хетерогену категорију инкриминација. Због немогућности успостављања јасне поделе између кривичних дела којима се заштита пружа искључиво индивидуалним и оних која штите само колективна правна добра, увек је могуће неку инкриминацију сврстати у више од једне групе наведене класификације. Тако на пример кривично дело из чл. 233. Кривичног законика (неовлашћена употреба туђег пословног имена и друге посебне ознаке робе или услуга) може бити уврштено у категорију дела којима се штите индивидуални привредни субјекти, јер се овде ради о њиховим интересима, али и у прву групу дела којима се непосредно штите привреда, јер се на тај начин спречава нелојална конкуренција.¹³¹ У наставку текста биће детаљније анализирана нека од кривичних дела која се сврставају у наведене категорије.

2.3.1.1. Криминалитет којим се угрожава привредни систем

2.3.1.1.1. Повреда конкуренције

Повреда конкуренције обухвата различите облике недозвољеног поступања којима се нарушава функционисање слободног тржишта. Обично се прави разлика између две групе понашања: злоупотреба монополистичког/доминантног положаја и рестриктивни уговори. Монопол подразумева постојање економске моћи којом се контролишу цене или искључује конкуренција.¹³² Тако на пример, иако фармацеутске компаније често тврде да немају монопол ситуација је заправо другачија. Наиме, ако једна компанија има удео у фармацеутском тржишту који је занемарљив, али са друге стране

¹³⁰ Кривична дела примања и давања мита предвиђена су у групи дела против службене дужности, а тек последњим изменама и допунама Кривичног законика које ступају на снагу 01. марта 2018. године уведена су и у групу кривичних дела против привреде.

¹³¹ *Ibid.*

¹³² R. D. Blair, C. K. Carruthers, *The Economics of Monopoly Power in Antitrust*, in: K. N. Hylton (ed.), *Antitrust Law and Economics*, Cheltenham, 2010, p. 64-81.

производи лек који не може заменити ниједан други на тржишту, онда је то монополски положај. Брајтвејт наводи да је од укупно 650 лекова на америчком тржишту свега четири могло да се набави од четири различита произвођача. С обзиром на недостатак конкуренције у погледу цена, јасно је зашто су профити ових корпорација тако високи.¹³³ Поред монополског, привредни субјект може имати и доминантан положај на тржишту чија је битна карактеристика „поседовање такве економске снаге која том привредном субјекту омогућава да предупреди делотворну конкуренцију на тржишту тиме што му она даје моћ да се у знатној мери понаша независно од конкурената, купаца и, у крајњој линији, потрошача.“¹³⁴ Одатле произлази да је доминантан положај шири појам у односу на монополски положај. Критеријуми који се користе за утврђивање доминантног положаја су учешће на тржишту, баријере уласку и моћ купца.¹³⁵ Генерално се сматра да сваки удео који прелази 70% ствара презумпцију монополског положаја, док је удео мањи од 50% обично искључује.¹³⁶ Удео између два поменута био је предмет различитих судских одлука. Поред тога, суд узима у обзир и диференцијацију производа, постојање баријера за улазак нових учесника на тржиште (нпр. високи капитални трошкови, ограничено снабдевање кључним инпутима, дугорочни уговори о снабдевању, лиценце, права интелектуалне својине итд.), као и одређење релевантног тржишта.¹³⁷ На стварање и јачање доминантног положаја на тржишту могу утицати концентрације привредних субјеката (спајање, припајање, преузимање или остваривање на неки други начин контроле над одређеним учесником на

¹³³ J. Braithwaite, *Corporate Crime in the Pharmaceutical Industry*, London, 1984, p.159-168.

¹³⁴ Б. Беговић, В. Павић, *Увод у право конкуренције*, Београд, 2012, стр. 79. У нашем праву доминантан положај дефинисан је у Закону о заштити конкуренције у чл.15 („Сл. гласник РС“, бр. 51/2009, 95/2013).

¹³⁵ *Ibid*, стр. 80.

¹³⁶ У европском праву конкуренције та граница је 40%. *Ibid*.

¹³⁷ R. D. Blair, C. K. Carruthers, p. 73-77. Тако је на пример у случају *United Brands v Commission, Case 27/76 Court of Justice, [1978] ECR 207, [1978] 1 CMLR 429* Европска комисија својим решењем утврдила да је *United Brands* повредио члан 102 СФЕУ тако што је злоупотребио доминантан положај на тржишту банана. *United Brands* је тужио Комисију, тврдећи, између осталог, да Комисија није добро утврдила релевантно тржиште тако што га је преуско утврдила. Суд правде је одбио тужбу и потврдио решење Комисије. У образложењу своје пресуде, Суд је изнео неке од важних налаза у погледу методологије којом се одређује релевантно тржиште. Више о томе у: Б. Беговић, *Најзначајнији случајеви у праву конкуренције ЕУ: економска анализа*, Београд, 2013, стр. 29.

тржишту од стране другог учесника).¹³⁸ Тако се на пример наводи да је у САД концентрација капитала присутна у аутомобилској индустрији. Почетком прошлог века у овој држави било је око 180 компанија које су се бавиле производњом аутомобила, док данас постоје само неколико. Захваљујући концентрацији, ове компаније могу обезбедити разноврсну понуду својих производа и практично онемогућити нове произвођаче да уђу на тржиште, јер би то изискивало много улагања. Ове компаније при томе производе и резервне делове које по високим ценама плаћају купци аутомобила, а поред тога могу, без обзира на непостојање повећане потражње, подићи цене производа.¹³⁹

Само постојање монополског/доминантног положаја није довољно да би се говорило о илегалном поступању, већ је неопходно да се такав положај злоупотреби. У судској пракси су присутне две доктрине на основу којих се утврђује да ли је овај услов испуњен. Један је постојање намере да се искључи конкуренција, али да се то искључење заснива на још неком основу поред ефикасности пословања. Понашања која могу бити показатељ таквог приступа субјекта са монополским положајем су на пример дампиншке цене¹⁴⁰, предаторске куповине, коришћење моћи која је успостављена на једном делу тржишта како би се проширила и на друге делове, одбијање сарадње са конкурентима итд.¹⁴¹ Друга доктрина је процењивање проконкурентских и антиконкурентских ефеката таквог понашања, при чему би злоупотреба постојала само ако ови други преовлађују.¹⁴²

Пример злоупотребе доминантног положаја је поступање компаније *Hoffman-La Roche* током 60-их и 70-их година прошлог века у погледу производње лека

¹³⁸ Б. Беговић, В. Павић, *оп.цит*, стр. 97.

¹³⁹ D. R. Simon, *op.cit*, p. 100-104.

¹⁴⁰ Предаторско одређивање цена је пракса компанија да намерно одреде ниже цене производа од конкурентских. Иако компанија краткорочно остаје без дела профита, циљ је да се истисне конкуренција са тржишта и да се на дугорочном плану оствари већи профит. Наведено према: В. Н. Kobayashi, *The Law and Economics of Predatory Pricing*, in: K. N. Hylton (ed.), *Antitrust Law and Economics*, Cheltenham, 2010, p. 116-156. Један од првих оваквих случајева у коме је суд утврдио повреду америчког Закона о заштити конкуренције (Sherman Antitrust Act) је *Standard Oil Company of New Jersey v. United States*. Наведено према: L. M. Salinger (ed.), *op.cit*, p. 413.

¹⁴¹ D. Broder, *U.S. Antitrust Law and Enforcement*, Oxford, 2010, p. 91-92. У нашем праву Законом о заштити конкуренције („Сл.гласник РС“, бр. 51/2009, 95/2013) у чл. 16 предвиђено је шта се све подразумева под злоупотребом доминантног положаја.

¹⁴² K. N. Hylton, *The Law and Economics of Monopolization Standards*, in: K. N. Hylton (ed.), *Antitrust Law and Economics*, Cheltenham, 2010, p. 82-115.

валијума. Цена сировог материјала потребног за израду овог лека по килограму износила је 87 долара, цена производње и паковања била је 487 долара, а тај исти килограм се продавао у малопродаји по цени од 11.000 долара што је 140 пута више од сировог материјала и 20 пута више од производне цене. При томе, цене валијума ове компаније биле су потпуно различите широм света и у неким неразвијеним државама и знатно више од наведених. Средином 70-их година Монополска комисија у Великој Британији је наложила овој компанији да плати новчани износ који је одговарао прекомерно оствареном профиту као и да преполови цену лека.¹⁴³

Један од од познатих случајева злоупотребе доминантног положаја на тржишту јесте пример компаније *Microsoft*. У првостепеном судском поступку који је вођен против ове компаније суд је одлучио да је прекршен Шерманов закон о заштити конкуренције и да је доминантан положај злоупотребљен у погледу оперативног система *Windows* и *Internet Explorer*.¹⁴⁴ У тој одлуци било је наложено да се компанија подели на две тако да два поменута производа не би била у оквиру исте компаније. Другостепени суд је преиначио првостепену пресуду да би на крају случај био завршен постизањем споразума при чему компанији није наложено да се мора поделити.¹⁴⁵ У 2004. години Европска комисија је донела одлуку којом је утврђено да је ова компанија злоупотребила доминантан положај и изрекла новчану казну од 497,2 милиона евра.¹⁴⁶

Поред злоупотребе монополског/доминантног положаја, у страниој литератури се и рестриктивни споразуми наводе као једна врста криминалитета компанија. Под рестриктивним споразумима подразумева се договарање цена, намештање понуда од стране више компанија најчешће у поступцима јавних набавки и различите незаконите поделе тржишта.¹⁴⁷ Ови облици повреде конкуренције су такође регулисани већ поменути Шермановим законом о заштити конкуренције и кршење тих одредби повлачи за собом могућност и грађанског као и кривичног поступка. Договарање цена може бити изричито, али и паралелним усаглашеним поступањем конкурентских компанија. Ово се у судској пракси назива олигополска међусобна повезаност или прећутно договарање. Такав случај на пример постоји када продавац горива усаглашава

¹⁴³ J. Braithwaite, *op.cit.*, p. 169-173.

¹⁴⁴ Види детаљније: <http://www.justice.gov/atr/microsoft-conclusions-law-us-v-microsoft-corporation-state-new-york-et-al-v-microsoft> (29.08.2015.)

¹⁴⁵ L. M. Salinger (ed.), *op.cit.*, p. 532.

¹⁴⁶ <http://ec.europa.eu/competition/sectors/ICT/microsoft/> (29.15.2015.)

¹⁴⁷ M. L. Benson, S. Simpson, *op.cit.*, p.113.

цену са ценом конкурентске компаније која је истакнута и самим тим свима позната. Међутим, такво понашање је превасходно економски рационално и не би се могло подвести под одредбе Шермановог закона.¹⁴⁸ И судови стоје на оваквом становишту и захтевају додатне доказе као што је на пример мотив компаније да договори цену, економску корист, податке о састанцима, комуникацији и договарању конкурентских компанија.¹⁴⁹ Са друге стране, судови не захтевају да је споразум реализован.¹⁵⁰ Договарање је најпре могуће између компанија чији су производи тешко заменљиви на тржишту, јер у том случају продавац не мора да брине да ће купци оптирати за сличан производ. Тако на пример природни гас нема неких посебних спецификација за разлику од на пример пице која се продаје у безброј варијација.¹⁵¹

Један од интересантних случајева договарања цена анализирао је истакнути познавалац криминалитета компанија Гајс (*Geis*). У случају који се догодио крајем 50-их година прошлог века, покренут је кривични поступак против 45 физичких лица и 29 компанија које су производиле тешку електронску опрему (међу њима су биле компаније *General Electric* и *Westinghouse*) због договарања цена. Начин договарања подразумевао је коришћење лажних имена, јавних говорница, шифри, а састанци су често били на местима где је очекивано да се представници бројних компанија сусретну. Компаније су постизале договоре у погледу минималних цена као и давању понуда за закључење уговора.¹⁵²

Код договарања цена прави се разлика између хоризонталног и вертикалног нивоа. Први подразумева споразумевање између конкурената на истом нивоу, док вертикални ниво значи договор између учесника на тржишту који су на различитим нивоима као што је на пример однос произвођач-дистрибутер или продавац на велико и мало.¹⁵³

¹⁴⁸ Више о томе у: W. H. Page, Facilitating practices and concerted action under Section 1 of the Sherman Act, in: K. N. Hylton (ed.), *Antitrust Law and Economics*, Cheltenham, 2010, p. 23-45.

¹⁴⁹ D. Broder, *op.cit.*, p. 40.

¹⁵⁰ S. A. Brown, C. Kim, Antitrust Violations, *American Criminal Law Review*, vol. 43, 2006, p. 217-258.

¹⁵¹ M. L. Benson, S. Simpson, *op.cit.*, p. 114.

¹⁵² G. Geis, The Heavy Electrical Equipment, Antitrust Cases of 1961, in: G. Geis (ed.), *White-Collar Criminal: The Offender in Business and the Professions*, New Brunswick, 2007, p. 103-118.

¹⁵³ D. Broder, *op.cit.*, p. 37. Хоризонтални рестриктивни споразуми могу бити различити, а посебно су са аспекта повреде права конкуренције значајни картели за које се сматра да треба да буду кажњиви *per se*, без потребе да се испитују њихови конкретни ефекти на конкуренцију, што није случај са осталим хоризонталним рестриктивним споразумима као ни са вертикалним

Када је Србија у питању о случајевима злоупотребе доминантног положаја као и о рестриктивним споразумима одлучује Комисија за заштиту конкуренције. У истраживачком делу рада биће више речи о раду овог тела, а овде ће илустрације ради бити представљени неки примери оваквог поступања.

Један од случајева рестриктивних споразума за које је Комисија закључила да су у супротности са законским одредбама закључен је између великог броја фармацеутских компанија у Србији међу којима су на пример *Хемофарм*, *Галеника*, *Habit Pharm*, *Здравље Лесковац*, *Југоремедија*, *Срболек* итд. Даље, у два случаја утврђено је да компанија *Idea* закључила рестриктивне споразуме којим су утврђиване продајне цене одређених производа и тиме значајно нарушена конкуренција на тржишту трговине на мало прехранбеним производима. Такође, Комисија је утврдила да је компанија *Фриком* злоупотребила доминантан положај на релевантном тржишту велепродаје индустријског сладоледа тако што је купцима – малопродавцима наметала низ обавеза у типским уговорима.¹⁵⁴

2.3.1.1.2. Трговина поверљивим информацијама

Под трговином поверљивим информацијама подразумева се куповина и продаја финансијских инструмената на основу поседовања информације која није доступна јавности, а која би имала значај за другу страну у одлучивању да ли да купи односно прода финансијске инструменте. Од 60-их година прошлог века многе државе почињу да забрањују овакво понашање, при чему се разлози таквог поступања законодаваца разликују у Европи и САД. У европским државама *ratio legis* ове инкриминације види се у потреби заштите тржишта и њених учесника од нефер поступања инсајдера, док у америчкој теорији трговина поверљивим информацијама значи кршење фидуцијарних дужности инсајдера према компанији од које та информација потиче.¹⁵⁵ У литератури су понуђена различита образложења која се односе на заштитни објекат овог кривичног дела. Најчешће се тврди да се трговином поверљивим информацијама утиче на стабилност

рестриктивним споразумима код којих би сваки случај требало да буде предмет анализе. Види више у: Б. Беговић, В. Павић, стр. 44-77.

¹⁵⁴ Одлуке доступне на следећем интернет сајту: <http://www.kzk.gov.rs/odluke> (10.02.2017.)

¹⁵⁵ I. Serebinska, *Insider Dealing and Criminal Law*, Heidelberg, 2012, p.2.

тржишта капитала као и да се на тај начин нарушава поверење у његово функционисање. Истиче се да овакво поступање доводи до смањења ликвидности тржишта као и до нарушавања функције алокације тржишта капитала.¹⁵⁶ Међутим, у литератури су присутна и супротна гледишта. По њима, није доказано да трговина поверљивим информацијама утиче на смањење ликвидности тржишта, а као пример се наводе неке државе у којима је после уношења ове инкриминације у законодавство заправо дошло до смањења ликвидности. Истиче се такође да овакво понашање инсајдера може имати позитивне ефекте на тај начин што се трговином на основу поверљивих информација утиче на тржишне трендове, а потом и на цену финансијских инструмената. Дакле, њихово поступање представља индикацију за будуће тржишне трендове и омогућава потенцијалним инвеститорима да донесу одређене закључке.¹⁵⁷ Са теоријског аспекта има оправдања да се говори о потреби заштите поверења у функционисање тржишта, али у пракси до сада није доказано да трговина поверљивим информацијама утиче позитивно или негативно на укупну трговину финансијским инструментима.¹⁵⁸

Постоји и становиште да се трговином поверљивим информацијама наноси штета другим инвеститорима на тржишту, јер се они доводе у неравноправан положај због тога што већина не поседује ту информацију. Међутим, илузорно би било очекивати да сви учесници на тржишту могу поседовати све информације, због чега се овај став коригује и тврди се да је неопходно обезбедити свима исти приступ информацијама.¹⁵⁹ Ово гледиште је по неким мишљењима спорно, јер се и до приступа не долази случајно, већ у великом броју случајева људи који поседују привилеговану информацију су они који се налазе на одређеним позицијама у оквиру компанија до којих су дошли трудом, радом и квалификацијама.¹⁶⁰ Осим тога, имајући у виду да се трговина финансијским инструментима одвија анонимно, односно не зна се коме се продају и од кога се

¹⁵⁶ P. Pananis, in: W. Joecks, R. Schmitz, *Münchener Kommentar zum Strafgesetzbuch, Band 6/1, Nebenstrafrecht II*, München 2010, p. 1197.

¹⁵⁷ I. Seredynska, *op.cit.*, p. 61-64.

¹⁵⁸ G. S. Craig, Liability and Criminality of Insider Trading in the U.S., *Defense Counsel Journal*, April 1992, p. 216-225.

¹⁵⁹ K. L. Scheppele, „It's just not right“: The Ethics of Insider Trading, *Law and Contemporary Problems*, vol.56, n. 3, 1993, p. 123-173.

¹⁶⁰ I. Seredynska, *op.cit.*, p. 53.

они купују, има и мишљења да је овде у питању кривично дело без жртве.¹⁶¹ Како на куповину и продају не утиче чињеница да је инсајдер такође учествовао на тржишту, није могуће установити постојање каузалне везе између његове куповине/продаје и штете коју је тако претрпео други инвеститор.¹⁶² Постоји и мишљење да се на овај начин штета наноси послодавцу односно компанији, пре свега тако што се нарушава његова репутација, јер није до сада доказано да трговина поверљивим информацијама утиче на цену акција компаније.¹⁶³ По другом становишту, основ за инкриминисање је повреда фидуцијарних дужности према послодавцу. Међутим, проблем код овог схватања је да се информација коју инсајдер поседује може, без намере прибављања користи, пренети лицу (нпр. пријатељу или члану породице) које нема фидуцијарну дужност према компанији, а оно може искористити привилеговану информацију ради остваривања имовинске добити.¹⁶⁴

У истраживањима спроведеним са циљем утврђивања повезаности карактеристика компанија и трговине поверљивим информацијама утврђено је да је куповина финансијских инструмената на основу ових информација била карактеристична за мање компаније, оне које остварују већи профит и исплаћују веће дивиденде у поређењу са компанијама у којима су инсајдери продавали финансијске инструменте на основу привилегованих информација. Поред тога, резултати оваквих истраживања показују да инсајдери у мањим компанијама остварују на овај начин знатно веће износе од оних у великим компанијама. Као учиниоци овог дела најчешће се појављују директори као и директори који имају удео у капиталу компаније, док акционари са великим капитал учешћем ретко тргују на основу привилегованих информација.¹⁶⁵ Трговина поверљивим информацијама одвија се најчешће пре или после одређених догађаја у компанији као што је на пример објављивање годишњег извештаја, одлука о преузимању друге компаније, одлука о повећању дивиденди, ликвидација или стечај. У истраживањима спроведеним како би се потврдило наведено, анализирано је како

¹⁶¹ *Ibid*, p. 56.

¹⁶² G. S. Craig, *op.cit*, p. 221.

¹⁶³ *Ibid*.

¹⁶⁴ K. L. Scheppele, *op.cit*, 169-171.

¹⁶⁵ N. Arshadi, T. H. Eysell, *The Law and Finance of Corporate Insider Trading: Theory and Evidence*, Boston, 1993, p. 61-64.

се, с обзиром на карактеристике компанија, понашају инсајдери. Тако је на пример утврђено да је у месецима пре објављивања одлуке о стечају долазило до увећане продаје акција, а у периоду непосредно пре објављивања одлуке о ликвидацији инсајдери су куповали акције својих компанија чија је цена потом порасла.¹⁶⁶

Према мишљењима неких аутора трговина поверљивим информацијама је типично америчко кривично дело које је предвиђено законом због специфичности америчког финансијског система. Он је прави пример тржишног система, а најважнија његова карактеристика су развијена, велика и ликвидна тржишта капитала. Највећи извор капитала за америчке компаније су акције и обвезнице и према подацима за 2012. годину укупно 4.102 компаније биле су на берзанској листи. Осим компанија, и приватна домаћинства инвестирају на тржишту капитала. Због тога је један од најважнијих задатака да се такав финансијски систем заштити и да се свим потенцијалним инвеститорима обезбеде иста правила учествовања. У поређењу са америчким моделом, европске државе имају другачији приступ. Тако се на пример наводи да у Немачкој највећи извор капитала за компаније представљају банкарски кредити, при чему пореске олакшице додатно подстичу задуживање, а истовремено породична домаћинства не ризикују улагањем у хартије од вредности, већ новац полажу у банке. У 2012. години број компанија које су се налазиле на берзанској листи био је око 670. Када се поред ових разлика упореде и другачији модели корпоративног управљања, долази се до закључка да трговина поверљивим информацијама има далеко већи значај у САД него у европским државама.¹⁶⁷

2.3.1.1.3. Злоупотребе у вези са јавним набавкама

Овај облик недозвољеног понашања компанија представља заправо договарање цена на хоризонталном нивоу између конкурентских привредних друштава која учествују у поступцима јавних набавки. Овакво поступање је врло

¹⁶⁶ *Ibid*, p. 69-74.

¹⁶⁷ С. Györy, The Comparative Political Economy of Financial Crimes and their Enforcement, in: J. Van Ert, W. Huisman, G. V. Walle (ed.), *The Routledge Handbook of White-Collar and Corporate Crime in Europe*, New York, 2015, p. 453-470.

често, а посебно стога што су наручиоци јавних набавки у обавези да прихвате најнижу понуђену цену. Компаније договарају цену која је виша од реалне и на тај начин остварују профит на рачун пореских обвезника и потрошача.¹⁶⁸ Злоупотребе у поступцима јавних набавки често укључују и корумпирање лица која раде у привредним субјектима који су наручиоци набавки (о томе видети у излагању о корупцији), као и до сукоба интереса уколико на пример представник наручиоца јавних набавки пренесе поверљиву информацију о цени приспелих понуда лицима која су са њим повезана како би они дали најповољнију понуду.¹⁶⁹ Договарање цена коју ће више компанија понудити у овом поступку проузрокује велику материјалну штету. Тако се на пример наводи да у Немачкој различити субјекти (органи кривичног правосуђа, научници, агенција задужена за сузбијање нелојалне конкуренције) процењују да се штета може мерити у милијардама евра по години, а да у неким областима привредног пословања (грађевинарство) постоји сумња да је у између 40% и 60% јавних набавки било оваквог поступања компанија.¹⁷⁰

За САД се наводи да су ове врсте преварног поступања врло честе када је у питању снабдевање Министарства одбране.

Један од већих случајева забележен је 1988. године. Укључивао је 14 компанија које су снабдевале својим производима ово Министарство, као и око 100 уговора који су вредели више од 10 милијарди долара. Корумпирањем запослених у Министарству компаније су дошле у посед информација о плановима, буџету и понудама за закључење уговора које су дале друге компаније. Тако је на пример компанија *United Technologies* добила информације о понуди компаније *General Electric* Пенатагону у вези са новим моторима за морнаричке авионе. Слична ситуација десила се неколико година пре тога, када је компанија *Boeing* признала да је на такав начин дошла до поверљивих података из Пентагона, због чега је у судском поступку пристала да плати износ од пет милиона долара.

За компаније које производе војну опрему је, слично као и у другим гранама индустрије, карактеристично да лобирају представнике Конгреса, а износи који се дају за финансирање политичких кампања прелазе неколико

¹⁶⁸ L. M. Salinger (ed.), *op.cit.*, p. 93-94.

¹⁶⁹ T. L. Coenen, *Essentials of Corporate Fraud*, Hoboken, 2008, p. 86-88.

¹⁷⁰ K. Tiedemann, *Leipziger Kommentar, Siebter Band*, §§ 264 bis 303, Berlin, 1996, p.131.

милиона долара. Када су у питању јавне набавке, дешава се и да компаније врше превару тако што наплаћују знатно више него што су заиста били њихови трошкови рада и производње. То је на пример био случај са компанијом *General Electric* која је продала две подморнице по duplo већој цени. Против компаније је био покренут кривични поступак, али је тужилаштво одустало од гоњења са образложењем да је Министарство одбране знало да трошкови које је проценила ова компанија нису реални. Овакво поступање компанија је могуће, јер трошкови у вези са уговорима нису фиксни, а једини услов за њихову наплату је да су повезани са договореним послом. Међутим, ова могућност је била злоупотребљавана тако да су на пример директори компанија наплаћивали огромне износе за личне трошкове, путовања, а то су правдали чињеницом да су на тим местима радили посао везан за уговор. Поред тога, дешава се и да компаније обећавају запосленима у Министарству одбране посао када оду у пензију, под условом да „сарађују“ са компанијом за време њиховог рада у министарству. Тако је на пример у компанији *General Electric* у периоду од три године посао добило око 3.200 радника који су до пензије радили у Пентагону.¹⁷¹

Када је Србија у питању о злоупотребама у поступцима јавних набавки могу се извести одређени закључци на основу извештаја које на годишњем нивоу објављује Државна ревизорска институција. Тако се на пример наводи да је у 2014. години у скоро половини јавних набавки које су биле обухваћене ревизијом (45.8%) утврђена нека неправилност: закључени уговори без спроведених поступака јавних набавки; извршене набавке које нису предвиђене у годишњем плану набавки, односно нису предвиђена средства у финансијском плану; извршене набавке на чији је годишњи план набавки, односно финансијски план оснивач дао накнадну сагласност; закључени уговори применом неодговарајућих поступака јавних набавки итд.¹⁷² Вредност јавних набавки у којима су уочене ове неправилности је 7,56 милијарди динара. Слично, у 2015. години утврђене су ове неправилности, али у мањем броју случајева (27,9% јавних набавки које су биле предмет ревизије што износи око 14,5 милијарди динара).¹⁷³ Ако се има у виду да

¹⁷¹ М. В. Clinard, *op.cit.*, p. 69-82.

¹⁷² Извештај доступан на следећем интернет сајту: <http://www.dri.rs> (15.02.2017.)

¹⁷³ Извештај доступан на следећем интернет сајту: <http://www.dri.rs> (15.02.2017.)

је годишња вредност јавних набавки у Србији око три милијарде евра, јасно је да злоупотребе ове врсте могу проузроковати огромну штету.

У литератури се наводи да су злоупотребе у поступцима јавних набавки нарочито заступљене у грађевинарству. Послове добијају посредници, односно лица која корупцијом обезбеђују другима да раде уз одређену провизију. Они проналазе и уговарају послове, обезбеђују потребне дозволе код надлежних органа, а добијени посао најчешће уступају разним подизвођачима.¹⁷⁴

2.3.1.2. Криминалитет којим се угрожава пословање других компанија

2.3.1.2.1. Преваре у финансијским извештајима

Ова врста преваре подразумева намерно лажно представљање или прикривање чињеница у финансијским извештајима противно рачуноводственим правилима чиме се доводе у заблуду друга правна или физичка лица. Финансијски извештаји обухватају пре свега биланс стања и биланс успеха.¹⁷⁵ Жртве ове врсте преваре могу бити различити субјекти: инвеститори, запослени, интерни или екстерни ревизори, борд директора, управни одбор, кредитори, клијенти, владине агенције, правни саветници и сви други који су доведени у заблуду увидом у неистините податке у финансијском извештају компаније. Последице преваре у финансијским извештајима састоје се у следећем: негативан утицај на квалитет и интегритет процеса финансијског извештавања; угрожавање објективности и интегритета ревизорске професије; угрожавање поверења у тржиште капитала и поузданост финансијских информација; умањење ефикасности тржишта капитала; трошкови вођења судских поступака; стечајни поступци, економски губици; губитак посла за оне који су били одговорни за истинито састављање финансијских извештаја; ометање нормалног функционисања компанија. Тешко је

¹⁷⁴ Z. Đokić, Корупција у привреди, у: G. P. Ilić (ur.), *Корупција, основни појмови и механизми за борбу*, Београд, 2007, р. 95.

¹⁷⁵ У нашем правном систему поред биланса стања и биланса успеха, постоји и обавеза (осим за микро друштва и предузетника) да саставе и напомене уз финансијске извештаје. Поред финансијских извештаја, привредна друштва и предузетници дужни су да воде и пословне књиге. Види: М. Васиљевић, *Компанијско право*, Београд, 2015, стр. 116-117.

тачно израчунути финансијски губитак који је последица оваквог понашања, али по неким проценама он на пример у САД износи око 400 милијарди долара годишње. Само је компанија *Enron* проузроковала финансијски губитак од око осам милијарди долара.¹⁷⁶

У годишњим финансијским извештајима ове компаније пословање је било приказано много боље у односу на реалну ситуацију. Произлазило је да компанија остварује високе приходе, док губици нису били исказани уз напомену да је основана компанија са посебном наменом која гарантује за њих¹⁷⁷. План је био да се губици покривају на основу прихода, али како би то значило мање исплате акционарима по основу дивиденди као и слабији раст цене акција, директори су одлучили да новац исплаћују акционарима. Истовремено су дугови расли све док нису достигли цифру од 1.2 билиона долара када није било друге опције осим покретања стечајног поступка. Финансијски директор ове компаније осуђен је казну затвора у трајању од 10 година, а морао је да плати (по основу судских одлука у кривичном и парничном поступку) око 23 милиона долара.¹⁷⁸

Злоупотребе у финансијским извештајима могуће је извршити на различите начине. Најчешћи модалитет злоупотребе подразумева увећање прихода компаније тако што се на пример: шаљу фактуре непостојећим компанијама, бележе приходи од робе која је послата купцу али је потом враћена, бележи да је роба продата, а у заправо је послата на складиштење, прерано бележи приход ван периода када је остварен, евидентирају условне продаје као да су реализоване.¹⁷⁹ Још један начин увећања прихода компаније је тзв. *bill-and-hold* трансакција код које се поручбина прима и роба припрема за слање. Међутим, купац не може одмах да прими пошиљку а продавац или задржава робу или је шаље на друго место (неко складиште), а бележи као извршену продају. Постоје такође и фиктивне трансакције. Сачињава се фиктивна поручбина за постојеће или фиктивне купце. Како та поручбина не може да се наплати, постаје сумњива. У догледно време се најчешће фиктивни дугови отписују, а ова манипулација

¹⁷⁶ Z. Rezaee, *Financial Statement Fraud, Prevention and Detection*, New York, 2002, p. 2-8.

¹⁷⁷ О овим компанијама видети детаљније у делу излагања о начинима прања новца.

¹⁷⁸ L. M. Salinger (ed.), *op.cit.*, p. 289-290.

¹⁷⁹ T. L. Coenen, *op.cit.*, p. 100-101.

обично се користи да би се тренутно побољшао изглед финансијске ситуације.¹⁸⁰ Слично као код увећања прихода, други начин манипулације подацима у билансу успеха је кроз умањење расхода.

Компаније врло често прибегавају увећању активе у билансу стања као једном од облика манипулације подацима. То се може постићи тако што се на пример уносе подаци о непостојећим потраживањима или се увећава износ тих потраживања као и на пример избегавањем да се упишу трошкови амортизације због чега економско стање компаније изгледа боље.¹⁸¹ Поред тога, манипулације се врше и на страни пасиве биланса стања како би он изгледао боље по компанију и то најчешће тако што се умањују обавезе које постоје према трећим лицима. Један од начина да се то уради је да се обавезе упишу као капитал. Други начин је да се упишу све обавезе, али да се манипулише категоријама краткорочних и дугорочних обавеза. Дешава се и да се обавезе уопште не унесу у биланс стања.¹⁸²

У неким ситуацијама менаџери могу имати интереса да финансијско стање прикажу као лошије него што заправо јесте и то раде на следеће начине: стварање резерви које ће покрити трошкове у лошијим будућим пословним годинама, пребацивање прихода у наредни период, преувеличавање дуговања, прецењивање амортизације и отписа средстава итд.¹⁸³

Злоупотреба у финансијским извештајима врши се ради остварења различитих циљева. То може бити испуњење финансијских очекивања аналитичара; повећање цена акција и повећање потражње за новим акцијама; испуњење минималних услова за присуство на берзанској листи; покривање злоупотребе средстава компаније у личне сврхе.¹⁸⁴ Такође, сврха може бити да се на тај начин добије кредит од банака или субвенција државе како би се омогућило пословање компаније.

Пример за овакво поступање је компанија *Gamma Computer, Inc.* из Аустрије. За своје пословање ова компанија је добијала кредите банке *Second Savings Bank*

¹⁸⁰ J. Frank, D. Jansen, J. Ahmad, Financial Statement Fraud: Other Schemes and Misappropriations - in: T. Golden, S. Skalak, M. Clayton (eds.), *A Guide to Forensic Accounting Investigation*, Hoboken, 2006, p. 219-240.

¹⁸¹ T. L. Coenen, *op.cit.*, p. 104.

¹⁸² T. L. Coenen, *Expert Fraud Investigation*, Hoboken, 2009, p. 143-145.

¹⁸³ Z. Rezaee, *op.cit.*, p. 86-89.

¹⁸⁴ *Ibid.*

која је као обезбеђење свог потраживања из кредита узела потраживања ове компаније према трећим лицима, а како је то претежно била држава као и органи локалне самоуправе, банка је рачунала на сигуран повраћај кредита. После неког времена компанија је била принуђена да покрене стечајни поступак због немогућности намирења својих дугова. Када је банка проверила потраживања која је компанија имала према трећим лицима, испоставило се да у највећем броју случајева та потраживања или нису постојала или су већ била исплаћена. У кривичном поступку који је потом покренут испоставило се да од око 11 милиона долара потраживања свега 2.000 долара није било фалсификовано. Међутим, судском одлуком одговорна лица ослобођена су оптужбе, јер је утврђено да је банка пропустила да предузме потребне мере да се од овакве ситуације заштити, а то је било последица веровања да су потраживања компаније према држави и локалној самоуправи увек наплатива. Испоставило се да су одговорна лица у банци имала представу о финансијској ситуацији у овој компанији, бар у години која је претходила покретању стечајног поступка.¹⁸⁵

У Србији компаније такође врше ове врсте преварног поступања. Један од честих облика у пракси представља извлачење новца из легалних токова на основу фалсификоване документације о наводним правним пословима (на пример непостојећи закуп пословног простора, куповина робе, истраживање тржишта, складиштење робе итд.), при чему се новац који је уплатила компанија подиже са рачуна и уз одређену новчану накнаду предаје одговорним лицима. Већину ових непостојећих правних послова надлежни органи тешко могу да провере. На тај начин се избегава плаћање пореза од стране компаније која је новац за непостојеће правне послове уплатила.¹⁸⁶ Други начин злоупотреба одвија се преко тзв. фантомских фирми које се често оснивају на основу украдених или фалсификованих докумената и која само формално постоје, али немају имовину, запослене, пословни простор, малопродајне објекте. Ове компаније се злоупотребљавају како би се избегло плаћање пореза, али се такође користе и за прање новца. Дешавало се и да компаније које регуларно послују оснивају фантомске фирме (испоставило се да им је то исплативије него да другима

¹⁸⁵ M. K. Kopetzky, Double Damage, in: J. T. Wells (ed.), *Fraud Casebook, Lessons from the Bad Side of Business*, Hoboken, 2007, p. 527-535.

¹⁸⁶ Z. Đokić, *op.cit.*, p. 75-103.

плаћају одређени новчани износ) преко којих су обављали нелегалне активности.¹⁸⁷

2.3.1.2.2. Стечајна превара

Стечајни поступак омогућава свим повериоцима компаније да наплате своја потраживања према стечајном дужнику који није био у могућности да намирује своје обавезе. Суштина стечајних кривичних дела јесте заштита поверилаца, односно њихових интереса у погледу намирења потраживања. У литератури се наводи да стечајна кривична дела имају заправо шири заштитни објект од индивидуалних добара свих поверилаца стечајног дужника, а то је заштита свих потенцијалних кредитора, односно заштита функционисања кредитног система као једног привредног сегмента.¹⁸⁸ Постоји разлика између намерно проузрокованог стечаја како би се онемогућили повериоци да наплате своја потраживања и са друге стране несавесног поступања одговорних лица у компанији што резултира отварањем стечајног поступка. Стога се само у првој ситуацији може говорити о стечајној превари, док друга, због недостатка субјективног елемента учиниоца да онемогући плаћање својих обавеза према повериоцима, представља један облик несавесног привредног пословања. Први случај је значајнији са криминолошког аспекта, јер се ради о својеврсном преварном поступању.¹⁸⁹ Постоје различити начини на које се стечај може проузроковати са намером да се оштете повериоци: сакривањем или уништењем имовине, предузимањем економски нерационалних или шпекулативних послова који проузрокују губитке, продајом имовине испод тржишне вредности, невођењем пословних књига или њиховим уништењем итд. У пракси се такође дешава да се компанија оснује како би се потом добили кредити од банака или узела роба на кредит од других компанија, да би се потом проузроковао стечај.¹⁹⁰

¹⁸⁷ М. Глигоријевић, А. Максимовић, Б. Дикић, Значај супротстављања „фантомским фирмама“ као савременом облику привредног криминала, у: С. Милашиновић (ур.), *Транзиција и економски криминал*, Београд, 2014, стр. 85-99.

¹⁸⁸ К. Tiedemann (1996), *op.cit.*, p. 28-30.

¹⁸⁹ L. M. Salinger (ed.), *op.cit.*, p. 82.

¹⁹⁰ *Ibid.*

Када су у питању феноменолошке карактеристике ових кривичних дела према резултатима неких спроведених студија закључује се да се она пре врше у друштвима са ограниченом одговорношћу него у акционарским друштвима. Акционарска друштва имају сложенију структуру, више лица на позицијама од којих зависи да ли ће доћи до стечаја. Ако се дело и изврши, најчешће је цео управни одбор у томе учествовао. Напротив, услови за оснивање друштва са ограниченом одговорношћу су једноставнији, оснивачки капитал мањи, а и он се може фингирати тако што ће се преценити вредност нематеријалних улога. Што се тиче области привреде где је најзаступљеније вршење ових дела наводи се је то на првом месту област индустријске производње, при чему веће могућности постоје када се ради о тек основаним компанијама и онима које постоје до четири године, док оне које дужи временски период обављају делатност нису суочене са проблемима попут недостатка искуства или успешних руководиоца, лошег планирања и лошег одабира локације, пословних партнера итд. Такође, у области грађевинарства су ова дела честа. Највише се, ипак, ових дела врши у области трговине на велико и мало. Наведено се може објаснити чињеницом да се у овој области компаније највише ослањају на кредитирање робом и новцем. У банкарском сектору се ова дела не дешавају често, а углавном их чине мале банке или штедионице.¹⁹¹

Највећи број учинилаца стечајних кривичних дела су мушкарци, док се учешће жена креће од 10 до 18%. Како се наводи, улога жене у овим ситуацијама је често везана за њен породични статус, односно она се појављује као власник компаније, док је директор по правилу њен супруг. Учишилац ових дела најчешће користи помоћ других чланова породице како би отуђењем имовине или фингирањем потраживања спречио повериоце да се намире. Што се узраста тиче, као и код других дела корпоративног криминалитета, учиниоци најчешће улазе у узрасну категорију од 25 до 40 година, а доста њих (око 40%) су старији од 40 година у тренутку када се дело изврши. Но, треба имати у виду да у неким случајевима није могуће одредити само један моменат као тренутак извршења дела, већ је то дужи временски период. Када је у питању финансијски положај, најчешће се радило о привредним субјектима у лошем финансијском стању, што

¹⁹¹ M. Teufel, *Insolvenzkriminalität*, Frankfurt a.M., 1981, p. 77-84.

објашњава због чега се посеже за последњом могућношћу да се прибаве средства тако што ће се онемогућити повериоци да наплате своја потраживања. Велики број учинилаца су индивидуални предузетници који послују као трговци. Ако се као учинилац појављује запослени, то је најчешће или члан управног одбора или прокуриста или директор. Што се тиче ранијег криминалног понашања, ови учиниоци су у око 40% случајева раније осуђивани.¹⁹²

У једном истраживању које је код нас рађено пре неколико деценија закључено је да су преварна поступања у вези са стечајем најзаступљенија у грађевинарству, промету, угоститељству и туризму. Тадашње организације удруженог рада су на пример у време оснивања фиктивно приказивале да поседују новчана средства на жиро рачунима, да би одмах после оснивања враћана онима који су их дали. Када су после неуспелих пословних подухвата западале у финансијске тешкоће, предузимале би се радње којима би требало изиграти повериоце. Приликом покретања стечајног поступка откривано је да је целокупна документација уништавана или украдена како би се онемогућило кривично гоњење.¹⁹³

Започињањем процеса приватизације у Србији створене су нове могућности за злоупотребе. Једна од њих подразумевала је да се имовина друштвених предузећа отуђује по нижим ценама од стварних или се на други начин обезвређивала како би заинтересоване приватне компаније оствариле корист.¹⁹⁴ На тај начин су друштвена предузећа која су добро пословала довођена су до стечајног поступка да би се откупила за ниску цену.¹⁹⁵ Последице тако неуспешне приватизације коштале су посла неколико десетина хиљада радника.¹⁹⁶

¹⁹² *Ibid*, p. 92-100. Иако су резултати ових студија значајни, јер дају детаљнију представу феноменолошким карактеристикама стечајних кривичних дела, треба имати у виду да су она спроведена пре више деценија и да би било добро када би се ови подаци могли упоредити са данашњом ситуацијом у погледу стечајне преваре.

¹⁹³ Види: Ђ. Milošević, *Društveno opasne i štetne pojave i privredni kriminalitet u vezi sprovođenja postupka prinudnog poravnjanja, stečaja i redovne likvidacije OUR*, u: M. Milutinović, V. A. Vasiljević, *Privredni kriminalitet (Materijali sa savetovanja „Bitne karakteristike i stanje privrednog kriminaliteta u Jugoslaviji u našim savremenim uslovima“*, *Cavtat*, 7. do 9. aprila 1977. godine), Beograd, 1977, p. 207-219.

¹⁹⁴ Z. Đokić, *op.cit*, p. 93-94.

¹⁹⁵ С. Шошкић, *Организовани криминал у привреди*, у: Д. Радовановић, Ђ. Михаљевић, *Привредни криминал и корупција*, Београд, 2001, стр. 171-179.

¹⁹⁶ Ђ. Игњатовић, *Сузбијање криминалитета у привреди – претпоставка одрживог развоја*, у: Ч. Оцић (ур.), *Могуће стратегије развоја Србије*, Београд, 2014, стр. 347-356.

Забележена је и пракса да компаније узимају кредите од банака које не користе у предвиђене сврхе, а потом проузрокују стечај како би се избегло враћање кредита.¹⁹⁷

2.3.1.3. Криминалитет на штету државе

2.3.1.3.1. Прање новца

Прање новца се одвија кроз три фазе. Прва се зове пласирање и подразумева стављање новца стеченог криминалним активностима на рачуне у финансијске институције избегавајући при томе прописе о контрилисању порекла новца. Друга фаза је раслојавање под којом се подразумева предузимање низа комплексних трансакција са циљем прикривања криминалног порекла новца. Напошетку, када се прикрије порекло новца и када он наизглед има легитимно порекло у питању је последња фаза која се зове интеграција.¹⁹⁸ Свака од наведених фаза може се извршити на разноврзне начине, али када је у питању криминалитет компанија најзначајнија је фаза раслојавања због чега ће у наставку бити представљени начини прања новца у овом стадијуму.

Модалитети прања новца.

а) Привидне (*shell*) компаније су привредни субјекти који нису основани ради обављања привредних активности, већ ради прикривања рачуна и капитала.¹⁹⁹ Ове компаније могу бити међусобно повезане тако да формирају пирамидалну структуру, што додатно отежава праћење финансијских токова. Оснивање оваквих компанија дозвољено је у одређеним државама у којима се власницима гарантује анонимност. Поред пословног имена, неколико акционара и запослених ове компаније имају само још рачуне који се могу користити између осталог и за прање новца. Осим наведеног, постоји још неки индикатори који могу упућивати да се ради о привидним компанијама. Прво, ове компаније

¹⁹⁷ Z. Đokić, *op.cit.*, p. 96.

¹⁹⁸ H. Abadinsky, *Organized Crime*, Belmont, 2010, p. 355.

¹⁹⁹ B. Unger, Implementing Money Laundering, in: D. Masciandaro, E. Takats, B. Unger (eds.), *Black Finance, The Economics of Money Laundering*, Cheltenham, 2007, p. 103-148.

неретко издају акције на доносиоца, што значи да свако ко је ималац акције уједно је и власник одређеног удела у компанији, а чак ни оснивачи не морају знати идентитет ових акционара. Друго, осим уколико се оснивач овакве компаније не потруди да њено пословање изгледа као пословање правих привредних субјеката, подаци који се наводе у финансијским извештајима су врло штури, а индикатори у билансу стања који указују да се ради о привидним компанијама могу бити: прецењени нематеријални улози, положен новац у неидентификованој банци, власништво у области производње нафте, гаса или рудних богатстава, власништво непокретности које нису прецизиране, велике неспецификоване резерве, приходи који нису у складу са пријављеном привредном делатношћу. За разлику од правих компанија, у овим случајевима се не зна ко је власник, а често се дешава да посредници који учествују у њеном оснивању уједно буду и директори.²⁰⁰

Овакве компаније могу се оснивати у иностранству (*offshore shell corporations*). Најчешће ради избегавања плаћања пореза или бар умањења пореза, појединци али и компаније пребацују део својих финансијских активности у ове зоне познате као „порески рајеви“.²⁰¹ Према неким проценама више од половине глобалних финансијских трансакција пролази кроз ове зоне, а око 20% приватног богатства је тамо уложено. Што се оснивања компанија тиче, важи све што је наведено за привидне компаније које се оснивају у националној држави.

б) Поред коришћења „пореских рајева“ за оснивање компанија, још једна могућност која се користи јесте формирање компанија са специјалном сврхом, што је са правног аспекта дозвољено. Оснивање ових компанија може бити руковођено различитим разлозима: смањење пореских намета (и ове компаније се најчешће оснивају у земљама које пружају овакве пореске погодности на основу тога што компанија скоро да не обавља пословне активности и због тога је ослобођена плаћања пореза);²⁰² избегавања ризика приликом предузимања већих пројеката; секуритизације²⁰³ итд. Компанија се оснива у различитим формама

²⁰⁰ J. Madinger, *Money Laundering, A Guide for Criminal Investigators*, Boca Raton, 2006, p. 339-345.

²⁰¹ Служба Уједињених нација за контролу дроге и превенцију криминалитета је направила листу држава које су познате по прању новца, а међу њима су на пример Барбадос, Бермудска острва, Коста Рика, Сејшели, Хонгконг, Либија, Маршалска острва, Андора, Кипар, Швајцарска итд. Види: Ђ. Ignjatović, М. Škulić, *Organizovani kriminalitet*, Beograd, 2012, str. 187.

²⁰² В. Unger, *op.cit.*, p. 141-142.

²⁰³ Процес претварања имовине у хартије у вредности. Види о томе у: V. Kothari, *Securitization: The Financial Instrument of the Future*, Hoboken, 2006, p. 4-6.

(друштво са ограниченом одговорношћу, акционарско друштво), нема своје запослене нити руководиоце, део средстава матична компанија пребацује на овако формирану привредни субјект (продаја или зајам), над којим због специфичне структуре не може бити отворен стечајни поступак, нити стечајни поступак матичне компаније може утицати на овај субјект. Такође, пословне активности ових компанија су врло ограничене. Једна од великих предности њихових оснивања јесте редуковање обавеза у билансу стања матичне компаније што је био пример са компанијом *Enron*.²⁰⁴ У вршењу секуритизације нису поштована правила која подразумевају стварно преношење ризика на компанију са посебном наменом као и правила о забрани сукоба интереса због чега је биланс стања ове компаније изгледао много боље него што је ситуација заиста била.²⁰⁵

в) Повратни зајмови (*back-to-back loans*). У питању је ситуација у којој се користе компаније за прање новца на тај начин што се илегално стечен новац позајмљује компанији која је у власништву лица који желе да прикрију криминално порекло новца. Постоје две могућности за давање зајмова. Први подразумева да се новац стечен вршењем кривичних дела најчешће ставља на рачун физичког лица (учиниоци предикатног кривичног дела или са њима повезана лица) у некој од банака у државама у којима се не испитује порекло новца. Потом се тај новац пребацује на рачун у банци компаније која је основана са циљем прања новца такође у држави која је позната као порески рај (*dummy company*). Ова компанија потом даје зајам трећој компанији која на тај начин долази до новца, а коју су такође основали учиниоци предикатних дела или са њима повезана лица. За разлику од ове ситуације, у другом случају се као зајмодавац појављује легитимна финансијска институција. Цео поступак је сличан првом описаном примеру, с том разликом да компанија која је основана ради прања новца полаже новац стечен кривичним делом у виду депозита у финансијску институцију, а тај депозит се користи као банкарска гаранција на основу које се обезбеђује зајам који банка даје.²⁰⁶

²⁰⁴ G. B. Gorton, N. S. Souleles, Special Purpose Vehicles and Securitization, in: M. Carey, R. M. Stulz (eds.), *The Risk of Financial Institutions*, Chicago, 2007, p. 549-602.

²⁰⁵ S. L. Schwarz, Enron and the Use and Abuse of Special Purpose Entities in Corporate Structures, *University of Cincinnati Law Review*, vol. 70, 2002, p. 1309-1318.

²⁰⁶ J. Madinger, *op.cit.*, p. 345-351.

г) Прање новца на основу увећаних/смањених износа у профактурама. Овај модалитет прања новца користи се на следећи начин: компанија извозник купује робу у вредности од на пример 1.000 долара коју продаје компанији увознику за сто пута већи износ. На тај начин је компанија извозник пребацила у другу државу новац који је стечен вршењем кривичних дела. Могућа је и обратна ситуација у којој се права вредност робе умањује у профактури тако да је у том случају компанија извозник „опрала“ новац. У литератури се наводи да је овај начин прања новца врло чест у пракси и да га је тешко открити, а користи се осим за прање новца и за финансирање тероризма, избегавање плаћања пореза итд. Због тога је у неким државама уведена контрола цена робе. У САД је на пример уведена обавеза контроле сваке трансакције која прелази износ од 2.500 долара за извоз и 1.250 долара за увоз.²⁰⁷

д) Прање новца преко полиса осигурања. Осигурање имовине (постојеће или непостојеће) омогућава да се преко наплате осигуране суме врати новац стечен криминалним активностима, с тим да је у највећем броју случајева овде потребна сарадња са запосленима у друштвима за осигурање, а како би се смањио ризик откривања прања новца најчешће се умањује износ осигуране суме како би и компанија зарадила.²⁰⁸

ђ) Кореспондентско банкарство. У питању су финансијске трансакције које обавља кореспондентска банка за респондентску банку, што омогућава банкама извршење интернационалних трансакција. Кореспондентска банка се мора ослањати на интегритет респондентске банке, која може бити основана и на пример у земљама у којима се не проверава порекло новца и на тај начин кореспондентска банка може представљати „улаз“ за новац стечен кривичним делом у регуларни банкарски систем.²⁰⁹

е) Прање новца као спона између компанија и организованих криминалних група. Пример шеме за прање новца је следећи: криминалне организације из Колумбије које се баве илегалном продајом опојних дрога у САД долазе у посед велике количине долара. Пошто им је потребно да дођу до домаће валуте (песос),

²⁰⁷ J. S. Zdanowicz, International trade mispricing: trade based money laundering and tax evasion, in: B. Unger, D. van der Linde (eds.), *Research Handbook on Money Laundering*, Cheltenham, 2013, p. 254-256.

²⁰⁸ B. Unger, *op.cit.*, p. 139.

²⁰⁹ *Ibid.*

оне ангажују брокере који посредују између криминалних организација и компанија које послују у Колумбији и којима су потребни долари како би платили поруцбине својим добављачима робе из САД. Брокери, уз одређену провизију, узимају песосе од компанија и дају их организованим криминалним групама, док доларе зарађене илегалном продајом опојних дрога преко својих људи полагају на рачуне повериоца колумбијских компанија у САД. У томе учествује више људи, јер у САД важе прописи о провери порекла новца који прелази износ од 10.000 долара па се на рачуне увек полагају мањи износи од ове цифре. На тај начин ни песоси као ни долари не излазе ван граница ових држава. Криминалне организације на тај начин врше прање новца, док компаније избегавају пореске и царинске обавезе.²¹⁰ Поред наведеног, класичан пример повезаности компанија са организованим криминалитетом јесте прање новца преко банака које су у томе свесно учествовале. Тако је на пример 1985. године откривено да је Бостонска банка, највећа и настарија у том граду, учествовала у прању новца фамилије Патриарка (*Patriarca*) тако што су за мале износе положеног новца издавани чекови и новчани налози, а ниједна од ових трансакција није пријављена пореским органима.²¹¹

Прање новца у Републици Србији. Према подацима Управе за спречавање прања новца у Републици Србији је у 2013. години уочено неколико карактеристичних начина прања новца у које су укључене компаније. Најпре, прању новца у великом броју случајева (наводи се удео од око 30%) претходи пореска утаја. Претходно је било речи о начинима извлачења готовог новца из компанија. Тако добијен новац коришћен је у различите сврхе – куповина имовине, удела у другим привредним субјектима, куповина предузећа у процесима приватизације. Новац се пере и коришћењем погодности *offshore* зона. Средства из ових зона су се најчешће у Србију уносила преко зајмова, кредита и повећања капитала, а при томе нису пронађени трагови о трансакцијама које би показале да су узети кредити или зајмови враћени. У процесима прања новца користе се често већ поменуте фантомске компаније које се најчешће оснивају у форми друштава са ограниченом одговорношћу и као једночлана привредна

²¹⁰ Н. Abadinsky, *op.cit*, p. 358; J. Madinger, *op.cit*, p. 336.

²¹¹ Н. Abadinsky, *op.cit*, p. 356.

друштва, имајући у виду да је потребан оснивачки улог незнатан, а чланови не одговарају сопственом имовином. У великом броју случајева фиктивна компанија је карика у ланцу између пословања више привредних друштава са циљем умањења пореза на додату вредност. Привредне области у којима за које се најчешће везује прање новца су грађевинарство, спољнотрговинско пословање, трговина текстилном индустријом, обућом, трговина сировинама и пољопривредним производима.²¹² Пословању ових фантомских фирми доприносе и банке, јер ради придобијања клијената омогућавају вршење промета штитећи њихов идентитет.²¹³ То потврђује и извештај Управе за спречавање прања новца у коме се наводи да највећа банка у Србији у последњих неколико година не пријављује готово ниједан случај сумњиве трансакције, док има банака које врло ревносно раде тај посао и значајно доприносе откривању случајева прања новца.²¹⁴

2.3.1.3.2. Утаја пореза

У литератури се наводи да је за компаније карактеристично избегавање плаћања пореза као и других дажбина. Како Фридрихс истиче, пореско оптерећење ових субјеката у САД је претходних деценија значајно смањено на терет физичких лица, а пре свега захваљујући корпорацијском лобију који је успео да утиче на обликовање законских решења која иду у прилог компанијама. Као пример се наводе фармацеутске компаније за које је 2007. године откривено да су уместо запошљавања људи због добијених пореских олакшица отпустиле више десетина хиљада радника.²¹⁵ Потребно је направити разлику између избегавања плаћања пореза које је дозвољено (законита евазија) и оног које је забрањено (незаконита евазија). Законита пореска евазија подразумева умањење или избегавање порског терета у складу са пореским нормама. Но, и ова врста евазије може бити неприхватљива уколико обвезник, додуше не кршећи прописе, избегава плаћање пореског терета супротно циљевима ради којих је закон

²¹² http://www.apml.gov.rs/REPOSITORY/1662_tipologije-pranja-novca-2015.pdf (25.02.2017.)

²¹³ М. Глигоријевић, А. Максимовић, Б. Дикић, *оп.цит*, стр. 90-91.

²¹⁴ Извештај доступан на следећем сајту: <http://www.apml.gov.rs> (25.02.2017.)

²¹⁵ D: O. Friedrichs, *op.cit*, p. 80.

донет.²¹⁶ Као примери неприхватљиве законите пореске евазије у литератури се наводи коришћење погодности тзв. пореских рајева. Но, ова распрострањена пракса мултинационалних компанија, чији руководиоци често у њој не виде било шта лоше, успела је да смањи пореске приходе у укупним федералним приходима у САД са 32% у 1952. години на 8.9% у 2009. години. По неким проценама компаније регистроване у овој земљи држе око 1.7 трилиона долара ван њених граница.²¹⁷ Незаконита пореска евазија подразумева кршење закона и под одређеним условима такве радње представљају кривична дела или прекршаје.

У Србији је, о чему је већ било речи, пореска утаја врло често покривично дело које претходи прању новца. Овој околности нарочито погодује сива економија која је по неким проценама у 2013. години износила око 30% БДП што је више у поређењу са државама чланицама ЕУ и државама у региону. Међу модалитетима пореске утаје посебно се по учесталости издвајају: продаја робе на црно без плаћања пореских обавеза, фиктивно приказивање извоза у пословним књигама на који се не плаћа ПДВ; коришћење фантомских фирми које годишње оштете државу за око 5 милиона евра утајеног пореза.²¹⁸ У последње време је карактеристично и нерегистровање компаније или делатности коју обавља као и вођење двојног књиговодства, једног за потребе контролних органа, а другог за потребе пореског обвезника у коме је исказано стварно пословање.²¹⁹ Пореска утаја најчешће се врши писаним путем, подношењем пореске пријаве у којој се даје изјава о приходима, предметима или о другим чињеницама које су од значаја за утврђивање прописане дажбине. Радња се може извршити и на други начин, а не само подношењем пореске пријаве (нпр. подношењем уговора о преносу неког апсолутног права или подношењем неког уверења). Поред тога, пореска утаја врши се и непријављивањем законито стечених прихода, односно предмета и

²¹⁶ D. Popović, *Nauka o porezima i poresko pravo*, Beograd, 1997, p. 452-454.

²¹⁷ J. M. Fisher, *Fairer Shores: Tax Havens, Tax Avoidance and Corporate Social Responsibility*, *Boston University Law Review*, vol. 94, 2014, p. 337-365. Као пример избегавања пореза аутор наводи трансфер цена који подразумева вршење трансакција између повезаних привредних субјеката по вештачки ниским или високим ценама. Ово је нарочито раширено код продаје права интелектуалне својине, јер је тешко утврдити реалну цену.

²¹⁸ http://www.apml.gov.rs/REPOSITORY/1662_tipologije-pranja-novca-2015.pdf (05.06.2017.)

²¹⁹ М. Бошковић, Б. Бановић, *Криминалистичка методика*, Београд, 2001, стр. 288. Наведено према: Г. Б. Милошевић, *Евазија пореза*, *Наука, безбедност, полиција*, бр. 2, 2006, стр. 61-77.

других чињеница које су од значаја за утврђивање пореза, доприноса или других прописаних дажбина.²²⁰

У пракси је поред наведеног учестало и неосновано истицање претходног пореза.²²¹ Постоји велики број начина на које се врше злоупотребе у вези са порезом на додату вредност, а према ставовима у литератури могу се поделити у неколико група:

1) неосновано истицање претходног пореза (као пример се може навести коришћење лажних фактура, злоупотреба инструмената ПДВ надокнаде, одбитак претходног пореза за набавке које су изузете од одбитка претходног пореза,);

2) непријављивање оствареног промета (на пример неподношење пореске пријаве, неподношење евиденционе пријаве, фантомска предузећа, непријављивање сопствене потрошње);

3) коришћење изузетака од стандардног режима опорезивања (различити облици преквалификације промета);

4) интра-комунитарни евазиони облици („рингишпил“ и „ланчане“ трансакције);

5) избегавање пореза на додату вредност при трговини нафтним дериватима;

6) сива економија;

7) намерно изазивање стечаја.²²²

2.3.1.4. Криминалитет на штету потрошача и клијената

Под овом врстом криминалитета компанија подразумева се првенствено стављање у промет производа који по својим карактеристикама не одговарају

²²⁰ М. Кулић, Г. Милошевић, Однос кривичних дела пореске утаје и неуплаћивања пореза по одбитку у српском кривичном праву, *Анали Правног факултета у Београду*, бр.2, 2011, стр. 321-343.

²²¹ Ова врста злоупотребе регулисана је чл. 173а Закона о пореском поступку и администрацији, "Сл. гласник РС", бр. 80/2002, 84/2002 - испр., 23/2003 - испр., 70/2003, 55/2004, 61/2005, 85/2005 - др. закон, 62/2006 - др. закон, 63/2006 - испр. др. закона, 61/2007, 20/2009, 72/2009 - др. закон, 53/2010, 101/2011, 2/2012 - испр., 93/2012, 47/2013, 108/2013, 68/2014, 105/2014, 91/2015 - аутентично тумачење, 112/2015, 15/2016 и 108/2016.

²²² Види: М. Милошевић, *Незаконита евазија пореза на додату вредност*, докторска дисертација Београд, 2012, стр. 52. Доступно на: [file:///C:/Users/User/Downloads/Milosevic_Milos%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/Milosevic_Milos%20(2).pdf) (05.06.2017.)

опису. У литератури се ова врста поступања анализира заједно са случајевима стављања у промет производа који имају различите дефекте или су штетни због чега могу угрозити живот или здравље људи. По кривичноправној класификацији обмана потрошача је кривично дело уперено против привреде, док је стављање у промет штетних производа кривично дело уперено против здравља људи. Но, осим обмањивања купаца које се односи на довођењу у заблуду у погледу карактеристика производа, овде би се могла подвести и друга преварна поступања компанија на штету клијената.

Још је Сатерленд у свом раду *Криминалитет корпорација* указао на поступања компанија којима се доводе у заблуду купци. Он није правио разлику између случајева обмане купаца који представљају кршење других правних норми и оних који испуњавају елементе кривичних дела. Тако наводи да Федерална трговинска комисија сваке године испитује од великог броја пријава неколико хиљада које указују на преварну праксу и одређује мере против отприлике 1.000 компанија.²²³

Постоји доста примера обмањивања купаца од стране компанија. Тако резултати једног истраживања показују да је у око 80% анализираних производа на којима је била ознака „без ГМО“ утврђено да су ови елементи ипак били у саставу производа. У другој студији се наводи да је око $\frac{3}{4}$ производа који су испитивани, а на којима је била ознака „домаћа производња“, заправо произведена у индустријским постројењима, а не на фармама.²²⁴ И у Србији ова пракса компанија није реткост, а томе ће више бити речи у истраживачком делу о показатељима тамне бројке криминалитета.

Компаније на различите начине обмањују клијенте. Тако се на пример наводи да само када је оправка аутомобила у питању у САД готово трећина предузетих радњи није била потребна. На тај начин су грађани оштећени за неколико десетина милиона долара.²²⁵ Такође, чести су и случајеви преварног поступања у којима компанија обавештава лица да су добила награду, која је заправо безвредна, а да би је добила жртва треба да плати одређени новчани

²²³ Е. Н. Sutherland (1995), *op.cit.*, p. 100-101.

²²⁴ Н. Croall, White-collar Crime, Consumers and Victimization, *Crime, Law and Social Change*, n. 51, 2009, p. 127-146.

²²⁵ *Ibid.*

износ. Ова врста преварног поступања се најчешће одвија преко телефона или интернета.²²⁶

Као још један пример може се навести коришћење већ поменутих понци шема. Таквих случајева је било и у нашој држави током 90-их година прошлог века када су десетине хиљада клијената сумњивих банака и штедионица остале без штедних улога.

2.3.1.5. Корупција

Корупција се дефинише као злоупотреба јавних или приватних овлашћења/моћи зарад личних интереса.²²⁷ За разлику од подмићивања (давања и примања мита како би се предузела/пропустила радња која је или морала или није смела да се предузме/пропусти), сматра се да појам корупције обухвата и трговину утицајем, проневеру у јавном и приватном сектору.²²⁸ Конвенција УН против корупције предвиђа и да се мере које државе треба да предузму ради спречавања корупције односе на инкриминисање широког круга понашања која поред подмићивања и проневере укључују и злоупотребу овлашћења службених лица, прање новца проистеклог од корупције, неосновано обогаћење, прикривање учињеног коруптивног кривичног дела.²²⁹ Интересантно је да се у литератури често као синоним за криминалитет компанија користи термин „корпоративна корупција“ који означава укупност илегалног поступања компанија без обзира да ли се ради кршењу грађанскоправних или истовремено и кривичноправних норми. У суштини је увек у питању неки облик неетичког поступања.²³⁰ Тако је на пример Рос анализирао распрострањеност коруптивног понашања компанија 70-их година прошлог века, а под њим је подразумевао следеће недопуштене активности: подмићивање, превару, илегалне политичке донације, утају пореза и

²²⁶ L. M. Salinger (ed.), *op.cit.*, p. 799-802.

²²⁷ F. E. Zimring, D. T. Johnson, On the Comparative Study of Corruption, in: H. Pontell, G. Geis (eds.), *International Handbook of White Collar and Corporate Crime*, New York, 2007, p. 456-473.

²²⁸ D. Chaikin, J. C. Sharman, *Corruption and Money Laundering, A Symbiotic Relationship*, New York, 2009, p. 8.

²²⁹ United Nations Convention Against Corruption, General Assembly Resolution 58/4 of 31 October 2003.

²³⁰ R. Tillma, M. Indergaard, Corporate Corruption in the New Economy, in: H. Pontell, G. Geis (eds.), *International Handbook of White Collar and Corporate Crime*, New York, 2007, p. 474-489.

повреду конкуренције (мисли се на договарање цена у поступцима јавних набавки, али не и злоупотреба монополског положаја).²³¹

Разумевање криминалитета компанија није могуће без анализе значаја који у остваривању корпоративних циљева има корупција. Спроведена истраживања криминалитета компанија у различитим привредним областима показују да управо давање мита представницима државних органа, различитих регулаторних агенција, али и другим привредним субјектима и физичким лицима (на пример брокерима) омогућава кршење и неприњивање прописа којима се регулише пословање компанија.

Компаније врло често прибегавају корупцији посебно када се ради о њиховом пословању у иностранству. Мито се најчешће даје страним владиним представницима како би компанија била ослобођена плаћања пореза или како би платила мањи износ пореза, да би добила посао у страниј држави, да би истиснула из посла друге домаће или стране компаније, да би обезбедила благонаклон став владајуће коалиције и сл.

Пример за давање мита је компанија *Lockheed* која је дала мито јапанском премијеру 1970. године како би обезбедила уносан посао. Укупно је премијеру као и другим јапанским представницима власти дато око 12 милиона долара. Када је случај откривен, јапански премијер био је кажњен затворском казном од четири године и новчаном казном од три милиона долара, док је америчка компанија по налогу Агенције за хартије од вредности платила износ од нешто више од 600.000 долара.

По неким проценама годишње америчке компаније плаћају око милион долара на давање мита. У томе предњаче фармацеутске компаније које осим владиних представника подмићују и здравствене раднике и запослене у агенцијама које су задужене за контролу и одобравање лекова.²³² Такав вид корумпирања посебно забрињава, јер владини службеници одају тајну о процесу производње лека, да би потом компанија исту такву процедуру доставила иако се лек производи на потпуно други начин. Исти модел корумпирања постоји и када се ради о запосленима који другој компанији одају овакву тајну за новац. Мито се

²³¹ I. Ross, *op.cit.*, p. 114.

²³² M. B. Clinard, *op.cit.*, p. 121-135.

даје и ради маркетинга лекова, даје се и цариницима, лекарима како би преписивали лек одређене компаније или користили њене апарате, даје се и синдикатима како би спречили штрајкове радника, инспекторима како не би пријавили кршење прописа. Новац за корумпирање се даје тако што се закључују фиктивни послови са трећим лицима којима се по том основу уплаћује новац који они потом враћају (уз плаћање пореза и узимања провизије која се креће од 6-15%), а услуге се не пружају. Врло често се дешава да се консултантској фирми која је у власништву владиног службеника уплаћује новац, али знатно више него што иначе те услуге коштају (у оваквом случају плаћена услуга је и пружена).²³³

Слична је ситуација и са америчком нафтном индустријом за коју се процењује да је током 70-их година прошлог века око 1/3 њених компанија давало мито. Пример је нафтна компанија *Exxon* која је Агенцији за хартије од вредности открила да је мито давала у Италији, Аустралији, Тајланду, Индонезији и Јапану. Интересантно је да у САД има доста заступника тезе да не треба спречавати корумпирање страних службеника, јер у супротном долази до смањења извоза и самим тим и прилива средстава у САД. Такође, постоје државе у којима се не брани такво поступање домаћим компанијама због чега су америчке корпорације у лошијем положају. Даље, наводи се да је у неким земљама обичај да се прима мито. Све до 1977. године у САД није важила ова забрана за компаније које послују у иностранству. У истраживању које је урађено после увођења забране и које је обухватило 250 компанија, утврђено је закон није деловао негативно на амерички извоз и сарадњу са земљама у којима се раније давао мито. Корумпирање се одвија и у оквирима националних држава, када се најчешће мито даје политичарима у политичким кампањама као и члановима влада како би се добио посао или како би се утицало на рад парламента. Поред тога, нису ретки ни случајеви давања мита руководиоцима других компанија. Новац који се по овом основу даје у билансима се бележи као трошак путовања, зајмова који нису обезбеђени и који никада нису враћени, као трошкови школарине за децу запослених.²³⁴

²³³ J. Braithwaite, *op.cit.*, p. 5-39.

²³⁴ M. B. Clinard, *op.cit.*, p. 121-135.

И данас је ситуација сличана када се ради о корумпирању од стране компанија. Тако се на пример наводи да у Кини захваљујући корупцији ради велики број илегалних рудника угља у којима се не поштују прописи о заштити и безбедности на раду због чега је стопа погинулих рудара знатно већа у поређењу са другим државама. Док је у Кини ова стопа око 4,0 (рачунајући укупан број тона произведеног угља и погинулих рудара), у САД је 0,04, у Русији 0,34, Јужној Африци 0,13. Компаније које плаћају мито да би овакави рудници могли да послују знатно доприносе проузроковању смртних исхода, а када до таквих последица и дође компаније се поново користе истим методама како би избегле одговорност. Још један пример који показује до каквих последица доводи корумпирање од стране компанија је грађевинска индустрија у Турској, али и у Мексику, Индији и Јапану. Наиме, у Турској на пример постоје строги прописи о изградњи непокретности имајући у виду растреситост тла и честе земљотресе. Како би се смањили трошкови изградње, компаније прибегавају коруптивним методама због чега изграђени објекти не могу да издрже ни средње јаке земљотресе. Наводи се да је због тога 1999. године погинуло око 10.000 људи, док су зграде које су биле изграђене у складу са прописима претрпеле минимална оштећења. Аутор такође наводи и пример Јапана у коме се дешавало да се подмићују архитекте како би погрешно извршили процену везану за сеизмолошки ризик, а са циљем смањења трошкова компаније.²³⁵

И када је Србија у питању криминалитет компанија не би могао да постоји без спрега са носиоцима политичких функција и државним органима. Тако се на пример наводи да у нашој држави постоји проблем са тзв. фантомским фирмама о којима је већ било речи. Но, није јасно како је могуће да ни Пореска управа, ни инспекцијски органи и други релевантни субјекти (на пример Завод за платни промет) не уоче неправилности. Ако се преко рачуна привредног друштва уплаћују милионски износи при чему ниједан динар није уплаћен на име пореза и доприноса, јасно је да би требало испитати да ли се ради о легалном поступању.²³⁶ Такође, ако се на основу исплата са рачуна види да нема ставки као што су плате запосленима, регреси, плаћање закупа пословних просторија и слично, очигледно

²³⁵ W. K. Black, Corruption Kills, in: H. Pontell, G. Geis (eds.), *International Handbook of White Collar and Corporate Crime*, New York, 2007, p. 439-455.

²³⁶ М. Глигоријевић, А. Максимовић, Б. Дикић, *он.цум*, стр. 90-91.

је да корупција има одређену улогу. Даље, корупција је заступљена и у спољнотрговинском промету када се у циљу избегавања плаћања различитих дажбина роба лажно декларише, а неретко у овим активностима учествују корумпирани државни службеници (цариници, тржишни инспектори, одговорна лица која раде на узорковању робе и сл.).²³⁷

Коруптивно деловање је такође очигледно у процесима приватизације друштвених предузећа. Иако је у овим поступцима држава могла да избегне негативне последице да је као пример узела искуства других земаља у транзицији, то није учињено што је само показатељ колико политичке одлуке утичу на овај тип криминалитета.²³⁸

Тако се на пример у извештају Савета за борбу против корупције наводи на који начин је Агенција за приватизацију кршећи своје законске обавезе допринела обogaћењу купаца друштвених предузећа. Наиме, након што наступи законом прописани услов да се уговор сматра раскинутим, Агенција, односно службено лице у Агенцији мора да предузме мере да се капитал који је био предмет продаје пренесе Акцијском фонду (Агенција за приватизацију је преузела надлежности Акцијског фонда од 15.05.2010. године), а запослени задржавају власничка права на капиталу стечена у складу са законом. Када службено лице Агенције за приватизацију без одлагања не обавести купца субјекта приватизације да је наступио законски услов и да се уговор сматра раскинутим због неиспуњења, а остављен је (један) накнадни рок за испуњење, односно када не предузме мере да обезбеди пренос власништва у јавном регистру на Акцијски фонд (односно на Агенцију и Акционарски фонд у оквиру Агенције), може се појавити сумња да је извршено кривично дело злоупотреба службеног положаја из члана 359 КЗ, и то нечињењем, односно невршењем службене дужности. Таквим невршењем је Републици Србији нанета штета јер је пропуштено да се власништво над акцијама пребаци на Акцијски фонд. Имовинска корист за купца као треће лице се огледа у томе што му се омогућује да задржи власништво над субјектом приватизације и да њиме располаже, иако је уговор раскинут по сили закона. Ипак, то није једина нити нужно највећа имовинска корист, јер када би се формално применио раскид уговора, купац не би имао право на повраћај плаћеног износа на име уговорене цене. Управо ти износи су често били изнад 1.500.000 динара (запређена казна затвора до дванаест година). Службена лица

²³⁷ Z. Đokić, *op.cit.*, p. 88-90.

²³⁸ Ђ. Игњатовић (2013 б), *op.cit.*, стр. 353.

Агенције су пропустила да обезбеде заштиту општег интереса у складу законом због чега је купац добио могућност да се неосновано понаша као власник субјекта приватизације, да користи власничка права и сходно томе да прибавља имовинску корист.²³⁹

Сигурно је да има још доста примера коруптивног деловања које омогућава вршење кривичних дела у интересу компанија. Може се само наслућивати колико је случајева примања и давања мита у поступцима јавних набавки, добијању различитих одобрења и дозвола или одустанака надлежних органа да поднесу кривичне пријаве или да уместо кривичних поднесу пријаве за привредне преступе итд.

2.3.2. Криминалитет компанија који за последицу има повреду/угрожавање живота и здравља људи или животне средине

Ова врста криминалитета компанија може се класификовати на следећи начин: кривична дела којима се угрожава здравље и безбедност на раду, кривична дела стављања у промет опасних и штетних производа и кривична дела против животне средине.

2.3.2.1. Криминалитет којим се угрожава здравље и безбедност на раду

Овај тип криминалитета компанија дефинише се као кршење правних прописа од стране послодавца, а проузрокује психолошке, физичке као и финансијске последице по запослене. Потребно је направити разлику између две врсте последица на раду: прве се састоје у смрти или телесној повреди и представљају резултат неког конкретног догађаја (на пример експлозије), док се друге огледају у болести односно озбиљном нарушавању здравља или смртном

²³⁹ Извештај доступан на интернет сајту: <http://www.antikorupcija-savet.gov.rs/sr-Cyrl-CS/izvestaji/cid1028/index/1> (20.02.2017.)

исходу, али су резултат изложености запосленог неадекватним условима на раду (на пример радиоактивном дејству неке материје).²⁴⁰

Карактеристично је да се нарочито у рудницима, фабрикама које производе азбест као и у хемијској и текстилној индустрији не поштују прописи о безбедности запослених на раду. У САД је 1970. године почела да ради Агенција за контролу безбедности на раду. Од тада је континуирано бележен пораст кршења ових прописа, а у просеку је годишње било спровођено више од 100.000 инспекција. У студији коју је спровео Брајтвејт о безбедности на раду у рудницима у којима су се десиле трагедије у којима су погинули рудари (обухватио је случајеве у САД, Великој Британији, Аустралији, Зимбабвеу и Белгији) утврђено је да је у скоро 80% случајева постојало тешко кршење прописа о безбедности на раду, у око 60% то кршење прописа је допринело трагедији, а у највећем броју ових случајева где је кршење прописа повезано са експлозијама утврђена је и одговорност надређених: руководилаца, менаџера, инжињера.²⁴¹

Пример за овакво поступање компанија десио се на платформи за производњу нафте *Piper Alpha* у Британском северном мору 1988. године када је дошло до серије експлозија у којој је 167 људи погинуло. Каснија испитивања су потврдила да је руководство било одговорно за овај случај. Утврђено је да правила о поступању у критичним ситуацијама и систем за безбедност нису били адекватни што је додатно погоршало ситуацију. Сви чамци за спасавање били су лоцирани на истом месту на платформи које је због експлозије било неприступачно, а није био предвиђен неки алтернативни излаз.²⁴²

Случај који се догодио у Јапану показује да се и у земљи која је позната по ниској стопи криминалитета²⁴³, „догађају“ сличне ситуације.

Тако се на пример у литератури наводи догађај од 2004. године у нуклеарном постројењу *Mihama* које је у власништву компаније *Kansai Electric Power*. Експлодирао је реактор због чега је пет радника погинуло, а неколико је повређено. Агенција за индустријску и нуклеарну безбедност је утврдила да је до експлозије дошло због цеви која је била дефектна, а чија исправност није

²⁴⁰ S. Tombs, D. Whyte (2007), *op.cit*, p. 1-4.

²⁴¹ G. S. Green, *op.cit*, p. 130-134.

²⁴² S. Tombs, D. Whyte (2007), *op.cit*, p. 19-21.

²⁴³ Ђ. Игњатовић (2015), *оп.цит*, стр. 105.

проверавана у последњих 30 година, као и да је коришћена девет година дуже од предвиђеног рока употребе. Председник компаније је одмах упутио извињење жртвама и њиховим породицама, а против шест одговорних руководилаца је покренут дисциплински поступак, а они санкционисани смањењем плате за 50% шест месеци! Држава је реаговала повећаном инспекцијом свих нуклеарних реактора, а утврђено је да су многи од њих имали дефекте и радили небезбедно.²⁴⁴

Осим у експлозијама, које се у рудницима неретко дешавају и у којима је настрадало доста запослених, по проценама Удружења рудара у САД утврђено је да 11 рудара умире сваког дана због последица удисања прашине у рудницима, астме и „црних плућа“ – респираторне болести која је убила најмање 100.000 америчких рудара. Компаније као одбрану најчешће наводе да је ова респираторна болест последица начина живота и генетике, а не услова на раду.²⁴⁵

Што се тиче изложености канцерогеним материјама, истиче се да је између 23-38% свих смртних случајева узрокованих канцером последица изложености отровним материјама на радном месту. По владиним проценама, између 15 и 20 милиона радних места у САД изложена су дејству таквих супстанци које могу проузроковати стерилитет. Слично томе, још почетком 70-их година прошлог века инталијански, француски и енглески научници утврдили су да изложеност винил хлориду доводи до настанка канцера и о својим резултатима обавестили су и представнике америчке привреде. Удружење за хемијску производњу САД није о томе обавестило владине агенције иако је према прописима имало обавезу. Када су три радника у фабрици компаније *B. F. Goodrich* умрла због изложености овој хемијској супстанци, информације су предале надлежним органима.²⁴⁶ Наводи се да је само у 1987. години било преко 20.000 поднетих тужби против компанија због здравствених последица узрокованих изложеношћу дејству азбеста. Процењује се да ова материја узрокује око 10.000 смртних случајева годишње, најпре тако што утиче на појаву канцера. Интересантно је да су компаније знале за штетно дејство азбеста, јер су њихови лекари редовно прегледали раднике изложене овој токсичној материји, али да су

²⁴⁴ M. Yokoyama, *Environmental Pollutions by Corporations in Japan*, in: H. N. Pontell, G. Geis (eds.), *International Handbook of White-Collar and Corporate Crime*, New York, 2007, p. 327-346.

²⁴⁵ D. R. Simon, *op.cit.*, p. 143-148.

²⁴⁶ S. Tombs, D. Whyte (2007), *op.cit.*, p. 19-21.

избегавале да производе који садрже азбест обележе упозоравајућим знаком, јер би такво поступање, како су лекари у судским поступцима објаснили, било штетно по финансијске интересе компаније. Пример за овакво поступање је компанија *Johns-Manville Corporation*, највећи произвођач азбеста, против које је било поднето преко 15.000 тужби због чега је компанија морала да прогласи стечај. Са радницима и њиховим породицама је постигнут споразум, а створен је и новчани фонд из којег би надокнаде требале да се исплаћују наредне три деценије.²⁴⁷

О карактеристикама случајева повреда на раду у Србији излаже се у истраживачком делу рада.

2.3.2.2. Стављање у промет производа опасних по здравље и живот људи

Кривична дела која се убрајају у овај тип криминалитета компанија обухватају следеће категорије: продаја неисправних и штетних производа, пружање лоших услуга (вожња у неисправним аутобусима, удисање загађеног ваздуха у авиону), непружање информација о штетности производа под одређеним условима коришћења (тровање разним кућним хемикалијама) и преварно тестирање сигурности производа.²⁴⁸ Стављање у промет неисправних и штетних производа јавља се у различитим областима привредне производње. Једна од њих је и месна индустрија. Први забележени пример стављања у промет штетног меса био је у Чикагу почетком 20. века. Тада је утврђено да је у месу било опасних састојака као што су делови пацова и природног ђубрива. Овај случај послужио је као разлог за доношење Закона о инспекцији меса 1906. године, али су се ти стандарди примењивали само када је у питању међудржавна трговина месом, док нису важили у границама савезних држава. Ситуација се променила тек после неких 60 година. У међувремену је био још случајева стављања у промет штетног меса. Тако је на пример компанија *Cattle King Packing* која је снабдевала школе млевеним месом, велики број ресторана, као и

²⁴⁷ М. В. Clinard, *op.cit.*, p. 91-100; М. L. Benson, S. Simpson, *op.cit.*, p. 130, R. J. Berger, *op.cit.*, p. 93.

²⁴⁸ S. Tombs, *op.cit.*, p. 19.

министарство одбране осуђена 1984. године због тога што је утврђено да је у производњи коришћено месо угинулих и болесних животиња и зато што је рок трајања меса лажно обележеван. Неколико година пре тога против једне компаније у Њу Џерзију донета је осуђујућа пресуда, јер је утврђено да је произведено месо садржало хемијске супстанце које су требале да неутралишу укус и мирис поквареног меса.²⁴⁹ Процењује се да само у САД око 5.000 људи годишње умре због тровања месом, од чега је одређени број ових смртних последица резултат кршења прописа од стране компанија.²⁵⁰

И када су у питању неисправни медицински производи, има доста примера илегалног поступања компанија.

Један од случајева је компанија *A.H.Robins* која је производила интраутерини уређај за превенцију зачећа. Око 200.000 жена је пријавило различите последице овог уређаја међу којима су инфекције, стерилитет, рођење деце са дефектима. Пре стављања у промет овог производа компанија није обавила потребна тестирања. Иако је врло брзо пристигао велики број жалби од лекара који су указивали на проблеме у виду инфекција и нежељених трудноћа, компанија није ништа предузела. Када је кривични поступак покренут, велики број докумената из компаније је нестао. Руководиоци су се бранили нападајући морални интегритет жртава. Суд је наложио стварање новчаног фонда у износу од 2.5 милијарде долара како би жртве добиле надокнаду претрпљене штете. Још један пример за овај тип криминалитета је компанија *Pfizer* која је производила дефектне вештачке срчане залиске који се доводе у везу са око 150 смртних случајева.²⁵¹

Посебну пажњу свакако заслужује и фармацеутска индустрија. Један од најбољих познавалаца овог типа криминалитета компанија је Брајтвејт (*Braithwaite*) који у својој књизи *Криминалитет компанија у фармацеутској индустрији* указује на све врсте криминалног поступања у овој привредној делатности. Међу њима је свакако веома значајно стављање у промет штетних лекова.

²⁴⁹ D. R. Simon, *op.cit*, p. 133-134.

²⁵⁰ R. J. Berger, *op.cit*, p. 99.

²⁵¹ M. B. Clinard, *op.cit*, p. 100-110.

Пример за то је компанија *Abot* која је током 60-их и 70-их година прошлог века била је један од највећих произвођача инфузија у свету, а према ставу Савета о економским приоритетима и компанија са најлошијом евиденцијом о безбедности лекова у америчкој фармацеутској индустрији узимајући у обзир да је ова компанија 38 пута повлачила производе (укупно 93 различита производа) са тржишта. У 1965. години откривено је да бочице са инфузијом нису биле стерилне што је за последицу могло имати тровање крви. Иако је стизало доста пријава о неисправности производа, компанија није реаговала, а Федерална агенција за безбедност хране и лекова није обавештена. Када је Агенција и сама утврдила неправилности одустала је од кривичног гоњења да би после тога поново дошло до пласирања неисправних лекова на тржиште што је резултирало смрћу и тровањем крви неколико десетина људи. Један од разлога због којих је Агенција оклевала да покрене поступак јесте тај што је ова компанија снабдевала скоро 45% тржишта и што би се поставило питање да ли су остале компаније у стању да покрију толике потребе. Када је коначно кривични поступак покренут није се могло доказати да је услед кршења прописа о производњи лекова дошло до наводне нестерилности производа. Нико није осуђен нити је постигнут споразум. Једини трошак који је ова компанија имала јесте нарушавање репутације, док је Агенција са друге стране имала трошкове од наводних 480 милиона долара.²⁵²

Још један пример стављања у промет шkodљивих лекова је лек талидомид. Процењује се да је између 8.000 и 80.000 деце у педесет држава рођено са деформитетима (деца која су рођена без удова, са озбиљним деформацијама главе, која су потпуно ретардирана) услед његовог коришћења.²⁵³ Овај лек за смирење је произвела немачка компанија *Chemie Grünenthal*, а под другим називима је лек био у продаји у многим земљама широм света. Иако су рана тестирања показала да постоје нежељена дејства, компанија је у обзир узела мишљење само оних лекара који су позитивно оценили овај лек. Између 1958-1960. године лекари су почели да пријављују много озбиљније негативне последице због чега је компанија у једном моменту морала да одреагује и од једне португалске лабораторије тражи да се спроведе брзо тестирање које не треба да траје дуже од три месеца и да на узорку од 15-20 случајева покаже позитивно дејство лека. Један од лекара који је радио истраживање уопште није имао претходног искуства у тестирању овог лека. Он је лек дао, без сагласности родитеља, деци на клиници у Бону која су имала оштећење мозга. Дата им је доза и десет пута већа од оне која је прописана за одрасле. Неколико деце је умрло, једно новорођенче је привремено изгубило вид, али лекар ове последице није

²⁵² J. Braithwaite, *op.cit.*, p. 113-118.

²⁵³ L. M. Salinger (ed.), *op.cit.*, p. 803-805.

приписао коришћеном леку и његово мишљење је било да се лек може давати и деци. Још почетком 1960-их знало се и у Аустралији за негативна дејства овог лека и проузроковање дефеката код новорођене деце. Лекар који је у Аустралији то уочио и запослени у аустралијској филијали су знали за његове сумње. Међутим, та информација је до седишта фирме стигла тек после више од шест месеци. Истрага у Немачкој је почела 1961. године, а суђење је почело седам година касније. Компанија се бранила аргументом да новорођена деца нису кривичноправно заштићена у немчком правном систему. Како је суђење одмицало, постало је јасно да ће се поступак наставити унедоглед и на крају је компанија пристала да плати 31 милион долара као накнаду штете. Нико није кривично осуђен. Ова компанија никада после није имала углед и позицију на тржишту као пре 1961. Интересантан је један случај који се у вези са овим догодио у Белгији. Родитељи новорођене девојчице која је имала деформитете због тога што је мајка у трудноћи користила талидомид су убили своје дете. Против њих је покренут кривични поступак за убиство. На суђењу је на хиљаде људи нагрнуло у судницу протестујући због поступка у коме треба осудити двоје људи, а казну су избегли сви одговорни у компанији, због чега је донета ослобађајућа пресуда.²⁵⁴

Осим стављања у промет штетних лекова, фармацеутске компаније имају и праксу да у промет стављају и лекове који ако се користе у складу са упутствима не шкоде, али у прекомерним количинама или за неиндиковане болести могу довести до смртог исхода. У питању су на пример лекови којима се третирају најразноврсније болести и погодне су за све њих. Или, ако је лек намењен лечењу депресије, она се дефинише на широк начин од стране компанија који путем својих представника обилазе лекарске ординације и промовишу лекове уз објашњења како и за шта их треба преписивати. Интересантан је податак да је компанија *Roche* у периоду између два светска рата трговала морфијумом као и хероином, а аутор истиче да ће у будућности сличан прекор моћи да се упути овој компанији због производње валијума. У периоду од 1976-77. године установљено је да је најмање 900 људи умрло од предозирања валијумом. Слична ситуација је са компанијом *Parke-Davis* која је произвела једну врсту антибиотика који је био намењен за различите индикације – од упала грла до лечења акни. У најтежим ситуацијама је довео до проузроковања апластичне анемије, а код неких

²⁵⁴ J. Braithwaite, *op.cit.*, p. 60-75.

пацијената је услед тога наступила смрт. Само у првој години продаје компанија је зарадила више од 50 милиона долара. Процењује се да је овај лек преписан у просеку за око 3-4 милиона људи у САД, а да је, као што је требало, био приписиван само у неопходним случајевима број пацијента не би био већи од 10.000 на годишњем нивоу.²⁵⁵ Проблем настаје између осталог и због чињенице да тестирања лекова најчешће врше фармацеутске компаније, а према писањима неких аутора постоји и повезаност запослених у државним агенцијама за контролу лекова и фармацеутских компанија, због чега се дешава да се одобри стављање у промет неисправних лекова.²⁵⁶

Брајтвејт такође наводи бројне примере који показују како лекови уместо прописаних садрже потпуно друге супстанце. По његовом мишљењу ова пракса је најраширенија у неразвијеним државама. Тако се наводи да се у Гватемали продају антибиотици који немају дејство, јер не садрже супстанце које су потребне док се у државама Југоисточне Азије уместо пеницилина људима даје обична вода, а у Кореји лек који треба да се даје за тешка срчана обољења садржи брашно. Интересантан је податак да највећи број лекова који се тестирају уопште не представљају значајан помак за здравље људи. По једном истраживању од 171 нових лекова који су се рекламирали у првој половини 70-их година само је око 6% од стране Федералне агенције за безбедност хране и лекова било оцењено да пружају напредак у лечењу. Највећи број нових производа представља само незнатну молекуларну модификацију већ откривених и патентираних лекова што омогућава произвођачу да добије патент и самим тим да стави лек у промет, док се пацијентима не нуди неки напредак у односу на постојеће лекове.²⁵⁷

И када је у питању ауто-индустрија, нису ретки случајеви стављања у промет неисправних производа. Тако је на пример једна компанија која је производила моторне гуме, знала да ставља у промет дефектне производе који су на већим брзинама стварали проблеме и доводе су у везу са 40 смртних случајева. Компанија је била приморана да из промета повуче око 10 милиона својих производа, као и да плати новчану казну од 500.000 долара због одлагања

²⁵⁵ *Ibid.*

²⁵⁶ R. J. Berger, *op.cit.*, p. 102.

²⁵⁷ J. Braithwaite, *op.cit.*, p. 87-113.

повлачења робе.²⁵⁸ Случај аутомобила *Ford Pinto* је свакако познат пример овог типа криминалитета компанија. Последице стављања у промет неисправних аутомобила састојале су се у повреди и смрти више људи. Тек после неколико месеци су владине агенције успеле да изврше притисак на компанију да из продаје повуче велики број возила. Интересантно је да би све ове последице биле избегнуте да је компанија одлучила да утроши 11 долара по аутомобилу, што је по њеном прорачуну било превише. Иако је компанија била оптужена за нехатно лишење живота, осуђујућа пресуда није донета.²⁵⁹ Поред ауто-индустрије, слични примери могу се пронаћи и у авио-индустрији.²⁶⁰

И у Србији је забележено доста случајева стављања у промет производа који су штетни или опасни по живот и здравље људи. Тако је у последњих пар година из промета повучено на хиљаде играчака за које је надлежна инспекција утврдила да садрже супстанце опасне по здравље²⁶¹, а познати су и случајеви стављања у промет дечије хране која је садржала различите пестициде преко дозвољених граничних вредности.²⁶²

2.3.2.3. Еколошки криминалитет

Еколошки криминалитет компанија у литератури се проучава и као врста криминалитета компанија који за последицу има угрожавање/повреду живота или здравља људи, али и као део тзв. зелене криминологије. Овај термин први је употребио 1990. године Линч (*Lynch*) и данас је широко прихваћен за означавање криминолошких истраживања која за предмет имају сваки облик еколошке штете.²⁶³ Овај облик криминалитета компанија често се проучава заједно са угрожавањем безбедности на раду, јер у многим ситуацијама у истом догађају наступају последице како по живот и здравље запослених тако и по животну средину. Због тога се може направити разлика између примарних еколошких

²⁵⁸ M. B. Clinard, *op.cit.*, p. 100-110.

²⁵⁹ *Ibid.*, p. 26-32.

²⁶⁰ Више о томе у: R. J. Berger, *op.cit.*, p. 96-97.

²⁶¹ <http://www.blic.rs/vesti/drustvo/skandal-kancerogena-igracka-mesecima-se-prodavala-iako-je-drzava-znala-da-je-opasna/1nvz230> (26.02.2017.)

²⁶² <http://www.zdravlje.gov.rs/showelement.php?id=12228> (02.03.2017.)

²⁶³ R. White, *Crimes against Nature, Environmental Criminology and Ecological Justice*, Cullompton, 2008, p. 5-8.

кривичних дела која директно погађају животну средину (воду, ваздух, земљу, животиње) и секундарних еколошких кривичних дела која посредно погађају животну средину (на пример бомбардовање једне земље осиромашеним уранијумом или одлагање опасних материја).²⁶⁴

За једно од највећих загађења ваздуха одговорна је компанија *Union Carbide*. У фабрици у граду Бопалу у Индији је 1984. године дошло до цурења отровног гаса, а услед неодржавања резервоара. Компанија такође није дала одговарајућа упутства радницима као и локалном становништву. Услед тога је дошло најпре до смрти 3.415 људи да би се потом тај број повећао на 10.000, а око 200.000 је било повређено од чега 40.000 тешко повређено. Тек је 1989. године постигнуто вансудско поравнање са индијском Владом и породицама жртава на износ од око 480 милиона долара. До 2003. године исплаћено је око половине тог новца. Ова компанија се финансијски потпуно опоравила и спојила са другом компанијом у САД.²⁶⁵

Што се тиче распрострањености еколошког криминалитета компанија, тешко је говорити о његовим стварним размерама, јер податке о еколошким деликтима сакупљају различити органи и агенције. Ако се ради о федералним државама, проблем је још већи, јер у савезним државама могу постојати различита решења у погледу тога ко је задужен за прикупљање података, а поред тога проблем представља и неуједначеност у погледу дефиниције еколошког криминалитета као и законског одређења кривичних дела против животне средине.²⁶⁶

Ипак, поједини аутори дају одређене процене распрострањености еколошког криминалитета компанија. Тако се на пример наводи да Агенција за заштиту животне средине у Енглеској и Велсу годишње подноси оптужни акт у 700 случајева. У просеку се у једној години догоди око 29.000 инцидената, а о тога је око 1300 случајева тешких еколошких загађења. Мале и средње компаније су одговорне за отприлике 80% свих инцидената везаних за загађење као и за 60% производње комерцијалног и индустријског отпада. Око 70-75% ових привредних субјеката није свесно својих законских обавеза везаних за еколошко загађење.

²⁶⁴ *Ibid*, p. 93-94.

²⁶⁵ L. M. Salinger (ed.), *op.cit*, p. 21.

²⁶⁶ R. White, *op.cit*, p. 107.

Како у Енглеској и Велсу постоји око 3.7 милиона малих и средњих привредних субјеката, јасно је велики број ових кривичних дела остаје непријављен.²⁶⁷ Кривичноправна реакција је слабо заступљена и у САД. Тако се на пример наводи да је у периоду од 1994. и 1997. било нешто мање од 2.000 поднетих оптужница, од чега се само 17% односило на организационо поступање што укључује и криминалитет компанија.²⁶⁸

Заступници „зелене криминологије“, желећи да укажу на значај и последице еколошког криминалитета, упоређују његову заступљеност са конвенционалним криминалитетом. Тако на пример аутор који је осмислио термин „зелена криминологија“ врши компарацију насилних кривичних дела у САД, користећи Национални извештај о виктимизацији, са подацима о загађењу воде, ваздуха и изложености дејству опасних материја. Полазећи од виктимизација насилним кривичним делима на годишњем нивоу, аутор врши поређење са подацима о поштовању прописа о заштити животне средине. Наводи да је трећина нације (90 милиона људи) свакодневно изложена загађењу због кршења федералних прописа о заштити ваздуха, а слична је ситуација и са загађењем вода. Тако долази до закључка о већој распрострањености еколошког криминалитета који у оваквим случајевима има „насилне“ последице које се огледају у различитим обољењима услед изложености загађењу. Иако неће сви људи оболети, аутор наводи да неће ни свака жртва насилног дела то искуство проживети на исти начин. Тачно је, како наводи аутор, да еколошких инцидената нема много, али по њему акценат треба да буде на последицама које загађење животне средине изазива.²⁶⁹ Слично наведеном, још једно поређење показује да је 1994. године у САД 250 људи убијено из аутоматског оружја, због чега је држава одлучила да забрани његову продају, док са друге стране око 10.000 људи умре сваке године због изложености пестицидима што није довело до забране њихове употребе.²⁷⁰ Овакве компарације показују колико је тешко утврдити стварну распрострањеност еколошког криминалитета. Са једне стране кривично

²⁶⁷ S. Tombs, *op.cit.*, p. 20.

²⁶⁸ M. L. Benson, S. Simpson, *op.cit.*, p. 121.

²⁶⁹ M. J. Lynch, Reflections on Green Criminology and its Boundaries, Comparing Environmental and Criminal Victimization and Considering Crime from an Eco-city Perspective, in: N. South, A. Brisman, *Routledge International Handbook of Green Criminology*, New York, 2013, p. 43-57.

²⁷⁰ M. J. Lynch, P. Stratetsky, Toxic Crimes: Examining Corporate Victimization of the General Public Employing Medical and Epidemiological Evidence, *Critical Criminology*, n. 10, 2001, p. 153-172.

реаговање је слабо заступљено тако да је немогуће користити евиденцију о кривичним делима, док са друге стране грађани врло често нису свесни да су виктимизовани еколошким деликтима због чега би било тешко ослонити се на студије о жртвама.

У литератури се наводи да у загађивању животне средине предњаче нафтне компаније, док компаније које раде у хемијској индустрији дају највећи допринос када је у питању одлагање опасних материја противно прописима. Један од најпознатијих случајева у САД у прошлом веку је одлагање опасних материја (за одлагање опасног отпада био је коришћен *Love Canal* који је компанија и купила у ту сврху) које је учинила компанија *Hooker Chemical Company*. Последице тог непрописног поступања огледале су се у бројним здравственим тегобама, посебно деце која су похађала школу у близини одложеног опасног материјала, попут астме, хепатитиса, а забележен је и велики број побачаја, канцера, рођења деце са аномалијама итд. Да је компанија поступала у складу са прописима то би коштало око четири милиона долара, док је чишћење загађене околине иносило десет пута више.²⁷¹

За ову компанију би се могло рећи да представља прави пример рецидивисте о којима је говорио Сатерленд. Медијски је највише био пропраћен случај загађивања поменутог канала у савезној држави Њу Јорк. Међутим, ово није био последњи случај одлагања опасних материја. Одмах после загађења канала компанија је наставила са истом праксом у његовој близини и непрописно одложила око 80.000 тона хемијског отпада. Потом је компанија наставила са истом праксом на још неколико локација (у близини града Њу Јорка као и у у савезним државама Луизијани и на Флориди). Поред загађења животне средине због чега је против ове компаније вођено више судских (парничних) поступака у више савезних држава, у овој компанији је услед изложености токсичним материјама дошло до нарушавања здравља и смрти више запослених. Интересантно је да је врх компаније, после неколико случајева у којима су запослени добили канцер као последицу изложености отровним хемијским супстанцама, направио прорачун да ли је у интересу компаније да настави са коришћењем ових материја, а одлуку је требало донети када се израчуна стопа те врсте канцера у целој популацији становништва уз претпоставку да сигурно

²⁷¹ М. В. Clinard, *op.cit.*, p. 110-119.

половина запослених неће тужити компанију као да ни сви судски поступци неће бити завршени у њихову корист.²⁷²

Када је у питању одлагање опасних материја, наводи се да посебан проблем представља одлагање електронског отпада (превасходно старих рачунара). Према проценама УН годишње се одложи између 50 и 70 милиона тона овог отпада који садржи супстанце као што су олово, жива као и друге хемијске материје које могу бити опасне уколико се сагоре и на тај начин доспу у атмосферу. У пракси се најчешће дешава да се овај отпад одлаже у мање развијене државе у којима се део тог електронског отпада рециклира, а остатак баца или сагорева.²⁷³ Одлагању опасних материја у овим државама погодују знатно виши трошкови легалног одлагања у развијеним државама као и лоша економска ситуација у мање развијеним државама.²⁷⁴ Међутим, и земље Европске уније, а посебно оне које су касније постале чланице, представљају мету за одлагање опасног отпада. Тако се на пример наводи да је 2005. и 2006. године у Чешку дистрибуирано око 30.000 тона опасног отпада и то углавном дуж границе са Немачком. Иако је за само 7.000 тона отпада утврђено да потиче из Немачке, вероватно је целокупан отпад потиче из ове државе која је позната по доброј законодавној пракси у области заштите животне средине, али је истовремено и велики извозник отпада.²⁷⁵ Дешава се да се мешају опасне материје са онима које то нису и на тај начин се задовољавају законски услови према којима постоји одређена количина опасних материја која не сме бити прекорачена. Још један начин изигравања правних прописа одвија се тако што се уместо одлагања опасних материја погрешно наводи да је у питању рециклирање или репарација уређаја (посебно код електронског отпада). Напослетку, још један начин извоза опасних материја подразумева њихово коришћење у војној индустрији у

²⁷² S. L. Hills, *Corporate Violence, Injury and Death for Profit*, Totowa, 1987, p. 111-120.

²⁷³ R. White, *Transnational Environmental Crime, Toward an Eco-global Criminology*, New York, 2011, p. 76.

²⁷⁴ Тако се на пример наводи да је годишњи бруто производ Гвинеје Бисао 150 милиона долара, док ће ова држава зарадити између 150 и 600 милиона долара за пет година ако прихвати токсични отпад из три европске државе. Наведено према: D. Simon, *Corporate Environmental Crimes and Social Inequality, New Directions for Environmental Justice Research*, *American Behavioral Scientist*, vol. 43, n. 4, 2000, p. 633-645.

²⁷⁵ A. Klenovšek, G. Meško, *International Waste Trafficking: Preliminary Explorations*, in: G. Meško, D. Dimitrijević, C. B. Fields, *Understanding and Managing Threats to the Environment in South Eastern Europe*, Dordrecht, 2011, p. 79-99.

производњи наоружања (на пример са осиромашеним уранијумом) које се потом користи у различитим интервенцијама у иностранству.²⁷⁶

Један од актуелних проблема када је у питању криминалитет на штету животне средине је производња и стављање у промет генетски модификоване хране. Иако научници упозоравају на штетне последице ових производа, неке развијене државе инсистирају на њеној широкој производњи и потрошњи. Ово је пре свега у интересу неколико корпорација – *Monsanto, Syngenta, Du Pont, Bayer*, које не само да контролишу производњу, већ и технологију за производњу генетски модификоване хране кроз поседовање патената.²⁷⁷ Генетски модификована храна према резултатима научних истраживања не оставља негативне последице само када је у питању здравље људи, већ и се њоме угрожава и животна средина имајући у виду да генетски модификоване организме није могуће контролисати уколико се нађу у животној средини због чега постоји опасност од контаминације других организама.²⁷⁸ Поред ове врсте активности, наводе се и други актуелни ризици по животну средину: глобално загревање (због на пример претеране емисије карбон диоксида); губитак биодиверзификације (стварање вештачких врста); трошење озонске стратосфере; уништавање земље (сеча шума ради добијања неодрживог пољопривредног земљишта); угрожавање морских екосистема (на пример изливањем нафте).²⁷⁹

Интересантан пример еколошког криминалитета је сеча шума на коју је указао још Клинард у својој студији о криминалитету компанија. Како овај аутор наводи, раширена је пракса да се користи земља у државама у развоју, како би се крчиле шуме и на тако добијеној земљи производили пољопривредни и прехранбени производи (највише говедина) који се потом извозе углавном за САД у којој из године у годину расте потражња за говеђим месом, док истовремено његова потрошња опада у неразвијеним државама, јер све што се произведе се извози. Последица је уништавање тропских шума што има ефеката на животну средину.²⁸⁰

²⁷⁶ R. White (2011), *op.cit.*, p. 82-86.

²⁷⁷ R. White, *op.cit.*, p. 55, 159-161.

²⁷⁸ R. Walters, Criminology and Genetically Modified Food, *British Journal of Criminology*, n. 44, 2004, p. 151-167.

²⁷⁹ R. White, *op.cit.*, p. 55, 159-161.

²⁸⁰ M. B. Clinard, *op.cit.*, p. 137-156.

Што се тиче држава у региону, Г. Мешко и К. Еман указују да је за све земље Југоисточне Европе карактеристично загађивање воде, земље и ваздуха од стране компанија. Пример су компанија алуминијума *Ajka* у Мађарској која је проузроковала загађење животне средине на површини од 40км², реке Дунав, а што је најважније и смрт деветоро људи. Поред ове компаније, може се навести и нуклеарна катастрофа у Чернобиљу, а ова врста активности и даље представља проблем у Украјини. За велики број држава у региону карактеристично је и да су у вршење типичних криминалних активности на штету животне средине укључене и организоване криминалне групе.²⁸¹

Када је у питању загађивање животне средине у Србији у извештају Агенције за заштиту животне средине за 2014. годину наводи се на пример да је око 1/3 становништва у земљи изложено загађеном ваздуху. Најзагађенији градови су Бор, Смедерево, Панчево, Ужице, Београд. У извештају се такође наводи да је праћење степена угрожености земљишта у тој години показало да су највећа прекорачења граничних вредности забележена на локацијама прометних саобраћајница, у околини индустрије и водоизворишта као и на пољопривредном земљишту. Значајан је и податак о одлагању опасног отпада за који су наведени подаци у погледу начина поступања, али је интересантно да је извештаје о поступању са отпадом који се ствара у току делатности поднело само 1.800 привредних субјеката. Подаци су представљени и за производе који после употребе постају посебни токови отпада.²⁸² Но, у посебном извештају о овој врсти отпада истиче се да је Агенција поднела неколико хиљада прекршајних пријава против привредних субјеката, јер нису достављали извештаје о овој врсти отпада.²⁸³ Истовремено, у извештају Инспекције за заштиту животне средине за 2016. годину наводи се да је поднето само три кривичне пријаве и 44 пријаве за привредне преступе.²⁸⁴

²⁸¹ К. Eman, G. Meško, Green Issues in South-Eastern Europe, *Routledge International Handbook of Green Criminology*, New York, 2013, p. 230-240. У истраживању које је спровела К. Еман наводи се да еколошки криминалитет белог оковратника представља једну од најзаступљених форми еколошког криминалитета у Словенији. Наведено према: К. Eman, *Crimes against the Environment – Comparative Criminology and Criminal Justice Perspectives (Doctoral Dissertation)*, Ljubljana, 2012, p. 175-176. Доступно на: <https://dk.um.si/Dokument.php?id=29192> (22.05.2017.)

²⁸² <http://www.sepa.gov.rs/download/Izvestaj2014.pdf> (02.03.2017.)

²⁸³ http://www.sepa.gov.rs/download/NRIZ_podaci/PTO_2015.pdf (02.03.2017.)

²⁸⁴ http://www.eko.minpolj.gov.rs/wp-content/uploads/izvestaji/Godisnji_izve%C5%A1taj_2016.pdf (02.03.2017.)

2.4. Виктимолошки аспект

2.4.1. Жртве криминалитета компанија

Жртве криминалитета компанија могу бити појединци, организације као и држава.²⁸⁵ По неким ауторима узимајући у обзир наведени критеријум жртве криминалитета компанија могу се поделити на следећи начин:

1. Примарна виктимизација – жртва је човек;
2. Секундарна виктимизација – жртва је институција;
3. Терцијарна виктимизација – жртва је јавност односно заједница.²⁸⁶

Могуће је направити разлику између директних и индиректних жртава. Прве су они субјекти против којих је непосредно дело учињено, док су индиректне жртве сви они субјекти који трпе последице директне виктимизације.²⁸⁷

Криминалитет компанија често погађа велики број жртава. Међутим, ова дела су изразито дифузна, што значи да без обзира што последице (пре свих материјалне) далеко превазилазе последице конвенционалних кривичних дела, губици које трпе појединци су релативно мали. У великом броју случајева жртве нису ни свесне да су виктимизоване. Ако и јесу, дешава се да због срамоте и осећаја кривице жртве не пријаве дело.²⁸⁸ Осим када су у питању материјалне последице којих жртве нису свесне, и када се ради о недозвољеном поступању којим се угрожава живот и здравље запослених важи наведена тврдња. Проблем је што многе жртве мисле да је у питању несрећни случај или да су саме криве, јер

²⁸⁵ Н. Edelhertz, *op.cit.*, p. 109-128.

²⁸⁶ D. Shichor, Corporate Deviance and Corporate Victimization, a Review and Some Elaborations, *International Review of Victimology*, vol. 1 no. 1, 1989, p. 67-88. У виктимологији се класификација виктимизација на примарну, секундарну и терцијарну врши с обзиром на другачији критеријум. Примарна виктимизација подразумева процес и директне последице трауматичног догађаја (злочина) које погађају жртву; секундарна појачавање негативних последица примарне виктимизације погрешним поступањем субјеката формалне социјалне контроле или неадекватним реаговањем непосредног окружења жртве на виктимизацију, док терцијарна виктимизација подразумева доживотну обележеност особе улогом жртве одређеног злочина. Више о томе у: Ђ. Ignjatović, B. Simeunović-Patić, *Viktimologija, Opšti deo*, Beograd, 2015, p. 25.

²⁸⁷ *Ibid.*

²⁸⁸ D. Shichor, Victimology and the Victims of White-Collar Crime, in: D. Shichor, S. Tibbetts, *Victims and Victimization, Essential Readings*, Long Grove, 2002, p. 191-207.

се нису придржавале упутстава. Ако жртве и пријаве случај, често су суочене са бројним препрекама у доказивању непоштовања прописа.²⁸⁹ Ако је виктимизована држава, на пример кроз утају пореза, грађани не осећају бар неко време било какве последице, а у неким случајевима ће се пре ставити на страну учиниоца него државе.²⁹⁰ Ширење утаје пореза отвара питање економске правде и једнакости, односно проблем социјалних разлика, затим питање економске политике као и привредне ефикасности. Избегавање плаћања пореза утиче на висину јавних прихода, а самим тим и на финансијски положај државе, затим на планирану расподелу дохода и циљеве економске политике, а утиче и на социјалну једнакост и самим тим условљава и незадовољство грађана.²⁹¹ Интересантно је да се за жртве криминалитета компанија често тврди да су саме допринеле сопственој виктимизацији. То ће сигурно бити случај код неких облика преваре, када се жртве због жеље за брзим стицањем прихода упусте у ризичне и непроверене пословне подухвате у којима буду оштећени.²⁹²

Једна од карактеристика виктимолошког аспекта криминалитета компанија јесте и неједнака дистрибуција виктимизација. Наведено посебно важи за криминалитет компанија који за последицу има угрожавање/повреду живота и здравља људи или животне средине. Тако на пример Вајт (*Whyte*) наводи да су неквалификовани радници као и запослени који раде повремене послове најизложенији виктимизацији. Њихов подређени економски положај утиче на слабљање могућности да се супротставе ризицима. Ако су запослени у бољим позицијама, могу пре успети да се одупру опасним ситуацијама на радном месту, а на то указује и утврђена повезаност између постојања синдиката и мањих могућности за повреде и смрт на радном месту.²⁹³

Што се тиче пола, наводи се да студије о криминалитету белог оковратника углавном нису указивале на значај ове виктимогене предиспозиције. Но, сматра се да разлике ипак постоје у зависности од привредних сектора. Тако на пример постоји већа могућност виктимизације жена када су у питању фармацеутски и

²⁸⁹ S. Tombs, *op.cit.*, p. 24-25.

²⁹⁰ D. Shichor (2002), *op.cit.*, p. 191-207.

²⁹¹ Г. Б. Милошевић, *он.цит.*, стр. 73-74.

²⁹² D. O. Friedrichs, *op.cit.*, p. 53-57.

²⁹³ D. Whyte, Victims of Corporate Crime, in: S. Walklate (ed.), *Handbook of Victims and Victimology*, Cullompton, 2007, p. 446-463.

козметички производи који су намењени управо овом полу, затим производи који се користе за хигијену домаћинства. У овим случајевима може се радити о штетним производима, али и обмањивању купаца. Мушкарци, са друге стране, имају знатно веће могућности виктимизације на радном месту у виду повреда на раду.²⁹⁴

Када је у питању загађивање животне средине, такође постоји неједнака дистрибуција виктимизације. Углавном су овим кривичним делима погођене социјално маргинализоване групе, припадници одређених раса, мањинске етничке групе или домородачко становништво. Иако не постоји јединствено гледиште по овом питању у литератури, аутори се углавном слажу да су сиромашни припадници друштва највише погођени еколошким криминалитетом.²⁹⁵ Истраживања показују да сиромашне породице имају и двоструко веће шансе да станују у близини фабрика које емитују отровне гасове. Осим социјалног статуса, у литератури се наводи да и пол запослених доводи до неравномерне дистрибуције криминалитета компанија. Према појединим ауторима жене чешће обављају повремене послове због чега су изложеније виктимизацији. Како оне раде и у козметичкој индустрији, изложеније су дејству разних токсичних материја.²⁹⁶ Аутори Линч (*Lynch*) и Стратески (*Stratetsky*) користе податке о заступљености рака код различитих сегмената популације како би утврдили да ли постоји неједнака дистрибуција виктимизација еколошким кривичним делима. Тако на пример наводе да је учесталост рака дојке код Афро-Американки знатно брже напредовала (за 18% у праћеном периоду од 16 година, док је код осталих расних категорија жена прогрес болести износио 2,5%). Код Афро-Американаца постоји већа могућност да се канцер развије, а већа је и стопа смртности због ове болести. Иако се нуде објашњења по којима је ово последица генетске специфичности, оваква тврдња се не може прихватити, јер између Афро-Американаца постоји и генетска и културална разноликост. Аутори сматрају да се болест чешће јавља због веће изложености ових група дејству опасних и радиоактивних материја.²⁹⁷ По резултатима једног истраживања у САД око три

²⁹⁴ H. Croall (2009), *op.cit*, p. 137-138.

²⁹⁵ R. White, *op.cit*, p. 16.

²⁹⁶ D. Whyte, *op.cit*, p. 446-463.

²⁹⁷ M. J. Lynch, P. Stratetsky, *op.cit*, p. 153-172.

четвртине депонија за одлагање опасног отпада налазе се у заједницама које претежно насељавају Афро-Американци.²⁹⁸

Чешћој виктимизацији изложени су и имигранти. Тако је на пример у случају који се десио 80-их година прошлог века у америчкој компанији *Film Recovery Systems* која се бавила вађањем сребра из искоришћених рендгенских плоча, а процес добијања сребра је подразумевао стављање тих плоча у раствор цијанида. Највећи број запослених били су имигринати из Мексика и Пољске који нису знали добро енглески језик и нису ни могли разумети етикете на којима је писало „цијанид“. Радници нису имали адекватну заштитну опрему. Један радник је умро од последица изложености цијаниду, док је други радник изгубио 80% вида. И директор као и сама компанија били су осуђени због убиства.²⁹⁹ За овакву неједнаку дистрибуцију виктимизација у литератури се користи термин **еколошки расизам**³⁰⁰, а по неким ауторима **еколошки апертхејд**³⁰¹.

2.4.2. Последице криминалитета компанија

Поред финансијских последица³⁰², криминалитет компанија доводи и до кршења поверења, слабљења поверења јавности у друштвене вредности, а може имати и знатно теже последице. Поред угрожавања живота и здравља, многа дела остављају и негативне психичке последице. Тако се на пример жртве преваре често осећају насамарено, посрамљено, губе само-поштовање, а уколико су и материјалне последице знатне, дешава се да жртве помишљају или да извршавају самоубиство.³⁰³ Ауторка Спалек (*Spalek*) је испитивала да ли и какве последице трпе жртве финансијског криминалитета компанија на примеру случаја у коме је дошло до злоупотреба са пензионим фондом због чега су пензионери остали без дела својих пензија и без сигурности да ли ће уопште и у будућности добијати

²⁹⁸ S. Tombs, D. Whyte (2015), *op.cit*, p. 53.

²⁹⁹ R. J. Berger, *op.cit*, p. 88-89.

³⁰⁰ *Ibid*, p. 108.

³⁰¹ S. Tombs, D. Whyte (2015), *op.cit*, p. 53.

³⁰² У литератури постоје различите процене по питању финансијских губитака које проузрокује криминалитет компанија. Процене поред аутора врше и други субјекти (у САД нпр. привредна комора као и Национални центар за криминалитет белог оковратника). Процене варирају у зависности од дефиниције овог типа криминалитета и крећу се у распону од 40 до 200 милијарди долара губитака на годишњем нивоу. Наведено према: G. Slapper, S. Tombs, *op.cit*, p. 65-67.

³⁰³ D. Shichor (2002), *op.cit*, p. 191-207.

пензије. Таква ситуација је трајала четири године и на крају је завршена у судском поступку у корист пензионера. Ауторка је на основу интервјуа дошла до следећих закључака: велики број испитаника осећао је бес, затим забринутост, код неких су ова психичка стања, по мишљењу интервјуисаних супруга, убрзала наступање смрти, неки су себе кривили, присутан је био и осећај рањивости, забринутост је утицала на њихово мишљење и неповерење у читав финансијски систем, дошло је до промена навика тако да су у већини случајева одлучили да новац не држе само у једној банци. Ауторка је такође поредила последице овог дела са другима чије су жртве били неки од испитаника. Сви су потврдили да је им је несигурност у вези исплате пензије била знатно већи проблем него последице провале, разбојништва или наношења телесене повреде, јер је дело у вези са злоупотребом пензија донело трајну несигурност и забринутост, док су остала дела имала негативне последице, али су оне биле привремене и превазиђене.³⁰⁴

³⁰⁴ B. Spalek, Exploring the Impact of Financial Crime: A Study Looking into the Effects of the Maxwell Scandal upon the Maxwell Pensioners, *International Review of Victimology*, vol. 6, 1999, p. 213-230.

3. ЕТИОЛОГИЈА КРИМИНАЛИТЕТА КОМПАНИЈА

У литератури су понуђена различита теоријска објашњења криминалитета компанија. У раду ће најпре бити указано на теорије за које се сматра да се могу применити у објашњењу овог типа криминалитета, а потом ће бити анализирани и структурални фактори који доприносе кршењу прописа од стране компанија.

3.1. Традиционална криминолошка објашњења

3.1.1. Теорија рационалног избора

Ова теорија полази од претпоставке да људи у доношењу одлуке да ли да учине кривично дело врше прорачун евентуалних позитивних и негативних страна. Како аутори истичу, у питању су и субјективни и објективни елементи. На субјективном плану, негативни исход је осећај кривице, страх а позитивно узбуђење због избегавања одговорности. На објективном плану позитивни исход је најчешће остварена добит, а негативни реаговање органа формалне социјалне контроле и казна. Аутори Патерностер (*Paternoster*) и Симпсон (*Simpson*) су применили ову теорију у објашњењу криминалитета компанија, тачније анализирали су појединце и шта је на њих утицало у доношењу одлуке. Они признају да у одлучивању поред субјективне процене о могућим позитивним и негативним странама извршења кривичног дела, улогу имају још неки фактори попут ранијег понашања, карактеристика конкретног криминалног догађаја и моралних убеђења учиниоца.³⁰⁵ Ипак, могло би се рећи да овај аргумент истичу чак и они аутори који заговарају примену теорије рационалног избора. Наиме, за разлику од теорије застрашивања која се, као и поставке класичне школе, заснива искључиво на напред поменутом објективном критеријуму, теорија рационалног избора признаје да у доношењу одлуке да се учини кривично дело улогу имају и други фактори попут недостатка само-контроле или утицаја вршњака. Због тога је појам рационалности шире одређен у теорији рационалног избора у поређењу са

³⁰⁵ M.L. Benson, S.Simpson, *op.cit.*, p. 66-67.

теоријом застрашивања.³⁰⁶ На значај и других фактора код рационалног одлучивања указали су и Вилсон и Херштајн (*Wilson, Herrnstein*) који помињу импулсивност, низак степен интелигенције, породични живот, припадање неким субкултурама, медије и утицај школовања и привреде.³⁰⁷

Теорија рационалног избора критикује се у литератури позивањем на податке о стопи поврата код учинилаца криминалитета компанија. Тако на пример Ваган (*Vaughan*) наводи да су Симпсон и Копер утврдили да казна не делује застрашујуће на учиниоце ових дела судећи по броју оних који су се поново вратили кршењу закона. Вајсбурд (*Weisburd*) је истраживао рецидивизам код ових преступника који су били осуђени на затворску казну и дошао до сличних закључака. Грабоски (*Grabosky*) је извршио анализу 17 случајева у којима је учинилац била организација у јавном сектору и дошао до закључка да је „хедонистички прорачун“ био присутан у само два случаја. Исти аутор је указао на неке студије које дају потврду о супротној тези – да застрашивање смањује шансе за конформистичко поступање. Брајтвејт и Макаи (*Makai*) такође сматрају да застрашивање нема значаја у одлучивању да ли да се дело изврши. Уместо хедонистичког прорачуна, кршење прописа од стране неких менаџера не представља инструментално деловање са циљем постизања успеха, већ резултат незнања, неспособности, необраћања пажње на захтеве утврђене прописима. Такође, у обзир треба узети и то што је већина правила у основи *mala prohibita*. Ако и постоји вагање разлога „за“ и „против“ кршења прописа, индивидуалне одлуке су ограничене институционалним и организационим елементима. У питању је тзв. „везана“, а не чиста или потпуна рационалност.³⁰⁸ Наведено

³⁰⁶ Види: F. T. Cullen, R. Agnew, *Criminological Theory: Past to Present*, Oxford, 2011, p. 381-389; D. A. Ward, M. C. Stafford, L. N. Gray, Rational Choice, Deterrence and Theoretical Integration, *Journal of Applied Social Psychology*, vol.36, n.3, Hoboken, 2006, p. 571-585. Поједини аутори критикују управо неодређеност појма рационалности, јер ако он укључује и инструментално деловање као и свако друго поступање које се покушава свести на инструментални модел, долази се до детерминистичког схватања које заступници ове теорије одбацују. Види: W. de Haan, J. Vos, A. Cuying Shame: The Over-rationalized Conception of Man in the Rational Choice Perspective, *Theoretical Criminology*, vol. 7, n.1, p. 29-54.

³⁰⁷ J. Wilson, R. Herrnstein, *Zločin kao izbor*, u: Ђ. Ignjatović, *Teorije u kriminologiji*, Beograd, 2009, p. 394-395.

³⁰⁸ Да компаније не поступају увек као рационални уједињени ентитети указују и други аутори. Уместо сагласности, у оквиру једне организације могу постојати и неслагања и тензије. Указује се да постоје три модела организације према томе на који се начин доносе одлуке: хијерархијски контролисане, централизоване и ауторитативне организације; друге су оне у којима организациони

посебно треба имати у виду када се ради о организацијама у којима постоји подела рада на велики број сектора. Могуће је да деловање сваког од њих буде легално, али да заједно доведу до илегалног поступања.³⁰⁹

3.1.2. Теорија рутинске активности

Теорија рутинске активности, чији су аутори Коен (*Cohen*) и Фелсон (*Felson*), подразумева испуњење три услова да би дошло до криминалног поступања: 1) мотивисани преступник; 2) погодна мета; 3) одсуство чувара.³¹⁰ Аутори Бенсон и Симпсон полазе од ове теорије у објашњењу криминалитета белог оковратника као и криминалитета компанија, при чему сваки од наведених услова прилагођавају специфичностима ових типова криминалитета. За разлику од конвенционалног криминалитета учиниоци ових дела имају легитимни приступ месту где долази до извршења кривичног дела, кривично дело најчешће не укључује физички контакт са жртвом која је просторно удаљена и напослетку поступци преступника изгледају као да су легални. Аутори теорију рутинске активности допуњују следећим елементима за које сматрају да представљају специфичности ових типова криминалитета: превара, злоупотреба поверења, сакривање и договарање.³¹¹

Ови аутори не улазе у питање мотивације за извршење криминалитета компанија. Због тога би се и теорији рутинске активности и теорији рационалног избора могло приговорити да не одговарају на питање због чега се само одређени број људи одлучује да изврши кривично дело на основу рационалне одлуке, односно када су испуњена три услова теорије рутинске активности. Слично томе, ове теорије не могу дати објашњење за вршење различитих кривичних дела, иако је јасно да различити учиниоци осим „рационалне одлуке“ немају других заједничких карактеристика.

врх установљава циљеве и процедуре за њихово остварење, али се одлуке доносе на локалним нивоима; и напослетку организације у којима постоји интерни конфликт у погледу структуре, циљева, избора руководиоца. Више о томе у: S. Tombs, D. Whyte (2015), *op.cit.*, p. 103-104.

³⁰⁹ D. Vaughan, Rational Choice, Situated Action, and the Social Control of Organizations, in: S. Simpson, C. Gibbs (ed.), *Corporate Crime*, Hampshire, 2007, p. 24-25.

³¹⁰ F. T. Cullen, R. Agnew, *op.cit.*, p. 418.

³¹¹ M.L. Benson, S. Simpson, *op.cit.*, p. 75-81.

Блиска теорији рационалног избора и теорији рутинске активности је и теорија о обрасцима злочина (*crime pattern theory*). По овој теорији преступници кривична дела врше у свом окружењу, местима која су им позната. Сходно томе, прилике за извршење дела које се појаве у местима у којима се преступници крећу биће најпре искоришћене. За овај теоријски приступ кључно је постојање чворишта и путева злочина. Први подразумевају у случају криминалитета компанија/криминалитета белог оковратника привредну организацију у којој се ради али и сваку другу организацију, агенцију и клијенте са којима се ступа у контакт. Путеви су заправо свакодневне процедуре помоћу којих се одвија комуникација између ових чворишта. По овој теорији злочин ће се догодити на овим „путевима“ који се свакодневно обављају. Поред тога, за објашњење злочина важни су и „подстицаји“. Примењено на овај тип криминалитета, подстицаји настају када се 1) пресеку чворишта и 2) када постоји одсуство контроле. На пример, током финансијске кризе 80-их година прошлог века дерегулација је омогућила повезивање штедионица које су у више наврата између себе продавале исту некретнину како би вештачки подигли цену, а потом нашли наивну трећу институцију да је купи.³¹²

3.1.3. Позитивистичка оријентација

3.1.3.1. Теорија диференцијалне асоцијације

Сатерленд, творац ове теорије, сматрао је да се она може применити у објашњењу свих типова криминалитета. Када је у питању криминалитет белог оковратника он даје примере људи који су после запослења схватили да морају да поступају по упутствима надређених. Дакле, између захтева да крше прописе тако што неће приметити и написати у рачуноводственом извештају да пословне књиге садрже неке ирегуларности и могућности да остану без посла, они су бирали прво. У овим примерима су технике биле једноставне, али се не види да су усвојене и рационализације типа „сви то раде“, јер су неки од испитаника рекли како им је та

³¹² M. L. Benson, T. D. Madensen, J. E. Eck, White-Collar Crime from an Opportunity Perspective, in: S. S. Simpson, D. Weisburd, *The Criminology of White-Collar Crime*, New York, 2009, p. 175-193.

ситуација била неподношљива, али да нису обучени да раде неки други посао. Но, у питању јасно прихватање одређеног понашања, јер су лица у контакту са другима који то раде и подређују им се. Може се ипак рећи да Сатерлендова теорија обухвата и неке технике неутрализације, јер ови људи нису прихватили кршење прописа као исправно, већ су тражили неку рационализацију таквог понашања.³¹³

До сада је ова теорија тестирана у погледу кршења прописа о ценама, фер трговини, радних прописа, договарања цена међу произвођачима електричне опреме. Ниједна од ових студија није у потпуности потврдила наведену теорију. Диференцијална асоцијација омогућава објашњење пропагирања илегалне праксе у пословном окружењу, али не пружа објашњење за узроке таквог понашања.³¹⁴

У једном спроведеном истраживању група аутора пошла је од теорије диференцијалне асоцијације како би објаснили неетичко понашање менаџера маркетинга. Полазне тезе биле су: 1) интеракција са другима; 2) контекст примарних група; 3) усвајање техника и дефиниција које оправдавају кршење прописа; 4) доминација таквих дефиниција; 5) изложеност дефиницијама; 6) повезаност учења криминалног понашања са диференцијалном изложеношћу; 7) постојање прилике. Аутори тврде да интернализација дефиниција није неопходна да би дошло до кршења норми. Подаци су прикупљени за 280 менаџера маркетинга. Када се погледају питања која су постављена овим испитаницима јасно је да су подаци прикупљени за понашања која улазе и у сферу кривичног права (крађа и проневера и послуга), али обухватају и правила пословања компаније (непријављивање туђих грешака, прекорачење времена за паузу на послу, одуговлачење са обављањем, посла, обављање личних послова у радно време). Резултати показују да следећи фактори имају утицај на неетичко понашање: понашање других запослених као и прилика да се не поштују правила. Мањи утицај имају лични ставови као и мишљење о ставовима које о неетичком понашању имају други менаџери.³¹⁵

³¹³ R. J. Berger, *op.cit.*, p. 35-36.

³¹⁴ J. S. Albanese, *Corporate Criminology: Explaining Deviance of Business and Political Organizations*, *Journal of Criminal Justice*, vol. 12, 1984, p. 11-19.

³¹⁵ M. Z. Ferrell, K. M. Weaver, O. C. Ferrell, *Predicting Unethical Behavior among Marketing Practitioners*, in: S. Simpson, C. Gibbs (ed.), *Corporate Crime*, Hampshire, 2007, p. 6-17.

У студији која је спроведена са циљем утврђивања какав утицај имају контакти са субјектима ван и у оквиру компаније на доношење одлуке да се у промет стави лек за који се зна да може имати штетно дејство, истраживачи су анкетирали студенте пословних студија (*Master of Business Administration*) којима су постављали ово хипотетичко питање. Резултати студије показали су да на одлуку о стављању у промет лека највише утицаја имају субјекти у оквиру компаније, тачније борд директора, затим остали запослени, док исто није могло бити утврђено за утицај пријатеља и професора који би одобрили овакво понашање.³¹⁶

Готфредсон (*Gottfredson*) и Хирши (*Hirschi*) критикују теорије учења у које улази и теорија диференцијалне асоцијације. Они сматрају да су ове теорије применљиве само на криминалитет белог оковратника и у томе је њихова прва мана. Кључна обележја ових теорија су или норме и правила у оквиру поткултура или технике неутрализације. Међутим, како наводе ови аутори проблеми су следећи: криминалитет белог оковратника није у тој мери заступљен и он је више допринео настанку културалних теорија него што су оне допринеле његовом разумевању. Друго, ако статистички подаци показују да се од 40-их година смањује криминална активност ових преступника, није тачна тврдња да је потребно што дуже бити у некој средини како би се усвојиле њене вредности. Такође, учиниоци ових дела у пракси покушавају да сакрију своја дела од људи са којима раде и од којих најчешће немају подршку, док у највећем броју случајева овим преступницима није потребна нека посебна вештина или знање (на пример ако треба да се изврши проневера).³¹⁷

О значају корпоративне подкултуре на усвајање неконформистичких образаца указао је и Клиnard на основу истраживања спроведеног 1983. године. Разговарајући са пензионисаним менаџерима средњег нивоа дошао је до закључка да је највећи број менаџера према мишљењу испитаника (око 70% респондента) на вишим позицијама знао за илегалну праксу, а 22% је рекло да су њима надређени менаџери знали за неко конкретно кршење прописа. Утврђено је да

³¹⁶ N. L. Piquero, S. G. Tibbetts, M. B. Blankenship, Examining the Role of Differential Association and Techniques of Neutralization in Explaining Corporate Crime, *Deviant Behavior*, n. 26, 2005, p. 159-188.

³¹⁷ T. Hirschi, M. Gottfredson, Causes of White Collar Crime, *Criminology*, vol. 25, n. 4, 1987, p. 949-974.

запослени пре почетка рада пролазе обуку на којој се одлучује да се не задрже они чије понашање неће моћи да се уклопи у корпоративну подкултуру. Запослени су научени да не противрече у случају да примете неке ирегуларности, а на питање да ли би о томе причали ван компаније одговарају да не желе да изгубе посао или нашкоде својој каријери.³¹⁸

Воган је објаснила значај усвајања модела понашања у корпоративној подкултури на примеру лансирања спејс шатла Челенџер који се догодио 1986. године и тај процес назвала „нормализација девијантности“. Она истиче да је за разумевање понашања индивидуалних субјеката важно узети у обзир социјални контекст у коме се одвија њихова радња. Између појединца и друштвене структуре посредничку улогу има култура. Под културом ауторка подразумева сет решења по којима поступа група људи у одређеним ситуацијама, при чему се та решења институционализују, памте и прелазе у вредности групе. У овом конкретном случају правила културе у оквиру инжењерске професије била су учење кроз искуство, доношење одлука *ad hoc*, „задовољење“ уместо „оптимизације“, примат квантитивних метода и научне објективности над интуитивним поступањем у процени ризика. Још један фактор је структурна тајна, што значи да, нарочито у великим организацијама, радње које се одвијају у једном сектору остају тајна за све друге. Када девијантност постане нормална, онда се и не посматра на тај начин већ као потпуно исправно поступање.³¹⁹

Слично овом моделу, и Снајдер (*Snider*) истиче важност усвајања образаца понашања у оквиру подкултуре компанија. Ауторка објашњава да без обзира на велики број ангажованих саветника и стручњака за програме поступања сагласно праву и усвајање етичких кодекса после сваке финансијске катастрофе изазване неким конкретним случајем, проблем је што сами актери тј. компаније и њени запослени такво понашање не третирају као криминално или неморално. Напротив, компаније ангажују велики број оних који су задужени за екстензивно тумачење закона и проналажење правних празнина. Они који су у томе успевали били би награђивани, добијали бонусе и поштовање. У случајевима када би регулаторне агенције јавно осуђивале понашање компанија и њених запослених,

³¹⁸ R. J. Berger, *op.cit*, p. 39-42.

³¹⁹ D. Vaughan, Rational Choice, Situated Action, and the Social Control of Organizations, in: S. Simpson, C. Gibbs (ed.), *Corporate Crime*, Hampshire, 2007, p. 32-51.

компанија би доводила у питање легитимност те агенције. Ауторка такође истиче да корпоративна култура награђује одређене типове личности који укључују карактеристике као што су агресивност и амбициозност. Награђивање конформистичког понашања у компанији значи награђивање сталног труда да се буде најбољи, да се буде у потпуности посвећен клијенту и да се он мора задржати по сваку цену, док лојалност подразумева да се предузима све како би се остваривали циљеви компаније. По неким ауторима овакво окружење у коме нису битне професионалне вредности и стандарди је криминогено. Проблем је у руководиоцима, јер они морају поставити стандарде и одредити шта је етичко понашање.³²⁰

И Брајтвејт наводи да понашање врха компаније, пре свега директора, утиче на понашање у конкретном окружењу. Са друге стране, средњи ниво менаџера је често у теснацу између немогућности да оствари циљеве легалним путем и кршења закона као начина за решавање проблема. Највиши ниво дакле утиче на формирање корпоративне културе, тона и очекивања што утиче на вршење кривичних дела.³²¹

Теорија о диференцијалној асоцијацији подразумева постојање корпоративне подкултуре која промовише одређене вредности као и правила за њихово постизање. Међутим, овакав приступ претпоставља, а то многи напред наведени примери потврђују, да људи који почну да раде у овим подкултурама нису до тада имали искустава са неконформистичким понашањем. Тек са усвајањем вредности корпоративне криминалне подкултуре они почињу да крше правила. Уосталом, и Сатерленд је сматрао да се учиниоци ових дела не регрутују из кругова малолетних делинквената, већ су у питању млади људи идеалисти који имају обзира према другима. Слично томе, Брајтвејт наводи да постоје различите корпоративне подкултуре које утичу на усвајање конформистичких односно неконформистичких образаца, а да разлике не постоје у погледу личних карактеристика преступника. Међутим, поједини аутори доводе у питање овакве тврдње. Они, наиме, сматрају да је могуће да одређене подкултуре привлаче људе одређених црта личности међу којима се издвајају: импулсивност, жеља за

³²⁰ L. Snider, Corporate Economic Crimes, in: J. Minkes, L. Minkes, *Corporate and White-Collar Crime*, London, 2008, p. 47-55.

³²¹ J. Braithwaite, White Collar Crime, *Annual Review of Sociology*, 1985, n. 11, p. 1-25.

контролом и жеља за моћи. Такви људи ће пре бирати оне компаније у којима ће моћи да поступају на њима својствен начин. Студије које за предмет проучавања имале криминалне каријере учинилаца дела белог оковратника ово потврђују. Ови преступници се у том погледу нису много разликовали у односу на конвенционалне учиниоце кривичних дела имајући у виду да су имали криминалну историју која је често обиловала разноврсним кривичним делима.³²²

3.1.3.2. Технике неутрализације

За разлику од теорије учења по којој преступници усвајају криминални систем вредности и правила за њихово остварење, заступници техника неутрализација сматрају да многи учиниоци прихватају конформистичке вредности, али траже оправдање за њихово непоштовање. У литератури се сматра да технике неутрализације представљају надоградњу контролне теорије, јер пружају објашњење за неутрализацију контроле.³²³ Од техника неутрализације треба разликовати рационализацију. Док се прве примењују пре него што дође до вршења кривичног дела, рационализација служи за оправдање већ учињеног недозвољеног поступка.³²⁴ Међу рационализацијама које се користе најчешће су следеће: 1) правним прописима држава се меша у привредно пословање које би требало да је неспутано; 2) такви прописи су непотребни и смањују профит; 3) такви прописи су компликовани, неразумљиви и захтевају ангажовање; 4) у корпоративном криминалитету нема умишљаја; 5) сви то раде; 6) штета погађа велики број субјеката, а на индивидуалном нивоу је занемарљива; 7) нема ничег лошег у кршењу прописа ако се услед тога није дошло до увећања корпоративног профита; 8) кршење прописа је потребно ради заштите потрошача.³²⁵

Када је у питању криминалитет компанија као и криминалитет белог оковратника, велики број аутора сматра да се технике неутрализације могу применити као објашњење. Тако на пример аутори Бенсон и Симпсон наводе да

³²² R. Apel, R. Paternoster, Understanding „Criminogenic,, Corporate Culture: What White-Collar Crime Researchers Can Learn from Studies of the Adolescent Employment-Crime Relationship, in: S. Simpson, D. Weisburd (eds.), *Criminology of White-Collar Crime*, New York, 2009, p. 15-33.

³²³ F. T. Cullen, R. Agnew, *op.cit.*, p. 198-199.

³²⁴ N. L. Piquero, S. G. Tibbetts, M. B. Blankenship, *op.cit.*, p. 166.

³²⁵ F. E. Hagan, *op.cit.*, p. 248.

постоје две групе техника неутрализације. Прве су изговори, а друге оправдања. Код изговора лице признаје да је урадило нешто погрешно, али пориче одговорност, док код оправдања лице прихвата одговорност, али сматра да није учинило ништа лоше. Примењено на контекст корпоративног криминалитета технике неутрализације биле би: 1) порицање одговорности (директори негирају да су они одговорни, јер никада нису експлицитно наредили да се закон прекрши³²⁶, а слично важи и за запослене који могу негирати да су они одговорни тврдећи да су само извршавали наредбе); 2) порицање жртава (код договарања цена може постојати неколико милиона жртава који су погођени безначајним износом); 3) осуда оних који осуђују (осуда законодавца који приступа бирократски, не разуме се у привредно пословање и на тај начин штети интересима привреде и грађана); 4) позивање на вишу лојалност (ради се о добробити компаније или запослених).³²⁷

Слично наведеном, Гајс (*Geis*) указује на понашање директора и руководиоца компанија који су били оптужени за договарање цена. Иако је у питању кривични поступак, они своје понашање нису доживљавали као криминално, већ као рационално економско поступање. Ако су и сматрали да је у питању илегална радња, свакако је нису третирали као криминалну. Објашњење за то видели су у недостатку било каквих последица по потрошаче. Врло често су окривљени изјављивали да су на праксу договарања цена наишли у компанијама када су се запослили и да се од њих очекивало да се у складу са таквом праксом понашају, јер би у супротном неко други био ангажован да обавља њихов посао.³²⁸

У већ поменутом истраживању које је спроведено анкетирањем студената о стављању у промет лекова за које се зна да могу имати штетно дејство, утврђивано је и како технике неутрализације утичу на доношење овакве одлуке. Операционализација је била извршена на следећи начин: 1) „држава претерује када је у питању штетно дејство производа по потрошаче“ (негирање повреде); 2)

³²⁶ У литератури се указује да постоји заступљен модус по којем се одговорност са виших нивоа организације пребацује на средњи и нижи. Тако се на пример окривљује слој средњих менаџера или компанија ангажује другу како би ова за њу на пример одложила токсичне материје у некој земљи. Слично је и када директор изда наређење и очекује да се оно изврши, при чему не жели да зна начин на који ће бити поступљено. Наведено према: J. Braithwaite (1985), *op.cit.*, p. 1-25.

³²⁷ M. L. Benson, S. Simpson, *op.cit.*, p. 141-146.

³²⁸ G. Geis (2007), *op.cit.*, p. 103-118.

„држава ограничава пословање“ (осуда оних који осуђују); 3) „профит је најважнији“ (позивање на вишу лојалност); 4) „потрошачи треба више да се информишу“ (негирање жртава); 5) „у компанији у којој радим дозвољено је све што није у супротности са законом ако доноси профит“ (порицање одговорности). Резултати су показали да прва и трећа техника неутрализације имају утицају на доношење одлуке.³²⁹

3.1.3.3. Контролне теорије

Овај приступ подразумева да је воља да се дело изврши присутна код свих, а да дејство унутрашњих и спољашњих чинилаца утиче на питање да ли ће се приступити криминалном понашању. Једна од контролних теорија која је у литератури о криминалитету компанија била полазна основа у истраживању је Хиршијева. У истраживању се полази од следећих ставова: 1) ако постоји чврста повезаност између запослених, менаџера и корпорације мање су шансе за кршење прописа (повезаност се огледа у следећем: мишљење које надређени има о запосленом и како ће реаговати ако се не поштују правила, мишљење других запослених као и њихови ставови у погледу понашања, однос према институцији); 2) посвећеност послу такође инхибира криминално понашање, дакле ако постоји слаба аспирација ка успеху и постизању конвенционалних циљева веће су шансе за криминалитет; 3) укљученост у активности корпорације такође негативно утиче на кршење прописа (наведено се односи на посвећивање времена активностима компаније и уопште вршење радних дужности); 4) присутност веровања и убеђења у правила компаније смањује могућности за вршење недозвољених дела. Аутор је дошао до закључка да су запослени који су имали изграђене везе са другима у компанији мање кршили прописе, а исто важи и за оне који су били посвећени активностима компаније и постизању успеха такође и оне који су били укључени у обављање посла и веровали у правила компаније.³³⁰

У теорији се наводи да све контролне теорије имају недостатак, јер не дају одговор на питање када се сматра да је корист од вршења дела већа од улога који

³²⁹ N. L. Piquero, S. G. Tibbetts, M. B. Blankenship, *op.cit.*, p. 170-178.

³³⁰ J. R. Lasley, *Toward a Control Theory of White-Collar Offending*, in: S. Simpson, C. Gibbs (ed.), *Corporate Crime*, Hampshire, 2007, p. 59-74.

би се могао изгубити, а који је оличен у личним и пословним везама. Ако је запослени лојалан и понаша се у складу са социјалним очекивањима у оквиру компанија, онда због тог истог разлога може учинити и кривично дело. У таквим ситуацијама се заправо спајају теорија притиска и контролна теорија.³³¹

Хирши је у међувремену одступио од објашњења криминалитета како је представљено у контролној теорији. После две деценије од објављивања дела „Узроци делинквенције“ Хирши је заједно са Готфредсоном објавио дело *Генерална теорија криминалитета*. Ова теорија је од значаја и када је у питању криминалитет белог оковратника/компанија, јер су аутори посебну пажњу посветили и његовом објашњењу.³³²

Генерална теорија криминалитета подразумева постојање два услова: прво је прилика да се кривично дело изврши (прилика заправо да се оствари неки лични интерес при чему је важно да се он може брзо остварити као и да постоји извесност и имунитет од моменталног кажњавања), а друго је криминалност, односно склоност појединца ка вршењу дела што се огледа у постојању неких карактеристика као што је недостатак само-контроле, агресивност, импулсивност, незаинтересованост за мишљење других. Поред тога, код ових учинилаца присутно је и понашање које иако није криминално може донети задовољство које пружа вршење кривичног дела. У питању је злоупотреба алкохола, опојних дрога, пушење, брза вожња, напуштање посла итд. Све то утиче и на окружење учиниоца, односно на његов посао, брачно стање, образовање. Како су људи који имају прилику да изврше дела белог оковратника другачији по питању ових карактеристика, аутори прогнозирају релативно малу стопу овог типа криминалитета. Ови аутори сматрају да нема потребе за посебним етиолошким објашњењем криминалитета белог оковратника/компанија, јер се ни узроци ових дела не разликују у односу на било који тип криминалитета. Чак и да се криминалитет белог оковратника дефинише на ужи начин тако да обухвати само моћне и богате, а не средњи и нижи слој који такође може вршити ова дела, аутори не проналазе разлоге за потребу другачијег објашњења. Ни када је у питању криминалитет корпорација не вреди другачији став. Тачно је да се

³³¹ D. Nelken, White Collar and Corporate Crime, in: M. Maguire, R. Morgan, R. Reiner, *The Oxford Handbook of Criminology*, Oxford, 2007, p. 744-748.

³³² F. T. Cullen, R. Agnew, *op.cit.*, p. 202-203.

корпорације разликују од појединаца, али проблем је што и криминолози који се баве само криминалитетом компанија дају објашњења на основу понашања појединаца.³³³

Генерална теорија криминалитета значајно одступа од контролне теорије за коју се првобитно залагао Хирши. Док је контролна теорија указивала на значај социјалних веза чије јачање и слабљење делује на појединца у правцу конформистичког односно неконформистичког понашања, генерална теорија полази од претпоставке да су криминалне склоности стечене у детињству и да се касније током животног пута не мењају. Осим критике ове тврдње, коју су у литератури заступали Сампсон (*Sampson*) и Лауб (*Laub*), генерална теорија криминалитета критикована је и када се ради о њеној применљивости на криминалитет белог оковратника/компанија.³³⁴

У истраживању које су спровели Бенсон и Мур (*Moore*) анализирана су слична недопуштена понашања као и у истраживању Готфредсона и Хиршија: кршење пореских прописа, превара, лажни извештаји, корупција, проневера. Иако ова дела чине оно што називамо и средњи ниво криминалитета белог оковратника, аутори сматрају да има оправдања за овакав приступ, јер велики и познати случајеви који укључују злоупотребу монополског положаја или трговину поверљивим информацијама не чине гро овог типа криминалитета. Што се тиче конвенционалних дела, прикупљени су подаци о разбојништву, фалсификовању, делима у вези са наркотицима. Узети су у обзир ранија осуђиваност, као и подаци о успеху у школи, алкохолизму и наркоманији. Теорија је потврђена делимично – учиниоци криминалитета белог оковратника који су мање учествовали у криминалним активностима, мање су били инволвирани у девијантно понашање и обратно - они који су учинили више кривичних дела били су и девијантнији. Ипак, за разлику од конвенционалних преступника, они су мање вршили кривична дела, а криминалне каријере су по врсти и фреквенцији недозвољених понашања биле другачије. Иако има оправдања за теорију, може се поставити следеће питање: „Ако је за извршење дела потребна прилика и недостатак само-контроле, како објаснити зашто та само-контрола код криминалитета белог

³³³ Види: Т. Hirschi, М. Gottfredson, *op.cit.*, p. 949-974.

³³⁴ F. T. Cullen, R. Agnew, *op.cit.*, p. 204.

оковратника изостаје баш у одређеном животном тренутку, посебно имајући у виду да већина ових преступника има само-контролу и да дела врши тек у каснијем животном добу?³³⁵

Истраживању Готфредсона и Хиршији приговара се и неадекватност коришћених података. Штефенсмајер (*Steffensmeier*) тако наводи да подаци о превари, проневери, фалсификовању добијени на основу Јединственог извештаја о криминалитету нису репрезентативни као индикатори криминалитета белог оковратника.³³⁶ Још један проблем је што у највећем броју ових случајева није било коришћено радно место као прилика за извршење кривичних дела. Ради провере да ли између ових преступника и учинилаца конвенционалних кривичних дела постоје разлике, аутор је упоређивао године учинилаца и потврдио да постоје сличности у годинама када је у питању превара и убиство- преступници касније почињу са вршењем ових дела. Супротно важи за поређење података за превару и провалну крађу, јер се друго наведено дело врши у ранијем узрасту. Што се пола тиче, тачно је да су жене као и Афро-Американци генерално мање заступљени у вршењу свих кривичних дела, али постоје очите разлике у конкретним кривичним делима. Тако на пример жене учествују у 28-40% случајева проневере, али у само 12% убистава. Што се тиче заступљености криминалитета белог оковратника, тешко да се може говорити о његовим стварним размерама на основу података за само неколико напред наведених кривичних дела.³³⁷

Рид (*Reed*) и Јегер (*Yeager*) такође указују на слабости ове теорије. Најпре се критикује давање мање улоге прилици за извршење дела у поређењу са недостатком само-контроле. У неким ситуацијама управо прилика може имати и значајнију улогу. Такође, није разматрана веза између ова два елемента, а некада је она изузетно важна. Код неких кривичних дела прилику не могу имати сви потенцијални учиниоци (радно окружење код на пример проневере), а учиниоци ових дела не спадају у круг лица са ниском само-контролом. Када се говори о

³³⁵ M. L. Benson, E. Moore, Are White-Collar and Common Offenders the Same? An Empirical and Theoretical Critique of a Recently Proposed General Theory of Crime, *Journal of Research in Crime and Delinquency*, vol. 29, n. 3, 1992, p. 251-272.

³³⁶ Тако сматрају и Слапер (Slapper) и Томбс (Tombs). Види: G. Slapper, S. Tombs, *op.cit.*, p. 117.

³³⁷ D. Steffensmeier, On the Causes of „White-Collar“ Crime: An Assessment of Hirschi and Gottfredson's Claims, *Criminology*, vol. 27, n. 2, 1989, p. 345-358.

прилици потребно је нагласити да она не мора бити само „дата“, већ може бити и резултат социјалне конструкције која надаље може бити повезана са рационализацијом. Када је у питању наводно мања распрострањеност овог типа криминалитета, аутори наводе друга истраживања као и податке о заступљености ових дела током финансијске кризе током 80-их година прошлог века у САД којима оповргавају тврдњу Готфредсона и Хиршија да су ова дела ретка. Они такође критикују генералну теорију криминалитета због потцењивања мотива за вршење дела. Замера се и неузимање у обзир социјализације, јер у многим случајевима је управо то фактор објашњења. Иако се и тада може говорити о остваривању интереса (Рид и Јегер сматрају да је генерална теорија криминалитета у основи концепција о рационалном избору, јер учиниоци дела врше у сопственом интересу ради постизања каквог задовољства или избегавања какве нелагоде) није исто тврдити да су учиниоци криминалитета белог оковратника „кукољ у житу“ и да су са друге стране дела резултат притиска надређених којима уопште није важно на који ће начин доћи до остварења резултата. Уместо чисте рационализације, често је у питању проналажење оправдања за вршење дела.³³⁸

Бенсон и Симпсон сматрају да је погрешно веровати да код свих преступника мора постојати ниска само-контрола, јер то имплицира да су људи који се добро контролишу добри и конформисти. Пракса показује другачије. Осим тога, за извршење одређених дела је управо и потребна висока само-контрола. Прилика која је потребна да би се дело извршило схвата се превише упрошћено. Произлази да људи који виде прилику, а немају само-контролу одмах врше дело, а не узима се у обзир још читав низ околности који могу утицати. Аутори наводе на пример да на лице које види откључан аутомобил неће утицати само недостатак само-контроле, већ рецимо да ли му је аутомобил потребан, да ли он има аутомобил итд. Слично томе, може се поставити питање да ли ће директор компаније одлучити да изврши неко дело ако компанија добро послује.³³⁹

У још једном од истраживања које је спроведено како би се тестирао утицај недостатка само-контроле указано је да већи значај када је у питању

³³⁸ G. E. Reed, P. C. Yeager, *Organizational Offending and Neoclassical Criminology: Challenging Theory of Crime*, in: S. Simpson, C. Gibbs (ed.), *Corporate Crime*, Hampshire, 2007, pp. 77-102.

³³⁹ M. L. Benson, S. Simpson, *op.cit.*, p. 63-66.

криминалитет белог оковратника/компанија има жеља за контролом која се огледа у следећим карактеристикама преступника: одлучност, активност, жеља да се остварује утицај над другима, потреба за избегавањем непријатних ситуација најчешће кроз манипулацију.³⁴⁰

3.1.3.4. Теорија друштвеног притиска

Теорија полази од претпоставке да у друштву постоје циљеви и средства за њихово остварење. У капиталистичком друштву циљ је стицање профита и он се може остваривати и илегалним средствима ако се легалним не може постићи наведено. Корпорације реагују на промене на тржишту, конкуренцију и њихово пословање је усмерено на стицање профита. Чак и оне компаније које су лидери у својој области на тржишту могу бити угрожене појавом конкуренције и увек су под притиском да постигну боље резултате.³⁴¹ Притисак је резултат капиталистичког начина уређења који подразумева константну тежњу за остварењем профита. У таквим околностима компанијама је профит изнад квалитета и безбедности производа, док су мале компаније због конкуренције принуђене да се понашају на сличан начин.³⁴²

Наведено не значи да ће све компаније поступити исто у случају када су суочене са притиском. Како Брајтвејт тврди, постоји велики број савесних људи који свој посао обављају како треба, при чему су руководиоци обавештени о свим негативним дејствима која су уочена, али се најчешће због економских разлога игнорише да је производ дефектан. У другим ситуацијама истраживачи се понекад понашају ирационално због количине посвећеног времена у производњи нових лекова. Тешко је замислити како је научнику који је уложио толико труда и милиона своје компаније када сазна да је све било узалуд. Осим економског, ту постоји и психолошки притисак. Аутор даје пример неких фармацеутских

³⁴⁰ N. L. Piquero, A. Schoepfer, L. Langton, Completely out of Control or the Desire to Be in Complete Control? How Low Self-Control and Desire for Control Relate to Corporate Offending, *Crime and Delinquency*, n. 56 (4), 2010, p. 627-647.

³⁴¹ R. J. Berger, *op.cit.*, p. 43-46.

³⁴² H. Croall, Food Crime, a Green Criminology Perspective, in: N. South, A. Brisman, *Routledge International Handbook of Green Criminology*, New York, 2013, p. 167-183.

филијала којима матична компанија намеће услове да 25% од целокупне продаје мора бити од производа који су пласирани на тржиште у последњих пет година.³⁴³

Теорија притиска критикована је због неколико разлога. Најпре, по овој теорији произлази да су учиниоци кривичних дела пре свега припадници нижих друштвених слојева због чега је тешко објаснити разлоге вршења кривичних дела која улазе у криминалитет белог оковратника/компанија. Даље, теорија занемарује културалне разлике, односно постизање одређених циљева није исто вредновано у САД и у другим друштвима. И сâм циљ се према овој теорији врло поједностављено схвата. По неким мишљењима циљ заправо представља функцију релативне депривације – људи у процењивању циљева које желе да остваре не вреднују само апсолутне вредности (колико ће на пример зарадити), већ пореде колико би остварили у поређењу са другима. Значајно детаљнији приступ када је у питању деловање притисака дао је Егњу (*Agnew*) у генералној теорији притиска. Овај аутор је дефинисао три врсте притиска: неуспех у остваривању позитивно вреднованих циљева, уклањање позитивно вреднованог стимулуса или присуство негативног. По њему притисак није само објективна категорија, већ има и субјективну страну. Људи, наиме, различито реагују на притиске што зависи од њихових личних карактеристика и претходних искустава. Поред тога, може се реаговати не само на лични, већ и на притисак који трпи неко близак, а поред тога постоје ситуације у којима се реагује и на претпостављени притисак.³⁴⁴

Наведене тврдње потврђују и ставови у литератури који указују да криминалитет компанија не мора представљати само реакцију на притисак који је оличен у стицању профита. Код многих постоји страх да не изгубе оно што су пословањем стекли. Ако је у питању на пример мања фирма, или предузетник који послује у мери да то задовољава његове и потребе његове породице, изненадни економски слом може представљати разлог да, ако је то једина опција, прекрши правила како не би био принуђен да обустави пословање.³⁴⁵

Слично томе, аутор који је истраживао узроке вршења стечајних кривичних дела наводи више могућих објашњења. Прво, профит што је сигурно

³⁴³ J. Braithwaite, *op.cit.*, p.92-94.

³⁴⁴ R. J. Berger, *op.cit.*, p. 189-197.

³⁴⁵ M. L. Benson, S. Simpson, *op.cit.*, p. 71-72.

доминантан мотив. Често је код ових учинилаца циљ да се брзо и једноставно заради новац. Друго, избегавање покретања стечајног поступка. Треће, може се радити о жељи за постизањем успеха, односно избегавању неуспеха. Четврто, спашавање компаније од банкрота је јако важно за учиниоца због породичних разлога, јер је у питању породична компанија од које сви чланови издржавају. Пето, може се радити о пропусту, незнању и неправилном процењивању ризика. Дешава се да се улази у неизвесне послове, јер је због лоших економских услова важно добити клијенте којима се испоручује роба, а цена не буде плаћена.³⁴⁶

У једном истраживању које је имало за циљ проверу генералне теорије притиска, подаци су прикупљени за период 1976-78. године за више кривичних дела: корупција, проневера, пореска утаја, лажни извештаји, кредитна превара, преваре у вези са хартијама од вредности. Што се притисака тиче, узети су следећи: брачно стање (развод се третира као уклањање позитивног стимулуса, мада аутори наводе да то не мора увек бити случај), окружење окривљеног (социјална класа), образовање (ако је лоше негативније утиче на криминалитет белог оковратника, него на конвенционални криминалитет), имовина, дугови и запослење. Поред тога, аутори су прикупили податке о мотивима, односно субјективном реаговању на притисак у виду: финансијских мотива (рецимо услед дугова), личних/нефинансијских мотива (стрес, забринутост) и пословних мотива (послушност због наредбе надређеног или поштовање уобичајене пословне праксе). Највећи број испитаника пријавио је финансијске мотиве, потом пословне и на крају личне као разлоге за њихово поступање. Утврђена је веза између притиска и финансијских мотива, односно супротна веза између притиска и пословних мотива. Што се тиче везе између притиска и вршења кривичних дела дела, позитивна веза је утврђена између притиска и преваре у вези са хартијама од вредности и лажних извештаја. Притисак је инверзно повезан са повредом конкуренције, корупцијом и пореском утајом. Што се тиче односа мотивације и дела, утврђена је повезаност између финансијских мотива и проневере као и кредитне преваре, док је обрнуто на кредитну превару деловала лична мотивација. На пореску утају је позитивно утицало присуство личне мотивације. Пословна мотивација је утицала позитивно на повреду конкуренције и преваре у вези са

³⁴⁶ M. Teufel, *op.cit.*, p. 100-105.

хартијама од вредности. Ова теорија је, како то сами аутори наводе, подобнија за објашњење криминалитета белог оковратника због израженог личног интереса који се жели остварити, него криминалитета компанија.³⁴⁷

Но, наведено не значи да се генерална теорије притиска не може применити на криминалитет компанија. Сваки од притисака како их је дефинисао Егњу је прецизније одређен, због специфичности овог типа криминалитета у поређењу са конвенционалним кривичним делима на које се примарно примењује поменута теорија. Тако се притисак ка остваривању економских циљева одређује као немогућност остваривања минималних очекивања, при чему се мора узети у обзир колико траје та немогућност, колики значај се тим економским циљевима придаје у одређеној компанији, колики раскорак постоји између очекивања и остварених циљева и посебно да ли се немогућност остваривања циљева види као неправедна (на пример због законских решења, поступака државних агенција). Аутор такође указује да компаније могу бити суочене и са друге две врсте притисака које назива економским проблемима. Генерална теорија притиска подразумева да се у обзир узму и различите околности које доприносе решавању напетости на недозвољен начин. На тај начин ова теорија тежи томе да постане генерална теорија којом би се могао објаснити сваки појавни облик криминалитета. Околности које се узимају у обзир су: личне карактеристике појединаца што би код учинилаца криминалитета компанија биле жеља за доминацијом и моћи, егоцентризам и слично; недостатак социјалне подршке (надређених, државних агенција); постојање прилике да се дело изврши; недостатак социјалне контроле (у виду на пример подржавања кршења прописа); процена да су евентуални добици већи од губитака; повезаност са лицима која одобравају кршење прописа и који се и сами укључују у недозвољене активности.³⁴⁸

³⁴⁷ L. Langton, N. L. Piquero, Can General Strain Theory Explain White-Collar Crime? A Preliminary Investigation of the Relationship between Strain and Select White-Collar Offenses, *Journal of Criminal Justice*, 35, 2007, p. 1-15.

³⁴⁸ R. Agnew, N. L. Piquero, F. T. Cullen, General Strain Theory and White-Collar Crime, in: S. Simpson, D. Weisburd (eds.), *Criminology of White-Collar Crime*, New York, 2009, p. 35-62.

3.1.4. Интегративни приступ

Један од аутора који је заговарао интегративни приступ у објашњењу криминалитета компанија је Колеман (*Coleman*). По овом приступу кључни елементи су мотивација и прилика. Мотивација подразумева дефинисање одређених понашања као допуштених пре свега путем техника неутрализације. У разумевању мотивације користи се интеракционизам који подразумева симболичку конструкцију одређених активности и циљева. Исто важи и за разумевање прилике да се дело изврши. Ипак, то није довољно. Поставља се питање узрока криминалног понашања. По Колеману тај узрок се налази у капиталистичким односима који намећу одређене вредности попут егоизма и компетитивности. Тај глобални оквир је конкретизован кроз вредности и норме корпорацијских поткултура. Што се тиче прилике, Колеман је третира као скуп спољашњих околности. Неке од повољних прилика су казнена политика судова која је више него благонаклона када се ради о корпорацијском криминалитету, притисак који матична компанија врши на филијале или произвођач на дистрибутере, илегално понашање других компанија које резултира профитом; тип тржишта – ако има доста учесника мање су шансе за монопол и договарање цена; сама организација, односно њена структура (колико је децентрализована), њен финансијски успех као и постојање унутрашње контроле; врста занимања, јер рецимо независне професије као што су адвокатска или лекарска дају више прилике за превару клијената.³⁴⁹

Интегративни приступ имају и Крамер (*Kramer*) и Михаловски (*Michalowski*). Аутори објашњавају криминалитет компанија кроз три димензије: индивидуалну, организациону и институционалну. За сваки од тих нивоа они анализирају мотивацију, прилику за кршење прописа и контролу. Модел има хоризонталну и вертикалну раван.³⁵⁰

³⁴⁹ J. W. Coleman, Toward an Integrated Theory of White Collar Crime, in: S. Simpson, C. Gibbs (eds.), *Corporate Crime*, Hampshire, 2007, p. 183-201.

³⁵⁰ R. J. Michalowski, R. C. Kramer, *op.cit.*, p. 200-219.

Хоризонтална раван подразумева следеће:

- 1) Институционални ниво – мотивација се испољава кроз културу надметања, економске притиске, нагласак на перформансама, институционалне циљеве; прилика за кршење прописа подразумева доступност легалних средстава, ограничења и препреке, блокиране циљеве, приступ ресурсима, доступност илегалних метода; контрола се испољава кроз међународну реакцију, политички притисак, правне санкције, реаговање медија, јавно мишљење, социјалне покрете.
- 2) Организација: мотивацију чини корпоративна култура, оперативни циљеви, циљеви подјединица, притисак руководиоца; прилику за кршење прописа чине унутрашња ограничења, инструментална рационалност, специјализација улога, креирање илегалних метода, компјутерске технологије, нормализација девијантности; контрола се испољава кроз конформистички културу, подкултуру супротстављања, кодекс понашања, процеси комуникације.
- 3) Појединац: мотивација подразумева социјализацију, нагласак на материјални успех, индивидуализам, личне циљеве; прилика за вршење кривичног дела значи дефинисање ситуација, перцепција о доступности и атрактивности илегалних средстава; контрола се испољава кроз лични морал, рационализацију и технике неутрализације, послушност, свест о колективној одговорности.

Вертикална раван такође постоји за мотивацију, прилику за извршење дела и контролу. Гледа се од институционалног преко организационог до индивидуалног нивоа. Тако на пример, ако друштво ставља акценат на постављање циљева изнад свега осталог, наведено ће утицати и на организацију, а самим тим и на појединца. Слично томе, друштва у којима постоји висок ниво контроле утицаће на формирање конформистичких подкултура у корпорацијама као и на појединце да поступају сагласно праву.³⁵¹

Иако су ови аутори набројали највећи број фактора који се доводе у везу са криминалитетом компанија, приговора се да нису пружили нека конкретнија објашњења.

³⁵¹ *Ibid.*

Брајтвејт се у литератури такође наводи као аутор који полази од става да се организациони криминалитет може објаснити постојећим криминолошким сазнањима, али их он уједињује у неку врсту интегративног приступа. Прва претпоставка је постојање притиска (теорија друштвеног притиска). Притисак може бити различит – у капиталистичким и социјалистичким друштвима, у компанијама и у односу на појединце, али мора постојати. Да би се тако наметнути циљ остварио мора постојати прилика (Кловард и Олин) што је уједно и друга претпоставка. Ове две теорије нису довољне, јер у супротном производи да свако ко има прилику, а под притиском је –врши кривично дело. Други недостатак теорије је да су илегалне прилике саме по себи дате што је нетачно. Компанија може на пример сама да их створи. Блокиране легалне прилике поспешују стварање подкултуре у оквиру компанија. Теорија о подкултури је стога трећа претпоставка, али Брајтвејт сматра да припадање самој подкултури још није довољан услов за вршење илегалних дела. Супротна овој је контролна теорија јер у том случају неформална социјална контрола инхибира илегално понашање. Да ли ће превагнути једна или друга зависи од диференцијалне асоцијације. По Брајтвејту међутим важну улогу такође има теорија о реинтегративном постиђивању (не значи да учинилац мора бити суочен са посрамљењем, довољно је да на пример мисли да га други из окружења оговарају) која је опет супротна стигматизацији коју користи теорија етикетирања. Овде се не ради само о постиђивању у оквиру пословног окружења, већ и од стране заједнице, професионалних удружења али и од различитих државних комисија чији је однос према привредном сектору врло важан (ове комисије морају имати балансиран приступ, између оштрог, крутог, неразумног и са друге стране слабог).³⁵²

Један од приступа који такође завређује пажњу је Бараков (*Barak*) реципрочни модел који објашњава преварно поступање компанија на Вол Стриту. Иако је овај модел осмишљен са циљем пружања објашњења конкретног случаја (последње финансијске кризе), ми ћемо га представити у овом делу рада, јер сматрамо да се може применити и на друге случајеве криминалитета компанија.

³⁵² J. Braithwaite, *Criminological Theory and Organizational Crime*, *Justice Quarterly*, vol. 6, n. 3, 1989, p. 187-209.

Барак нагласак ставља на организациони (мезо) ниво као и на институционални односно макро ниво. На првом нивоу су кључна три елемента: контрола преварног поступања, утицај тржишне корупције и капацитет система. Контрола преварног поступања подразумева да постоје компаније које се од стране појединаца користе за преварно поступање и наношење штете другим субјектима. Овакве компаније могу избећи разноврсне облике контроле најчешће тако што контролоре претварају у савезнике. Тржишна корупција више има национални него међународни карактер и за разлику од класичне корупције подразумева приступ постојећим институцијама и коришћење њихових предности, а не њихово заобилажење. Ова корупција подразумева повезаност са носиоцима политичке моћи који користе свој положај и познанства ради добијања донација. Трећи елемент – капацитет система – је заправо могућност правосудног система да води поступке и изриче кривичне санкције што зависи не само од организационе структуре, већ и од средстава, а посебно односа средстава између тужилаштва и окривљених. Проблем код криминалитета компанија јесте његово прикривање у смислу да је некад тешко раздвојити криминално од некриминалног поступања што још више утиче на трошење новца правосудног система. Иако су после финансијских криза осниване посебне групе и тела са циљем његовог откривања и гоњења, проблем је био и усаглашавање рада свих ових субјеката. Сходно томе, у којој ће мери ова кривична дела бити откривена а учиниоци осуђени зависи од капацитета и воље државе.³⁵³

Док се мезо модел може применити на сваки случај индивидуалног поступања компанија, макро модел укључује у овом објашњењу Вол Стрит финансијску индустрију као целину. Он такође подразумева три елемента: управљање коруптивним механизмима, контролу финансијске преваре и регулаторну повезаност. Управљање коруптивним механизмима се не исцрпљује у утицању на усвајање закона, постављање судија или представника у Конгресу,

³⁵³ G. Barak, *Theft of a Nation, Wall Street Looting and Federal Regulatory Colluding*, Lanham, 2012, p. 72-76. У свом реципрочном моделу Барак полази од интегративног приступа који је поставио Ванг (*Wang*) и који подразумева следеће елементе: индивидуални ниво који објашњава теорија рационалног избора, организациони ниво са својим константним и променљивим карактеристикама (врста финансијске институције је нпр. стална, а власништво, права акционара или учесталост састанака борда директора је са друге стране променљива одлика) и напослетку судско реаговање што подразумева могућност неједнаког поступања судова тако да један неко понашање види као преварно, а други не.

већ подразумева могућност утицаја на мишљење и идеологију ових лица и то преко лобирања које укључује милионске износе. Овај елемент извире и из регулаторне повезаности која подразумева смењивање јавних и приватних функција због чега је немогуће разграничити ко управља Вол Стритом, а ко министарствима и различитим државним агенцијама. Напоследку, контрола финансијске преваре је само по интензитету, а не квалитету, другачија у односу на контролу преварног поступања из првог модела. За разлику од појединачне компаније или више компанија које немају доминантан положај, контрола финансијске преваре подразумева формално и неформално неутралисање и декриминализацију. Дакле, није проблем у једном привредном субјекту који се представља као легитиман, већ у целој финансијској индустрији која трансформише своје преварне активности у некриминалне и уобичајене пословне праксе.³⁵⁴

3.2. Организациони приступ

3.2.1. Теоријско објашњење

Као што је наведено у делу рада који обрађује проблематику дефинисања криминалитета компанија, постоје мишљења да овај тип криминалитета заједно са организованим криминалитетом на првом месту одликује организациони елемент без кога се и не може разумети вршење кривичних дела. Тако су на пример Клинард и Јегер у корпорацијама видели засебне актере поступања, иако су и сами признали да је тешко понекад повући границу између криминалитета компанија и кривичних дела која чине руководиоци компаније, али у своју корист. Са друге стране, Креси (*Cressey*) је сматрао да организацију треба разликовати од физичких лица.³⁵⁵ Он је идентификовао шест различитих нивоа криминалних организација на основу њихове софистицираности у планирању и извршењу кривичних дела. Формалне организације су потребне како би се извршила организациона кривична дела која су у основи рационална. Због тога он тврди да

³⁵⁴ *Ibid*, p. 76-79.

³⁵⁵ D. O. Friedrichs, *op.cit*, p. 226-227.

је организација исто што и „рационалност“, а самим тим међу организацијама постоје различити степени рационалности. По њему, тип организације одређује врсту кривичних дела која ће бити учињена.³⁵⁶ Слично томе, британски социолог Мекинтош (*McIntosh*) сматра да анализа организационих облика криминалитета захтева организационе концепте. Криминалитет постаје организованији у зависности од следећих околности: 1) прилика за извршење кривичног дела; 2) датих техника за превенцију криминалитета. Дакле, што је интензивнија социјална контрола потребни су организациони облици ради вршења кривичних дела. Ова ауторка идентификује четири типа професионалних криминалних група на основу њихове софистицираности и врсте дела која чине.³⁵⁷

Грос је (*Gross*) истицао два елемента у својој теорији о организационом криминалитету. Прво, унутрашња структура организације има такву природу која повећава могућности одступања од поштовања прописа зарад остваривања циљева те организације. Друго, лица која у интересу компаније чине кривична дела биће најчешће она која су посвећена организацији и која су, због различитих разлога, спремна да учине кривична дела како би компанија остварила своје циљеве, напредовала или у крајњем случају опстала.³⁵⁸

Слично наведеном, Пунч (*Punch*) истиче да суштину криминалитета компанија чини управо организациона компонента. Компанија пружа учиниоцима прилику за извршење дела, мотивацију као и средство. То не значи нужно и рационално поступање.³⁵⁹ Аутор сматра да у организационом контексту делују други фактори који доприносе кршењу прописа. Он даје пример да кривично дело може бити резултат постојања притиска, корпоративне подкултуре, психичких карактеристика руководиоца, колективног одлучивања као последице групног размишљања или конфликта између система веровања и чињеница које се презентују.³⁶⁰

³⁵⁶ J. S. Albanese, *op.cit.*, p. 11-19. Види детаљније о рационалности организација у: E. H. Sutherland, D. R. Cressey, *op.cit.*, p. 282-289.

³⁵⁷ *Ibid.*

³⁵⁸ P. Gottschalk, Theories of Financial Crime, *Journal of Financial Crime*, vol. 17, n. 2, p. 210-222.

³⁵⁹ M. Punch, The Organization Did It. Individuals, Corporations and Crime, in: J. Minkes, L. Minkes, *Corporate and White-Collar Crime*, London, 2008, p. 102-121.

³⁶⁰ *Ibid.*

Највећи број аутора који заступа гледиште о организационом објашњењу криминалитета компанија сматра да компанија може бити непосредни учинилац кривичног дела, невезано од физичких лица. Организациони фактори утичу на одлуке појединаца због чега се у литератури и говори о компанијској подкултури која „принуђава на извршење кривичних дела“ и оној која „пружа могућности за извршење кривичних дела“. Организациони криминалитет има више димензија. Наиме, први је социо-психолошки ниво који подразумева да корпоративно окружење ствара подстицаје за вршење кривичних дела; други је структурални ниво који подразумева да компанија има структуру која доприноси криминалном понашању; и трећи је еколошки ниво који подразумева да је компанија део међуповезаног система који има криминогене тенденције.³⁶¹

3.2.2. Фактори

Организациони елементи који се доводе у везу са криминалитетом компанија деле се на оне везане за конкретну организацију (микро фактори) и оне који се односе на спољашње околности (макро фактори). У прву групу улазе величина компаније, финансијска ситуација, расподела одговорности у оквиру компаније. Поједини аутори овде уврставају и власништво у компанији, односно на који начин власнички удео оних који истовремено управљају компанијом има на вршење кривичних дела. Што се тиче макро фактора, ту се убрајају економски услови на тржишту, политичко и регулаторно окружење, ниво концентрације на тржишту, диференцијација производа, нормативна традиција у оквиру једне привредне гране.

У наставку текста биће детаљније анализирани поједини микро и макро фактори који се доводе у везу са криминалитетом компанија.

Када је у питању финансијско стање компаније Брајтвејт на пример указује на неуједначеност у погледу резултата који се односе на повезаност криминалитета компанија и овог фактора. По неким анализама постоји повезаност између ове две појаве, док су други научници у својим истраживањима дошли до

³⁶¹ D. O. Friedrichs, *op.cit.*, p. 226-229.

супротних закључака.³⁶² Слично наводи и Фридрихс који истиче да иако велики број студија потврђује повезаност лошег финансијског стања и криминалитета компанија, бар неколико студија указује на везу између добре финансијске ситуације и еколошког криминалитета.³⁶³ Колеман наводи да је још 1946. године било спроведено истраживање које је показало повезаност овог фактора са нелегалним поступањем у индустрији меса; затим 1954. у компанијама које се баве производњом ципела; 1984. године утврђена је веза између банкрота и утаје пореза итд. Међутим, аутор сматра да ове везе нису у тој мери чврсте да би се могло тврдити да је то узрок криминалитета компанија.³⁶⁴ Наведеном у прилог иду истраживања која су показала да је криминалитет компанија најраспрострањенији у профитабилним привредним гранама као што су фармацеутска, ауто и нафтна индустрија.³⁶⁵

Неке студије указале су на повезаност величине компаније и криминалитета. Најчешће се наводи да су велике компаније, због децентрализације³⁶⁶, пре укључене у криминалне активности, док има мишљења да су оне заправо пре у могућности да врше контролу и да спрече извршење кривичних дела.³⁶⁷ У једној студији, у којој су анализирана дела која се односе на стављање у промет хране која је неисправна, која се прави у условима који не задовољавају хигијенска правила и чија стварна мера или карактеристике не одговарају представљеној, закључено је да је највећи број поступака вођен против малих предузетника попут ресторана, месара и малих супермаркета. Што се тиче посматраних суђења, од 57 оптужених само је 9 могло да се одреди као велика компанија, 6 као компаније средње величине, а остало су били мали предузетници.³⁶⁸ Ипак, поједини аутори сматрају да не треба тврдити да су компаније одређене величине, а посебно велике, ређе укључене у криминалне

³⁶² J. Braithwaite (1985), *op.cit*, p. 1-25.

³⁶³ D. O. Friedrichs, *op.cit*, p. 229.

³⁶⁴ Више о томе у: J. W. Coleman, *op.cit*, p. 208-209.

³⁶⁵ G. Slapper, S. Tombs, *op.cit*, p. 138.

³⁶⁶ Децентрализација подразумева дистрибуцију одговорности на велики број појединаца што отежава утврђивање одговорности. Види: J. W. Coleman, *op.cit*, p. 209.

³⁶⁷ D. O. Friedrichs, *op.cit*, p. 229-230.

³⁶⁸ H. Croall, Who is the White Collar Criminal? *British Journal of Criminology*, vol. 29, n. 2, 1989, p. 157-174.

активности, јер ће то утицати на приступ органа формалне социјалне контроле који ће онда најпре бити усмерени на деловање мањих привредних субјеката.³⁶⁹

У једном од истраживања која испитују утицај структуралних фактора, компаније су биле подељене у две групе. Прву групу чиниле су компаније које су прекршиле прописе везане за повреду конкуренције, док другу групу чине оне компаније које су се понашале у складу са законом. Полазна претпоставка је да величина компаније, изражена пре свега кроз број запослених, затим диверзификација односно постојање већег броја филијала као и присуство већег броја запослених на руководећим местима утиче на кршење прописа. Анализом је установљено да постоји повезаност између величине компаније и кршења прописа као и између веће диверзификације и кршења прописа. Међутим, није уочена било каква разлика између компанија које су учиниле теже од оних које су учиниле лакше облике недозвољеног понашања³⁷⁰. Компаније које су кршиле прописе пословале су у профитабилнијим гранама привреде и остваривале су веће профите у поређењу са оним које нису кршиле прописе. Када је профит у питању, постоји разлика између тежих и лакших облика недозвољеног понашања, тако да су тежа кршења била карактеристична за мање профитабилне области привреде.³⁷¹

Што се тиче утицаја власништва у компанији на кршење прописа, у једном спроведеном истраживању анализирани су подаци за компаније чијим се акцијама јавно тргује, а које су осуђене за федерална кривична дела у периоду од 1984-1990. године. Аутори Александер (*Alexander*) и Коен (*Cohen*) анализирају какав је однос поседовања акција, односно власништва компаније од стране директора односно менаџера на високим позицијама и криминалитета у корист компаније. Они полазе од тезе да власништво инхибира криминално деловање. За сваку компанију која је у анализи осуђена узета је друга која је некриминална, а која јој по одређеним параметрима кореспондира. Поређење је могуће, јер су узете у обзир компаније које имају исту привредну делатност, као и величину у смислу тржишне вредности капитала (*equity*) у години пре осуде. Укупно су анализирали 104 компаније, 52 криминалне и 52 некриминалне. Што се кривичних дела тиче,

³⁶⁹ J. Braithwaite (1985), *op.cit.*, p. 1-25.

³⁷⁰ Тежина дела одређена је у зависности да ли је у питању хоризонтални или вертикални споразум, односно злоупотреба доминантног положаја на тржишту.

³⁷¹ K. M. Jamieson, *The Organization of Corporate Crime*, Thousand Oaks, 1994, p. 52-60.

компаније су биле највише осуђиване за превару (углавном на штету државе), еколошки криминалитет, повреду прописа на раду и повреду конкуренције. Утврдили су да су директори у криминалним компанијама имали у просеку 4% удела, док је у некриминалним компанијама тај проценат био знатно виши - око 8%. Утврдили да се шанса за криминално понашање смањује ако се повећава удео директора у компанији.³⁷²

На све ове факторе указује се и у студији која анализира узроке финансијске преваре. Аутор, супротно од напред наведених тврдњи, истиче да је посебно важан знак упозорења да се може десити финансијска превара то да директори или чланови управног одбора имају удео у власништву компаније као и да нема интерне ревизорске контроле. Такође, величина фирме може бити повезана са овим недозвољеним понашањем, а посебно ако је дошло до наглог увећања, на пример кроз спајање или припајање, јер то утиче на слабљање интерне контроле. Такође, један од фактора је и финансијско стање – ако су приходи мали у односу на профитабилност те индустријске гране или ако компанија има финансијских потешкоћа. Даље, компаније које су тек недавно на берзи могу се приклонити финансијским преварама због притиска који постоји да се тај статус задржи. Ако су акције у рукама мањег броја акционара, наводи се да ће на тај начин лакше бити постићи контролу управе и директора. Компаније које послују у привредним областима које су суочене са економском рецесијом имају више шанси за вршење финансијске преваре. Још један сигнал за овај облик преваре јесте вршење трансакција са повезаним лицима што отвара и питање сукоба интереса и ствара веће могућности за финансијску превару.³⁷³

У литератури се такође наводи да је криминалитет компанија распрострањенији у одређеним привредним гранама.³⁷⁴ На овај фактор су указали Клиnard и Јегер када су навели да је највећи број компанија преступника концентрисан у три производне области: ауто индустрија, нафтне рафинерије и фармацеутска индустрија. Леонард (*Leonard*) и Вебер (*Weber*) у делу *Automakers*

³⁷² C. R. Alexander, M. A. Cohen, Why Do Corporations Become Criminals? Ownership, Hidden Actions, and Crime as an Agency Cost, *Journal of Corporate Finance*, n. 5, 1999, p.1-34.

³⁷³ Z. Rezaee, *op.cit*, p. 110-112.

³⁷⁴ J. W. Coleman, pp. 201-208; D. O. Friedrichs, *op.cit*, p. 229, О томе видети у делу рада који се односи на феноменолошки аспект.

and Dealers: A Study of Criminogenic Market Forces (Произвођачи и трговци аутомобилима: Студија о криминогеним тржишним снагама) указују да су два чиниоца потребна како би постојао притисак према компанијама: 1) ограничен број произвођача који се лако могу договорити и 2) потражња за производом која неће престати и ако цена буде већа. Пример је ауто индустрија која је у већини држава ограничена на неколико домаћих произвођача. Тако у САД постоје само три произвођача (Форд, Крајслер и Џенерал Моторс). Ови аутори објашњавају функционисање ауто индустрије. Наиме, произвођач остварује профит тако што често врши притисак на трговце. Ако он не оствари продају у одређеном обиму, произвођач реагује тако што касни са испорукама, не испоручује најпопуларније моделе итд. Са друге стране, трговац по правилу има монопол у погледу сервиса и доступности резервних делова и тада може од купаца наплаћивати и више него што је то потребно.³⁷⁵ Међутим, очито је да је у овим истраживањима занемарена интернационална конкуренција као и то да су у питању гране индустрије за које регулатива може бити строжа и другачија тако да се не могу изводити генерални закључци. Ако је тржиште затворено и има мало произвођача лакше је извршити на пример договарање цена, док ће у супротној ситуацији постојати притисак да се профит оствари и неким другим илегалним начинима.³⁷⁶ И други аутори указују да су највеће шансе за повреду конкуренције присутне у индустријама са

³⁷⁵ До сличних закључака о притиску произвођача на трговце дошао је Дензин (*Denzin*) у студији о индустрији алкохолних пића у САД. Полазећи од историјског контекста, овај аутор објашњава криминогене споне између кључних актера у овој индустрији. То су пре свега произвођачи, потом дистрибутери и на крају продавци. У ову мрежу Дензин је касније укључио и потрошаче као и државни апарат. За сваки од наведених актера својствени су одређени облици криминалног понашања. Споразум о ценама и монопол за произвођаче, несавесно пословање, утаја пореза за дистрибутере, превара потрошача за продавце, корупција за државни апарат итд. Занимљив је и његов начин објашњења како притисак са једног учесника у овом ланцу прелази на друге учеснике изискујући криминално понашање. N. K. Denzin, Notes on the Criminogenic Hypothesis: A Case Study of the American Liquor Industry, in: S. Simpson, C. Gibbs (eds.), *Corporate Crime*, Hampshire, 2007, p. 103-117. У 2015. години откривено је да је компанија *Volkswagen* у велики број својих возила уградила софтвере који лажно приказују податке о емисији штетних гасова. Иако су због овога акције компаније значајно пале, а компанија постигла договор по коме је морала да исплати одштету од више милијарди долара, у 2016. години била је на првом месту у свету по броју продатих возила. Види: <http://novaekonomija.rs/vesti-iz-sveta/toyota-vi%C5%A1e-nije-prva-folkswagen-ponovo-na-tronu> (22.05.2017.)

³⁷⁶ Наведено према: R. J. Berger, *op.cit.*, p. 46-49.

великом концентрацијом, док неки истраживачи тврде да се ова дела врше у индустријама са средњом концентрацијом.³⁷⁷

3.3. Социјалне карактеристике и пол учинилаца

У литератури се доста пажње посвећује питању да ли се учиниоци кривичних дела које означавамо као криминалитет компанија разликују у односу на друге, конвенционалне, преступнике. Поред тога, доста аутора анализира и разлике између више категорија учинилаца криминалитета компанија/белог оковратника имајући у виду велики број кривичних дела која су обухваћена овим типовима криминалитета. Још је Сатерленд истицао да за разлику од учинилаца конвенционалног криминалитета, ови преступници нису сиромашни, нити се по неким психолошким или психопатолошким узроцима може објаснити њихово понашање.³⁷⁸ И у новијим истраживањима се указује на сличне резултате. У погледу успеха у школи, слабије резултате су имали учиниоци конвенционалних дела у односу криминалитет белог оковратника. Око 21% преступника овог типа криминалитета је имало лош успех у школи, док је овај проценат био скоро двоструко већи код друге категорије. Што се тиче коришћења опојних дрога, око 6% учинилаца криминалитета белог оковратника је пријавило ово девијантно понашање у поређењу са 50% друге категорије. Кад је у питању алкохолизам, ова девијантна појава није у значајној мери била присутна ни у једној од две групе преступника.³⁷⁹ На узорку ухапшених преступника привредног криминалитета које је анализирао Шлегел (*Schlegel*) показало се да: ови учиниоци показују веће скорове на тестовима у погледу вредности моћи (социјални статус, престиж, контрола, доминација над људима и ресурсима) као и у погледу вредности резултата (успех, способност, утицај).³⁸⁰

Малобројне студије које су испитавале примену психолошких теорија на овај тип криминалитета показују да највећи број преступника нема психолошке

³⁷⁷ J. W. Coleman, pp. 201-208. Има и мишљења да управо постојање конкуренције доприноси вршењу ових кривичних дела. Види: G. Slapper, S. Tombs, *op.cit.*, p. 138.

³⁷⁸ E. H. Sutherland (1995), *op.cit.*, p. 94-95.

³⁷⁹ M. L. Benson, E. Moore, *op.cit.*, p. 251-272.

³⁸⁰ H. Göppinger, *op.cit.*, p. 425.

абнормалности. Ипак, по резултатима неких студија постоје одређене специфичне карактеристике личности учинилаца ових дела: тенденција ка ризичном поступању, егоцентризам, амбиција, жудња за моћи. Ипак, ове личне карактеристике могу се уочити и код људи који су успешни у пословном окружењу, а ипак нису учинили кривично дело. Испитивања која су обухватила учиниоце ових дела у затворима такође показују да их одликује интелигенција, резервисаност као и склоност ка проналажењу оправдања за илегално поступање. По неким ауторима важну улогу у доношењу одлуке да ли да се поступи илегално има морално расуђивање које је везано за карактер. Једна немачка студија управо и показује одсуство моралног интегритета међу овим преступницима.³⁸¹

За разлику од конвенционалних преступника, ове учиниоце пре свега одликује поседовање знања из одређене области што им и омогућава вршење противправних дела. Такође, наводи се да они не поступају исхитрено, емотивно већ дело планирају. Они себе не доживљавају као криминалце, свакако не као што су учиниоци крађе, убиства, силовања, разбојништва. Многи неутрализују своје понашање сматрајући да на пример само позајмљују новац који ће потом вратити, да трговина привилегованом информацијом представља само посао, а не кривично дело, да је производња лекова, па и штетних, резултат напора да се помогне људима итд.³⁸²

Највећи број ових учинилаца су запослени што је и логично имајући у виду да се ова кривична дела врше у оквиру легитимних професија. У једној студији кривична дела су према тежини (тежина дела се цени према броју жртава, финансијским губицима као и према географском простору на коме се дело врши) подељена у три категорије, а потом су испитивани њихови учиниоци. Повреда конкуренције и преварно поступање са хартијама од вредности се убрајају у тежа дела, лажни извештаји и корупција у дела средње тежине, а пореска утаја, проневера и кредитна превара као дела која није тешко извршити. Најтежа кривична дела најчешће извршавају извршни и финансијски директори као и менаџери на вишим позицијама. Према овој студији показује се да је за вршење

³⁸¹ D. O. Friedrichs, *op.cit.*, p. 222-225. Фридрихс наводи да до данас не постоје истраживања која су указала на повезаност биолошких фактора и овог типа криминалитета. Пре неколико година неуролози су утврдили да постоји таква структура мозга која може послужити као објашњење упуштања у ризичне послове, али остаје да се у будућности испита да ли је то заиста тако.

³⁸² M. B. Clinard, R. F. Meier, *op.cit.*, p. 194-195.

кривичних дела значајније припадање класи него поседовање одређеног социјалног статуса.³⁸³

Хаган (*Hagan*) је у преко 9.000 случајева који су били пред федералним судовима у периоду од 1974-1977. године установио да је само четвртина лица зарађивала више од 13.000 долара годишње. Вајсбурд тврди да се заправо ради о средњој класи која је доминатно заступљена у вршењу ових дела. Његова студија показује да је три од десет учинилаца користило своје запослење и да је поседовало имовину у вредности преко 500.000 долара или да је заузимало неку високу позицију у оквиру компаније, попут менаџера или власника.³⁸⁴ Овакви резултати су очекивани ако се прихвати шири концепт криминалитета белог оковратника и обухвати велики број различитих кривичних дела.

У поређењу криминалитета компанија и криминалитета белог оковратника треба споменути истраживање које су спровели Вилер и Ротман. Они су учиниоце поделили у три категорије: индивидуални преступници, они који користе професију да би извршили кривично дело и организациони преступници. Резултати студије показују да су организациони преступници (они који користе организацију у извршењу дела) у знатно мањој мери у поређењу са друге две групе раније осуђивани. Ако су и били раније осуђени, дело је било лакше у поређењу са индивидуалним преступницима. Ови преступници су такође имали виши степен образовања, били су старији – у просеку око 47 година, док су индивидуални преступници били 7 година млађи. Организациони преступници су такође имали боље позиције и виши друштвени статус и репутацију.³⁸⁵ Са друге стране, дело индивидуалаца је у просеку коштало око 7.000 долара, оног који користи професију око 8.000 долара, а организационог учиниоца око 387.000 долара. Према овим ауторима кључне карактеристике учинаца су пол (мушки) и донекле организациони положај, док узраст, образовање и престиж професије немају улогу. Често постоје преклапања између друге две категорије па је тако брокер и подпредседник фирме, а адвокат на пример саветник. Такав приступ

³⁸³ M. L. Benson, S. Simpson, *op.cit.*, p. 165-166.

³⁸⁴ S. P. Shapiro (1990), *op.cit.*, p. 346-365.

³⁸⁵ S. Wheeler, M. L. Rothman, *op.cit.*, p.1402-1426.

организационим средствима у спрези са положајем који нуди професија даје више могућности да се изврше тежа дела.³⁸⁶

Као и када је генерални криминалитет у питању, жене су знатно мање заступљене у вршењу криминалитета белог оковратника.³⁸⁷ Према резултатима Јејл студије, оне су чиниле мање од 5% свих осуђених за дела повреде конкуренције и преваре у вези са хартијама од вредности, док су са друге стране биле знатно више укључене у вршење проневере – скоро 50%. У неким другим студијама дошло се до сличних закључака. Поредићи три групе дела (присвајање средстава компаније, корупција и фалсификовање пословних књига) закључено је да су жене најмање учествовале у вршењу последњег дела, а знатно више у вршењу првог наведеног. Највише жена (20%) било је у једном случају (компанија *Health South*) у коме је укупно било 25 окривљених. У познатом скандалу који је изазвала фирма *Enron* било је укупно 33 окривљених од чега су три биле жене. Најчешће се наводи да како жене знатно мање у поређењу са мушкарцима заузимају кључне позиције у оквиру компанија што је и разлог њихове слабије укључености у вршење криминалних активности. Но, ово гледиште не мора бити исправно, јер полази од претпоставке да би жене вршиле дела на исти начин и у истом обиму као и мушкарци само да су на позицијама. То не мора бити тачно. Можда је проблем и у начину реаговања органа кривичног прогона.³⁸⁸

Имајући у виду да је за учиниоце ових кривичних дела карактеристично да су старији, образованији као и да су ређе незапослени у поређењу са целокупном популацијом преступника, очекивано је и да буду чешће у браку.³⁸⁹

³⁸⁶ M. L. Benson, S. Simpson, *op.cit.*, p. 165-168.

³⁸⁷ Међутим, иако жене мање учествују у вршењу ових кривичних дела, значајно би било утврдити да ли је њихово учешће у овом типу криминалитета мање или веће у односу на друге врсте кривичних дела. У Србији статистички подаци о криминалитету у последњој деценији показују да кривична дела која се одређују као криминалитет компанија жене више врше у односу на њихово учешће у целокупном криминалитету. Види: Ђ. Ignjatović, N. Lukić, *Criminology and Crime in Serbia, Mapping the Criminological Landscape of the Balkans* (Getoš A., Albrecht H. and Kilchling M. eds.), Berlin (Duncker & Humboldt), 2014, p. 329-352.

³⁸⁸ M. L. Benson, S. Simpson, *op.cit.*, p. 169-172.

³⁸⁹ D. O. Friedrichs, *op.cit.*, p. 16.

3.4. Криминалне каријере и криминалитет компанија

Још је Сатерленд указао да су компаније у великом броју случајева рецидивисти, а мањи број међу њима је одговоран за несразмерно велики број кривичних дела. Клинард и Јегер су дошли до сличних закључака у погледу нафтне, фармацевтске и ауто индустрије.³⁹⁰ У једном истраживању које је обухватило 2.000 осуђених лица за криминалитет белог оковратника аутори су закључили да је рецидивизам код ових преступника био знатно нижи (39%) у односу на конвенционални криминалитет (81,1%). Међу учиниоцима криминалитета белог оковратника постоје разлике: они који су осуђени за неки облик преварног поступања су имали више ранијих осуда (и до три пута) у односу на лица осуђена за проневеру. Резултати такође показују да је специјализација код криминалитета белог оковратника већа него код конвенционалних преступника. Међутим, аутори указују на резерве које се морају имати, јер када су узели да из узорка анализирају преступнике са пет или више ранијих дела, група је чинила само 12% првобитног узорка.³⁹¹

И други аутори указују да за учиниоце ових кривичних дела није реткост да су раније осуђивани. Резултати неких истраживања показују да око 40% ових преступника има статус повратника (у овом случају под повратом је подразумевано раније хапшење), али да је могуће направити разлику између врста кривичних дела која улазе у појам криминалитета белог оковратника. Док је поврат код оних који су учинили дела повреде конкуренције заступљен у око 3%, код кредитне преваре се креће око 55%. Кривична дела проневере, преваре у вези са хартијама од вредности, пореске утаје се налазе између ова два екстрема.³⁹²

У још једном истраживању потврђено је да је око трећине учинилаца ових кривичних дела раније осуђивано. Како је анализа обухватила више кривичних дела, могло се закључити да постоје разлике у заступљености ранијих осуда па су тако лица осуђена за кривична дела корупције рецидивирала у 19% случајева, а учиниоци кредитне преваре у 46%. Интересантно је да су и преступници који су заузимали високе позиције у компанијама (дирктори, менаџери као и они са

³⁹⁰ M. B. Clinard, R. F. Meier, p. 196.

³⁹¹ M. L. Benson, E. Moore, *op.cit.*, p. 251-272.

³⁹² M. L. Benson, S. Simpson, *op. cit.*, p. 39-42.

капитал учешћем од 250.000 долара и више) рецидивирали подједнако често као и учиниоци осталих кривичних дела.³⁹³

У криминолошкој литератури прави се и класификација учинилаца кривичних дела која су одређена као криминалитет белог оковратника односно компанија. Тако су на пример Вајсбурд (*Weisburd*) и Варинг (*Waring*) спровели квалитативно истраживање учинилаца ових дела (у питању су различита кривична дела: повреда конкуренције, пореска утаја, различите врсте превара, корупција, проневера у банкама). Иако нису у питању припадници високих друштвених слојева, аутори наводе да се ипак генерално ради о категорији преступника која се разликује од конвенционалних учинилаца. На основу детаљне анализе направљена је најпре класификација учинилаца у две велике групе: учиниоци са ниском фреквенцијом кривичних дела што подразумева само једно или највише два кривична дела у криминалној каријери и хронични учиниоци који имају бар три кривична дела (аутори су прикупљали податке о хапшењима, а не о правноснажним судским одлукама). У оквиру ове две велике групе аутори су направили подкатегије.³⁹⁴

Прву групу чине преступници који су кривично дело учинили због каквог притиска као и они који су кривично дело учинили због учачавања повољне прилике. Када су у питању учиниоци који дела врше због притиска, углавном се ради о финансијским проблемима због којих се ова лица упуштају у криминалне активности, а често се дешава да ове криминалне активности трају дужи временски период. Преступници користе технике неутрализације ради оправдавања свог понашања. У томе су ови учиниоци уверљиви и заправо се стварно ради о постојању таквих околности због којих су били приморани да учине кривично дело иако су били потпуно свесни да је њихово понашање забрањено. Другу групу чине преступници који су искористили прилику која се указала. Међу њима је велики број оних са два учињена кривична дела. За разлику од прве категорије, они нису били под притиском да дело изврше. Дешавало се често и да су у извршење дела били „увучени“ због контакта са другим лицима и

³⁹³ D. Weisburd, E. Waring, W. E. Chayet, White-Collar Crime and Criminal Careers: Some Preliminary Findings, in: D. F. Greenberg (ed.), *Criminal Careers, Volume II*, Aldershot, 1996, p. 269-282.

³⁹⁴ D. Weisburd, E. Waring, W. E. Chayet, *White-Collar Crime and Criminal Careers*, Cambridge, 2004, p. 51-70.

тада су по правилу кривична дела вршена у краћем временском периоду и ради остваривања конкретне сврхе. Потребно је напоменути да критеријум броја кривичних дела у криминалним каријерама није једини фактор који омогућава класификацију ових преступника. За разлику од хроничних учинилаца, прву категорију (обе подгрупе) одликује већа психичка стабилност, а њихов живот је по свему сличнији социјално прихватљивом понашању него криминалном. Ови преступници су остваривали боље резултате у школи, имали виши степен образовања, чешће су били у браку, поседовали некретнине, а било је и оних који су заузимали високе друштвене позиције и остваривали високе месечне приходе. Такође, у овој категорији је злоупотреба психоактивних супстанци и алкохола реткост у поређењу са хроничним преступницима.³⁹⁵

Када су у питању хронични преступници такође постоје две подгрупе. Прву чине лица која су аутори означили као „трагачи за приликама“ и који за разлику од претходне подгрупе, која нема план да улази у криминалне активности, већ користи прилику која се појави, управо раде супротно – кривична дела нису резултат одређених околности или кризе, већ се може уочити јасан образац криминалних активности (за разлику од хроничних преступника који су испољавали генерално девијантно понашање, овде се ради о специфичном обрасцу преварног поступања). Иако и ови учиниоци користе технике неутрализације ради оправдавања свог понашања, такви аргументи су неубедљиви и сумњиви. Ипак, ове преступнике одликују карактеристике које их приближавају конвенционалном и социјално прихватљивом понашању, али како су то истакли запослени у служби за третман „у питању су лица која немају скрупула и усвојених моралних вредности, која са једне стране не одсликавају пример уважених и успешних људи, али нису ни пример дезорганизованости, слабе самоконтроле и девијантности“.³⁹⁶ Друга група хроничних преступника је означена као „стереотипни криминалци“. Ова лица у својим криминалним каријерама имају велики број разноврсних кривичних дела, врло често је присутан проблем са злоупотребом алкохола и психоактивних супстанци, а код жена и проституција. Запослени у служби за третман су објашњење за овакво понашање пронашли у

³⁹⁵ *Ibid.*

³⁹⁶ *Ibid.*, p. 73-90.

проблемима у детињству или психолошким проблемима. За ове преступнике је карактеристично да су „егоцентрични, психопатске личности без психоза, лажови, импулсивни и са комплексом инфериорности“.³⁹⁷

Да би проверили ову класификацију учинилаца криминалитета белог оковратника Вајсбурд и Пикеро (*Piquero*) су спровели квантитавну анализу на истом узорку преступника и потврдили да се међу њима могу издвојити следеће групе с обзиром на број кривичних дела у криминалним каријерама: око 70% преступника улази у прву категорију која је означена као „учиниоци са ниском стопом злочина“; око 25% улази у другу групу одређену као „учиниоци са средњом стопом злочина“ и напослетку они који су одређени као „учиниоци са високом стопом злочина“ и заступљени су у око 5% случајева.³⁹⁸

Како студије о криминалним каријерама подразумевају испитивање утицаја првог кривичног дела на касније понашање, односно број и врсту кривичних дела, у литератури је било истраживања и о овим елементима. Тако је утврђено да је време које је потребно за ново кривично дело код ових преступника око три године, док је тај период троструко мањи код конвенционалних преступника. Када је у питању врста кривичних дела, највећи број преступника чини кривична дела из групе „осталих дела“, а на другом месту су кривична дела која улазе у категорију криминалитет белог оковратника/компанија.³⁹⁹ Просечна дужина криминалне каријере ових преступника је око 14 година.⁴⁰⁰

Број кривичних дела у криминалној каријери као и њено трајање условљено је и врстом првог кривичног дела. Ако се ради о комплексном делу као што је на пример превара са хартијама од вредности за које је потребно више знања и искуства, криминална каријера траје краће, јер и почиње касније. Када криминална каријера почне неким тривијалнијим делом, обично дуже траје, а учиниоци врше разноврсна кривична дела.⁴⁰¹

Такође, од важности је и питање како затворска казна утиче на ову категорију преступника, односно да ли и после издржане затворске казне они

³⁹⁷ *Ibid.*

³⁹⁸ N. L. Piquero, D. Weisburd, Developmental Trajectories of White-Collar Crime, in: S. S. Simpson, D. Weisburd, *The Criminology of White-Collar Crime*, New York, 2009, p. 153-174.

³⁹⁹ D. Weisburd, E. Waring, W. E. Chayet, *op.cit.*, p. 91-112.

⁴⁰⁰ N. L. Piquero, D. Weisburd, *op.cit.*, p. 156.

⁴⁰¹ D. Weisburd, E. Waring, W. E. Chayet (1996), *op.cit.*, p. 352.

настављају са вршењем кривичних дела. У студијама које су се бавиле овим питањима није установљен потврдан одговор.⁴⁰² Када су у питању мере које одређују регулаторне агенције, а не судови, поједини аутори су закључили да је вероватноћа рецидивизма ограничена, односно да ова тела ипак имају донекле позитиван утицај на понашање компанија у будућности.⁴⁰³

3.5. Финансијска криза и криминалитет компанија

У криминолошкој литератури су многи аутори анализирали повезаност криминалитета белог оковратника/компанија и економских криза. Пре актуелне економске кризе, биће указано на понуђена објашњења економске кризе која се догодила 80-их година прошлог века.

Током 70-их година прошлог века кредитна индустрија је била суочена са проблемима. У питању су били висока каматна стопа на депозите, мања каматна стопа на хипотекарне кредите, инфлација која је посебно крајем 70-их година негативно утицала на привлачење нових депозита. Начин на који је држава покушала да реши ову кризу је по ауторима умногоме допринео ономе што се касније догодило. Први одговор државе био је да је потребно дозволити тржишту да слободно послује без било каквих ограничења. У 1980. години усвајањем Закона о дерегулацији депозитарних институција и монетарној контроли уведено је ограничење на каматне стопе које исплаћују ове институције на положене депозите. Истовремено је појачана њихова федерална гаранција са 40.000 на 100.000 долара. Даље, законом је ограничена и камата која се може наплатити од корисника кредита, потом је побољшана инвестициона позиција кредитних институција тако што им је допуштено да зајмове дају већем броју различитих корисника, да примаоци кредита не морају давати било какво учешће, а штедионице више нису биле у обавези да имају најмање 400 акционара. Такво пословно окружење је свакако створило повољну ситуацију за злоупотребе. Последице су биле ризиканте инвестиције у несигурне и неизвесне послове

⁴⁰² *Ibid*, p.101-104.

⁴⁰³ S. S. Simpson, N. Schell, Persistent Heterogeneity or State Dependence? An Analysis of Occupational Safety and Health Act Violations, in: S. S. Simpson, D. Weisburd, *The Criminology of White-Collar Crime*, New York, 2009, p. 63-78.

(попут куповине ризичних хартија од вредности, непокретности итд.) који би могли донети брзу зараду. Када се узме у обзир да је сваки депозит био на федералном нивоу гарантован до износа од 100.000 долара јасно је да су овакви послови за кредитне институције били без ризика. До 1986. године Федерална агенција за осигурање је постала инсолвентна. До 1988. године губици штедионица су дошли до износа од 7,5 милијарди долара.⁴⁰⁴

Пример за искоришћавање ових услова ради вршења злоупотреба је штедионица *S&L Saving and Loans*. Почетком 70-их година прошлог века штедионица је почела да губи клијенте који су повлачили своје улоге због каматних стопа које су биле знатно веће у инвестиционим фондовима. Камате које је штедионица добијала на основу хипотекарних зајмова такође нису биле велике што је утицало на промену понашања. Када је држава повећала износ депозита за који је гарантовала, штедионица је почела да нуди нереално високе каматне стопе што је и довело до пропасти. Пошто је сваком депозитару држава гарантовала одређени износ, то је утицало на ширење спекулативних и ризичних пословних подухвата. Штедионица је са друге стране на основу прилива новца одобравала високе премије за директоре и менаџере. У питању је била тзв. понци шема.⁴⁰⁵

Финансијска криза која је почела 2007. а свој врхунац достигла 2008. године повезана је првенствено са секундарним хипотекарним тржиштем. Почетком 90-их година почеле су да расту цене некретнина, док су истовремено каматне стопе биле ниске. То је довело до повећања броја купаца, а посебно оних који су хтели да искористе ситуацију надајући се да ће цене и даље расти и да ће препродајом зарадити. У периоду од 2002. до 2007. године извршен је притисак на америчку Владу да се прошире услови за давање кредита што је довело до тога да се кредити дају и под високо ризичним условима. Но, у једном моменту цене

⁴⁰⁴ H. N. Pontell, K. Calavita, White Collar Crime in the Savings and Loan Scandal, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, vol. 525, 1993, p. 31-45; S. E. Brown, C. Chiang, Defining Corporate Crime: A Critique of Traditional Parameters, in: M. B. Blankenship (ed.), *Understanding Corporate Criminality*, New York, 1993, p. 29-55.

⁴⁰⁵ D. O. Friedrichs, *op.cit.*, p. 175-178. Понци шема је врста инвестиционе преваре у којој се првим инвеститорима висок профит исплаћује на основу новца који уплаћују следећи све до момента док има прилива средстава када се цела конструкција руши. Постоји сличност са пирамидалним финансијским шемама, али за разлику од њих не мора постојати хијерархијска структура, а само једна компанија или лице прикупља и исплаћује новац. Понци шема је добила име по Чарлсу Понцију (*Charles Ponzi*) који је извршио овакву превару још 1919. године. Види: L. M. Salinger (ed.), *op.cit.*, p. 624-625.

некретнина су почеле да падају и енормно је порастао број одузимања некретнина због неисплаћивања кредитних рата.⁴⁰⁶

Фридрихс наводи следеће криминогене факторе који се могу довести у везу са актуелном финансијском кризом: финансијске организације које важе за „исувише јаке да би пале“ или које су међусобно до те мере повезане разним конструкцијама, да им то омогућава да се без бојазни коцкају финансијским структурама. Такође, овде спадају и непристојно високе компензације и бонуси за извршне директоре, претерана усклађивања инвестиција, иновативни комплексни и претерано ризични финансијски инструменти, сукоб интереса код ентитета који би требало да су задужени за вршење неке врсте надзора над активностима финансијских институција (као што су надзорни одбор, агенције за кредитно рангирање...). Поред тога, од значаја су и слаб и неефикасан регулаторни систем, унутрашња корумпираност политичког система у коме богате финансијске институције и корпорације имају превише утицаја, као и фундаменталистичко заступање теорије слободног тржишта.⁴⁰⁷

Док је у САД извор финансијске кризе било секундарно хипотекарно тржиште, у Европској унији је корупција одиграла значајну улогу. У једној студији о могућим факторима који су допринели економској кризи аутор полази од више хипотеза и закључује следеће: постојање великих банака које „не смеју да пропадну“, принципи слободног тржишта и слаба контрола утичу на финансијску кризу. Са друге стране, перцепција о корупцији (подаци коришћени од *Transparency International*) није била већа у земљама које су више погођене кризом што аутор објашњава чињеницом да је корупција уско дефинисана. Испитивана је и корелација између различитих варијабли и околности да ли је земља тражила финансијску помоћ ЕУ или не. Државе које јесу тражиле помоћ имале су већу банкарску концентрацију, вишу перцепцију корупције и већи степен неједнакости.⁴⁰⁸

⁴⁰⁶ L. A. Patterson, C. A. Koller, Diffusion of Fraud Through Subprime Lending: The Perfect Storm, in: M. Deflem (ed.), *Economic Crisis and Crime*, Bingley, 2011, p. 25-45.

⁴⁰⁷ D. O. Friedrichs, Kapitalističke banke kao kriminalni preduzetnici – slučaj Vol Strita, *Crimen*, 1/2014, p. 18-34.

⁴⁰⁸ A. N. R. N. Alibux, Criminogenic conditons, bribery and the economic crisis in the EU: A macro level analysis, *European Journal of Criminology*, vol.13, 2016, p. 29-49.

Када је у питању повезаност финансијских криза и криминалитета компанија, осим тезе да су злоупотребе довеле до кризе, може се поставити и питање да ли је финансијска криза дала допринос даљем порасту криминалитета компанија (и других типова криминалитета). И без емпиријских потврда, полазећи од теорија о притиску може се претпоставити да ће компаније, уколико не могу постићи одређене циљеве легалним путем што се дешава у временим економских криза, почети са неконформистичким понашањем.⁴⁰⁹ Са друге стране, ако економска криза доводи до губитка посла и онемогућавања привредних субјеката да послују, може се очекивати да дође до пада стопе криминалитета. Наиме, ако је за вршење кривичних дела предуслов обављање одређеног посла или коришћење организације, у случају непостојања ових услова не може се ни вршити криминална активност.⁴¹⁰ Осим утицаја економске кризе на пораст криминалитета компанија, може се очекивати да економске кризе утичу на већу активност законодавца што води и новим инкриминализацијама⁴¹¹. У САД су после економске кризе донета два закона (Закон о Вол Стриту и заштити потрошача⁴¹² и Закон о хипотекарној реформи и анти-предаторском кредитирању) којима би требало спречити сличне ситуације у будућности. У теорији се указује на праксу компанија која је још увек у сфери легалног због тога што индустријски лоби успева да спречи забрану таквих понашања или зато што компаније успевају да

⁴⁰⁹ W. Huisman, Corporate Crime and Crisis: Causation Scenarios, in: M. Deflem (ed.), *Economic Crisis and Crime*, Bingley, 2011, p. 107-125.

⁴¹⁰ M. Levi, Social Reactions to White-Collar Crimes and their Relationship to Economic Crises, in: M. Deflem (ed.), *Economic Crisis and Crime*, Bingley, 2011, p. 87-105.

⁴¹¹ Осим нових инкриминација, економске кризе, слично као и случајеви криминалитета компанија који су довели до великих материјалних губитака, користе се као повод за покретање “рата против ових субјеката” што за последицу има стварање нових органа у његовом сузбијању као и појачану реакцију органа кривичног прогона. Пример за то је доношење *Sarbanes-Oxley* закона и стварање Оперативне групе за корпоративне преваре у САД после скандала са компанијама *Enron* и *WorldCom*. Интересантно је да је у периоду од 2001. до 2005. године донето више стотина осуђујућих пресуда у случајевима криминалитета компанија, да би већ од 2006. године број оптужница и пресуда значајно пао, а тај тренд се наставио и 2007. године. Слично је било и после почетка последње финансијске кризе. Већ 2009. године донет је Закон о сузбијању преваре, а предвиђено је било и оснивање нове Оперативне групе за сузбијање финансијске преваре. Међутим, до 2012. године ниједна пресуда није донета. Председник Обама је 2012. године најавио формирање посебног одељења у оквиру Министарства правде за сузбијање финансијске преваре, а интересантно је да састав овог одељења био истоветан саставу Оперативне групе и да су у питању били појединци који су имали врло блиске везе са банкарском индустријом. Види више: G. Barak, *op.cit.*, p. 10-14.

⁴¹² О критици у погледу усвајања овог закона види: H. N. Pontell, G. Geis, The Trajectory of White-Collar Crime Following the Great Economic Meltdown, *Journal of Contemporary Criminal Justice*, vol. 30, 2014, p. 70-82.

изместе пословање у земље које су познати „порески рајеви“ или у мање развијене државе где могу да послују без последица. Пасас (*Passas*) ова понашања означава као „злочине без кршења прописа“, а Брајтвејт се залаже да неодговорним банкарима треба забранити обављање делатности на тржишту.⁴¹³

У теорији се нуди један мултидисциплинарни приступ који би могао да послужи као објашњење криминалитета компанија и економских криза. У питању је дифузна теорија која обједињује елементе теорије диференцијалне асоцијације, теорије рутинске активности, теорије рационалног избора и подкултурне теорије. Оно по чему се дифузна теорија разликује јесте јасно изражен процес у коме су идеје, вредности и прилике распрострањени. Кључни елементи дифузног процеса су иновација, комуникативни канали, време и социјални систем. Овај теоријски оквир је адекватан да објасни ширење легалних и илегалних активности белог оковратника. Како су у актуелној финансијској кризи учествовали и дали свој допринос различити субјекти (даваоци кредита, брокери, инвестиционе банке итд.) овом теоријом се може објаснити како је иновација на секундарном хипотекарном тржишту утицала на њих у предузимању илегалних активности.⁴¹⁴

Напоследку, требало би навести ко су добитници а ко губитници финансијске кризе од 2007-2008. године. Да би спречила пропаст мегабанака као што су *JP Morgan Chase* и *Goldman Sachs* да пропадну као што је то био случај са банкама попут *Bear Stearns*, *Lehman Brothers*, *Merrill Lynch* држава је одлучила са новцем пореских обвезника спасе ове финансијске институције. Америчка Влада је по том основу издвојила 95 милијарди долара. Ове банке су потом наставиле да расту тако што су купиле друге банке, њихове претходне конкуренте на тржишту и до средине 2010. године држале су око трећине (33%) свих депозитних улога у САД што је за 12% више у односу на 2007. годину и истовремено најбржи пораст удела у депозитима у америчкој историји. Са друге стране, губитници су амерички грађани који су изгубили своје домове, остали без посла и пензија, као и мање финансијске институције. Процењује се да је имовина три банке у САД (*JP Morgan Chase*, *Bank of America*, *Wells Fargo*) двоструко већа од следећих 46 по величини банака. Дакле, очито је да америчка Влада опет подупрела активности

⁴¹³ W. Huisman, *op.cit.*, p.107-125.

⁴¹⁴ L. A. Patterson, C. A. Koller, *op.cit.*, p. 25-45.

оних који су „превише велики да би пропали“ што је и разумљиво имајући у виду да се политичари смењују док банкарски олигополи експоненцијално расту.⁴¹⁵

⁴¹⁵ G. Barak, *op.cit.*, p. 58-61.

4. СОЦИЈАЛНА РЕАКЦИЈА НА КРИМИНАЛИТЕТ КОМПАНИЈА

4.1. Систем неформалне социјалне контроле

4.1.1. Перцепција јавности о криминалитету компанија

У литератури се наводи да испитивање ставова јавног мњења о криминалитету као и о органима кривичног прогона представља друштвени барометар задовољства грађана деловањем државних органа и да је ове ставове потребно узимати у обзир приликом одлучивања о новим мерама превентивног и репресивног деловања у погледу криминалитета. Наведено посебно важи имајући у виду да често постоје заблуде о начину на који јавност перципира наведена питања.⁴¹⁶ Велики број спроведених испитивања јавног мњења односи се на питања изречених кривичних санкција учиниоцима различитих кривичних дела. Резултати показују да највећи број испитаника сматра да су изречене кривичне санкције, а посебно казна затвора, превише благе. Ипак, како то поједини аутори истичу, ставови грађана о изреченим кривичним санкцијама као и уопште о кривичном праву не треба да се изједначе са знањем које се о томе поседује. Поред тога, не треба занемарити чињеницу да на уопштена питања о учиниоцима кривичних дела и кривичним санкцијама људи одговарају полазећи пре свега од атипичних случајева о којима су сазнали путем медијског извештавања као и од учиниоца најтежих кривичних дела. У истраживању које је спроведено у Великој Британији како би се утврдило у којој мери се представа грађана о изреченим кривичним санкцијама поклапа са реалним подацима утврђено је постојање значајне несразмере. Тако је на пример највећи број грађана оценио да је свега 50% учинилаца силовања у тој години било осуђено на казну затвора, док је заправо тај проценат био знатно виши - 97%. Слично је утврђено и за кривична дела разбојништва и тешке крађе учињене проваљивањем. Интересантно је да највећи број респондента поред затворске и новчане казне није знао да наведе неку од алтернативних кривичних санкција. Тако је на пример само 30%

⁴¹⁶ B. Sims, E. Johnston, Examining Public Opinion About Crime and Justice: A Statewide Study, *Criminal Justice Policy Review*, vol. 15, n. 3, 2004, p. 270-293.

испитаника знало за постојање условне осуде. Око три четвртине испитаника сматрало је и да је стопа криминалитета порасла у последње две године, а као један од главних узрочника тог пораста су навели благу казнену политику судова.⁴¹⁷

Када је у питању криминалитет компанија у литератури се пажња посвећује анализи два питања: перцепцији о кривичним санкцијама које се изричу учиниоцима ових дела и перцепцији о одговорности компанија за кривична дела која су учињена у интересу ових привредних субјеката.

Што се тиче првог предмета анализе, резултати спроведених студија показују да грађани немају знатно блажи став према овим учиниоцима кривичних дела у поређењу са конвенционалним преступницима. Иако је Сатерленд (у делу *White-Collar Crime* – Криминалитет белог оковратника) тврдио да они благонаклоно гледају на ова кривична дела, што је можда и било тачно и то време, истраживања показују да је реакција пунитивнија. Ово нарочито важи за илегална поступања која за последицу имају смрт и повреде и на која се гледа на исти или чак строжи начин у односу на конвенционална дела, попут убиства.⁴¹⁸

Тако су још студије из 60-их година прошлог века показале да јавност сматра да учиниоце ових дела треба осудити на затворску казну, а посебно када се ради о делима која за последицу имају физичке повреде људи. Њуман (*Newman*) је 1957. године утврдио да 78% испитаника сматра да учиниоце дела која се односе на стављање у промет штетних производа треба строже кажњавати. Слично је закључио и Харис (*Harris*) 1969. године на основу истраживања које је показало да 68% испитаника сматра тежим кривично дело стављања у промет неисправних аутомобила у поређењу са разбојништвом. Кулен (*Cullen*) и сарадници су 1981. године спровели истраживање у Илиноису које је обухватило 240 испитаника. Резултати су показали да око 80% испитаника сматра да је казнена реакција према овим преступницима превише блага. Но, проблем може представљати чињеница да су испитаници одговарали на питање о криминалитету белог оковратника без прецизирања о ком конкретно кривичном делу се ради, а постоје значајна одступања у односу на различита недозвољена понашања која се означавају као

⁴¹⁷ Више о томе у: N. Lukić, O legitimnosti delovanja organa formalne socijalne kontrole, u: Đ. Ignjatović (ur.), *Kaznena reakcija u Srbiji*, 5. deo, Beograd, 2015, p. 272-284.

⁴¹⁸ Наведено према: J. Braithwaite (1985), *op.cit.*, p. 13.

криминалитет белог оковратника односно компанија. Грађани су најмање толерантни када се ради о делима која угрожавају њихов живот и здравље, потом када је у питању проневера у банкарском сектору и напоследку лажно рекламирање производа и договарање цена.⁴¹⁹ Слично наведеном, резултати једне студије показују да у случајевима када директори компанија стављају у промет штетне или дефектне производе који доводе до последица у виду угрожавања живота и здравља респонденти сматрају да треба изрећи строже кривичне санкције него за дела попут крађе, провалне крађе или разбојништва, као и за нехатно лишење живота. Грађани верују да је адекватно изрећи затворску казну за кривична дела попут проневере, повреде конкуренције или превару потрошача. У неким истраживањима дошло се до закључака да око 90% респондента сматра да учиниоци дела криминалитета компанија заслужују строже казне.⁴²⁰

Новија истраживања показују да грађани имају такође изражен пунитиван став према овом типу криминалитета, а сматра се да су на јачање свести о последицама илегалног поступања компанија утицај имали велики скандали попут оних у компанијама *Enron* и *WorldCom*. Једна студија је показала да је око 75% испитаника сматрало да је извршни директор у другој поменутој компанији заслужно добио казну затвора у трајању од 25 година, а многи су веровали да је и то блага казна.⁴²¹

Код перцепције људи о тежини ових дела као и о санкцијама улогу има и социјални контекст под којим се подразумева схватање дозвољеног ризика у пословању, а на ове ризике пословања компанија данас се гледа много оштрије. Социјални контекст подразумева и поверење у институције. Ако институције изгубе легитимност, грађани захтевају „потпуну правду“. Такође је релевантна и

⁴¹⁹ F. T. Cullen et al., Public Support for Punishing White Collar Crime: Blaming the Victim Revisited? *Journal of Criminal Justice*, vol. 11, 1983, p. 481-493. Интересантно је да испитаници сматрају да се оштрим кривичним реаговањем може утицати на ове учиниоце да више не врше дела, јер се сматра да они имају више да изгубе у поређењу са класичним преступницима као и да се дела која они врше сматрају њиховим рационалним избором.

⁴²⁰ T. D. Evans, F. T. Cullen, P. J. Dubeck, Public Perceptions of Corporate Crime, in: M. B. Blankenship (ed.), *Understanding Corporate Criminality*, New York, 1993, p. 85-114.

⁴²¹ K. Holtfreter, S. Van Slyke, J. Bratton, M. Gertz, Public Perceptions of White Collar Crime and Punishment, *Journal of Criminal Justice*, n. 36, 2008, p. 50-60.

легитимност органа кривичног прогона, односно перцепција о процедуралној правди, тј. фер и једнаком третману.⁴²²

У студијама у којима су предмет анализе били ставови грађана о криминалитету белог оковратника/компанија разматрано је и да ли на пунитивност коју грађани испољавају утицај имају демографске карактеристике, односно да ли је пресудан њихов рационални страх да могу бити виктимизовани овим делима. Тако је на пример група аутора спровела истраживање путем телефона како би испитали реаговање грађана на превару и разбојништво у вредности од 1.000 долара. Респонденти су требали да одговоре у којој од две наведене ситуације су веће шансе да учинилац буде откривен и кажњен, као и кога би требало строже казнити. Аутори су пошли од претпоставке да ће лица са вишим степеном образовања и већим приходима сматрати да су мање шансе за откривање као и за изрицање строге кривичне санкције у случају преваре у поређењу са разбојништвом. Резултати показују следеће: око 75% је сматрало да су веће шансе да разбојник буде ухваћен, око 82% да ће он добити строжу казну. Мишљења по питању нормативног става, односно ко би требало бити строже кажњен показују подељеност између 31% испитаника који сматрају да строже треба казнити разбојника, 31% који сматрају да то треба да буде учинилац преваре и 38% који сматрају да треба заузети исти став. Потврђена је претпоставка везана за образовање и приход респондентата.⁴²³

Исто истраживање (поређење преваре и разбојништва) спровели су Холтфретер и сарадници (*Holtfreter*). Око 65% испитаника је сматрало да учиниоци разбојништава треба да буду строже кажњени у поређењу са онима који врше превару, док је око 60% сматрало да федерални органи треба да имају исто средстава за борбу са оба типа криминалитета. Аутори нису утврдили значајну повезаност демографских карактеристика и ових ставова.⁴²⁴ Свакако да се као недостатак обе изложене студије може навести да је као индикатор узето кривично дело преваре које не може бити посматрано као типично дело криминалитета белог оковратника, а посебно не криминалитета компанија.

⁴²² T. D. Evans, F. T. Cullen, P. J. Dubeck, *op.cit.*, p. 85-114.

⁴²³ A. Schoepfer, S. Carmichael, N. L. Piquero, Do Perceptions of Punishment Vary Between White-Collar and Street Crimes? *Journal of Criminal Justice*, 35, 2007, p. 151-163.

⁴²⁴ K. Holtfreter, S. Van Slyke, J. Bratton, M. Gertz, *op.cit.*, p. 50-60.

Осим демографских карактеристика, у литератури има и примера истраживања која испитују повезаност економских услова и перцепције о криминалитету компанија. У једној таквој студији о еколошком криминалитету компанија пошло се од две хипотезе: прва је да економски услови грађана делују на тај начин што ће они у бољој економској ситуацији подржавати напоре за заштиту животне средине, док је друга хипотеза да ће лоши економски услови утицати да грађани имају пунитивније ставове када је у питању кажњавање еколошког криминалитета, јер се за такву економску ситуацију између осталог криве компаније. Прва хипотеза заправо полази од становишта да када људи нису суочени са економским проблемима имају времена да се баве другим питањима попут еколошке заштите. Овакво гледиште по ауторима погрешно поистовећује захтеве за еколошком заштитом са луксузом, док се заправо ради о веома важном питању од ког зависи живот и здравље људи. Аутори у свом истраживању нису потврдили ниједну од полазних претпоставки.⁴²⁵

Када говоримо о перцепцији грађана о одговорности компанија за учињена кривична дела, једно од разматраних питања у литератури односи се на ставове који грађани имају у погледу дистрибуције одговорности унутар компаније, тј. у погледу околности ко се сматра одговорним за учињено кривично дело. Друго питање које је предмет разматрања односи се на перцепцију грађана о компанијама као субјектима кривичне одговорности.

У истраживању које су спровели Сандерс (*Sanders*) и Хамилтон (*Hamilton*) испитаницима су дати имагинарни случајеви криминалитета компанија при чему је требало одговорити на питања о одговорности за учињена кривична дела. Показало се да улога коју запослени има, односно његова позиција као и субјективни однос према делу свакако утичу на перцепцију о одговорности – што је лице у компанији на вишем положају у хијерархијској лествици, то је и одговорност већа. Најодговорнијим се сматра запослени који поступа по слободној вољи, док је другачија ситуација ако се ради о наредби.⁴²⁶

⁴²⁵ Т. О'Коннор Шелли, М. Ј. Хоган, in: N. South, A. Brisman, *Routledge International Handbook of Green Criminology*, New York, 2013, p. 282-300.

⁴²⁶ J. Sanders, V. L. Hamilton et al, Distributing Responsibility for Wrongdoing Inside Corporate Hierarchies: Public Judgments in Three Societies in: S. Simpson, C. Gibbs (eds.), *Corporate Crime*, Hampshire, 2007, p. 247-267.

За разумевање перцепције грађана о компанијама као субјектима кривичне одговорности потребно је узети у обзир неколико околности. Најпре, сматра се да је сâм термин криминалитет компанија противречан. Прво, јер се ради о правном, а не о физичком лицу, а друго зато што се може поставити питање да ли је оснивање компаније руковођено намером да се чине кривична дела или да се обавља привредна активност и остварује профит и због чега би тежњу ка остваривању профита требало посматрати као криминално понашање?⁴²⁷ На перцепцију људи о криминалитету компанија утиче и репутација ових привредних субјеката као и поруке које они шаљу тако да их грађани пре свега доживљавају као субјекте који су основани ради обављања привредних делатности, а не као преступнике.⁴²⁸ Осим тога, људи се знатно лакше поистовећују са лицима запосленим у компанијама него са преступницима који се налазе у затворима и који су по правилу припадници нижих друштвених слојева, Афроамериканци и млађи мушкарци.⁴²⁹

Из психолошког угла посматрано, када се процењује понашање људи узима се у обзир њихов карактер, мотивација и намера, док исто не важи за процену поступања правних лица, односно компанија. Даље, појединци се увек виде као одговорнији у односу на ентитете, а персонализација ентитета је знатно тежа у поређењу са физичким лицима. Појединци се посматрају као лоши и на тај начин објашњава њихово илегално поступање, док се ситуациони фактори попут корпоративне подкултуре занемарују. Наведено је посебно случај код субјективног односа, тј. умишљаја који се углавном везује за појединце. Студије које су спроведене како би се утврдило на који начин људи реагују на криминалитет компанија показују да је осуда већа ако исто дело учини појединац него компанија.⁴³⁰

⁴²⁷ M. B. Blankenship, *Understanding Corporate Criminality, Challenges and Issues*, in: M. B. Blankenship (ed.), *Understanding Corporate Criminality*, New York, 1993, p. xi-xxiii.

⁴²⁸ W. S. Laufer, *Where is the Moral Indignation Over Corporate Crime*, in: D. Brodowski et al. (eds.), *Regulating Corporate Criminal Liability*, Cham, 2014, p. 19-31.

⁴²⁹ M. B. Blankenship, *op.cit.*, p. xi-xxiii.

⁴³⁰ A. Mentovich, M. Cerf, *A Psychological Perspective on Punishing Corporate Entities*, in: D. Brodowski et al. (eds.), *Regulating Corporate Criminal Liability*, Cham, 2014, p. 33-44.

4.1.2. Медијско извештавање о криминалитету компанија

На перцепцију криминалитета компанија код грађана значајну улогу имају медији. Познато је најпре да медији знатно више пажње посвећују одређеним врстама кривичних дела, пре свега насилних, и да између медијског извештавања и стварно заступљеног криминалитета у једном друштву постоји дискрепанца.⁴³¹ Када је у питању криминалитет белог оковратника/компанија извештавање медија је концентрисано у „квалитетним“ новинским листовима и врло је често ограничено на специјализована издања у области финансијског пословања у којима, осим ако се не ради о сензационалним причама са познатим учиниоцима, се ови типови криминалитета не представљају као „прави“ криминалитет.⁴³²

За разлику од конвенционалних преступника који се у медијима представљају као терет друштва, то није случај са компанијама које крше закон. Кривична дела компанија посматрају се као кршење техничких правила, као одступања од уобичајених активности, а не као права кривична дела. Када и извештавају о криминалитету компанија медији не употребљавају термине попут „злочина“ и „криминалитета“. Случајеви криминалитета компанија у којима долази до смрти или угрожавања здравља људи често се од стране компанија као и медија означавају као несрећни случајеви односно инциденти. Таква терминологија има значајне последице. Најпре, ако се догађај уместо као кривично дело означи на наведени начин, сигурно је да ће утицати и на надлежне органе који треба да испитају шта се заправо десило. Такође, оваква терминологија утиче да се на криминалитет компанија посматра као на случајеве у којима је искључено умишљајно поступање. Чак се поставља и питање да ли су одговорна лица у компанијама уопште била свесна поступака који су произвели последице по живот и здравље људи. Термин „инцидент“ указује да се ради о изолованом догађају, који се посматра извучено из контекста као догађај који је се није могао предвидети и спречити, док управо анализе ових несрећних случајева показују да је њихово предвиђање и спречавање било могуће. Дакле, индивидуализација је процес представљања инцидента као ретког и јединственог

⁴³¹ R. Reiner, *Media-Made Criminality: The Representation of Crime in the Mass Media*, in: M. Maguire, R. Morgan, R. Reiner (eds.), *The Oxford Handbook of Criminology*, Oxford, 2007, pp. 303-337.

⁴³² *Ibid.*

случаја, док процес нормализације подразумева да у привредном пословању које је повезано са ризиком мора повремено да се деси и такав случај, односно то је нормално.⁴³³

Потврду оваквих ставова можемо видети на примерима спроведених анализа садржаја. У једној студији која је анализирала договарање цена и политичку корупцију у САД ниједан од ова два случаја није претерано окупирао пажњу медија, а они који су се њима бавили углавном су извештавали о илегалном поступању појединаца, а не компанија. Друга студија је обухватила случај Фордовог модела аутомобила „Пинто“ који је због дефекта довео до смрти више људи. Истраживачи ове студије су показали како се извештавање медија протоком времена мења, односно има динамичан карактер. На почетку је пажња медија била усмерена ка потенцирању механичког дефекта, да би касније акценат био на одговорности појединаца и детаљном описивању последица. Аутори који су проучавали случај компаније *Union Carbide*, која је у Индији довела до тешких последица по живот и здравље људи, указују да су медији овај случај представљали као несрећан.⁴³⁴

Са друге стране, једна спроведена анализа садржаја показује да су медији ипак заинтересовани за случајеве криминалитета компанија. У студији је анализирано извештавање медија о криминалитету компанија у периоду од 1974-1984. године, при чему је за сваку годину било узето 13 недеља за анализу и то за 25% медија. Резултати показују следеће: највише се извештавало о криминалитету везаном за производњу (34%), финансијском криминалитету (30%), загађењу животне средине (14%), у вези са радом (12%), административном (9%) и везаном за заштиту конкуренције (9%). Што се тиче фаза кривичног поступка, медијско извештавање се у 42,5% случајева односило на почетне фазе поступка, 18% на ток поступка (хапшење, истрага, споразум о признању кривице, подизање оптужнице) и око 38,7% на фазу суђења и доношење одлуке. Дакле, медији ипак посвећују пажњу криминалитету компанија имајући у виду да је 40% узорка имало у

⁴³³ S. Tombs, D. Whyte (2007), *op.cit.*, p. 68-72.

⁴³⁴ J. P. Wright, F. T. Cullen, M. B. Blankenship, The Social Construction of Corporate Violence: Media Coverage of the Imperial Food Products Fire, *Crime and Delinquency*, n. 41, 1995, p. 20-36.

анализираном периоду бар једно извештавање о њему и што је занимљиво пажња се посвећује и финалним фазама поступка, а не само тренутку откривања дела.⁴³⁵

4.1.3. Други облици неформалног реаговања на криминалитет компанија

Улогу у превенцији и откривању криминалитета компанија имају и различити друштвени покрети. Иако се наводи да је покрет за заштиту потрошача започет током 60-их година прошлог века⁴³⁶, и неколико деценија пре тога било је оваквих активности. Тако Фридрихс указује на примере појединаца који су крајем XIX и почетком XX века објавили публикације у којима су разоткривали преварно поступање као и лажно рекламирање.⁴³⁷ Врло значајна улога у покретима за заштиту потрошача приписује се правнику Надеру (*Nader*) који је 1965. године објавио књигу *Unsafe at Any Speed* (Небезбедни при било којој брзини) у којој је критиковао компанију *General Motors* и изнео податак Министарства трговине да ће у наредној деценији у САД у аутомобилским несрећама погинути око 50.000 људи због дефектних делова. Његово истраживање било је усмерено на откривање модела аутомобила који су нарочито доприносили великом броју смртних исхода, а осим тога је указао да компаније примат дају профиту чак и када су њихови директори и менаџери упућени у ризике којима излажу купце.⁴³⁸ Брајтвејт даје пример организације *Interpol Consumer* која постоји већ 30 година и чији је један од циљева да саставља листе производа чији је промет забрањен у једној држави, а потом да провери да ли се извозе у друге земље.⁴³⁹

Зачеци покрета за заштиту животне средине могу се такође пронаћи још у XIX веку, али је до њихове експанзије дошло нарочито током 60-их и 70-их година прошлог века, а данас ове организације имају значајну улогу у подизању свести грађана о еколошким деликтима компанија као и мобилисању

⁴³⁵ D. M. Randall, The Portrayal of Corporate Crime in Network Television Newscasts, *Journalism and Mass Communication Quarterly*, n. 64, 1987, p. 150-153.

⁴³⁶ M. Clinard, P. Yeager (2010), *op.cit.*, p. 14.

⁴³⁷ D. O. Friedrichs, *op.cit.*, p. 29.

⁴³⁸ F. T. Cullen et al, *Corporate Crime under Attack*, Cincinnati, 2006, p. 10-102; L. M. Salinger (ed.), *op.cit.*, p. 353.

⁴³⁹ G. Dukes, J. Braithwaite, J. P. Moloney, *Pharmaceuticals, Corporate Crime and Public Health*, Cheltenham, 2014, p. 353.

активности против њих.⁴⁴⁰ Једна од ових организација је и *Greenpeace*⁴⁴¹ која је основана 1971. године и која користи методе као што је присуство сведока у обављању активности које би иначе остале непознате, алармирање јавности путем медија као и пасивни отпор. Ова невладина организација има своје огранке у преко 40 земаља широм света и скоро три милиона чланова. Активности којима се супротставља су разноврсне и укључују интернационални транспорт нуклеарног и другог отпада, производња генетски модификоване хране, развој нових система наоружања, уништавање животне средине, лов и риболов одређених животињских врста, испитивање потенцијално опасних хемијских поступака итд. Један од највећих успеха ове организације је и Базелска конвенција о кретању прекограничног отпада.⁴⁴²

Раднички синдикати такође имају улогу у откривању и спречавању криминалитета компанија. Постојање добро организованих синдиката по неким проценама смањује број повреда на раду за неких 50%.⁴⁴³ Значај синдиката огледа се и у чињеници да су преко ове врсте организовања радници успели да у преговорима са послодавцем добију веће зараде, краће радно време као и заштиту на раду, а поред тога синдикати су имали улогу и у откривању случајева непоштовања прописа од стране послодаваца као и у креирању закона који се односе на криминалитет компанија.⁴⁴⁴ Но, интересантно је да су многи синдикати изгубили своју репутацију због повезаности са организованим криминалним групама⁴⁴⁵, док је о случајевима корумпирања од стране компанија било речи у делу текста о овом облику криминалног поступања.

У литератури има мишљења да би давање већих овлашћења и могућности невладиним организација, удружењима грађана као и медијима било ефектнија превентивна мера криминалитета компанија у поређењу са правним механизмима. Предност ових облика неформалне социјалне контроле је боља могућност остваривања утицаја на компаније како би сачувале своју репутацију, одржале инвестиције, потребне лиценце, осигурле повољне зајмове или привукле добро

⁴⁴⁰ D. O. Friedrichs, *op.cit*, p. 29.

⁴⁴¹ <http://www.greenpeace.org/international/en/> (17. 02. 2017.)

⁴⁴² L. M. Salinger (ed.), *op.cit*, p. 381-382.

⁴⁴³ ⁴⁴³ S. Tombs, D. Whyte (2007), *op. cit*, p. 50.

⁴⁴⁴ D. O. Friedrichs, *op.cit*, p. 30.

⁴⁴⁵ L. M. Salinger (ed.), *op.cit*, p. 831; Đ. Ignjatović, M. Škulić, *op. cit*, p. 54-55.

обучене и образоване раднике. Ове организације такође нису ограничене националним границама што им омогућава већи простор за деловање. Са друге стране, да би постигли циљеве ови субјекти морају знати да препознају потенцијалне опасности, да поседују потребне информације, као и да буду оспособљени да решавају компликоване еколошке и правне проблеме.⁴⁴⁶

Још један начин откривања криминалитета у компанијама је преко активности узбуњивача. Под узбуњивањем се подразумева откривање информација од стране запослених о незаконитом поступању послодавца којим би се могао угрозити јавни интерес.⁴⁴⁷ Систем узбуњивача допринео је откривању многих случајева непоштовања прописа о безбедности и здравља на раду, а у откривању великих финансијских корпоративних скандала (компаније *Enron* и *WorldCom*) значајну улогу имали су управо узбуњивачи.⁴⁴⁸ Запосленима није лако да се одлуче на овакав корак имајући у виду да су са једне стране лојални послодавцу, верују у његову пословну и етичку праксу, могу бити несигурни да ли су извршили добру процену, уплашени за своје радно место па и за своју безбедност, док су са друге стране руковођени вишим интересима и заштитом друштва, запослених или потрошача. Практика показује да су многи узбуњивачи као последицу откривања илегалне праксе послодавца претрпели премештај на слабије плаћено радно место, успоравање напредовања, отказ, психичке проблеме, напад на личну безбедност па чак и самоубиство и убиство.⁴⁴⁹ Због тога се на правном плану чине напори преко међународних конвенција до националних прописа да се овој категорији лица пружи правна заштита од својеврсне одмазде послодавца.⁴⁵⁰ Резултати студије о виктимизацији компанија показују да је систем узбуњивача имао важну улогу у откривању корупције, док то није случај са прањем новца или трговином поверљивим информацијама.⁴⁵¹

⁴⁴⁶ K. van Wingerde, The Limits of Environmental Regulation in a Globalized Economy, Lessons from the Probo Koala Case, in: J. Van Erp, W. Huisman, G. V. Walle (ed.), *The Routledge Handbook of White-Collar and Corporate Crime in Europe*, New York, 2015, p. 260-275.

⁴⁴⁷ Lj. Kovačević, Cilj i smisao radnopravne zaštite uzbunjivača, u: Đ. Ignjatović (ur.), *Kaznena reakcija u Srbiji*, Beograd, 2011, p. 221-237.

⁴⁴⁸ L. M. Salinger (ed.), *op.cit.*, p. 860-861. Узбуњивач је допринео и откривању афере *Watergate* за шта се сазнало 2005. године када је W. M. Felt открио да је он дао информације новинарима. Види: D. O. Friedrichs, *op.cit.*, p. 22.

⁴⁴⁹ R. J. Berger, *op.cit.*, p. 206-208; D. O. Friedrichs, *op.cit.*, p. 22.

⁴⁵⁰ Lj. Kovačević, *op.cit.*, p. 229-236.

⁴⁵¹ K. D. Bussmann, M. M. Werle, *op.cit.*, p. 1135.

4.2. Систем формалне социјалне контроле

4.2.1. Кривично право и криминалитет компанија

Примена кривичног права на криминалитет компанија подразумева анализу неколико питања. Најпре, када се ради о појму криминалитета компанија, са кривичноправног аспекта он се може одредити узимањем у обзир норми посебног дела кривичног права као и прописима који регулишу одговорност правних лица за кривична дела.

У догматици кривичног права постоји појам „привредно кривично право“⁴⁵² који претежно одговара криминолошком појму економског криминалитета белог оковратника/компанија, док се по неким мишљењима привредно кривично право може посматрати и у ширем контексту тако да обухвати и она кривична дела која се у криминологији означавају као криминалитет белог оковратника/компанија који за последицу има угрожавање живота и здравља људи као и животне средине.⁴⁵³ У литератури се доста пажње посвећује специфичностима привредног кривичног права о чему ће више бити речи у наставку текста. Како се са друге стране криминалитет компанија односи на одговорност правних лица за кривична дела учињена у њиховом интересу, у овом делу рада биће анализирани предности и недостаци оваквог начина реаговања законодавца на криминалитет компанија.

4.2.1.1. Примена општих постулата и института кривичног права

а) Кривична дела чија се последица састоји у апстрактној опасности

Кривична дела чија се последица састоји у апстрактној опасности нису ретка у кривичним законодавствима. Док конкретна опасност подразумева

⁴⁵² Сагласност у погледу одређења појма привредног кривичног права није до сада постигнута у литератури и зависи од угла посматрања, односно да ли се ради о криминолошком, криминалистичком или кривичноправном одређењу. Полазећи од последњег поменутог аспекта, привредно кривично право се одређује на основу заједничког заштитног објекта, а то је привредни систем. Више о томе у: N. Lukić (2014), *op.cit.*, p. 268-284.

⁴⁵³ K. Tiedemann, *Wirtschaftsstrafrecht, Besonderer Teil*, Köln, 2006, p.13-18; H. Otto, *Konzeption und Grundsätze des Wirtschaftsstrafrechts (einschließlich Verbraucherschutz)*, Dogmatischer Teil I, *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft*, n. 2, 1984, p. 351-354.

угрожавање заштитног објекта (у виду могуће повреде) у тачно одређеној ситуацији, кривична дела са апстрактном опасношћу третирају се као *угрожавајуће* радње.⁴⁵⁴ Разлози којима се оправдава увођење оваквих бића кривичних дела у законодавство виде се у потреби заштите колективних интереса, односно заштитних објеката, што је случај код већине кривичних дела која чине криминалитет компанија (привредни систем, здравље људи, животна средина, општа сигурност људи). Стога овако конструисана кривична дела представљају одговарајући начин заштите колективних интереса.⁴⁵⁵

И у литератури англосаксонског права има мишљења да је за реаговање на криминалитет компанија оправдано коришћења инкриминација за чије постојање се не захтева утврђивање наступеле последице. За разлику од регулаторних кривичних дела (кривична дела стриктне одговорности⁴⁵⁶) за чије постојање није потребно утврђивање субјективног елемента, кривична дела угрожавања подразумевају постојање и овог услова, али се са друге стране разликују од конвенционалних кривичних дела по питању последице, тј. њеног изостанка. Имајући у виду да кривична дела учињена у интересу компанија могу имати несагледиве последице, оправдано је реаговати кривичним правом пре него што до њих дође.⁴⁵⁷

Са друге стране у литератури се наводе и недостаци овако формулисаних бића кривичних дела. Сматра се да се овим кривичним делима инкриминише „предзаштитна“ зона⁴⁵⁸, односно да се њима заштита пружа „поверењу“ и „сигурности“ грађана и да врло често она представљају санкционисање понашања које одступа од стандарда због чега су карактеристичнија за споредно кривично законодавство.⁴⁵⁹ Често прибегавање законодавца овој техници могло би довести до хипертрофије кривичног права због чега би кривична дела са апстрактном опасношћу ипак требало да буду изузетак. Посебно треба водити рачуна да су

⁴⁵⁴ H. J. Hirsch, *Systematik und Grenze der Gefährdelikte*, in: U. Sieber et al. (ed.), *Strafrecht und Wirtschaftsstrafrecht, Festschrift für Klaus Tiedemann zum 70. Geburtstag*, Köln, 2008, p. 145-164.

⁴⁵⁵ K. Tiedemann, *Wirtschaftsstrafrecht, Einführung und Allgemeiner Teil mit wichtigen Rechtstexten*, Köln, 2004, p. 29-30.

⁴⁵⁶ T. J. Gardner, T. M. Anderson, *Criminal Law*, Belmont, 2009, p.32.

⁴⁵⁷ J. Gobert, M. Punch, *Rethinking Corporate Crime*, Midsomer Norton, 2003, p. 129-136.

⁴⁵⁸ H. Otto, *op.cit.*, p. 363.

⁴⁵⁹ M. Mansdörfer, *Zur Theorie des Wirtschaftsstrafrecht, Zugleich eine Untersuchung zu funktionalen Steuerungs- und Verantwortlichkeitsstrukturen bei ökonomischem Handeln*, Heidelberg, 2011, p. 83.

прекршајним и управним правом одређена понашања такође регулисана и да се кривичноправне норме морају од њих разликовати.⁴⁶⁰ Код кривичних дела чија се последица састоји у апстрактној опасности разматра се и адекватност кажњавања нехатних облика као и покушаја ових кривичних дела у ком случају се ради о још удаљенијем угрожавању (недовршено кривично дело које се већ налази у „предзаштитној“ зони).⁴⁶¹

б) Фрагментарност и супсидијарност кривичног права

За кривично право се наводи да има фрагментарни карактер, односно да се њиме штите само одређена правна добра и само у случају одређених напада на њих.⁴⁶² Ова заштита је најпотпунија када је у питању људски живот, док је на пример ограничена код имовине као правног добра које се не штити у случају нехатних облика угрожавања/повреда.⁴⁶³ По неким мишљењима фрагментарност кривичног права није доследно спроведена код кривичних дела у области привредног пословања (као и код кривичних дела против животне средине⁴⁶⁴), што се делимично може објаснити и законодавном техником која често подразумева паушалне забране одређених понашања уместо прецизно формулисаних радњи извршења кривичних дела.⁴⁶⁵ То са друге стране не значи да се правна добра која се штите овим кривичним делима могу по свом значају изједначити са добрима попут живота и телесног интегритета.⁴⁶⁶ Фрагментарност кривичног права повезана је са питањем одређења правних добара која се штите. Код неких кривичних дела из наведених области не постоје јединствена гледишта у погледу одређења заштитних објеката који се угрожавају/повређују.⁴⁶⁷

⁴⁶⁰ H. J. Hirsch, *op.cit.*, p. 156.

⁴⁶¹ M. Mansdörfer, *op.cit.*, p. 85-87.

⁴⁶² C. Roxin, *Strafrecht, Allgemeiner Teil, Band I*, München, 2006, p. 45. Фрагментарност се одређује и као заштита правних добара од оних облика напада које законодавац тертира као посебно друштвено штетне – вид. U. Kindhäuser, *Strafrecht, Allgemeiner Teil*, Baden-Baden, 2013, p. 36.

⁴⁶³ K. Kühl, *Fragmentarisches und subsidiäres Strafrecht*, in: U. Sieber et al. (ed.), *Strafrecht und Wirtschaftsstrafrecht, Festschrift für Klaus Tiedemann zum 70. Geburtstag*, Köln, 2008, p. 29-46.

⁴⁶⁴ H. H. Jescheck, T. Weigend, *Lehrbuch des Strafrechts, Allgemeiner Teil*, Berlin, 1996, p. 53.

⁴⁶⁵ K. Tiedemann (2004), p. 32-33.

⁴⁶⁶ K. Kühl, *op.cit.*, p. 37.

⁴⁶⁷ Тако на пример код кривичног дела прања новца има мишљења да је заштитни објекат право конкуренције, затим добро које је повређено вршењем предикатног кривичног дела, функционисање кривичног правосуђа и напослетку имовинска права. Више о томе у: Н. Лукић, *Сузбијање организованог криминалитета - компаративни приступ*, Београд, 2014, стр. 126-127. Слично наведеном, када је у питању кривично трговине инсајдерским (привилегованим)

Када је супсидијарност у питању, сматра се да кривично право заправо и не представља најрепресивније средство у сузбијању привредног криминалитета, односно „прописивање одређених кривичних дела у овој области појављује се као блаже у поређењу са успостављањем свеобухватне контролне мреже управноправних механизма“.⁴⁶⁸ Иако је оваква тврдња сигурно дискутабилна, не може се негирати да одређене ограничавајуће мере по својој тежини могу превазићи репресивност кривичне санкције.⁴⁶⁹ Сматра се да у следеће три ситуације супсидијарни принцип треба да нађе своју примену у односу на привредно кривично право: 1. уколико се повреда заштићених добара може осигурати предузимањем других мера, а да се при томе не ограничавају индивидуалне слободе нема потребе за применом кривичног права; но, ако се изузму друге области одговорности, не постоји много мера чија би примена могла доћи у обзир; 2. ако је појединац у ситуацији да једноставно и врло вероватно може избећи ризик који настаје понашањем другог, такође нема потребе за применом кривичног права (као пример се наводи претерано рекламирање производа); 3. ако ничији интереси нису угрожени, нема оправдања за примену кривичног права.⁴⁷⁰

в) Бланкетни карактер кривичних дела

За кривична дела у области привреде једна од карактеристика је заступљеност бланкетних норми, а по неким ауторима овај приступ у обликовању привредних кривичних дела чак не може бити окарактерисан као учестао, већ типичан.⁴⁷¹ Ради се о кривичним делима која имају упућујући карактер и за чију је примену неопходно узети у обзир друге правне норме, које могу бити садржане у законима, али и у подзаконским актима. Бланкетно кривично дело постоји када је раздвојеност бића и санкције таква да се подразумева да санкција мора бити на

информацијама постоје мишљења да се овим кривичним делом штити функционисање организованих тржишта капитала, затим поверење учесника на тржишту, репутација привредног субјекта на који се односи привилегована информација и напослетку фидуцијарне дужности према истом привредном субјекту. Види: N. Lukić, Korišćenje, otkrivanje i preporučivanje insajderskih informacija, u: Đ. Ignjatović (ur.), *Kaznena reakcija u Srbiji*, 6. deo, p. 272-288.

⁴⁶⁸ K. Tiedemann (2004), *op.cit.*, p. 32.

⁴⁶⁹ K. Kühn, *op.cit.*, p. 42.

⁴⁷⁰ M. Mansdörfer, *op.cit.*, p. 92-94.

⁴⁷¹ K. Tiedemann (2004), *op.cit.*, p. 55.

другом месту и у другом тренутку употпуњена бићем.⁴⁷² У теорији се прави разлика између спољашњег упућивања⁴⁷³ (за које се наводи да представља праву бланкетну норму) које подразумева да је за испуњавање кривичноправне норме задужена друга правна инстанца. Унутрашње упућивање, супротно наведеном, подразумева примену истог закона за комплетирање норме, што заправо представља посебну технику законског регулисања тако да се у једном делу закона прописују забране и дужности, а у другом делу санкције за њихово кршење.

г) Стварна и правна заблуда

Код бланкетних кривичних дела стварна заблуда ће постојати уколико учинилац нема представу или има погрешну представу о чињеничним околностима норме на коју кривични законодавац упућује.⁴⁷⁴ Тако ће на пример лице бити у стварној заблуди ако не зна да му је одобрење за производњу одређене робе временски истекло (чл. 242 КЗ). Ако у истом случају уопште не зна да је за производњу или прераду одређене робе потребно одобрење надлежног органа лице ће бити у правној заблуди. У погледу правне заблуде у литератури се истиче да је теорија кривице⁴⁷⁵ неадекватна и неповољна по учиниоце кривичних дела која су садржана у споредном кривичном законодавству, а међу којима су и привредна кривична дела.⁴⁷⁶ Због очекивања да лица која се баве привредним активностима буду упозната са правним прописима који се примењују у пословању, примена теорије кривице оставља мало простора за искључење кривичне одговорности. Због тога су неки аутори предложили примену теорије умишљаја код бланкетних кривичних дела, а посебно када норма упућује на појединачни правни акт.⁴⁷⁷ Заступници ове теорије сматрају да умишљај обухвата не само свест о појединим обележјима бића кривичног дела, већ и свест о противправности. Одатле произлази да мора бити у питању актуелна свест што

⁴⁷² C. Roxin, *op.cit.*, p. 492.

⁴⁷³ H. W. Laufhütte, R. Rissing-van Saan, K. Tiedemann, *Strafgesetzbuch, Leipziger Kommentar, Erster Band, §§1 bis 31*, Berlin, 2006, p. 127.

⁴⁷⁴ C. Roxin, *op.cit.*, p. 492.

⁴⁷⁵ О овој теорији види у: Н. Делић, *Нова решења опитних института у КЗС*, Београд, 2009, стр. 66.

⁴⁷⁶ K. Tiedemann (2004), *op.cit.*, p. 110-113; U. Weber, Grundsätze des Wirtschaftsstrafrecht II, *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft*, n. 2, 1984, p. 376-416.

⁴⁷⁷ U. Weber, *op.cit.*, p. 392-393.

ову теорију везује за психологизам, јер се свест о противправности третира искључиво као чист психички процес без нормативних елемената. На тај начин се занемарује дужност сваког члана друштва, да према својим могућностима, испита исправност својих поступака.⁴⁷⁸ Недостатак теорије умишљаја је управо у томе што се не може захтевати у свим случајевима постојање актуелне свести, јер би то значило да грађани морају знати све правне прописе. Како то није могуће, умишљај би врло често могао бити искључен, а сва бланкетна кривична дела фактички се не би ни примењивала. Чини се да би решење могло видети на плану другачијег формулисања бића појединих кривичних дела из чијег описа није јасно на које се правне прописе упућује.⁴⁷⁹

д) Проблеми на плану каузалитета

У области привредног пословања утврђивање каузалне везе је нарочито проблематично у случајевима колегијалног одлучивања, а оно је карактеристично за пословање привредних друштава. Ако је колегијални орган привредног друштва (на пример скупштина акционара) изгласао одлуку о стављању у промет штетног производа и ако је у конкретном случају остварен законски опис неког конкретног кривичног дела (као пример се може узети чл. 256. КЗ), поставља се питање доприноса сваког лица које је гласањем утицало на доношење такве одлуке. У случају да је сваки глас био одлучујући и да се може применити *conditio sine qua non* формула, једноставно ће се утврдити да је сваки глас био каузалан, односно да без сваког појединачног гласа одлука не би била изгласана. Но, ако се ради о случају да је одлука донета већим бројем гласова него што је било потребно, формула *conditio sine qua non* се не може применити, јер би до исхода односно до усвајања одлуке дошло и без конкретног гласа сваког појединачног акционара. У том случају већинску одлуку обезбедили би други акционари те би се применом принципа *in dubio pro reo* свака каузална веза појединог позитивног гласа и штетног исхода морала негирати.⁴⁸⁰ У литератури постоје различити

⁴⁷⁸ Н. Делић, *оп.цит*, стр. 65-66.

⁴⁷⁹ Види: N. Lukić (2014), *оп.цит*, р. 279-281.

⁴⁸⁰ Види: И. Вуковић, Колегијално одлучивање и кривична одговорност, *Право и привреда*, бр.7-9, 2011, стр. 302-317. Први случај решава се применом кумулативне каузалности, а други најчешће применом алтернативног каузалитета. Види: U. Kindhäuser, *оп.цит*, р. 86.

предлози како да се премости овај проблем на плану каузалитета⁴⁸¹, али најчешће се предлаже примена института нехатног саизвршилаштва. Нехатно саизвршилаштво постоји као законска могућност и у српском кривичном праву, али само у случају да саизвршилац предузима радњу извршења, а не какву другу радњу којом се битно доприноси извршењу кривичног дела у ком случају мора постојати умишљај као и заједничка одлука да се кривично дело изврши (чл. 33 КЗ). Међутим, и у случају нехатног саизвршилаштва мора постојати свест о заједничком деловању, а питање је да ли се може говорити о постојању овог услова код гласања у колегијалним органима.⁴⁸² Сходно томе, да би се лица која су гласала у колегијалном органу могла третирали као саизвршиоци потребно је да постоји заједнички план о делу на основу кога се обухватају потенцијални доприноси осталих учесника и заједнички циљ – извршење кривичног дела. У том случају мора постајати умишљај. Како би се наведени проблем премостио, у литератури има мишљења да се услов да мора постојати заједничка одлука саизвршилаца не мора захтевати код колегијалног одлучивања на темељу чињенице да сви саизвршиоци припадају односно да су чланови истог привредног друштва.⁴⁸³

4.2.1.2. Оправданост увођења одговорности правних лица за кривична дела

У литератури се у погледу оправданости одговорности правних лица за кривична дела наводе различити аргументи. Без намере да детаљно анализирамо ову проблематику, у раду ће у основним цртама бити представљени најважнији разлози за и против увођења ове врсте одговорности правних лица.

⁴⁸¹ Тако на пример Пупе (*Puppe*) предлаже учење о минималном услову. Према том схватању ако постоји више услова који заједно делују и чине узрок, онда је сваки од тих услова каузалан без обзира са којом већином гласова у конкретном случају је донета спорна одлука. Ако је на пример за доношење одлуке неопходно постојање три позитивна гласа, сваки појединачни глас у збиру са било којом другом два позитивна гласа је довољан услов за доношење одлуке. Како је гласало четврто лице није релеватно, јер и четврти позитивни глас јесте довољан, али не и минималан услов неопходан за доношење одлуке. Више о томе у: I. Puppe, *Strafrecht, Allgemeiner Teil*, Baden-Baden, 2011, p. 32.

⁴⁸² И. Вуковић (2011), *op.cit.*, p. 302-317.

⁴⁸³ К. Tiedemann (2004), *op.cit.*, p. 90.

Најпре, питање да ли правно лице може бити учинилац кривичног дела, односно да ли може предузети радњу чињења или пропуштања чини се да више није спорно⁴⁸⁴, јер без обзира који концепт одговорности је прихваћен правно лице не може другачије поступати него преко радњи физичких лица.⁴⁸⁵

У упоредном законодавству могуће је направити класификацију између три различита модела одговорности правних лица за кривична дела:

1. Урачунавање кривичне одговорности правном лицу у случају да било који запослени у компанији учини кривично дело (стриктна викаријска одговорност) без обзира да ли су предузете потребне мере да се такво понашање спречи, док модел квалификоване викаријске одговорности уважава предузимање поменутих мера;⁴⁸⁶
2. Идентификовање правног лица са извршним органима и менаџерима и урачунавање кривичне одговорности у случају њихових радњи чињења или пропуштања (модел идентификације),⁴⁸⁷
3. Способност правног лица да самостално одговара за своје поступке или кроз агрегатни модел који подразумева збрајање појединачних воља

⁴⁸⁴ О спору поводом овог питања види: М. Ђорђевић, *Кривична одговорност правних лица*, Београд, 1968, стр. 28-29.

⁴⁸⁵ J. Gobert, M. Punch, *op.cit.*, p. 57.

⁴⁸⁶ Овај модел карактеристичан је за земље англосаксонске правне традиције. Америчко федерално законодавство прихвата модел стриктне викаријске одговорности. Но, са доношењем *Model Penal Code* ситуација се променила. Наиме, овим законом је предвиђено да ће компанија бити одговорна само уколико је недозвољено понашање наређено, захтевано, дозвољено или толерисано од директора или менаџера који су поступали у оквиру својих овлашћења и за рачун тог правног лица. Дакле, ако је исказана потребна пажња како би се спречило кршење правне норме, компанија неће бити одговорна. Иако је велики број савезних држава прихватио овакво законско решење и тиме одступио од федералног модела стриктне викаријске одговорности, у пракси судова је чешће примењиван овај модел одговорности.⁴⁸⁶ Слична је ситуација и у Енглеској и Велсу. Са једне стране постоје кривична дела стриктне одговорности код којих се као физичко лице може појавити и руководиоца и запослени и треће лице, док се код кривичних дела која захтевају и субјективни елемент тражи да физичко лице буде оно које представља свест и вољу компаније. Види: A. S. Valenzano, 'Triggering Persons' in 'Ex Crimine' Liability of Legal Entities, in: D. Brodowski, M. Espinoza de los Monteros de la Parra, K. Tiedemann, J. Vogel (ed.), *Regulating Corporate Criminal Liability*, Cham, 2014, p. 95-108.

⁴⁸⁷ Тако се на пример у немачком Закону о прекршајима наводи да је за одговорност правног лица потребно да заступник учини кривично дело или прекршај. У чл. 30, ст.1 је таксативно одређено ко се сматра заступником. У питању су управни орган или његов члан код правних лица као и код удружења које нема својство правног лица; члан друштва лица који је овлашћен да буде заступник; прокуриста, пуномоћник генералне или посебне пуномоћи; друга лица задужена за управљање правним лицем, удружењем или компанијом укључујући и оне који обављају надзорне послове над управним органима. Види: M. Böse, *Corporate Criminal Liability in Germany*, in: M. Pieth, R. Ivory (eds.), *Corporate Criminal Liability, Emergence, Convergence and Risk*, Dordrecht, 2011, p. 227-254.

физичких лица или кроз холистички модел који се заснива на тврдњи да компанија има своју неодговарајућу подкултуру односно организациони систем.⁴⁸⁸

Прихватање ужег приступа (теорија идентификације) у пракси може довести до тога да компанија ретко буде кривично одговорна, јер ће најчешће по налозима лица на вишим позицијама поступати остали запослени. Са друге стране, прихватање ширег приступа повлачи за собом диспропорционалну одговорност компанија које могу бити осуђене у кривичном поступку за понашање запослених који су поступали супротно прихваћеним правилима и датим упутствима.⁴⁸⁹

Друго питање односи се на субјективни елемент кривичног дела. Наиме, како је за кривичну одговорност потребна кривица, поставља се питање да ли је правно лице способно да има психички однос према кривичном делу због кога му се може упутити социјално-етички прекор. У теорији се овај проблем решава на неколико начина. Најпре, воља правног лица се испољава преко воље физичких лица у оквиру правног лица. Према моделу агрегације ради се о збиру свих појединачних воља физичких лица које онда представљају колективну вољу правног лица. Други начин решавања је преко одговорности правних лица за кривична дела код којих се не утврђује постојање субјективног елемента (решење нашег правног система у погледу одговорности правних лица за привредне

⁴⁸⁸ Пример трећег приступа заступљен је у аустралијском законодавству. Према решењу Кривичног законика предвиђа се да се понашање физичког лица којим се крши пропис може приписати правном лицу уколико је поступано у оквиру формалних или фактичких поверених овлашћења. Субјективни елемент кривичног дела утврђује се на основу чињенице да је корпоративни орган изричито или прећутно овластио или дозволио такво понашање. Наведено се установљава на један од четири начина: 1) борд директора је уз постојање једног од три субјективна елемента изричито или прећутно овластио или дозволио такво понашање; 2) лице које обавља послове управљања (запослени или заступници који имају овлашћења која представљају корпоративну политику тог правног лица) је уз постојање једног од три субјективна елемента изричито или прећутно овластило или дозволило такво понашање, с тим да корпоративни орган може доказивати да је исказао дужну пажњу да до таквог понашања не дође; 3) постојање корпоративне подкултуре која усмерава, охрабрује, толерише недозвољено понашање; 4) корпоративни орган је пропустио креирање подкултуре која захтева поступање у сагласности са правом. У примени последње две одредбе које се односе на корпоративну подкултуру закон такође захтева да суд утврди да ли је лице које обавља послове управљања дало овлашћење за извршење кривичног дела или је било који други запослени који је учинио кривично дело разумно очекивао да ће добити одобрење за такво понашање. Види: M. Pieth and R. Ivory, *Emergence and Convergence: Corporate Criminal Liability Principles in Overview*, in: M. Pieth, R. Ivory (eds.), *Corporate Criminal Liability, Emergence, Convergence and Risk*, Dordrecht, 2011, p. 21-26.

⁴⁸⁹ *Ibid.*

преступе, односно у земљама англосаксонске правне традиције деликти стриктне одговорности). Напоследку, викаријска одговорност и теорија идентификације овај проблем решавају тако што се воља правног лица изједначава са вољом физичког лица које у интересу правног лица чини кривично дело.⁴⁹⁰

Чини се да је најједноставније одредити се за решење по коме није потребно утврђивати субјективни елемент кривичног дела. Ипак, ако законодавац прихвати да правно лице може одговарати за кривично дело потребно је на другачији начин регулисати ову врсту одговорности, а посебно у правном систему који познаје и одговорност правних лица за привредне преступе. Ако се пође од претпоставке да су кривична дела тежа врста казних дела у поређењу са привредним преступима и прекршајима (видети у делу раду који обрађује ова казнена дела), оправдано је и да услови за кривичну одговорност буду строже постављени. Са друге стране, изједначавање воље правног лица са вољом физичког лица и прихватање модела изведене субјективне одговорности има такође својих ограничења. Наиме, увек се отвара питање да ли је оправдано заснивати одговорност правног лица за кривично дело на кривици било ког физичког лица у том правном лицу (викаријска одговорност) или на кривици оних који представљају вољу правног лица јер се налазе на највишим позицијама (теорија идентификације) у случајевима када је правно лице предузело све потребне мере да до извршења кривичног дела не дође.⁴⁹¹ Осим тога, кривица представља основ (постојање сва три елемента кривице) и меру (мера прекора)

⁴⁹⁰ J. Gobert, M. Punch, *op.cit.*, p. 57-58.

⁴⁹¹ У том смислу вредно је поменути Тидеманов предлог за регулисање одговорности правних лица за кривична дела. Он се залаже за утврђивање одговорности на основу процене да ли је компанија усвојила одговарајући програм поступања и етички кодекс и може се ослободити одговорности само ако докаже да су предузете све потребне мере да се спречи извршење дела, при чему се полази од претпоставке да то није случај уколико је дело учинило лице на вишим положајима у оквиру компаније. Дакле, поред кривичне одговорности физичких лица, одговорности лица за противправна дела код којих не постоји кривица, трећи стуб је одговорност правних лица за кривична дела која је у основи викаријска одговорност, али постоје два изузетка – у случају непостојања свести о противправности и у случају нехата – мора се уврдити аутономно са аспекта компаније. Ако је било који запослени учинио дело, а не лица на вишим положајима, компанија се може ослободити одговорности ако докаже да је предузела све потребне мере за његово спречавање. Наведено према: K. Tiedemann, Corporate Criminal Liability as a Third Track, in: D. Brodowski, M. Espinoza de los Monteros de la Parra, K. Tiedemann, J. Vogel (ed.), *Regulating Corporate Criminal Liability*, Cham, 2014, p. 11-18.

казне због чега је строго лична категорија и не може се урачунати другоме.⁴⁹² Због тога највише оправдања има за прихватање неког модела аутономне одговорности правног лица. Наиме, ако се одговорност правног лица заснива на збрајању воља (агрегатни модел)⁴⁹³ или на организационом пропусту правног лица могло би се прихватити решење по коме није потребно утврђивати кривицу физичких лица која су извршила кривично дело. У том случају правно лице је „криво“, јер су његови органи⁴⁹⁴ или наложили извршење кривичног дела или су пропустили да спрече његово извршење.

Треће питање које је спорно у вези одговорности правних лица за кривична дела је питање сврхе казне и адекватности примене санкција које познаје кривично право. Када је у питању сврха казне, најпре је спорно како се казном може утицати на правно лице имајући у виду напред изложене теоријске дилеме у погледу кривице која представља основ казне.⁴⁹⁵ Код генералне превенције циљ је да случај постане познат јавности и на тај начин застраше друга правна лица. Заstraшивање код специјалне превенције по појединим ауторима може да се постигне у односу на криминалитет компанија, јер се ради о прорачунатим и рационалним субјектима. Међутим, утврђено је да што су законске казне више судије и поротници траже већи степен извесности да је дело учињено.⁴⁹⁶ Такође, нису сва кривична дела учињена у корист правног лица резултат промишљеног поступања⁴⁹⁷, а неки аутори доводе у питање могућност заstraшивања ако се ради

⁴⁹² Н. Делић, Неколико напомена у вези услова одговорности правног лица за – кривично дело, *Право и привреда*, бр.7-9, 2011, стр. 289-301.

⁴⁹³ Може се приговорити да се код овог модела одговорности јављају исти проблеми као и код теорије идентификације, односно питање је чије воље треба узети у обзир.

⁴⁹⁴ И у нашој ранијој литератури било је мишљења да правна лица треба да одговарају само уколико је у одлучивању да се изврши кривично дело учествовао колегијални орган. Види: Н. Срзентић, Проблеми привредних деликата, *Архив за правне и друштвене науке*, бр.1, 1954, стр. 336-362.

⁴⁹⁵ У погледу примене кривичних санкција према правним лицима приговара се да се на тај начин погађају запослени који нису учествовали у доношењу одлуке да се дело изврши нити су били у могућности да то спрече. Дакле, санкција увек погађа физичка, а не правна лица. Види нпр: В. Бајер, О питању одговорности за привредни криминал, *Архив за правне и друштвене науке*, бр.1, 1954, стр. 362-364.

⁴⁹⁶ С. А. Moore, Timing the Giant Corporation? Some Cautionary Remarks on the Deterrability of Corporate Crime, *Crime and Delinquency*, n.33, 1987, pp. 379-402.

⁴⁹⁷ *Ibid.* Поједини аутори чак сматрају да нема оправдања за примену кривичног права у случају да је кривично дело учињено из нехата. Наиме, привредно пословање подразумева одређени степен ризика, посебно у области загађења животне средине и безбедности на раду, због чега би се са једне стране могло тврдити да је „оправдано применити кривично право, али у том случају

о неконформистичким подкултурама.⁴⁹⁸ Проблем у остваривању ове сврхе казне је и чињеница да се кривично право ретко примењује када су у питању правна лица.⁴⁹⁹ Са друге стране, истиче се да се ресоцијализација као позитивни аспект специјалне превенције може постићи у односу на компаније, јер је то лакше остварити када су у питању правна у поређењу са физичким лицима од којих се очекује промена личности. Такође, заговорници ресоцијализације истичу да ако је компанија одговорна за учињено кривично дело логично је да буду одржане мере којима ће се променити криминогене околности у самој организацији. Ове мере се најчешће изричу уз условну осуду. У литератури се међутим истиче неколико проблема у вези са ресоцијализацијом. Нарочито када су у питању кривична дела која имају за последицу смрт или угрожавање здравља, пракса је показала да су она резултат неадекватне интерне контроле, лоших система комуникације или ауторитарних менаџерских режима. Врло често ово нису случајне околности, већ се ради о намерном поступању којим би се омогућило или олакшало извршење кривичног дела.⁵⁰⁰

Када су у питању врсте кривичних санкција које се изричу компанијама, доста аутора сматра да је најнеадекватније правна лица новчано кажњавати. Полази се од претпоставке да су у питању рационални субјекти чији је примарни циљ остваривање профита и да би стога казна требало да погоди имовину компаније како би се деловало одвраћајуће да у будућности опет изврши кривично дело.⁵⁰¹ Међутим, проблем је што су новчане казне недовољне високе када се ради о компанијама и за многе од њих не представља казну, већ трошак, ако се узму у обзир приходи које остварују. Било је стога предлога да би ове казне требало повећати како би се деловало застрашујуће на потенцијалне учиниоце. Но, у том случају се отварају друга питања. Прво, тако могу бити погођена недужна лица, на пример запослени, акционари или би, ако новчана казна треба да надиђе добро

ризикујемо да створимо друштво у коме нико неће бити слободан...“ Наведено према: J. C. Coffee, Jr., Does Unlawful Mean Criminal? Reflections on the Disappearing Tort/Crime Distinction in American Law, in: L. Orland (ed.), *Corporate and White Collar Crime, an Anthology*, Cincinnati, 1995, p. 53-66.

⁴⁹⁸ H. Croall, *Understanding White-Collar Crime*, Buckingham, 2001, p. 133.

⁴⁹⁹ S. H. Kadish, Some Observations on the Use of Criminal Sanctions in Enforcing Economic Regulations, in: L. Orland (ed.), *Corporate and White Collar Crime, an Anthology*, Cincinnati, 1995, p. 21-31.

⁵⁰⁰ S. Tombs, D. Whyte, *op.cit.*, p. 185-186.

⁵⁰¹ E. W. Kitch, *op.cit.*, p. 13-21.

што је прибављено учињеним кривичним делом, могло да се деси да компанија банкротира.⁵⁰² Још један проблем код компанија је у томе што се неплаћена новчана казна не може заменити затвором као код појединаца. Новчане казне највише погађају мање компаније, а оне су и иначе чешће кривично гоњене. Велике компаније новчане казне могу абсорбовати тако што ће их пребацити на потрошаче или на запослене кроз смањење плате. Зато се предлаже да се висина новчане казне одреди с обзиром на приходе компаније (има и предлога да се компанијама наложи да издају акције које би биле контролисане од стране државног фонда за надокнаду),⁵⁰³ да се поред критеријума тежине кривичног дела и кривице узму у обзир и друге околности међу којима су на пример створени ризик, утицај који би казна имала на пословање, да ли је кривично дело изоловани чин или континуирана активност и сл.⁵⁰⁴

У литератури се сматра да на компаније утицај посебно може остварити јавно објављивање пресуде, јер ће то утицати на клијенте и потрошаче.⁵⁰⁵ Компаније врло воде рачуна о репутацији и плаше се да им она не буде угрожена. Добра репутација значи више могућности за закључивање послова, за добијање кредита, за продају акција итд. Стога би јавно објављивање пресуде било нарочито значајно, јер медији слабо извештавају о криминалитету компанија.⁵⁰⁶ Но, ова санкција такође има одређена ограничења. Њен ефекат зависи од више фактора међу којима су величина компаније, врста привредне делатности којом се бави, клијенти, у којој мери је јавност упозната са случајем, позиција међу конкурентима итд. На потрошаче неће исто деловати сазнање да је нека компанија

⁵⁰² H. Croall, *op.cit.*, p.136-137; J. Gobert, M. Punch, *op.cit.*, p. 221-224.

⁵⁰³ S. Tombs, D. Whyte, *op.cit.*, p. 174-182. Ови аутори сматрају да би у одмеравању новчане казне требало узети у обзир калкулацију компанија да ће избећи кажњавање. Ако је на пример новчана казна 50.000 долара, компанија рачуна да има шансу од 10% да буде откривена, онда би изречена новчана казна требала да буде помножена са 10. Овај приступ занемарује и следеће: по њему је добит коју компанија треба да оствари кривичним делом сигурна, док је само могуће да ће се дело открити. Трбало би ипак поћи од тога да добит није увек сигурна, већ је и то само могућност. Наиме, компанија може бити откривена у току вршења дела (на пример загађивања животне средине), а да још корист није остварена. Види: S. F. Leung, How to Make the Fine Fit the Corporate Crime? An Analysis of Static and Dynamic Optimal Punishment Theories, *Journal of Public Economics*, n. 45, 1991, p. 243-256.

⁵⁰⁴ J. Gobert, M. Punch, *op.cit.*, p. 225.

⁵⁰⁵ H. L. Packer, The Businessman as Criminal, The Limits of the Criminal Sanction, in: L. Orland (ed.), *Corporate and White Collar Crime, an Anthology*, Cincinnati, 1995, p. 9-13.

⁵⁰⁶ M. B. Clinard, *op.cit.*, p.177-180.

стављала у промет шткодљиве производе и сазнање да је компанија злоупотребила монополски положај или утајила порез. Осим тога, компаније које су у могућности да плате маркетиншке услуге могу анулирати последице оваквог постиђивања, а друго, да би овакво поступање имало ефекта потребно је да је јавности позната компанија што неретко није случај. Такође, на тржиштима на којима постоје олигополи, потрошачи и неће имати много могућности да „казне“ компанију која је осуђена тако што ће се определити за услуге друге компаније.⁵⁰⁷ Поједини аутори оспоравају ову санкцију питајући се шта је заправо њен циљ. Ако је то новчани губитак, због очекивања да ће потрошачи „казнити“ компанију, онда је једноставније изрећи новчану казну. Ако је циљ губитак репутације, пракса је показала да и када су медији врло драматично извештавали о случајевима криминалитета компанија (као пример се наводи *Ford Motor Company*), није долазило до постизања наведеног циља. Напротив, поменута компанија је без обзира на последице које је проузроковао дефектан модел *Ford Pinto* на тржиште потом пласирала модел камиона који је имао исти недостатак због чега је против компаније био покренут судски поступак.⁵⁰⁸

За кривичну санкцију рада у јавном интересу се наводи да има предности када је у питању криминалитет компанија, јер им омогућава да надокнаде штету проузроковану учињеним кривичним делом. Ова санкција се због тога често користи у САД. Тако је на пример 2006. године у Аризони суд осудио директора једне компаније изрекавши условну осуду и рад у јавном интересу у трајању од 840 сати. Учиницац је требао да држи часове о заштити на раду, што је наишло на критику јавности због тога што је директор компаније осуђен управо зато што у компанији нису постојали адекватни стандарди заштите на раду услед чега је један запослени погинуо.⁵⁰⁹ Проблем код рада у јавном интересу може бити, као и иначе код конвенционалног криминалитета, да у неким случајевима представља благу реакцију на учињено кривично дело, а ту је и питање трошкова обављања те мере мада има предлога да они могу ићи на терет компаније.⁵¹⁰

⁵⁰⁷ S. Tombs, D. Whyte, *op.cit.*, p. 186-189.

⁵⁰⁸ G. Slapper, S. Tombs, *op.cit.*, p. 216-217.

⁵⁰⁹ S. Tombs, D. Whyte, *op.cit.*, p. 186-189.

⁵¹⁰ H. Croall, *op.cit.*, p. 136-137.

На понашање компанија утицај би могле да имају и санкције које се састоје у ограничавању или забрани обављања активности. У нашем правном систему таква могућност је предвиђена код условне осуде са заштитним надзором или код изрицања мере безбедности забране обављања одређених регистрованих делатности или послова. Но, сматра се да је проблем код оваквих мера то што погађају и друга лица, односно што би могла довести до отпуштања радника. Напослетку, када је у питању казна престанка правног лица, сматра се да је она оправдана само у случају упорног кршења прописа и онда када друге санкције нису утицале одвраћујуће на правно лице да не врши кривична дела.⁵¹¹

4.2.2. Казненоправне одредбе у домаћем правном поретку

4.2.2.1. Историјски развој правних прописа

Кривична дела у области привредног пословања као посебна група кривичних дела уведена је у законодавство доношењем Кривичног законика ФНРЈ 1951. године. Група кривичних дела против привреде бројала је у КЗ од 1951. године укупно 35 кривичних дела, јер је обухватала и нека кривична дела која су данас регулисана групом кривичних дела против животне средине. Осим кривичних дела која су одсликавала специфичности тадашњег друштвено-економског уређења (нпр. неизвршење обавезних испорука пољопривредних производа или запуштање обраде земљишта и подизања стоке), одређени број инкриминација није декриминализован ни до доношења новог КЗ. То су углавном класична кривична дела у овој области која не зависе од друштвено-економских промена (фалсификовање новца, знакова за вредност, одавање подловне тајне које је у тадашњем закону именовано као издавање економске тајне, недозвољена трговина и производња). Такође, кривично дело несавесног пословања у привреди било је предвиђено чл. 213, а ова инкриминација је укинута изменама и допунама КЗ од 2012. године⁵¹² када је уместо њега уведено кривично дело злоупотребе положаја одговорног лица.

⁵¹¹ J. Gobert, M. Punch, *op.cit.*, p. 239-242; H. L. Packer, *op.cit.*, p. 12-13.

⁵¹² „Сл.гласник РС“, бр. 121/12.

Када је у питању злоупотреба монополистичког положаја чланом 233. била је предвиђена инкриминација недозвољене шпекулације која се односила на овакво поступање, а изменама и допунама КЗ из 1959. године у ову инкриминацију је изричито прописана радња злоупотребе монополистичког положаја. Кривично дело пореске утаје је уведено изменама из исте године, али је и у КЗ из 1951. године била предвиђена казна за давање лажних података у погледу пореза (чл. 235). Обмањивање купаца кажњавало се кроз инкриминацију лажног обележавања робе, али је КЗ предвиђао и друга кривична дела којима се санкционише стављање у промет производа који не одговарају назначеним карактеристикама (чл. 214, 215, 216). Изменама и допунама из 1959. године уведена је инкриминација под називом обмањивање купаца (чл. 225). Кривична дела у вези са стечајем предвиђена су истим изменама и допунама (проузроковање принудне ликвидације и оштећење поверилаца), а тада је уведено и кривично дело злоупотребе овлашћења у привреди (чл. 213в).

Интересантно је да је КЗ из 1951. године предвиђао да учинилац кривичног дела у привредном пословању може бити искључиво одговорно лице само када је у питању инкриминација несавесног пословања у привреди. Тек са увођењем нових инкриминација 1959. године повећао се број кривичних дела код којих је обележје бића ово лично својство учиниоца. Када су у питању кривична дела која за последицу имају угрожавање/повреду живота и здравља људи као и животне средине, а која се могу извршити и у интересу компанија, осим кривичних дела против животне средине која нису предвиђена све до доношења КЗ РС из 1977. године (са каснијим изменама и допунама), кривичним делима из чл. 269-270. КЗ из 1951. године (оштећење заштитних уређаја у рудницима, фабрикама и радилиштима, као непрописно и неправилно извођење грађевинских радова) пружана је заштита запосленима, док је у чл. 209. истог закона било предвиђено кривично дело производње и стављања у промет штодљивих животних намирница.

4.2.2.2. Кривични законик и споредно кривично законодавство

Када су у питању инкриминације које познаје наше садашње основно и споредно кривично законодавство на овом месту ће бити упућено на типологију криминалитета компанија у делу рада о феноменолошким карактеристикама. Оно што би требало навести је да већ неко време постоје предлози, који су конкретно и уобличени у нацрту закона о изменама и допунама КЗ⁵¹³, да се значајно модификује група кривичних дела против привреде. Нацрт предвиђа увођење нових инкриминација којих би уместо постојећих 25 било 33. Међу њима има општих кривичних дела (примање и давање мита, проневера, превара) која сада постају специјална због тога што се врше у привредном контексту. Очигледно је да се на овај начин тежи примени општих кривичних дела у привредном пословању, јер до сада то није био случај у судској пракси. Даље се тужилаштву и судовима олакшава доказивање кривичног дела пореске утаје тако што се више не предвиђа да се не пријављују *законито* стечени приходи, а предвиђају се и кривична дела злоупотребе заступања у привредном пословању као и злоупотреба послова управљања и надзора у обављању привредне делатности. Ново је и кривично дело злоупотребе у поступку приватизације. Без улажења у детаљно анализирање предложених измена, очигледно је да је група кривичних дела против привреде врло динамична категорија која трпи честе промене и прилагођавања. Но, није јасно због чега би било потребе да се свака појединачна радња на коју се наилази у пракси мора инкриминирати као засебно кривично дело, посебно када већ постоји могућност примене постојећих инкриминација. На овај начин се постиже кривичноправни експанзионизам који за собом може повући стварање још нових инкриминација, јер ако је потребно посебно инкриминирати примање и давање мита у привреди, може се опет увести и кривично дело примања и давања мита у здравственим институцијама, високошколским установама и сл.

⁵¹³ Текст нацрта доступан на: <http://mpravde.gov.rs/sekcija/53/radne-verzije-propisa.php> (01.05.2016.) У међувремену су усвојене ове измене и допуне, а одредбе о кривичним делима против привреде ступају на снагу 01. марта 2018. године.

4.2.2.3. Закон о одговорности правних лица за кривична дела

Закон о одговорности правних лица за кривична дела⁵¹⁴ (у даљем тексту ЗОПЈКД) предвиђа услове под којима ови субјекти одговарају за кривична дела. Из круга правних лица треба издвојити оне који се могу означити као компаније.⁵¹⁵ Неспорно је да ће то бити сви привредни субјекти који по Закону о привредним друштвима имају својство правног лица, а то су ортачко и командитно привредно друштво, друштво са ограниченом одговорношћу и акционарско друштво. Такође, и једночлано привредно друштво, без обзира што се као оснивач појављује само једно физичко или правно лице, такође представља компанију.⁵¹⁶ Предузетник не би улазио у овај круг субјеката, јер ова форма индивидуално организованог предузећа нема правни субјективитет и отуда нема ни посебне имовине тог субјекта, а сва права и обавезе стечени кроз ову форму организовања припадају физичком лицу (предузетнику). У круг компанија улазе и привредна друштва капитала у којима држава има своје капитал учешће. Према Закону о јавним предузећима⁵¹⁷ предвиђа се да послове од општег интереса обављају јавна предузећа или привредна друштва капитала које оснива држава, аутономна покрајина или јединица локалне самоуправе. Закон такође предвиђа да се ови субјекти оснивају не само ради обављања послова од општег интереса већ

⁵¹⁴ „Сл. гласник РС“, бр. 97/2008.

⁵¹⁵ Преглед упоредноправних решења показује да се углавном не праве нека ограничења у погледу круга привредних субјеката који могу одговарати за кривична дела. Тако на пример у енглеском праву кривично одговорна могу бити инкорпорисана друштва (друштва институције) као и неинкорпорисана (друштва – уговори), што значи да није релевантно да ли привредни субјект има својство правног лица. Види: С. Wells, *Corporate Criminal Liability in England and Wales: Past, Present and Future*, in: М. Pieth, R. Ivory (eds.), *Corporate Criminal Liability, Emergence, Convergence and Risk*, Dordrecht, 2011, p. 91-112.

Слична је ситуација и у америчком законодавству где се под појмом „лица“ подразумевају сви облици повезивања па чак и појединци. Види: V. P. Nanda, *Corporate Criminal Liability in the United States: Is a New Approach Warranted?* in: М. Pieth, R. Ivory (eds.), *Corporate Criminal Liability, Emergence, Convergence and Risk*, Dordrecht, 2011, p. 63-87.

И у немачком законодавству не постоје ограничања за изрицање одређених санкција с обзиром на постојање правног субјективитета, при чему ова држава не прихвата одговорност правних лица за кривична дела. Види: М. Böse, *op.cit.*, p. 232.

⁵¹⁶ Има мишљења да се под криминалитетом компанија подразумевају сва правна лица укључујући установе, задужбине, удружења, политичке странке. Види: З. Кековић, М. Милошевић, *op.cit.*, стр. 21-22. Но, како други набројани субјекти спадају у категорију правних лица јавног, а не приватног права сматрамо да их не треба уврстити у појам компанија. Види: М. Васиљевић, *op.cit.*, стр. 23-24. Осим тога, и у криминолошкој литератури о овом типу криминалитета јасно произлази да се под компанијама пре свега подразумевају привредна друштва. Види нпр: D. O. Friedrichs, *op.cit.*, p. 60-64.

⁵¹⁷ Чл. 3 Закона о јавним предузећима, "Сл.гласник РС", бр. 119/2012, 116/2013, 44/2014.

и ради стицања добити. Сходно томе, у круг компанија могу бити укључена и друштва капитала која обављају поменуте послове ако су основана и ради стицања добити што је суштинска карактеристика свих привредних друштава.⁵¹⁸

Основ одговорности правних лица за кривична дела одређен је у чл. 6. Најпре је у ст. 1 предвиђено да правно лице одговара за кривично дело које у оквиру својих послова, односно овлашћења учини одговорно лице у намери да за правно лице прибави корист. Дакле, потребно је да буде остварено више услова за установљавање одговорности правног лица за учињено кривично дело.

Прво, неопходно је да је учињено кривично дело од стране одговорног лица које ЗОПЛКД одређује у чл. 5, ст. 2 као физичко лице коме је правно или фактички поверен одређени круг послова у правном лицу, као и лице које је овлашћено, односно за које се може сматрати да је овлашћено да поступа у име правног лица. Овај модел одговорности правних лица одговара америчком моделу викаријске одговорности који се заснива на доктрини *respondeat superior* што значи да правно лице одговара за кривична дела и одговорних лица која нису на руководећим местима, већ се налазе на нижим положајима под условом да су испуњени и други елементи из чл. 6, ст. 1.⁵¹⁹ Иако са једне стране има оправдања да се одговорност правних лица постави широко како би се утицало на ове субјекте да спрече вршење кривичних дела у своју корист⁵²⁰, питање је да ли је могуће очекивати да се, посебно у великим и децентрализованим правним лицима, оствари контрола над свим запосленима. Такође, приговор који се упућује викаријској одговорности односи се на чињеницу да нема оправдања да се изрекне кривична санкција правном лицу уколико је оно заиста предузело потребне мере да спречи вршење кривичних дела и ако поступак једног

⁵¹⁸ Чл. 2 Закона о привредним друштвима, "Сл.гласник РС", бр. 36/2011, 99/2011, 83/2014 – др. закон и 5/2015.

⁵¹⁹ Z. Stojanović, R. Shine, *Komentar Zakona o odgovornosti pravnih lica za krivična djela*, Podgorica, 2007, p. 61-62.

⁵²⁰ У САД је као одговор на широко одређену викаријску одговорност усвојен закон (*Model Penal Code*) који је ову врсту одговорности задржао само у односу на регулаторна кривична дела, док се за кривична дела код којих се мора утврдити субјективни елемент захтева да су учињена по одобрењу или захтеву, наређењу или су резултат нехатног пропуста борда директора односно другог руководиоца на високом положају који поступају у име правног лица и у оквиру својих овлашћења. Свакако, директор или други руководиоца могу и сами извршити кривично дело. Више о томе у: W. S. Laufer, *op. cit.*, p. 23.

одговорног лица представља изузетак у односу на понашање осталих запослених.⁵²¹

Дакле, ЗОПЛКД одређује одговорно лице на основу послова које обавља, а то су: 1) правно или фактички поверени послови у правном лицу и 2) овлашћено (стварно или претпостављено) поступање у име правног лица. Што се тиче послова поступања у име правног лица потребно је на основу одредби других закона, пре свега Закона о привредним друштвима и Закона о облигационим односима, одредити која лица су овлашћена да поступају у име привредних друштава. То ће прво бити законски заступници који *ex lege* заступају привредна друштва (у зависности од врсте друштва то ће бити директор, чланови управе, ортаци). Поред тога, постоје и статуторни заступници који се одређују у статуту привредног друштва. Исто важи и за прокуру која се може дати како лицу у привредном друштву тако и другом лицу. Поставља се питање да ли под овлашћеним поступањем у име правног лица подразумева и пуномоћник. Једина разлика између пуномоћника (опште или специјалне пуномоћи) и заступника је што први вуку своја овлашћења из пуномоћја, а не из закона или општих аката депонованих у регистар што не би требало да представља препреку да и ова лица имају својство одговорног лица. Такво тумачење би било у складу са правним решењима која су послужила као модел домаћем закону и која предвиђају да се као учиниоци кривичних дела која повлаче одговорност правних лица појављују запослени, руководиоци и заступници.⁵²² За физичка лица која су овлашћена да поступају у име правног лица се у литератури наводи да су у питању тзв. „независни уговарачи“ који раде независно од организације, пошто се путем уговора обавезују да ће обавити одређени обим посла у складу са својим методама. Организација само контролише резултат њиховог рада, а не начин и средства тог рада.⁵²³ Из наведеног произлази да одговорно лице може бити и физичко лице које се не налази на некој позицији у привредном друштву или је у њему запослено, већ да то може бити и треће лице. Ако се прихвати решење које

⁵²¹ J. Gobert, M. Punch, *op.cit.*, p. 70. Интересантно је у том смислу поменути и решење које садржи црногорски Закон о договорности правних лица за кривична дјела, „Службени лист Републике Црне Горе“, бр. 2/2007, у чл. 5 у коме се каже да ће правно лице одговорати чак и ако је деловање одговорног лица било у супротности са пословном политиком и налозима правног лица.

⁵²² M. Pieth and R. Ivory, *op.cit.*, p. 53.

⁵²³ Z. Stojanović, R. Shine, *op.cit.*, p. 52-53. Како је појам одговорног лица истоветно одређен у закону који је предмет овог коментара, наводи се поменуто тумачење и у погледу домаћег решења.

познаје америчко право може се радити и о претпостављеном овлашћењу када на пример трећа страна разумно верује да је у питању физичко лице које поступа у име правног лица.

Другу врсту чине правно или фактички поверени послови у правном лицу. У литератури се наводи да се овде ради о поверавању послова од стране лица која су овлашћена да поступају у име правног лица. Основ за поверавање може да буде правни посао, али и фактичка околност да је неко обавио одређени посао. То ће бити како у случају када се неком лицу које је запослено у правном лицу повере, без одговарајућег правног основа, послови за које оно није надлежно, тако и када се неком другом физичком лицу које нема статус запосленог повере одређени послови, а при том се не ради о уговорном односу.⁵²⁴ На основу наведеног, може се закључити да законодавац прихвата да својство одговорног лица може имати широк круг лица. Поред лица на руководећим позицијама то могу бити и остали запослени, али и трећа лица. Осим одредбе у ЗОПЛКД, потребно је навести да се појам одговорног лица дефинише и у Кривичном законнику. Члан 112. наводи да се под одговорним лицем сматра лице које на основу закона, прописа или овлашћења врши послове управљања, надзора или друге послове из делатности правног лица као и лице коме је фактички поверено вршење ових послова. Требало би међутим имати у виду да одговорно лице из овог члана може учинити само кривично дело у чијем опису је то изричито наведено, док одговорно лице из ЗОПЛКД може учинити било које кривично дело.⁵²⁵

Још један проблем који се јавља у случају викаријске одговорности (али и модела идентификације) јесте питање одговорности правног лица у случају да се не може утврдити ко је одговорно лице које је учинило кривично дело, а без чије кривице нема ни одговорности правног лица. Иако је у чл. 7, ст. 2 предвиђено да правно лице одговара за кривично дело одговорног лица и ако је кривични поступак против одговорног лица обустављен или оптужба одбијена, сматра се да су овде у питању разлози процесне природе, односно ако учињено дело није

⁵²⁴ З. Стојановић, *Коментар Кривичног законика*, Београд, 2012, стр. 311.

⁵²⁵ Наведено према: G. P. Ilić, *Marginalije uz Zakon o odgovornosti pravnih lica za krivična dela*, у: Ђ. Ignjatović (ur.), *Stanje kriminaliteta u Srbiji i pravna sredstva reagovanja*, 4. deo, Београд, p.196-206.

кривично дело или нема довољно доказа да је одређено одговорно лице учинило кривично дело, не би могло одговарати ни правно лице.⁵²⁶

Услов који се односи на поступање одговорног лица у оквиру својих овлашћења не значи да то лице мора имати и изричито овлашћење на основу ког је извршило кривично дело. Кривично дело мора бити повезано и настати као резултат вршења дужности које то одговорно лице обавља у складу са својим овлашћењима.⁵²⁷

Последњи услов односи се на постојање намере да се кривичним делом прибави корист правном лицу. Није неопходно да се корист прибавља само правном лицу, већ ће овај услов бити испуњен и у случају да одговорно лице жели прибавити и личну корист. Но, ако је кривично дело учињено на штету правног лица овај услов неће бити испуњен. У домаћој литератури је спорно питање како тумачити намеру да се прибави корист. Са једне стране, сматра се да овај услов не треба интерпретирати тако да се искључиво односи на намеру да се кривичним делом прибави корист, јер би у том случају била искључена могућност да правно лице буде одговорно за нехатно кривично дело одговорног лица, а сигурно је да се велики број ситуација односи на нехатно поступање (посебно када се ради о кривичним делима која за последицу имају угрожавање или повреду живота и здравља људи). Намеру би стога требало тумачити на шири начин тако да се она не везује стриктно за кривично дело, већ за делатност одговорног лица коју оно предузима у оквиру својих овлашћења и из које произлази и кривично дело.⁵²⁸

Поред тога одговорност правног лица постоји и уколико је услед непостојања надзора или контроле од стране одговорног лица омогућено извршење кривичног дела у корист правног лица од стране физичког лица које делује под надзором и контролом одговорног лица. Предвиђање оваквог основа одговорности правних лица намеће разматрање неколико питања. Прво, да ли се на поменуту одредбу примењују општа правила кривичног права, односно да ли се кривична одговорност одговорног лица, која је основ за одговорност правног

⁵²⁶ Г. П. Илић, Основ и границе одговорности правних лица за кривична дела, *Правна ријеч*, Бања Лука, бр. 23, 2010, стр. 43-49. О одговорности правног лица у случају да одговорно лице није познато види и: Z. Stojanović, *Odgovornost pravnog lica za krivična djela*, *Odgovornost pravnih lica za krivična djela – povraćaj dobara*, Podgorica, 2010, p. 13-25.

⁵²⁷ Z. Stojanović (2010), *op.cit.*, p. 21.

⁵²⁸ Н. Делић (2011), *он.цит.*, стр. 289-301.

лица, утврђује на основу општих правила кривичног права. Полазећи од таквог приступа поставља се питање која правила применити – у обзир долази кривична одговорност која се заснива на пропуштању дужног чињења (неправа кривична дела нечињења), правила о саучесништву или се евентуално може разматрати и одговорност за неко кривично дело нечињења из посебног дела кривичног законодавства. Уколико, са друге стране, пођемо од премисе да је одговорност правних лица за кривична дела регулисана посебним законом управо због њене специфичности и потешкоћа примене општих правила кривичног права, потребно је и у том случају анализирати питања која се односе на кривично дело које на описани начин учињено од стране одговорног лица. О томе ће бити детаљније речи у наставку текста.

Полазећи од законске формулације по којој је кривично дело учињено од стране физичког лица резултат *непостојања надзора или контроле одговорног лица*, поставља се питање да ли се у овом случају ради о неправим кривичним делима нечињења при чему одговорно лице има положај гаранта? Код кривичних дела неправог нечињења постоји специфичност која се огледа у томе да она немају своје самостално биће или посебну радњу извршења. Иако основ за постојање кривичне одговорности у случају када се радња састоји у пропуштању дужног чињења постоји у закону (чл. 15, ст. 2 КЗ), прецизирање услова под којима настаје гарантна обавеза и под којима се нечињење може уподобити чињењу и даље је препуштено теорији и судској пракси.⁵²⁹ Уколико се прихвати да у овом случају одговорно лице има положај гаранта, потребно је размотрити по ком основу ово лице може имати гарантну позицију. Како се све гарантне позиције могу поделити на заштитне и надзорне⁵³⁰, одговорно лице би пре свега могло имати надзорну гарантну позицију. У оквиру надзорних гарантних позиција разликују се три категорије – стварање претходно опасног понашања, надзор над изворима опасности и контрола понашања других лица која се налазе под надзором гаранта.⁵³¹

Прихватање прве надзорне позиције подразумева не само непосредно руковање опасном ствари (примарни гарант), већ у обзир долази и тзв. секундарни

⁵²⁹ Z. Stojanović (2013), *op.cit.*, p. 114.

⁵³⁰ Више о томе у: И. Вуковић, *Кривична дела неправог нечињења*, Београд, 2013, стр. 218-220.

⁵³¹ Н. Н. Jescheck, Т. Weigend, *op.cit.*, p. 624-625.

гарант који има овлашћења да издаје наређења и упутства у односу на примарно руковање опасном ствари (надзор другог нивоа).⁵³² Дакле, одговорно лице би по овом мишљењу имало позицију примарног, али и секундарног гаранта, који је дужан да предузме потребне радње како би спречио извршење кривичног дела у вези са руковањем опасним стварима. Но, ова гарантна позиција може имати само ограничену примену у односу на криминалитет компанија, јер се надзор над опасним стварима по правилу јавља само код одређених кривичних дела. У нашем КЗ то би на пример била кривична дела против опште сигурности људи и имовине, кривична дела против здравља људи и кривична дела против животне средине. Међутим, у односу на криминалитет компанија који покрива инкриминације у привредном пословању ова надзорна гарантна позиција не би била применљива.

Друга гарантна надзорна позиција настаје на основу претходног деловања гаранта којим је створена каква опасност. По већинском схватању у литератури, за постојање овог основа гарантне дужности није довољно само проузроковање опасности, већ се оно мора темељити на кршењу дужности.⁵³³ Када је у питању криминалитет компанија, сматра се да није адекватно применити ову надзорну гарантну позицију, јер она не одговара начину организовања и функционисања компанија у којима врло често долази до смењивања лица која су својим понашањем створила опасност, а не би било оправдано прихватити неограничени каузални ланац.⁵³⁴ Иако одређени број кривичних дела предвиђених у КЗ обухвата претходно стварање опасног стања (на пример производња и стављање у промет штетних производа) питање је да ли је потребно примењивати правила о одговорности по основу непредузимања радње гаранта (у поменутом случају то би било повлачење штетних производа из промета) када законодавац свеједно предвиђа теже облике кривичног дела који постоје у случају наступања одређених последица из тако створеног опасног стања.⁵³⁵ Иако је могуће да суд у односу на

⁵³² В. Schünemann, *Unternehmenskriminalität und Strafrecht*, Köln, 1979, p. 95-97.

⁵³³ Сматра се такође да није свако кршење дужности довољно за заснивање гарантног положаја, већ је ово противдужносно понашање потребно ограничити. Више о томе у: И. Вуковић, *оп.цит.*, стр. 302-311.

⁵³⁴ В. Schünemann, *оп.цит.*, p. 100-101.

⁵³⁵ У питању је тзв. теорија антиингеренције чији је главни заступник Шинеман и који истиче да за конструкцијом ове гарантне дужности нема криминално-политичке потребе, јер се кривична одговорност може једноставно везати за само опасно чињење и пратећу повреду дужне

тежи облик утврди кривичну одговорност на основу непредузимања радње којом би се опасност уклонила, у пракси ће по правилу бити примењена конструкција кривичног дела квалификованог тежом последицом. Потреба за применом ове надзорне гарантне позиције не постоји уколико се у моменту стављања у промет штодљивих производа није знало за ту околност, већ се то накнадно утврди. У том случају дошла би у обзир примена гарантне позиције по основу надзора над опасним стварима, односно изворима опасности.⁵³⁶

Када је у питању трећа надзорна гарантна позиција у литератури је спорно да ли одговорна лица могу бити гаранти у односу на понашање запослених чија кривична дела треба спречити. Сматра се да не може постојати власт над другим лицима и да се ова гарантна позиција прихвата само у односу на спречавање оних кривичних дела која су у вези са пословањем привредног субјекта, а не и кривичних дела која су учињена због прилике коју за то омогућава позиција у оквиру правног лица.⁵³⁷ Међутим, утврђивање да ли је кривично дело повезано са пословањем привредног субјекта није тако лако.⁵³⁸ Шинеман (*Schünemann*) прави разлику између организационих и ексцесних кривичних дела. Прва представљају израз организационог деловања, односно неспречавања, док су друга резултат укључености физичког лица у организацију, али не и израз њеног учествовања. Критеријум разликовања је и у чијем интересу је кривично дело учињено. Ако је то интерес привредног субјекта може се претпоставити да је то последица криминогеног утицаја компаније, док се исто не би могло тврдити у случају да је кривично дело учињено у интересу физичког лица.⁵³⁹ Аргумент који иде у прилог ове надзорне гарантне позиције јесте да надређени, односно одговорно лице, има фактичку и правну могућност да спречи извршење кривичног дела и да би, слично као када је у питању командна одговорност у војној хијерархији, било оправдано

брижљивости, а преко учења о објективном урачунавању, последице које производе из створене опасности се учиниоцу објективно урачунавају као његово дело. Ако законских описа заснованих на ингеренцији нема – требало би их *de lege ferenda* прописати. Више о томе у: И. Вуковић, *оп.цит*, стр. 329-333.

⁵³⁶ H. W. Laufhütte, R. Rissing-van Saan, K. Tiedemann, *op.cit*, p. 846.

⁵³⁷ U. Kindhäuser, *op.cit*, p. 312-313; A. Schönke, H. Schröder, *Strafgesetzbuch Kommentar*, München, 2010, p. 218-219.

⁵³⁸ И. Вуковић, *оп.цит*, стр. 300.

⁵³⁹ B. Schünemann, *op.cit*, p. 105-106.

да одговара уколико то не учини.⁵⁴⁰ Но, у литератури се ова гарантна позиција углавном везује за случајеве одговорности за поступање лица која су неодговорна или ограничено одговорна (на пример одговорност родтеља за поступке деце), док се у односу на одговорност за кривична дела учињена од стране запослених заузима рестриктивнији приступ. Поред тога, проблем ове гарантне позиције јесте и њено непримењивање у случају да је непредузимање радње спречавања од стране гаранта било нехатно, а кривично дело подређеног може бити према законском опису учињено само са умишљајем.⁵⁴¹ То ће када су у питању кривична дела у области привредног пословања врло често бити случај.

На основу свега наведеног може се закључити да примена правила о гарантним надзорним позицијама има ограничено дејство када је у питању одговорност за поступке физичких лица у привредним субјектима. Најпре, иако постоји законски основ у КЗ, схватања о гарантним дужностима су и даље највише предмет разматрања у теорији и судској пракси. Надзор над опасним стварима односно изворима опасности је ограничен на одређени број кривичних дела која су у криминолошкој литератури одређена као криминалитет компанија који за последицу има угрожавање/повреду живота и здравља људи или животне средине, док се на велики број инкриминација у области привредног пословања не би могао применити. Надзор због претходно створеног опасног стања има још ужу примену о чему је било речи. Напослетку, надзор над другим лицима и одговорност по том основу је спорна због принципа индивидуалне одговорности који важи у кривичном праву и чињенице да запослени нису ствари над којима може постојати власт.

Други начин решавања ове ситуације је применом одредби кривичног права о саучесништву. Наиме, у одређеном броју случајева одговорно лице може имати својство саизвршиоца или помагача. За саизвршилаштво које не подразумева ни делимично предузимање радње извршења, морају бити остварени следећи услови (чл. 33 КЗ): постојање заједничке одлуке да се изврши кривично дело, умишљај саизвршиоца и да радња саизвршиоца представља битан допринос извршењу кривичног дела односно *condicio sine qua non*. Овако одређење

⁵⁴⁰ H. W. Laufhütte, R. Rissing-van Saan, K. Tiedemann, *op.cit*, p. 848-849.

⁵⁴¹ B. Schünemann, *op.cit*, p.110.

саизвршилаштва, међутим, ретко ће се применити на случајеве непостојања надзора или контроле одговорног лица. Прво, услов који се односи на заједничку одлуку би требало уже тумачити тако да се под њиме подразумева постојање одређеног споразума/договора да се заједнички изврши кривично дело, тј. плана о подели улога у процесу његовог извршења. Једнострано одобравање или подржавање онога што други предузима не би било довољно за постојање саизвршилаштва, јер овакав једностранни акт не може успоставити потребно усаглашавање воља у оквиру заједничке одлуке.⁵⁴² Друго, ограничење за примену института саизвршилаштва представља и обавезно постојање умишљаја, што значи да правно лице не би могло одговорати за учињено кривично дело уколико је одговорно лице поступало нехатно. Коначно, услов да се битно допринесе извршењу кривичног дела тумачи се тако да је на објективном плану потребно да је у питању радња која је у тесној, функционалној вези са радњом извршења, док се на субјективном плану захтева да саизвршилац кривично дело хоће као заједничко, односно као своје.⁵⁴³ Међутим, у ситуацијама када одговорно лице не врши надзор или контролу и то чини умишљајно питање је да ли би били остварени услови за саизвршилаштво или би пре дошла у обзир примена одредби о подстрекавању. У литератури и судској пракси је неспорно прихваћено да се под подстрекавањем подразумева свака радња која за резултат има стварање или учвршћивање одлуке да се изврши кривично дело под условом да постоји одређени психички утицај на учиниоца⁵⁴⁴, а то може бити и радња пропуштања.⁵⁴⁵ Но, и код подстрекавања и код помагања ограничење се састоји о обавезном постојању умишљаја саучесника.

Проблем који се такође може појавити у примени чл. 6, ст. 2. ЗОПЛКД јесте да кривично дело чини физичко лице које за одређени број кривичних дела учињених у интересу правног лица нема потребно лично својство – одговорно лице. Како са друге стране, одговорно лице на чијој се кривици заснива одговорност правног лица за кривично дело (чл. 7, ст. 1. ЗОПЛКД) има потребно лично својство, поставља се питање да ли се у оваквим случајевима може радити

⁵⁴² Више о томе у: Н. Делић (2009), *оп.цит*, стр. 162-163.

⁵⁴³ Љ. Лазаревић, *Коментар Кривичног законика*, Београд, 2006, стр. 128-129.

⁵⁴⁴ Z. Stojanović (2013), *op.cit*, p. 273.

⁵⁴⁵ Љ. Лазаревић, *оп.цит*, стр. 132.

о посредном извршилаштву? Заговорници овог института углавном полазе од теорије власти над делом по којој се посредни извршилац користи другим лицем као долозним средством за извршење кривичног дела. У КЗ РС не постоји одредба којом је регулисан овај институт, али управо се због случајева у којима код непосредног извршиоца не постоји потребно лично својство или одређена намера заговара примена посредног извршилаштва.⁵⁴⁶ Са друге стране, има мишљења да се у овом случају уопште не може говорити о институту посредног извршилаштва, јер непосредном извршиоцу не недостаје слобода одлучивања у доношењу одлуке да учини кривично дело што јесте случај код осталих ситуација посредног извршилаштва.⁵⁴⁷

Због тога Роксин даје предлог о коришћењу организационог апарата моћи као једног облика посредног извршилаштва који се може применити и у односу на криминалитет компанија (најпре се ипак може применити у односу на државни апарат моћи као и код криминалних организација). Први услов за овај облик посредног извршилаштва је постојање организације која функционише без обзира на променљивост својих чланова, при чему посредни извршилац зна да ће циљеви те организације бити остварени иако дође до замене чланова, односно запослених.⁵⁴⁸ Подређени не поступају самостално, већ као органи надређених чији ауторитет признају. Међутим, услов за примену ове поставке јесте да организација није устројена односно да не функционише као целина у складу са правним поретком. У супротном извршење кривичног дела није резултат

⁵⁴⁶ Љ. Лазаревић, *оп.цит*, стр. 130-131. Принцип лимитиране акцесорности није довољан за овај облик посредног извршилаштва, јер лицу које непосредно извршава кривично дело недостаје лично својство као обележје бића кривичног дела због чега није остварен други елемент кривичног дела – предвиђеност у закону. Са друге стране, ако се на овакве ситуације примени институт посредног извршилаштва поставља се питање да ли непосредни извршилац одговара за кривично дело које је учинио. Како не постоји обавезан елемент бића кривичног дела, произлази да за кривично дело одговара посредни извршилац, осим у случају када би радњом непосредног извршиоца било остварено неко друго кривично дело у чијем опису није садржано лично својство учиниоца. Види о томе у: Н. Срзентић, А. Стајић, Љ. Лазаревић, *Кривично право, општи део*, Београд, 1978, стр. 279-280.

⁵⁴⁷ С. Roxin, *Täterschaft und Tatherrschaft*, Berlin, 2006, p. 252-253; А. Schönke, Н. Schröder, *оп.цит*, p. 507.

⁵⁴⁸ С. Roxin (2006а), *оп.цит*, p. 244-245. По Роксину подређени може извршити кривично на три различита начина: принудом, довођењем у заблуду или тако што ће бити заменљив. У овом трећем случају кривична одговорност подређеног није искључена, јер је он имао слободу да одлучи, али се зато блаже кажњава.

коришћења апарата моћи, већ појединачно деловање.⁵⁴⁹ Тада се поступа против тог апарата. Још један услов за ову конструкцију јесте хијерархијски вертикално устројена организација,⁵⁵⁰ док је код модерних привредних субјеката карактеристично постојање децентрализованог уређења због чега је ова конструкција ограничено применљива. Такође, и услов који се односи на променљивост подређених је тешко применити у малим привредним субјектима.⁵⁵¹

Уколико се одговорност правног лица по основу непостојања надзора или контроле одговорног лица не заснива на гарантној дужности или неком облику саучесништва, потребно је анализирати више питања која се постављају у вези са начином на који ЗОПЈКД заснива одговорност правног лица за кривична дела на овај начин. Прво, имајући у виду да је кривично дело физичког лица резултат непостојања надзора или контроле одговорног лица, потребно је утврдити о којој врсти контроле односно надзора је реч, тј. да ли у обзир долази сваки облик надзирања и контролисања или ову законску формулацију треба тумачити у ужем смислу тако да се под њом подразумевају само дужности одговорног лица које се повезане са пословном делатношћу привредних субјеката.⁵⁵² Ако се пође од претпоставке да у корист правног лица може бити учињено било које кривично дело⁵⁵³, то значи да би одговорно лице требало да предузме потребне мере надзора односно контроле како би на пример спречило физичко лице да убије директора конкурентске компаније да би на тај начин остварило какву корист за привредни субјект у коме је запослен.

Друго, поставља се и питање субјективног односа одговорног лица према извршеном кривичном делу. Наиме, из законске одредбе није јасно да ли се захтева да је одговорно лице знало за припремање односно започињање извршења кривичног дела, што значи да је поступало умишљајно, или је овај услов испуњен и у случају нехатног пропуштања. Како законодавац није јасно уредио ово

⁵⁴⁹ Због тога у оваквим ситуацијама колективног илегалног понашања није довољно применити неки облик саучесништва, јер се не ради о једном конкретном кривичном делу.

⁵⁵⁰ M. Mansdörfer, *op.cit.*, p. 328-329.

⁵⁵¹ A. Schönke, H. Schröder, *op.cit.*, p. 510.

⁵⁵² B. Schünemann, *op.cit.*, p. 112-114.

⁵⁵³ О примерима различитих кривичних дела учињених у корист правног лица види у: Z. Stojanović, R. Shine, *op.cit.*, p. 63-68.

питање, произлази да би одговорно лице и у случају нехатног непредузимања мера контроле односно надзора одговарало. Треба при томе имати у виду да се велики број кривичних дела које означавамо као криминалитет компанија, а посебно у области привредног пословања, може учинити само умишљајно. Свакако да нема оправдања да се изједначи одговорно лице које је знало да ће кривично дело бити учињено и није хтело ништа да предузме како би спречило његово извршење са лицем које није било свесно те околности, а било је дужно и могло. Овакво законско формулисање одговорности у случају пропуштања надзора постоји код кривичног дела неспречавања вршења кривичних дела против човечности и других добара заштићених међународним правом (чл. 384 КЗ), с тим да је код поменутог кривичног дела законодавац изричито предвидео и одговорност у случају нехатног поступања надређеног и том случају прописао блажу казну.

Што се тиче кривичног дела које учини физичко лице, оно представља објективни услов инкриминације, односно оно није обухваћено кривицом одговорног лица. То је уједно и суштинска разлика у односу на неправу кривична дела нечињења код којих свест гаранта мора обухватити сва обележја бића кривичног дела, као и чињеницу да је он гарант и да својом радњом може спречити последицу.⁵⁵⁴ Иста разлика постоји и у односу на саучесништво код кога подстрекач и помагач морају бити свесни свих елемената бића кривичног дела извршиоца. На основу наведеног може се закључити да се у случају извршења кривичног дела у корист правног лица које је резултат непостојања надзора или контроле одговорног лица, одговорност правног лица заправо заснива на правом нечињењу, а не на извршеном кривичном делу физичког лица.

Напослетку, у литератури се разматра и питање одговорности физичких лица која су непосредни извршиоци кривичних дела у интересу правних лица. Наиме, иако није спорно да ова лица имају могућност избора, наводи се да су заправо често у ситуацији да бирају између поступања по изричитим или прећутним упутствима надређених, односно да врше кривична дела, или да добију отказ.⁵⁵⁵ Међутим, наше право не познаје неки основ искључења противправности

⁵⁵⁴ И. Вуковић, *оп.цит*, стр. 180-181.

⁵⁵⁵ J. Gobert, M. Punch, *op.cit*, p. 258-260.

који би могао да се примени у оваквим ситуацијама, што значи да ће запослени односно физичка лица одговорати за учињена кривична дела.⁵⁵⁶

4.2.2.4. Привредни преступи и прекршаји

Привредни преступи

Привредни преступи представљају специфичну категорију казnenих дела који су у уведени у наше законодавство средином прошлог века као одговор на преношење управљања привредним предузећима са државних органа на радне колективе.⁵⁵⁷ Примарни разлог за увођење привредних преступа у тадашње југословенско законодавство био је да се предвиде санкције за случајеве кршења прописа у области привредног пословања од стране радних организација. Како постојећа кривичноправна заштита привредног система у виду прописивања кривичних дела против привреде није била довољна, уведени су привредни преступи у односу на које постоје одређена одступања у поређењу са кривичним делима (шире схватање принципа законитости дела и казне, одговорност правног лица).⁵⁵⁸ Према Закону о привредним преступима⁵⁵⁹ ова казнена дела одређују се као друштвено штетне повреде прописа о привредном или финансијском пословању који су проузроковали или могли проузроковати теже последице и који су прописом надлежног органа одређени као привредни преступи (чл. 2, ст. 1).

Да би се одредила правна природа привредних преступа потребно је упоредити их са другим казnenим делима и то на првом месту са кривичним делима.⁵⁶⁰ У литератури се наводи да привредне преступе не треба сматрати лакшом категоријом казnenих дела, односно они по свом значају и по последицама по правилу представљају исто тако тешка дела као и кривична дела

⁵⁵⁶ За разлику од радних односа, наређење претпостављеног може под одређеним условима бити основ искључења противправности у вршењу службене дужности у Војсци Србије (чл. 430 КЗ).

⁵⁵⁷ Н. Срзентић, А. Стајић, Ј. Лазаревић, *оп.цит*, стр. 15.

⁵⁵⁸ М. Ђорђевић, А. Михајловски, *Деликти казног права*, Београд, 1978, стр. 100.

⁵⁵⁹ „Сл.лист СФРЈ“, бр. 4/77 са изменама и допунама.

⁵⁶⁰ М. Ђорђевић, Однос и разлике привредних преступа према кривичним делима и прекршајима, *Правни живот*, бр.11-12, 1958, стр. 1-10.

против привреде.⁵⁶¹ При томе, прави се разлика између тога да ли је учинилац привредног преступа правно или одговорно лице. У првом случају сматра се да учињени привредни преступ има већи значај у односу на ситуацију када се као учинилац појављује одговорно лице, јер је главни разлог увођења привредних преступа у наше законодавство била потреба санкционисања правних лица за кршење прописа у области привредног пословања.⁵⁶² Како у то време није постојала одговорност правних лица за кривична дела, привредни преступи су посматрани као нека врста кривичних дела правних лица. Са друге стране, врло је често био случај да постоји преклапање између описа бића кривичних дела и привредних преступа због чега су одговорна лица, уместо за учињени привредни преступ, одговарала за кривична дела што је био још један аргумент у прилог тврдњи да привредни преступи не представљају лакшу категорију казних дела.

Но, са доношењем Закона о одговорности правних лица за кривична дела може се рећи да ипак постоји разлика између одговорности правних лица за кривична дела и привредне преступе и да се у том смислу кривична дела појављују као тежа врста казних дела. Најпре, одговорност правних лица за привредне преступе је објективна одговорност која може постојати независно за одговорност одговорног лица и његову кривицу.⁵⁶³ Одговорност правног лица за кривична дела је, о чему је већ било речи, изведена и субјективна одговорност што значи да без учињеног кривичног дела одговорног лица не може постојати ни одговорност правног лица. Кривично дело одговорног лица подразумева оствареност свих елемената кривичног дела према КЗ и сходно томе и кривицу одговорног лица. Друго, привредни преступи могу бити предвиђени и уредбама што није случај са кривичним делима. Треће, за учињене привредне преступе могу бити прописане само новчане казне, док за кривична дела правних лица

⁵⁶¹ М. Ђорђевић, *Привредни преступи*, Београд, 1968, стр. 36-37. Аутор наводи да је погрешно схватање да се привредни преступи по својој тежини налазе између кривичних дела и прекршаја и да је само у неким ситуацијама могуће рећи да су у питању лакша дела у односу на кривична дела.

⁵⁶² *Ibid.*

⁵⁶³ М. Ђорђевић, А. Михајловски, *оп.цит*, стр. 183. Аутори критикују концепт објективне одговорности правних лица за привредне преступе и залажу се за увођење претпоставке кривице правног лица. Не сматрају да је адекватно решење да се одговорност правног лица изводи из одговорности одговорног лица за учињени привредни преступ, јер правна лица су реални ентитети који имају своју колективну вољу и стога треба да одговарају за дела која се њима непосредно могу ставити на терет.

ЗОПЛКД предвиђа три врсте кривичних санкција: казне (новчана казна и престанак правног лица), условну осуду и мере безбедности.

Што се казни тиче, престанак правног лица је свакако најтежа санкција и сматра се да би ову казну требало изрећи само у случају да је учињено неко теже кривично дело или више кривичних дела у стицају.⁵⁶⁴ Када је у питању новчана казна, Закон о привредним преступима предвиђа да најмања мера новчане казне која се може прописати износи 10.000 динара, а највиша 3 милиона динара (чл. 18, ст.1). Поред тога, висина новчане казне за правно лице може се прописати и у сразмери са висином учињене штете, неизвршене обавезе или вредности робе или друге ствари која је предмет привредног преступа, у ком случају највећа мера новчане казне може бити до двадесетоструког износа учињене штете, неизвршене обавезе или вредности робе или друге ствари која је предмет привредног преступа (чл. 18, ст. 2). Ако прописом није одређена висина казне, примењује се чл. 18, ст. 1. У том случају су минимална и максимална висина новчане казне ниже у поређењу са висином новчане казне за кривична дела правних лица. Према чл. 14, ст. 2. ЗОПЛКД новчана казна не може бити мања од 100.000 динара нити већа од 500 милиона динара. Напослетку, правно лице може одговорати за било које кривично дело, о чему је већ било речи, што значи да се не ради само о кршењу прописа у области привредног пословања као што је то случај са привредним преступима.

У погледу услова који морају бити остварени да би правно лице одговарало за привредни преступ потребно је анализирати чл. 9 Закона о привредним преступима. Према овој одредби правно лице је одговорно за привредни преступ ако је до извршења привредног преступа дошло радњом или пропуштањем дужног надзора од стране органа управљања или одговорног лица или другог лица које је било овлашћено да поступа у име правног лица. Дакле, за учињени привредни преступ одговарају правно лице као и одговорно лице, односно орган управљања. Ове одговорности су међусобно неповезане што јасно произлази из чл. 12 у коме се наводи да ће одговорно лице одговорати за учињени привредни преступ и у случају престанка његовог радног односа, отварања стечаја над правним лицем или немогућности кажњавања правног лица услед престанка

⁵⁶⁴ Z. Stojanović (2010), *op.cit.*, p. 24.

његовог постојања. Како је одговорност правног лица за привредни преступ објективне природе, правно лице ће одговарати и у случају да је кривица одговорног лица искључена услед на пример неурачунљивости, неотклоњиве стварне или правне заблуде. Чак и ако код одговорног лица не постоји умишљај или нехат, већ се ради чисто о објективном проузроковању правно лице одговара за тако учињен привредни преступ. Са друге стране, код одговорног лица мора постојати кривица, при чему је довољно да је одговорно лице поступало нехатно осим уколико се прописом којим се одређен привредни преступ не предвиђа обавезно постојање умишљаја (чл. 11).

Појам одговорног лица одређен је на сличан начин као и у ЗОПКЛД. Одговорним лицем сматра се лице коме је поверен одређени круг послова у области привредног или финансијског пословања правног лица. Оваква одредба није прецизна, али се у литератури наводи да је разлог таквог приступа законодавца оправдан имајући у виду разноврсност правних лица која се могу појавити као учиниоци привредних преступа као и чињеницу да субјекти привредних преступа могу бити одговорна лица у државним органима, друштвено-политичким заједницама и месним заједницама без обзира што ови органи не могу одговарати за учињени привредни преступ. Оно што је ипак нужно да би се једно лице могло сматрати одговорним лицем је да оно самостално обавља поверени делокруг послова. То не значи да је у питању пословање које је ван опште контроле вишег руководиоца, већ као самостално предузимање радње у име и за рачун правног лица при чему постоји само општа контрола његовог рада али не и сваког појединачног акта који предузима. Сходно томе, одговорним лицима се не могу сматрати она која врше радње по налогу препостављених.⁵⁶⁵ Законодавац поред одговорног лица предвиђа да је учинилац привредног преступа орган управљања (чл. 9), док у чл. 6, ст. 1 наводи да су учиниоци привредног преступа одговорно лице и правно лице. Орган управљања у правном лицу може бити инокосни (на пример директор) и колегијални (на пример управни одбор или одбор директора). Овде се може поставити питање да ли је за одговорност правног лица потребно да привредни преступ учини физичко лице или се одговорност правног лица за привредни преступ може извести на основу радњи

⁵⁶⁵ М. Ђорђевић, А. Михајловски, *оп.цит*, стр. 125.

или пропуштања колегијалног органа.⁵⁶⁶ Могуће је да је законодавац имао у виду ситуације у којима се не може утврдити које је тачно одговорно лице учинилац привредног преступа, а што је неопходно установити ради заснивања одговорности правног лица. Како са друге стране законодавац не захтева постојање кривице одговорног лица за утврђивање одговорности правног лица, већ је довољно да постоји привредни преступ у објективном смислу, може се прихватити да се ова одговорност заснива на радњи или пропуштању колегијалног органа.⁵⁶⁷ То не значи да је колегијални орган субјект привредног преступа, већ то може бити само тачно одређено одговорно лице.

Прекршаји

За разлику од привредних преступа који се, као што је напред наведено, у одређеним ситуацијама по тежини изједначају са кривичним делима, за прекршаје се уобичајено наводи да представљају лакшу категорију казних делата.⁵⁶⁸ Док учињено кривично дело прати казна којом се изражава социјално етички прекор учиниоцу⁵⁶⁹, прекршаји представљају вредносно неутрална дела.⁵⁷⁰ По питању односа прекршаја и привредних преступа у нашој литератури је заступано гледиште да привредни преступи представљају тежу категорију казних дела, „која су друштвено опасна и чија се последица састоји у повреди или угрожавању у форми конкретне опасности извесних правно заштићених добара, док су прекршаји само повреде јавног поретка, чија је друштвена опасност мала...“⁵⁷¹

⁵⁶⁶ У нашој ранијој литератури било је заступано гледиште да не треба установљавати одговорност колегијалних органа за привредне преступе, јер би такво решење створило многе правно-техничке потешкоће. Наведено према: М. Ђорђевић (1968), *оп.цит*, стр. 120. Види и: М. Ђорђевић, Проблеми одговорности за кривична дела покривена одлукама колективних органа, *Југословенска ревија за криминологију и кривично право*, бр. 2-3, 1985, стр. 89-99.

⁵⁶⁷ Слично мишљење у вези одговорности правних лица за прекршаје заступа И. Вуковић. Више о томе у: И. Вуковић, *Прекршајно право*, Београд, 2015, стр. 63.

⁵⁶⁸ *Ibid*, стр. 34.

⁵⁶⁹ U. Kindhäuser, *op.cit*, p. 29.

⁵⁷⁰ Z. Stojanović, Значај појма прекршајне одговорности за прекршајно право, *Ревиија за криминологију и кривично право*, бр. 1-2, 2012, р. 23-38.

⁵⁷¹ М. Ђорђевић, А. Михајловски, *оп.цит*, стр. 221.

Закон о прекршајима⁵⁷² у чл. 27 регулише одговорност правног лица за прекршај. У ст. 1 предвиђа се да је правно лице одговорно за прекршај који је учињен радњом или пропуштањем дужног надзора органа управљања или одговорног лица или радњом другог лица које је у време извршења прекршаја било овлашћено да поступа у име правног лица. За анализу одговорности правног лица треба имати у виду и чл. 2 поменутог закона који дефинише појам прекршаја који више не садржи кривицу, већ се одређује на основу објективних елемената предвиђености у закону или другом пропису и противправности. Дакле, одговорност правног лица је изведена објективна одговорност⁵⁷³ која постоји ако је учињен овако одређен прекршај, док кривица физичког лица није потребна. Појам одговорног лица одређен је у чл. 30 и под њим се подразумева лице коме су у правном лицу поверени одређени послови који се односе на управљање, пословање или процес рада, као и лице које у државном органу, органу територијалне аутономије и јединице локалне самоуправе врши одређене дужности. Иако је појам одговорног лица нешто прецизније одређен у односу на појам одговорних лица у ЗОПКЛД и Закону о привредним преступима, у питању је широка дефиниција која омогућава заснивање одговорности правних лица и за прекршаје запослених на нижим позицијама.⁵⁷⁴ У ст. 2 истог члана наводи се да ће одговорност одговорног лица бити искључена уколико је оно поступало по наређењу другог одговорног лица или органа управљања или ако је предузело све радње које је на основу закона, другог прописа или акта било дужно да предузме да би спречило извршење прекршаја.

Закон о прекршајима у чл. 27, ст. 2 уводи аутономну одговорност правног лица. Она подразумева да правно лице одговара на темељу сопствених противправних дела, а прекршај је резултат озбиљних недостатака у организацији правног лица. Закон најпре наводи да ће правно лице одговарати за прекршај када орган управљања донесе противправну одлуку или налог којим је омогућено извршење прекршаја или одговорно лице нареди другом лицу да изврши прекршај. Дакле, учинилац прекршаја у овим ситуацијама је неко друго лице које

⁵⁷² „Сл. гласник РС“, бр.65/2013 и 13/2016.

⁵⁷³ У литератури не постоји сагласност по овом питању. Види: И. Вуковић (2015), *оп.цит*, стр. 65-66.

⁵⁷⁴ И. Вуковић (2015), *оп.цит*, стр. 64.

при томе не мора бити запослено у правном лицу. Овај облик одговорности заснива се на иницирању извршења прекршаја од стране управљачких структура и у томе се види оправдање његовог заснивања.⁵⁷⁵ У другој ситуацији учињени прекршај физичког лица је резултат пропуста одговорног лица да над њим изврши надзор или контролу. Дакле, одговорност правног лица се не заснива на прекршају одговорног лица, већ физичког лица које ни у овом случају не мора бити запослено у правном лицу. Оправдање овог облика аутономне одговорности правног лица види се пропусту у организацији правног лица што је и довело до прекршаја.⁵⁷⁶

4.2.3. Облици реаговања на криминалитет компанија

4.2.3.1. Интерна регулација

Интерна регулација као модел реаговања на криминалитет компанија има својих присталица у литератури због више разлога који се наводе у прилог препуштања компанијама да саме регулишу своје понашање. Један од њих подразумева да компанија сама сноси трошкове откривања и санкционисања недопуштеног понашања. Запослени у компанији који обаваљају ову делатност имају свакако више знања и упућенији су него неко са стране. Зато би и требало подстицати откривање тајни од узбуњивача.⁵⁷⁷ Слично, Брајтвејт указује на предности које има интерна инспекција фармацеутске индустрије у поређењу са федералним агенцијама. Федерални инспектори нису у могућности да уоче све неправилности које постоје као што то могу интерни. На основу спроведених интервјуа аутор указује како су на пример у неким компанијама федерални инспектори утврдили да је све у реду, док су само недељу дана после интерни инспектори пронашли низ неправилности. Такође, интерна инспекција ће пре наићи на отвореност у комуникацији и добиће све неопходне информације, док ће се екстерној контроли одговарати по правилу само на постављена питања. Такође,

⁵⁷⁵ *Ibid*, стр. 67.

⁵⁷⁶ Н. Мрвић-Петровић, Одговорност правних лица и предузетника по новом Закону о прекршајима, *Право и привреда*, бр. 4-6, 2014, стр. 261-272.

⁵⁷⁷ Н. Croall (2001), *op.cit*, p. 118-119.

руководиоци неће благонаклоно гледати на екстерну инспекцију и проналажење неправилности могу видети као малтретирање, док ће узети у обзир недостатке на које укажу запослени у тој компанији, односно интерна инспекција. Друго, проблем код утврђивања одговорности јесте њена дифузија тако да је федералним инспекторима то тешко да утврде. Са друге стране, када се ради о интерним потребама врло лако се може установити ко је одговоран, јер се зна ко обавља који део посла. Ако би се било који руководилац позивао на дифузну одговорност у објашњењу ситуације надређенима, био би критикован због лоше контроле свог сектора. Интерни контролори су боље обучени за свој посао, јер су специјализовани за разлику од федералних инспектора који морају имати генерална знања.⁵⁷⁸

Интерна регулација има и својих недостатака. Прво, наводи се да нема емпиријских доказа да је само-регулација понашање које је за компаније пожељно. Даље, овај приступ занемарује две битне околности: прво да су се компаније увек супротстављале регулацији њиховог понашања ако то није у њиховом интересу, да су се служиле различитим средствима попут уцена и корупције државних представника у намери да спрече доношење прописа. Друго, овај приступ занемарује утицај потрошачких група и радника који су се борили за већу регулацију пословања компанија и управо се често дешавало да правни прописи буду усвајани после дугих преговора, штрајкова и борби за побољшање услова на раду.⁵⁷⁹ Ако компанија и реагује на кршење прописа у њеном интересу, та реакција некад може имати црте цинизма и симболичности због чега је неопходно деловање споља. Посебно у нерегулисаним економским системима може доћи до злоупотреба. Неки аутори тврде да су компаније прорачунате, а учиниоци кривичних дела у њеном интересу рационални и информисани и да због тога ефекат могу имати само мере којима је циљ застрашивање. Застрашивање не значи нужно вођење кривичног поступка, већ давање одређених овлашћења регулаторним агенцијама које кроз на пример одузимање лиценци за рад могу деловати на пословање компанија.⁵⁸⁰

⁵⁷⁸ J. Braithwaite (1984), *op.cit.*, p. 137-142.

⁵⁷⁹ S. Tombs, D. Whyte (2007), *op.cit.*, p. 156-157.

⁵⁸⁰ H. Croall (2001), *op.cit.*, p. 118-119.

Проблем у примени интерне регулације настаје и када су компаније суочене са финансијским потешкоћама због чега одустају од поштовања прописа.⁵⁸¹ Тако на пример Брајтвејт наводи да у фармацеутској индустрији није ретка ситауција да постоји недостатак у квалитету производа, при чему се менаџер контроле квалитета не слаже да одређена количина производа буде пласирана на тржиште, док са друге стране менаџер продаје сматра да производе треба пласирати. У тим случајевима проблем се решава тако што је потребно да председник компаније надгласа менаџера контроле квалитета. Међутим, у пракси то другачије функционише. Ако менаџер контроле квалитета хоће да опозове неку пошиљку, најчешће се састаје са још неколико људи који су запослени у компанији на различитим позицијама који ће га упозорити на последице такве одлуке – финансијски губитак, неиспуњење квоте коју је одредила управа компаније, отказ за раднике и на крају губитак сопственог посла. У неким ситуацијама овај менаџер уочи проблем тек на крају и онда избегава да каже да робу не треба пласирати. Све наведено је још израженије у мањим компанијама, јер за разлику од финансијски моћних проивредних друштава којима повлачење једног контингента робе у вредности од пар десетина хиљада долара не значи много, ситуација је посве другачија код малих привредних субјеката. Уосталом, подаци показују да је америчка Федерална агенција за безбедност хране и лекова за 43% водила више поступака и изрекла мере против малих компанија.⁵⁸²

4.2.3.2. Улога (спољних) ревизора

Ревизија пословања привредних друштава је од великог значаја за акционаре, за само привредно друштво као и за трећа лица која су заинтересована за куповину хартија од вредности привредног друштва.⁵⁸³ Но, подаци о пословању привредног друштва могу бити лажно представљени о чему је већ било речи у делу рада о преварама у финансијским извештајима. У тим ситуацијама ревизори

⁵⁸¹ Тако Фридрихс даје пример менаџера чија је посао праћење поштовања прописа у компанијама који су у ситуацијама финансијских потешкоћа за компанију у којој раде били принуђени да „гледају на другу страну“ ако би недопуштено поступање било профитабилно. Види: D. O. Friedrichs, *op.cit.*, p. 306.

⁵⁸² J. Braithwaite (1984), *op.cit.*, p. 144-156.

⁵⁸³ М. Васиљевић, *op.cit.*, стр. 373-374.

имају значајну улогу, јер могу пропустити да веродостојно прикажу податке или намерно у договору са заступницима компаније лажно приказати стање у финансијским извештајима.

Поред скандала компаније *Enron* у који је била умешана и ревизорска кућа *Arthur Anderson*, постоје и други примери у којима су допринос у лажним финансијским извештајима дали ревизори. Тако је рецимо компанија *Computer Associates International* у 2004. години неправилно представила податке у финансијским извештајима за око 2 милијарде долара. Компанија је постигла договор са тужилаштвом да плати одштету акционарима од 225 милиона долара, као и да унапреди пословну етику и ревизорску праксу.⁵⁸⁴

Ревизорске куће су због конкуренције као и због уносних зарада спремне да на овај начин сарађују са компанијама. Ревизорска кућа *Arthur Anderson* је само од компаније *Enron* добила 25 милиона долара за вршење ревизије, а 20 милиона долара за консултантске услуге. Због тога су на законодавном плану предузете мере како би се спречила ова врста сукоба интереса. Колика је улога ревизора у криминалитету компанија показује и чињеница да је одсуство њихове независности у обављању послова један од фактора који је допринео финансијској кризи 2008. године због неверодостојног приказивања пословања инвестиционих банака. Због тога је било предлога да се формира независно тело које ће одређивати ревизоре који ће вршити контролу пословања компанија и плаћати их на основу такси које би се наплаћивале од компанија.⁵⁸⁵

4.2.3.3. Државне регулаторне агенције

Регулаторни систем има битну улогу у сузбијању овог криминалитета компанија. Он се одређује као било који покушај државе да контролише понашање грађана и корпорација. Прави се разлика између економске и социјалне регулације. Прва се односи на функционисање тржишта, а друга на штетне последице по запослене и потрошаче. Регулаторна тела имају овлашћења да доносе прописе, што чине знатно чешће у поређењу са законодавцем, да воде

⁵⁸⁴ M. Clinard, P. Yeager, *op.cit.*, xxvii-xxviii.

⁵⁸⁵ D. O. Friedrichs, *op.cit.*, p. 303-304.

своје поступке као и да подносе приватне тужбе и кривичне пријаве. Често се њихов начин поступања базира на приступу помирења и усаглашавања понашања са прописима, а ретко на застрашивању и стриктној примени правила.⁵⁸⁶ Ову врсту кооперације компанија са регулаторним телима заступа Брајтвејт. По овом приступу компаније би биле задужене да обавештавају регулаторне агенције о одређеним околностима, попут количине загађења, стандарда о безбедности на раду, и саме би предлагале најбоље начине за решавање проблема. Тај предлог би морао да буде у складу са минималним законским стандардима и у складу са критеријумима у сваком привредном сектору и морао би да буде одобрен од стране регулаторних агенција. За примену тих стандарда били би задужени запослени у компанијама који имају потребна знања и који би се ређе третирали као „непријатељи“ у поређењу са спољним видовима контроле.⁵⁸⁷ Ако овај систем буде суочен са проблемима, Брајтвејт предлаже одређену шему поступања: прво би се захтевало да компанија поступи у складу са прописима, потом би се слале опомене, затим би се покретао грађански и напослетку ако је потребно и кривични поступак.⁵⁸⁸

Модел реаговања на криминалитет компанија кроз деловање регулаторних агенција има неколико предности. Најпре, када су у питању разлози економске природе, нису потребна велика финансијска средства за његову примену. Даље, договором регулаторних агенција са компанијама може се утицати на поштовање правних прописа, јер принудно деловање путем кривичноправних норми најчешће не даје резултате. Зато и запослени у овим регулаторним телима треба да поступају као саветници, а не као полицијски службеници.⁵⁸⁹ У литератури се наводи да примена кривичног права у поређењу са мерама које одређују регулаторне агенције има више недостатака: 1) најпре, сврха кривичног права није иста као и примена управних мера –док прво подразумева кажњавање⁵⁹⁰, друга врста правних норми је усмерена на усаглашавање поступања као и едукацију; 2)

⁵⁸⁶ *Ibid*, p. 278.

⁵⁸⁷ L. Snider, *Regulating Corporate Behavior*, in: M. B. Blankenship (ed.), *Understanding Corporate Criminality*, New York, 1993, p. 177-210.

⁵⁸⁸ L. Snider, *Cooperative Models and Corporate Crime: Panacea or Cop-Out?* *Crime and Delinquency*, n. 36, 1990, p. 373-390.

⁵⁸⁹ S. Tombs, D. Whyte (2007), *op.cit*, p. 153-155.

⁵⁹⁰ Ова тврдња се може оспоравати, јер је казна само једна врста санкције, а ни њен циљ није кажњавање већ превенција.

затим се наводи да примена кривичног права неће побољшати услове у компанијама и неће створити боље окружење за запослене; 3) трошкови примене кривичног права су већи; 4) успех у примени грађанског и управног права је извеснији, а више су и изречене новчане казне. Дакле, ако регулаторне агенције желе да буду ефикасне и да са најмање расположивих средстава постигну циљ, а то је поштовање правних прописа, онда не треба да се ослањају на кривично право чија је примена скупа, спора и неефикасна.⁵⁹¹ Коришћење регулаторног апарата по неким ауторима заправо доводи до мањег броја покренутих кривичних поступака у случајевима криминалитета компанија. То је последица могућности примене широког спектра мера.⁵⁹² Неке агенције имају и право да дисквалификују директора, изрекну новчане казне или захтевају постизање споразума пред судом. Што се тиче прослеђивања случајева ради вођења кривичних поступака, оно је резервисано за ситуације које су окарактерисане као „велике и лоше“.⁵⁹³

Овај модел реаговања на криминалитет компанија има и својих негативних аспеката. Они се огледају пре свега и чињеници да компаније имају своје интересе и да ће покушати да заобиђу примену свих мера које значе трошкове. Кооперативни модел поставља превише ниске циљеве регулације, полази од постојећег стања, за разлику од принудних мера регулаторних агенција и кривичног прогона које принуђују компаније да остваре више постављене циљеве.⁵⁹⁴ Реаговање путем регулаторних тела по некима представља повлашћивање, а може се поставити и питање једнакости и фер поступања. Оно полази од премисе да су учиниоци криминалитета компанија другачији од осталих преступника, да је њихово понашање пре резултат непромишљености и грешке него намере, да они својим пословним активностима дају доприносе

⁵⁹¹ L. Snider (1993), *op.cit.*, p. 177-210.

⁵⁹² Поступање регулаторних агенција не треба да буде униформно, већ треба да зависи од понашања компанија. Тако је на пример једна компанија указала агенцији за загађивање ваздуха да је већа корист ако би уместо законом предвиђених мера компанија уградила посебан уређај којим би се у мањој мери ваздух загађивао и на тај начин себи уштедела више милиона долара. Поред тога, наводи се да би према компанијама које послују у складу са законом требало имати кооперативни приступ, док би застрашивање требало применити код супротног понашања. J. T. Scholz, Cooperation, Deterrence and the Ecology of Regulatory Enforcement, in: S. Simpson, C. Gibbs (eds.), *Corporate Crime*, Hampshire, 2007, p. 327-335.

⁵⁹³ H. Croall (2001), *op.cit.*, p. 108-114.

⁵⁹⁴ L. Snider (1993), *op.cit.*, p. 177-210.

итд.⁵⁹⁵ Даље, Јегер (*Yeager*) је на пример указао на проблем фаворизовања великих компанија. Велике компаније имају довољно средстава за ангажовање стручњака који ће преговарати са овим агенцијама, а поред тога имају и могућности да сnose трошкове усаглашавања понашања са прописима. Аутор посебно истиче значај неактивности ових агенција и уопште дерегулацију као један од узрока финансијске кризе из 2008. године.⁵⁹⁶ У литератури постоји и теорија о тзв. симбиози привредног сектора и државе по коме је држава и њен апарат под контролом привредних субјеката. Међутим, проблем код овог приступа је занемаривање чињенице да у неким моментима држава реагује оштро и пунитивно према учиниоцима дела које означавамо као криминалитет компанија. Осим тога, компаније су историјски посматрано у многим ситуацијама покушавале да се одупру, односно да спрече доношење закона којима би се пружила потпунија заштита запослених или ограничило њихово пословање на други начин. Управо је после таквих криза и сукоба између привредних субјеката и државе и долазило до формирања регулаторних агенција чији је циљ пре свега помирење супротстављених интереса, тако да је њихова улога да стабилизују ситуацију у капиталистичком систему.⁵⁹⁷

У литератури се наводе примери агенција којима су знатно смањена средства за рад као и број запослених што је одмах имало утицаја на контролу криминалитета компанија. Тако је на пример Агенција за заштиту животне средине у САД у периоду између 1980. и 1983. године изгубила 25% запослених, а слична је ситуација у истом периоду била и са Агенцијом за безбедност и заштиту на раду као и са Федералном трговинском агенцијом. У исто време број мера које су ове агенције предузеле у поређењу са претходним годинама значајно је редукован. Један од разлога за овакво поступање државе може се видети на примеру Агенције за заштиту и безбедност на раду. Током 70-их година ова агенција је забранила присуство азбеста на радном месту и на тај начин смањила број смртних случајева узрокованих изложеношћу радника овој материји. За привредни сектор је ипак највећи проблем представљало охрабрење радника да формирају своја удружења за заштиту и безбедност на раду. Ове агенције се ретко

⁵⁹⁵ H. Croall (2001), *op.cit*, p. 108-114.

⁵⁹⁶ D. O. Friedrichs, *op.cit*, p. 278.

⁵⁹⁷ S. Tombs, D. Whyte (2015), *op.cit*, p. 147-155.

опредељују за подношење кривичних пријава, и у том процесу оне морају узети у обзир и чињенице како би такво поступање имало утицаја по „јавни интерес“ оличин у евентуалном отпуштању запослених или губитке по владајуће странке у виду финансијске подршке за политичке кампање. Примена кривичног права долази у обзир онда када се пређу одређене границе, када се деси нека велика еколошка катастрофа или ако кршење прописа има за последицу смрт људи и изазове реакцију јавности.⁵⁹⁸

Такав је на пример био случај са финансијском кризом 80-их година прошлог века. Осим доношења закона, којима би се требало супротставити кршењу прописа од стране компанија, и регулаторне агенције заузимају проактиван приступ. То је био случај са америчком Федералном агенцијом за контролу депозитног сектора која је од 1989. године поднела скоро 8.000 кривичних пријава. Резултати оваквог државног приступа у периоду од октобра 1988. до маја 1991. године били су: 764 окривљених било је оптужено за неко дело у вези са злоупотребама у штедионицама чији су губици били преко 7 милијарди долара; 95 међу њима је имало функцију председника борда директора, док је 131 лице имало директорску позицију; 550 их је било осуђено, 42 ослобођено; 69 од групе осуђених је имало позицију председника борда или директорску позицију; 326 је добило затворску казну; новчане казне достигле су укупан износ од око 8 милиона долара, а око 271 милион долара је одузет.⁵⁹⁹

4.2.3.4. Систем кривичног прогона

Када је у питању кривично гоњење учинилаца дела која се подводе под криминалитет компанија истиче се да се јавни тужиоци сусрећу са одређеним бројем проблема. Најпре, у компанијама које имају сложену организациону структуру као и велики број запослених, при чему су њихове одговорности подељене, некада је врло тешко установити како и где је донета одлука о извршењу кривичног дела. Даље, проблем представља и релативна невидљивост ових дела, односно њихове последице су понекад незнатне у смислу да појединце

⁵⁹⁸ L. Snider (1993), *op.cit.*, p. 177-210.

⁵⁹⁹ H. N. Pontell, K. Calavita (1993), *op.cit.*, p. 42-44.

погађају у безначајним износима, а свеукупно је тако остворен профит енорман. Поред тога, врло често је тешко доказати постојање умишљаја и одвојити криминално поступање од дозвољеног ризика. Такође, компаније су у могућности да ангажују најбоље стручњаке и правнике који им могу помоћи у томе да отежају посао тужилаца.⁶⁰⁰

Ако дође до покретања кривичног поступка такође се могу јавити одређени проблеми. Најпре, ако постоји могућност давања кауције, лица која имају новца увек је могу искористити, због чега је било предлога да се ово право ограничи. Но, то би значило неједнако поступање. Кривични поступак подразумева такође одређени степен у доказивању. Нису довољне индиције, већ докази изван сваке разумне сумње или којима се указује да је вероватније да је дело учињено него супротно. Ако се на пример ради о „намештању цена“, а тужилац наводи као доказ састанке представника компанија за које верује да су постигли недозвољени договор, окривљени лако могу оповргнути оптужбе тврдећи да су се састали ради размене искуства и постојања сличних интереса, као и да је на висину цене утицао пораст цене сировина, потражња на тржишту итд.⁶⁰¹

Све наведено пружа објашњење за мали број кривичних поступака који се покрећу у случајевима криминалитета компанија. На основу студије о којој је било речи у делу рада о распрострањености криминалитета компанија, показује се да у највећем броју случајева кривична дела откривају и пријављују жртве, односно компаније на чију је штету дело учињено, а знатно мање (у само 4%) државни органи. Но, разлике постоје ако се упореде континенти. Тако су на пример у Централној и Источној Европи и Азији државни органи имали већу улогу, а аутори то доводе у везу са две околности: мање развијеном свешћу и вољом да се ова дела открију и пријаве као и мање развијеним системима интерне контроле.⁶⁰² Слична је ситуација и са криминалитетом компанија који за

⁶⁰⁰ B. A. Belbot, *Corporate Criminal Liability*, in: M. B. Blankenship (ed.), *Understanding Corporate Criminality*, New York, 1993, pp. 211-237; H. Edelhertz, *White Collar and Professional Crime: The Challenge for the 1980s*, *American Behavioral Scientist*, n. 27, 1983, p. 109-128.

⁶⁰¹ E. W. Kitch, *op.cit.*, p. 13-21.

⁶⁰² K. D. Bussmann, M. M. Werle, *op.cit.*, p. 1134-1135. Слично наведеном, Шапиро даје пример да на сваких 100 случајева које испитује америчка Комисија за хартије од вредности 93 има услове за кривичну одговорност. Одређене радње се предузимају у 46 случајева, а од тога је 11 покренутих кривичних поступака. Даље, само 6 доведе до подизања оптужнице, 5 до осуде, а у 3 случаја се

последицу има угрожавање и повреду живота и здравља људи као и животне средине. Тако се на пример наводи да је у Великој Британији најчешћи облик реаговања на случајеве телесних повреда и смртних исхода на раду путем управних механизма, док је вођење кривичних поступака ретко. У периоду од 1996-2000. године остало је неиспитано 75 случајева смртних исхода на раду и 212 смртних исхода грађана који се повезују са пропустима компанија. Што се тиче тежих телесних повреда, наводи се да само у 2000. и 2001. години око 80% случајева који су пријављени Агенцији за заштиту и безбедност на раду нису били истражени од стране органа кривичног прогона. Посебно је проблематично кривично гођење у случајевима у којима се смртни исход на раду повезује са изложеношћу радника дејству опасних и отровних материја – свега око 1% ових исхода који су пријављени Агенцији за заштиту и безбедност на раду било је истраживано у кривичном поступку. Истовремено, у једном истраживању које је обухватило 28 случајева смртних последица на радном месту, закључено је да је само у четири ситуације поступљено како је требало, док је за исти толики број требало да се донесе осуђујућа пресуда за нехатно лишење живота, за четири је требало покренути поступак за кршење прописа о раду и заштити животне средине, за седам је требало покренути кривични поступак, док је у осам случајева требало предузети још истражних радњи. Слично томе, у једном истраживању је утврђено да је од 40 смртних случајева на раду у 95% ситуација догађај у судском поступку окарактерисан као „случајни инцидент“. До краја 2006 године било је свега 14 успешних кривичних поступака за нехатно лишење живота од стране компанија.⁶⁰³

Разлози овог „губитка злочина“ виде се у неколико чињеница. Најпре, постојање могућности вођења више различитих поступака. Ако се поред кривичног за исто понашање може водити управни или грађански поступак, мање су могућности да дође до кривичне одговорности. Разлози због којих тужиоци не покрећу кривични поступак су: недостатак доказа, изостанак последица, чињеница да није прибављена корист, некооперативност сведока, маргинална

изриче казна затвора. Наведено према: S. P. Shapiro, *The Road not Taken: The Elusive Path to Criminal Prosecution for White Collar Offenders*, *Law and Society Review*, 19, 1985, p. 179-218.

⁶⁰³ S. Tombs, D. Whyte, *op.cit.*, p. 99-105.

улога преступника итд.⁶⁰⁴ Са друге стране, разлози који утичу на тужилаштво да покрене кривични поступак су следећи: 1) штета или губици који су проузроковани према друштву; 2) учествовање менаџера, директора компаније у илегалном понашању; 3) трајање противправног понашања; 4) учесталост кршења норми; 5) докази о постојању умишљаја и намере, 6) постојање корупције; 7) упознатост јавности са случајем пре свега путем медија, 8) прецедент у судској пракси, 9) историја понашања компаније, 10) ефекат застрашивања; 11) кооперација компаније у конкретном случају.⁶⁰⁵

Фридрихс наводи да један од фактора који утичу на одлуку тужилаштва да ли ће се покренути поступак јесте и економско стање у друштву. Ако се ради о лошим економским условима мање су шансе за гоњење ових преступника него у периоду економског развоја када постоји довољно средстава за то. Овај аутор такође наводи да у САД локални тужиоци често нису спремни да се упуштају у кривично гоњење великих компанија, а такво понашање рационализују тиме да је то посао државних и федералних тужилаца.⁶⁰⁶ Један од разлога ове неактивности је чињеница да локални тужиоци после овог посла неретко одлазе у приватну праксу и знају да ће тада зависити од клијената, а то су управо компаније.⁶⁰⁷ Потребно је такође нагласити да у покретању поступака за ова дела утицај имају

⁶⁰⁴ Поједина истраживања показују да у случају само једног кршења прописа шансе за кривично гоњење су 1%, а када је број кршења прописа 11 и више, шансе су 29%. Одређену улогу има и време трајања кршења прописа. Ако је дуже од две године извесније је да ће доћи до покретања кривичног поступка. Значајну улогу има број учесника. Ако је у питању више од 6 лица, шансе за кривични поступак су 26%, док у случају мањег броја саучесника тај проценат пада на 11%. Слично важи и у погледу проузроковане штете и броја виктимизованих лица. Ако је штета испод 5.000 долара није уопште долазило до покретања поступка, док је у 39% случајева то урађено ако је штета прелазила износ од милион долара. Ако је лице поступало сâмо веће су шансе да кривично одговара него у случају да је укључена и организација. Ово се објашњава тиме што у другом случају има више расположивих опција за реаговање. Извесније је и да ће раније осуђивана лица поново бити осуђена (16% насупрот 6%). Види: S. P. Shapiro (1985), *op.cit.*, p. 179-218.

⁶⁰⁵ M. V. Clinard, P. C. Yeager, *op.cit.*, p. 112.

⁶⁰⁶ До сличних закључака дошли су Бенсон и Кулен у свом истраживању које је показало да је нешто мање од 70% локалних тужилаца у урбаним подручјима кривично гонило бар једно лице (односно имало бар један случај) криминалитета компанија у 1988. години. Тај проценат је у руралним подручјима био знатно мањи (35%). Само 23% јавних тужилаштва у урбаним подручјима је имало специјализовано одељење за откривање и гоњење економског и криминалитета белог оковратника. Сарадња са федералним органима је слаба. Преко 70% респондената је одговорило да никада није сарађивало са федералним агенцијама. Мало боља била је кооперација са државном полицијом. Наведено према: M. L. Benson, F. T. Cullen, W. J. Maakestad, *Local Prosecutors and Corporate Crime*, in: S. Simpson, C. Gibbs (eds.), *Corporate Crime*, Hampshire, 2007, p. 299-306.

⁶⁰⁷ D. O. Friedrichs, *op.cit.*, p. 310-314.

политички фактори. Они делују двоструко: најпре у правцу обезбеђивања фактичког имунитета, а са друге стране у правцу намерног одабира одређених лица против којих ће се покренути поступак.⁶⁰⁸

У разумевању слабије заинтересованости јавних тужилаца за кривично гоњење компанија треба имати у виду и њихову перцепцију о овом типу криминалитета. У поређењу са физичким лицима (на пример учиниоцима криминалитета белог оковратника) јавни тужиоци ће се ређе одлучити да покрену кривични поступак против правних лица. Ово стога, јер неки међу њима сматрају да се на тај начин кажњавају недужна лица (запослени или акционари) или зато што се многи случајеви карактеришу као несреће, а не као кривична дела.⁶⁰⁹ Јавни тужиоци не гледају на криминалитет компанија као на конвенционални криминалитет који по њима представља озбиљнији проблем. Ипак, тужиоци су сагласни да је кривично реаговање на овај криминалитет адекватан као и да се може постићи генерално превентивно дејство кроз застрашивање и то знатно боље у поређењу са на пример тзв. уличним криминалитетом (*street crime*). На њихову одлуку да покрену кривични поступак утиче, поред напред наведених разлога, и деловање других државних органа и агенција. Ако се чека одлука неког од њих, мања је и воља тужилаца да поступак покрећу пре него што се та одлука донесе. Осим тога, и забринутост јавности у погледу неког случаја може имати утицаја.⁶¹⁰

И када је Србија у питању наводе се неки од већ поменутих разлога који отежавају кривично гоњење пре свега привредних кривичних дела. Тако је у нашој старијој литератури било истицано да постоји проблем око усклађености рада различитих државних органа, а пре свега у преткривичном поступку. Заузимајући став да би јавни тужиоци код сложенијих кривичних дела у области привредног пословања требало да буду ангажовани већ у фази прикупљања информација, доказа као и правне квалификације како би се на тај начин смањило број одбачених кривичних пријава. Наиме, током 70-их година прошлог века број одбачених кривичних пријава за ова дела кретао се око 60%, при чему се не би могло рећи да у свим тим случајевима окривљени није учинио дело, већ се радило

⁶⁰⁸ E. W. Kitch, *op.cit*, p. 670-678.

⁶⁰⁹ B. Payne, *op.cit*, p. 342-345.

⁶¹⁰ M. L. Benson, F. T. Cullen, W. J. Maakestad, *op.cit*, p. 299-306.

о субјективним и објективним проблемима у органима кривичног прогона што се одражавало и на успешност у вођењу кривичних поступака.⁶¹¹ Поред тога, у домаћој литератури се наводи да проблем у откривању ових кривичних дела представља немогућност државних органа да имају приступ у појединим јавним предузећима, као и у привредним друштвима на чијем се челу налазе „утицајни људи“. Поред тога, и даље је сарадња са другим органима (инспекцијама, царином, Народном банком, финансијском полицијом) слаба.⁶¹²

4.2.4. Судови и изрицање кривичних санкција

4.2.4.1. Заступљеност и врсте изречених кривичних санкција

Када је у питању криминалитет компанија вођење кривичних поступака и изрицање кривичних санкција знатно је ређе у поређењу са применом других правних норми, пре свега из области управног и грађанског права. У студији коју су спровели Клиnard и Јегер против 60% од скоро 600 анализираних компанија је донета бар једна одлука. Било је скоро дупло више одлука упозорења у поређењу са другим врстама санкција. Новчане санкције⁶¹³ су биле знатно чешће коришћене у односу на забране. Понашања која су проузроковала штетне последице по привреду праћена су тежим санкцијама, најчешће кривичним. Интересантно је да су најучесталије санкције биле одређиване према већим компанијама. Око 70% свих изречених санкција односиле су се на велике компаније. Њима су на првом месту биле изрицане новчане санкције, док су малим и средњим компанијама најчешће били одређивани налози и упозорења. Против компанија у нафтној, ауто и фармацеутској индустрији донето је највише одлука. Грађански поступци трајали су у просеку око 2,5 године, а управни око 4 месеца. Око 80% новчаних санкција износило је 5.000 долара или мање, 1/5 преко 100. 000 долара, а мање од

⁶¹¹ D. Simić, Š. Vuković, Problemi suzbijanja i sprečavanja privrednog kriminaliteta, u: M. Milutinović, V. Vasiljević (ur.), *Privredni kriminalitet, (Materijali sa savetovanja „Bitne karakteristike i stanje privrednog kriminaliteta u Jugoslaviji u našim savremenim uslovima“*, Cavtat, 7. do 9. aprila 1977. godine), Beograd, 1977, p. 235-246.

⁶¹² А. Милутиновић, Јавни тужилац и борба против привредног криминала, у: Д. Радовановић, Ђ. Михаљевић, *Привредни криминал и корупција*, Београд, 2001, стр. 268-293.

⁶¹³ Аутори не прецизирају о којим новчаним санкцијама је реч – кривичним или управним.

1% преко милион долара.⁶¹⁴ Међутим, у пракси је било и примера изрицања дуготрајних казни затвора за учиниоце ових кривичних дела. Тако су на пример директори компаније *Enron* били осуђени на затворске казне у трајању од преко 20 година затвора, што се објашњава чињеницом да је држава заинтересованија да реагује применом кривичног права на овај тип криминалитета у случајевима када он проузрокује последице у области финансија.⁶¹⁵ Фридрихс наводи да је мање од 1% свих кривичних поступка у САД и то за четири године вођен против организација. Супротно налазу Клинарда и Јегера, најчешће су окривљени мање компаније иако се случајевима кршења прописа од стране великих компанија поклања знатно више пажње у литератури. Што се казни тиче, у 90% случајева се изриче новчана казна, у 15% се налаже реституција, у 30% условна осуда при чему је време проверавања у просеку око 40 месеци, у 6% одузимање лиценце и само у 1% рад у јавном интересу. Новчане казне су углавном обухватале око 76% проузроковане штете, а у случајевима у којима је била проузрокована највећа штета новчане казне су биле знатно мање од тога.⁶¹⁶

⁶¹⁴ M. B. Clinard, P. C. Yeager, *op.cit.*, p. 113-114.

⁶¹⁵ S. Tombs, D. Whyte, *op.cit.*, p. 167. У случају непоштовања прописа који се односе на заштиту и безбедност на раду као и на заштиту животне средине држава није толико заинтересована за примену правила, осим када је раднички и други грађански покрети и протести не доведу у ситуацију да мора реаговати, али је то обично краткотрајна реакција. У случају кршења прописа у области финансија држава има више интереса, јер се ради о прописима који служе стабилизацији тржишта. Ради се о потреби заштите финансијског тржишта на првом месту, а не кажњавању конкретне криминалне активности. Више о томе у: K. Calavita, H. N. Pontell, *The State and White Collar Crime: Saving and Savings and Loans*, *Law and Society Review*, 28, 1994, p. 297-324.

⁶¹⁶ Ипак, у поређењу са конвенционалним криминалитетом, овде се чешће изричу условна осуда и новчана казна па чак и рад у јавном интересу, док се у поређењу са криминалитетом белог оковратника изричу блаже кривичне санкције учиниоцима који крше прописе у интересу правних лица. По резултатима неких истраживања лица која врше проневеру су у 90% случајева условно осуђени, док је са лицима која злоупотребљавају позицију на тржишту (повреда конкуренције) то случај у 50%. Новчана казна је другој категорији учинилаца била изречена у 100% случајева, док је код проневере то било у 15% ситуација. У истој студији је утврђено да је само 12% осуђених требало да изврши реституцију. Казна затвора учиниоцима повреде конкуренције била је изречена у 20% случајева и углавном су то биле краће казне. Са друге стране око 2/3 учинилаца дела злоупотребе у вези са хартијама од вредности су добили затворску казну. Више о томе у: D. O. Friedrichs, *op.cit.*, p. 331-335.

4.2.4.2. Фактори које судови узимају у обзир приликом изрицања кривичних санкција

У литератури се доста пажње посвећује питању једнаког поступања у изрицању кривичних санкција учиниоцима на вишим друштвеним положајима у поређењу са конвенционалним преступницима. Резултати до сада спроведених студија су опречни. По једнима, учиниоци вишег социјалног статуса су по правилу блаже санкционисани за исто кривично дело у поређењу са другим лицима. У студији коју је спровела Шапиро (*Shapiro*), анализирани су случајеви Комисије за хартије од вредности у САД. Једна од испитиваних релација односила се на повезаност статуса који је подељен у две категорије (прву су чинили припадници вишег статуса – директори, власници, они који иначе имају неку контролну улогу, а друга категорија је састављена од припадника нижег статуса – запослени, менаџери, консултантни, промотери итд.). Оно што је прво евидентно је да лица која припадају различитим статусима, а заједно су прекршила прописе имају највише шанси за било коју правну реакцију. У случају лакшег дела, реакција изостаје без обзира на статус. Ако се ради о мањим преступима које чине припадници нижег статуса, обично изостаје било каква правна реакција. Са друге стране, у односу на иста дела припадника вишег статуса реакција не изостаје, али је у питању примена норми управног и грађанског права. Ако припадници нижег статуса делују сами и учине тежо дело проценат осуде у кривичном поступку је прилично висок. То није случај са припадницима вишег статуса. Што се казни тиче, затвор се чешће изриче припадницима нижег статуса (74% насупрот 46% код вишег статуса иако је тежина дела иста). Ипак, ауторка наводи да величина узорка није у тој мери довољна да би се ови резултати прихавитили у потпуности.⁶¹⁷ Хаган (*Hagan*) и Паркер (*Parker*) су у студији којом су анализирали кршење прописа у вези хартија од вредности (и кривична дела и други прописи) испитивали утицај класе на кажњавање. Учиниоце деле на послодавце, запослене, менаџере и ситну буржоазију. Дошли су до података (око

⁶¹⁷ S. P. Shapiro (1985), *op.cit.*, p. 179-218.

200 случајева) да су менаџери знатно чешће били кажњавани за кршење кривичног закона у односу на послодавце.⁶¹⁸

До супротних резултата дошли су Вилер и сарадници по којима је социоекономски статус утицао на строже кажњавање ових учинилаца. Таква тврдња наишла је на бројне критике, а међу њима се посебно истиче критика Хагана и Паркера који су сматрали да је из овог истраживања изостављена класа која по њима утиче на кажњавање, тачније њени елементи ауторитета и моћи. Вилер и сарадници су проверили наведену тврдњу па су у обзир узели и класу. Узорак је чинило осам кривичних дела за које су пресуде донете у различитим јурисдикцијама, а за свако дело је анализирано 30 случајева. По спроведеном истраживању аутори овог рада долазе до закључка да класа нема супротан ефекат на кажњавање, односно њен утицај јесте релевантан, али не искључује закључак до кога су они и раније дошли, а то је да су лица високог социоекономског статуса строже кажњавана. Ипак, аутори и сами наводе да нису узимали у обзир неке факторе који такође доприносе строжем кажњавању као што је рецимо тежина кривичног дела.⁶¹⁹ У истраживању које су спровели Вилер и Ротман поделили су преступнике у три групе: индивидуални преступници, они који у извршењу дела користе своју професију и организациони преступници - користе организацију али често и професију. Испитујући пре свега казну затвора, дошли су до податка да је ова казна у највећем броју случајева била изречена управо трећој категорији иако је за њих претходно утврђено да поседују карактеристике попут високог друштвеног статуса, вишег степена образовања и репутације. Такође, казне

⁶¹⁸ J. Hagan, P. Parker, White Collar Crime and Punishment: The Class Structure and Legal Sanctioning of Securities Violations, *American Sociological Review*, 1985, vol. 50, p. 302-316. У једном истраживању које су спровели Хаган, Албонети и Нагел испитивано је да ли се санкционисање криминалитета белог оковратника разликује по јурисдикцијама. Дошли су закључка да се лица на вишим друштвеним позицијама која чине оваква кривична дела знатно блаже санкционишу у поређењу са конвенционалним преступницима само у јурисдикцији у којој постоји проактивни приступ тужилаштва према криминалитету белог оковратника, док у осталим јурисдикцијама нису дошли до сличних резултата. Више о томе у: J. Hagan, I. H. Nagel, C. Albonetti, The Differential Sentencing of White Collar Offenders in ten Federal District Courts, *American Sociological Review*, vol. 45, 1980, p. 802-820.

⁶¹⁹ D. Weisburd, E. Waring, S. Wheeler, Class, Status and the Punishment of White Collar Criminals, *Law and Social Inquiry*, vol. 15, n. 2, 1990, p. 223-243.

затвора које су њима биле изречене трајале су дуже, што се може објаснити извршењем тежих кривичних дела.⁶²⁰

Свакако се не може тврдити да је социјални статус учиниоца најважнија карактеристика коју судови узимају у обзир приликом доношења одлуке о кривичној санкцији.⁶²¹ По правилу ће врста и висина санкције зависити од тежине кривичног дела и кривице учиниоца. Судови не занемарују ни чињеницу да је већ сâмо вођење кривичног поступка својеврсна казна, јер утиче на репутацију, губитак посла, неке компаније тешко од тога могу да се опораве, а нарочито мање.⁶²² Поред тога, често учиниоци истичу да су само поступали по упутствима компаније, да су радници били непажљиви, потрошачи се нису држали упутстава, да је њихово понашање уобичајена пракса, да сви то раде, да се ради о техничким правилима, а да су окривљени угледни људи, неосуђивани итд. Што се тиче статуса учиниоца, у неким случајевима ова околност утиче на суд да строже казни учиниоца.⁶²³

4.3. Предлози за сузбијање криминалитета компанија

Имајући у виду све напред наведено, поставља се питање шта је могуће предузети на плану сузбијања криминалитета компанија. Иако има заступника тезе да је једини начин да се овај проблем реши тако што би се укинуле

⁶²⁰ S. Wheeler, M. L. Rothman, *op.cit*, p. 1402-1426.

⁶²¹ По мишљењу неких аутора ова карактеристика се мора узети у обзир. Како се наводи, учиниоци ових дела су по правилу нерекдивисти, а њих казна теже погађа јер имају више да изгубе. За разлику од неких других професија, губитак лиценци и дозвола у овом случају значи скоро потпуну немогућност враћања нормалном животу пре осуде на казну затвора. Осећај стида у заједници је такође већи код ових учинилаца. Осим тога, не сме се занемарити ни чињеница да су закони из ове области променљиви и да дојучерашње допуштено понашање може због различитих разлога прећи у сферу кажњивог. Види: E. S. Podgor, *The Challenge of White Collar Sentencing*, *The Journal of Criminal Law and Criminology*, 2007, vol. 97, n. 3, p. 731-760.

⁶²² Поред наведеног, на изрицање кривичних санкција компанија утицај имају и следеће околности: 1. исто културално окружење коме припадају судије, тужиоци, регулаторне агенције и компаније, 2. слаба примена закона који су донети са циљем контроле илегалног поступања компанија; 3. благе изречене казне учиниоцима дела белог оковратника и компанија; 4. ограничена средства за сузбијање овог типа криминалитета, 5. утицај корпорација. Види: C. Goff, *Sanctioning Corporate Criminals*, in: M. B. Blankenship (ed.), *Understanding Corporate Criminality*, New York, 1993, p. 239-259.

⁶²³ H. Croall, *op.cit*, p. 127-132.

компаније⁶²⁴, ради се о утопијским гледиштима која не пружају конкретне предлоге решавања овог типа криминалитета.

Када се ради о превентивним мерама, истиче се да би требало најпре радити на томе да све компаније усвоје етичке кодексе. Ови кодекси у највећем броју случајева не садрже врло важне одредбе: оне које се односе на квалитет производа и штетност производа, заштиту животне средине, фер конкуренцију, забрану договарања цена итд. У једној анализи етичких кодекса, утврђено је да велики број није помињао ни вршење притиска на запослене да испуне циљеве компаније као ни детаљна правила о поступцима за кажњавање оних запослених који крше прописе. Друго, на факултетима треба увести пословну етику. Треће, треба заштити узбуњиваче као и запослене који одбијају да се повинују наредбама надређених које би подразумевале кршење правних норми. Судске одлуке којима се компаније које отпуштају раднике због оваквих случајева кажњавају треба треба јавно објављивати.⁶²⁵

С обзиром да је за неке компаније карактеристично постојање неконформистичких подкултура, предлаже се предузимање следећих мера како би се предупредило њихово настајање: групе акционара и власника удела треба да лобирају код законодавца да се у већој мери заштите интереси инвеститора, да информације о добити, подели удела и дуговима буду доступније, као и да представници инвеститора буду присутни на годишњим скупштинама акционара и да траже информације или да се распитују за услове рада, поштовање права радника, а посебно у неразвијеним државама.⁶²⁶

Требало би указати на сет мера које предлаже Крамер.⁶²⁷

⁶²⁴ Циљ пословања привредних субјеката по овом гледишту није никакво социјално добро, већ само остваривање профита, а вршење кривичних дела није узредна и занемарљива појава већ континуирана активност. Држава колико год се трудила да контролише пословање привредних субјеката, то често није у могућности јер је у зависном положају. У процесу приватизације држава је део послова који су обављали привредни субјекти у државној својини пребацила на приватан сектор и на тај начин дошла у донекле подређен положај. Често се дешава, што је иронично, да свега неколико приватних привредних субјеката обавља делатности од јавног значаја и они су такође зависни од уговора који закључују за локалним односно државним властима, јер на тај начин долазе до највећег дела прихода. Види: S. Tombs, D. Whyte (2015), *op.cit.*, p.157-180.

⁶²⁵ M. B. Clinard, *op.cit.*, p. 161-170.

⁶²⁶ L. Snider (2008), *op.cit.*, p. 50-51.

⁶²⁷ R. C. Kramer, Is Corporate Crime Serious Crime? Criminal Justice and Corporate Crime Control, *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 1984, p. 7-10.

1. Креирање нових закона чији би предмет регулисања била кривична дела која су типична за компаније;
2. Заузимање проактивног приступа у откривању и гоњењу ових дела;
3. Формирање посебне јединице у оквиру полиције и тужилаштва;
4. Омогућавање лакше осуде компанија у кривичном поступку (на пример кроз примену стриктне одговорности);
5. Пооштравање новчаних казни;
6. Увођење нових санкција којима би се омогућило утицање на промену структуре компаније и начин одлучивања.

На плану кривичног права, осим предлога да се пооштре казнени распони и изричу строже санкције, има и мишљења да би требало извршити инкриминализацију одређених понашања. На првом месту то је извоз у неразвијене државе штетних производа, затим производња дуванских производа и на крају спречавање губитка посла запослених услед премештења производње у мање развијене државе или услед преузимања од стране других компанија и сл.⁶²⁸ Иако би се за прва два предлога могло наћи оправдање, трећи, који очигледно полази од концепта злочина као кршења људских права, не би могао да се прихвати, јер би то значило претерано ограничавање слободе у привредном пословању.

Напослетку, има и мишљења да се одговорност правних лица за кривична дела буде у надлежности Међународног кривичног суда. Постоје бројни примери укључености компанија у илегално поступање на територији више држава, а посебно мање развијених.⁶²⁹ У овим земљама правни системи или нису довољно развијени или је раширена корупција или су правни прописи такви да омогућавају вршење кривичних дела и то најчешће загађивање животне средине или стављање

⁶²⁸ S. E. Brown, C. Chiang, *op.cit.*, p. 29-55.

⁶²⁹ О томе је било речи у делу рада о државно-компанијском криминалитету. У литератури се наводи да поред компанија и друге организације као што су на пример Светска банка или Међународни монетарни фонд имају значајну улогу у проузроковању негативних догађаја у мање развијеним државама – почевши од подстицања етничких сукоба, загађивања животне средине, расељавања локалног становништва, продубљивања економских разлика у друштву итд. Види: D. O. Friedrichs, *op.cit.*, p. 166.

у промет шткодљивих производа.⁶³⁰ Ове државе ретко одлучују да кривично гоне интернационалне компаније, већ, напротив, због прилива страних инвестиција пристају на све услове. Међутим, правна решења држава потписница се међусобно прилично разликују по питању одговорности правних лица што би представљало препреку за промену Римског статута, а потребно је да се сагласи 2/3 држава потписница.⁶³¹

⁶³⁰ Као пример изигравања прописа могу се навести адитиви које садрже намирнице. Иако постоји међународно прихваћена листа са дозвољеним вредностима адитива који се могу наћи у храни, још увек нема сазнања о нежељеним ефектима које могу имати комбинације ових адитива, чак иако је сваки од њих заступљен у дозвољеном нивоу. Види: Е. Мићовић et al., Risk Assessment of Chemicals in Food for Public Health Protection, in: G. Meško, D. Dimitrijević, C. B. Fields, *Understanding and Managing Threats to the Environment in South Eastern Europe*, Dordrecht, 2011, p. 293-310.

⁶³¹ L. Verrydt, Corporate Involvement in International Crimes: An Analysis of the Hypothetical Extension of the International Criminal Court's Mandate to Include Legal Persons, in: D. Brodowski et al., *Regulating Corporate Criminal Liability*, Cham, 2014, p. 281-294.

5. ЕМПИРИЈСКО ИСТРАЖИВАЊЕ КРИМИНАЛИТЕТА КОМПАНИЈА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

5.1. Методолошки оквир

5.1.1. Предмет истраживања

Предмет истраживања су одређени аспекти криминалитета компанија. У првом делу рада пажња ће бити посвећена **феноменолошкој димензији криминалитета** компанија у Републици Србији, односно испитавању распрострањености ових кривичних дела, карактеристикама учинилаца, као и поређење са генералном популацијом преступника. Други део рада посвећен је **етиолошком аспекту**. Анализи ће бити подвргнута поједина криминолошка објашњења (теорија друштвеног притиска, технике неутрализације и генерална теорија криминалитета) како би установило да ли се она могу применити у објашњењу криминалитета компанија у нашој држави. Трећи део емпиријског истраживања односи се на **социјалну реакцију** и то пре свега на **казнену политику судова**. Предмет анализе биће статистички подаци о изреченим кривичним санкцијама за кривична дела која смо одредили као криминалитет компанија. Поред тога, предмет истраживања биће и судске пресуде за **кривично дело пореске утаје**, а намера нам је да видимо да ли на кажњавање учинилаца утицај имају њихове социјално-демографске карактеристике и положај који заузимају у оквиру компаније. Напоследку, питање адекватности кривичног права анализираћемо на примерима одлука **Комисије за заштиту конкуренције** и кривичних пријава **Инспектората за рад** и на тај начин покушати да употпунимо теоријску анализу ове проблематике.

5.1.1.1. Теоријско одређење криминалитета компанија

Криминалитет компанија подразумева вршење кривичних дела у интересу компанија од стране руководиоца или запослених у компанији у чијем

се интересу кривично дело врши или се кривично дело врши у интересу учиниоца кривичног дела и правног лица кумулативно.

5.1.1.2. Радно дефинисање обухвата одређивање следећих појмова:

Под **компанијом** се подразумевају привредна друштва (ортачко, командитно, друштво са ограниченом одговорношћу и акционарско друштво), привредна друштва у којима држава има своје капитал учешће као и привредна друштва капитала према **Закону о јавним предузећима** ако су основана и ради стицања добити (чл. 4).

Физичко лице у оквиру компаније одредићемо на основу **законске одредбе о одговорном лицу** предвиђене Кривичним закоником (чл.112) – у питању је физичко лице које на основу закона, прописа или овлашћења врши послове управљања, надзора или друге послове из делатности правног лица као и лице коме је фактички поверено вршење ових послова.

Под лицем које поступа у интересу компаније подразумеваће се само физичка лица која су запослена/обављају послове у компанији у чијем се интересу поступа. Лица која врше кривично дело у интересу неког другог правног лица неће бити анализирана због немогућности утврђивања да ли је циљ вршења кривичног дела био прибављање користи другом правном лицу или себи у ком случају би се радило о криминалитету белог оковратника.

Кривична дела која се могу одредити као криминалитет компанија:

Економски криминалитет компанија: кривична дела против привреде предвиђена у КЗ (чл. 229, чл. 229а, чл. 231-239, чл. 241, чл. 244-245⁶³²); чл. 581 Закона о привредним друштвима; Закон о тржишту капитала (чл.281-283); Закон о осигурању (чл.222-224); Закон о преузимању акционарских друштава (чл.44-46);

⁶³² Из групе кривичних дела против привреде изостављена су недозвољена производња и недозвољена трговина (чл. 242-243). Прво дело смо искључили из анализе, јер је очекивано да обухвата случајеве обављања привредне делатности од стране нерегистрованих субјеката што и није предмет нашег проучавања. Недозвољена трговина са друге стране обухвата случајеве у којима се често као учиниоци појављују физичка лица, а не привредна друштва. Затим, из анализе смо изоставили кривично дело одавања пословне тајне (чл. 240), јер је тешко замислити да неко лице одаје пословну тајну у интересу свог привредног друштва. Кривична дела као што су фалсификовање новца, кријумчарење, издавање чека и коришћење платне картице без покрића не улазе у анализу, јер не подпадају под појам криминалитета компанија.

Закон о стечају (чл. 204, 205, 206); Закон о инвестиционим фондовима (чл.86); Закон о добровољним пензијским фондовима и пензијским плановима (чл.72, 72а); Закон о банкама (чл.135,136,136а). Иако смо и кривична дела из споредног кривичног законодавства уврстили у економски криминалитет компанија, не очекујемо да ћемо у претраживању предмета у пракси наћи ове примере. Такође, у статистичким извештајима нема података о сваком појединачном кривичном делу из споредног законодавства.

Криминалитет компанија који за последицу има угрожавање/повреду живота и здравља људи као и животне средине: чл. 256, чл. 260, чл. 261, чл. 262, чл. 264, чл. 280 и 281. Кривичног законика.

5.1.2. Циљеви истраживања

На основу спроведеног истраживања очекујемо да дођемо до више сазнања која ће представљати основу за будуће анализе криминалитета компанија. Полазећи од првог дела истраживања који се односи на феноменолошке аспекте, добићемо статистички преглед динамике и структуре овог типа криминалитета. Иако је очигледно да би постојање посебне базе података о учињеним кривичним делима у корист правних лица било боље за овај део истраживања, код нас још увек не постоје публикације у којима су садржани ови подаци. Без обзира на недостатке заузетог приступа у анализи феноменолошког аспекта, приказ и објашњења динамике и структуре кривичних дела која у највећем броју случајева чине криминалитет компанија даће генералну представу о распрострањености овог типа криминалитета у нашој држави. Ипак, да бисмо стекли бар неки увид у недопуштено поступање ових субјеката, анализираћемо и статистичке податке о пријављеним и осуђеним правним лицима за привредне преступе. Такође, спровођење студија о жртвама које ће обухватити две категорије – компаније и физичка лица - даће комплетнију слику о стварној распрострањености овог типа криминалитета.

Када је у питању етиолошко објашњење криминалитета компанија, очекује се да се у истраживању дође до сазнања о неким од разлога који се у теорији наводе као важни за разумевање овог типа криминалитета као и да се испита да ли

има основа за разврставање учинилаца ових кривичних дела према одређеним критеријума.

Напоследку, имајући у виду да криминални феномен обухвата и социјалну реакцију, циљ је да се анализом различитих података сагледа и овај угао криминалитета компанија. За први део истраживања очекује се да допринесе стицању генералног увида у врсту и висину кривичних санкција које се изричу за ова кривична дела, као и врсту и висину санкција које се одређују у случајевима привредних преступа правних лица. Поред тога, поређење са изреченим кривичним санкцијама за учиниоце осталих кривичних дела пружиће могућност да се у одређеној мери провере ставови заступљени у литератури по којима судови имају блажи приступ када је у питању криминалитет компанија. Како бисмо дошли до потпунијих закључака, од другог дела истраживања очекује се да пружи детаљнију слику о санкционисању учинилаца ових кривичних дела.

Напоследку, циљ истраживања је и да на примерима анализе управноправних мера Комисије за заштиту конкуренције, као и кривичних пријава Инспектората за рад испита колико је кривично право адекватан механизам у сузбијању криминалитета компанија. На тај начин ћемо покушати да теоријско сагледавање предности и недостатака кривичног права употпунимо и емпиријском анализом.

5.1.3. Хипотезе у истраживању

1. Број пријављених и осуђених лица за економски криминалитет компанија је знатно већи у поређењу са криминалитетом компанија који за последицу има угрожавање живота и здравља људи као и животне средине.
2. Учиниоци кривичних дела одређених као криминалитет компанија се по полу и социо-демографским карактеристикама разликују у поређењу са учиниоцима осталих кривичних дела.

- 2.а. Учешће жена у вршењу кривичних дела одређених као криминалитет компанија је веће у поређењу са њиховим учешћем у целокупном криминалитету.
 - 2.б. Учиниоци кривичних дела одређених као криминалитет компанија су старијег узраста у поређењу са учиниоцима осталих кривичних дела.
 - 2.в. Учиниоци кривичних дела одређених као криминалитет компанија имају виши ниво образовања у поређењу са учиниоцима осталих кривичних дела.
 - 2.г. Учиниоци кривичних дела одређених као криминалитет компанија су у већем проценту у браку у поређењу са учиниоцима других кривичних дела.
 - 2.д. Учиниоци кривичних дела одређених као криминалитет компанија су у мањем проценту раније осуђивани у поређењу са учиниоцима других кривичних дела.
3. За криминалитет компанија је карактеристична велика тамна бројка криминалитета.
 - 3.а. Физичка лица су знатно чешће виктимизована економским кривичним делима компанија у поређењу са кривичним делима која за последицу имају угрожавање/повреду живота и здравља људи као и животне средине.
 - 3.б. Жене и мушкарци су подједнако виктимизовани криминалитетом компанија.
 4. Криминалитет компанија не посматра се као лакши у односу на конвенционални криминалитет.
 - 4.а. Криминалитет компанија који за последицу има угрожавање/повреду живота и здравља људи као и животне средине доживљава се као тежи у поређењу са конвенционалним кривичним делима (крађа, тешка крађа, разбојништво, учествовање у тучи).

- 4.б. Криминалитет компанија који има за последицу угрожавање/повреду живота и здравља људи као и животне средине доживљава се као тежи у поређењу са економским криминалитетом компанија.
5. Учиниоци дела одређених као криминалитет компанија не представљају хомогену популацију, већ се разликују по криминалним каријерама и само-контроли.
- 5.а. Прву групу чине учиниоци који су извршили само једно или највише два кривична дела и који остварују добре резултате на плану само-контроле.⁶³³
- 5.а.а. Највећи број ових лица нема поремећај личности.⁶³⁴
- 5.а.б. Највећи број ових лица не злоупотребљава алкохол или опојне дроге.
- 5.а.в. Највећи број ових лица је у браку.
- 5.б. Другу групу чине учиниоци који су учинили најмање два кривична дела и који остварују лоше резултате на плану само-контроле.
- 5.б.а. Највећи број ових лица има поремећај личности.
- 5.б.б. Највећи број ових лица злоупотребљава алкохол или опојне дроге.
- 5.б.в. Највећи број ових лица је разведен.

⁶³³ Под само-контролом подразумевају се, у складу са генералном теоријом криминалитета, подразумевају когнитивни параметри као и параметри понашања којима се утврђује „криминалност“ која по Готфредсону и Хиршију подрезује брзо остваривање задовољства без обзира на последице а манифестује се преко импулсивног понашања, агресије, недостатка обзира за друге. Когнитивни параметри се обично мере преко Грамсове скале (*Grasmick Scale*) која се састоји од низа тврдњи са којима се респонденти могу сложити или не. Индикатори понашања су многобројни и укључују нпр. злоупотребу алкохола или опојних дрога, ризичну возњу, тетовирање, пушење, преједање, невођење рачуна о сопственом здрављу, уринирање на јавном месту итд. Осим тога, студије коју су проверавале ову теорију узимају у обзир и следеће карактеристике: брачно стање, образовање, запослење. Види: С. R. Tittle, D. A. Ward, H. G. Grasmick, Self-control and Crime/Deviance: Cognitive vs. Behavioral Measures, *Journal of Quantitative Criminology*, Vol. 19, n.4, 2003, p. 333-365.

⁶³⁴ Поремећај личности (психопатија) подразумева оштећење процеса интеграције и усклађености психичких функција, што се испољава и у понашању. Поремећаји су нарочито изражени у нагонској, афективној и вољној сфери. Постоји више типова поремећаја личности, а за кривичне науке је посебно важна социопатија (антисоцијална или агресивна личност). Код ове врсте поремећаја личности испољавају се немир, слаба пажња, неподвргавање дисциплини, сукоби са члановима породице, туче, проблеми у школи, у браку, на радном месту. Више о томе: Р. Калићанин, *Психијатрија I*, Београд, 2001, р. 763-764. Када је у питању кривичноправни значај поремећаја личности, у већини случајева се ради о урачунљивим лицима. О томе у: Ј. Марић, М. Лукић, *Pravna medicina*, Београд, 1998, р. 91.

6. Компаније у чијем је интересу учињено кривично дело су у великом броју случајева пре извршења дела биле суочене са финансијским проблемима.
7. Учиниоци кривичних дела у интересу компанија у највећем броју случајева користе технике неутрализације. Највећи број учинилаца кривичних дела одређених као криминалитет компанија сматра да:
 - 7.а. је њихово вршење уобичајена пракса међу људима који се баве овим послом;
 - 7.б. је казна на коју су осуђени престрога;
 - 7.в. држава ограничава пословање компанија.
8. Судови изричу блаже кривичне санкције учиниоцима кривичних дела одређених као криминалитет компанија у поређењу са учиниоцима конвенционалних кривичних дела.
 - 8.а. Судови чешће изричу условну осуду овим учиниоцима кривичних дела у поређењу са целокупном популацијом осуђених лица.
 - 8.б. Изречене безусловне затворске казне су краће у случајевима одређеним као криминалитет компанија у поређењу са целокупним пресуђеним криминалитетом.
9. Судови изричу блаже кривичне санкције директорима који су учинили кривично дело пореске утаје у поређењу са осталим учиниоцима овог дела.
10. Кривично право представља мање адекватан систем правног реаговања у односу на друге гране права.

5.1.4. Методе истраживања

У истраживању је смо користили више различитих метода: статистичку анализу, документациону анализу, анкетирање, интервју, студију случаја.

Анализа феноменолошких аспеката, односно провера прве две хипотезе, извршена је коришћењем статистичких података које објављује Републички завод за статистику. Анализиран је период од **2006. до 2015. године** (за 2014. годину је објављен последњи билтен, док су за 2015. годину подаци још увек непотпуни и издати у виду саопштења због чега су одређени подаци о учиниоцима коришћени за 2014. годину). Као почетна је изабрана 2006. година, јер је 01.01.2006. на снагу ступио важећи КЗ. До 2012. године КЗ је предвиђао и инкриминацију несавесног рада у привредном пословању (ранији чл. 234. КЗ), тако да смо за тај период анализирали податке о лицима пријављеним и осуђеним за ово кривично дело. Истражена је динамика и структура криминалитета компанија у наведеном периоду, а затим су ти подаци упоређени са општом стопом криминалитета. Од Републичког завода за статистику затражили смо и податке о брачном стању, професији, узрасту и ранијим осудама за сва кривична дела која смо одредили као криминалитет компанија, а који нису доступни на интернет презентацији. На тај начин смо добили прецизнију представу о овим карактеристикама учинилаца. Сваку анализу статистичких података радили смо одвојено за економски и за криминалитет компанија који има за последицу угрожавање/повреду живота и здравља људи односно животне средине. Подаци су анализирани за пунолетне пријављене као и за осуђене учиниоце кривичних дела.

Без обзира што се коришћењу статистичких података у литератури упућују одређене критике⁶³⁵, генералну представу о динамици и трендовима криминалитета можемо стећи управо коришћењем ових података. Када је у питању криминалитет компанија, посебну потешкоћу али и ограничење представља недостатак евиденција о броју пријављених и осуђених правних лица за кривична дела. Сходно томе, једини начин да проверимо постављене хипотезе јесте коришћењем података о пријављеним и осуђеним физичким лицима за кривична дела која смо одредили као криминалитет компанија. Но, сигурно је да међу овим подацима има и случајева који се не би могли подвести под криминалитет компанија (на пример кривично дело злоупотребе положаја одговорног лица не мора бити учињено у корист привредног друштва), али већина

⁶³⁵ F. E. Hagan, *Research Methods in Criminal Justice and Criminology*, Boston, 2006, p. 260; Ђ. Ignjatović, *Metodologija istraživanja kriminaliteta*, Beograd, 2013, p. 104-106.

пријава и осуда (пре свега за кривична дела пореске утаје и злоупотребе овлашћења у привреди) испуњава карактеристике овог типа криминалитета.

Иако смо у раду пошли од става да криминалитет компанија чине кривична дела, а не и друга казнена дела, због недостатка података о броју поднетих кривичних пријава против правних лица одлучили смо да анализирамо и извештаје о привредним преступима како бисмо употпунили анализу статистичких података. Они дају одређену представу о делинквенцији правних лица као и казном реаговању на учињене привредне преступе. Потребно је напоменути да и ови подаци не одсликавају кршење прописа искључиво компанија, већ свих правних лица.

Трећу и четврту хипотезу проверићемо спровођењем студије о жртвама. Студијом о жртвама најпре су обухваћени привредни субјекти који су анкетирани о виктимизацији одређеним појавним облицима криминалитета компанија. Ова студија је замишљена као **пилот истраживање** имајући у виду да је тешко добити одговоре од великог броја компанија о њиховим искуствима виктимизације поступањем других привредних субјеката. Осим тога, због своје репутације за очекивати је да о тим питањима, нарочито веће компаније, неће бити вољне да пруже одговоре.⁶³⁶ Пилот истраживање погодно је у случајевима када замишљена популација није доступна, начин предвиђеног узорковања не може да се спроведе, али се ова врста истраживања третира по свему једнако као и када је у питању право истраживање, осим што је од њега мање.⁶³⁷ До респондента који чине овај узорак дошли смо слањем упитника познаницима који раде као одговорна лица у компанијама или су у њима запослени. Упитнике су попуњавали директори, менаџери или секретари компанија и на тај начин смо били сигурни да респонденти имају потребне информације о пословању и виктимизацији. Такође, имајући у виду да анкетање путем слања мејлова има доста недостатака (слаб проценат одговора, евентуалне разлике између респондента који су попунили упитник и оних који то нису учинили)⁶³⁸, начин прикупљања података за који смо

⁶³⁶ У једном истраживању у коме су аутори слали упитнике компанијама у којима је требало давати одговоре на основу датих хипотетичких ситуација, удео оних који су одговорили био је свега 12%. Види: S. S. Simpson et al., An Empirical Assessment of Corporate Environmental Crime-Control Strategies, *Journal of Criminal Law and Criminology*, vol. 103, n. 1, 2013, p. 231-278.

⁶³⁷ S. Fajgelj, *Metode istraživanja ponašanja*, Beograd, 2010, p. 292-293.

⁶³⁸ F. E. Hagan (2006), *op.cit.*, p. 162.

се одлучили нам омогућује да неке од ових недостатака отклонимо и да различите категорије респондента буду укључене у анкетирање (акционарска друштва и друштва са ограниченом одговорношћу, велики, средњи и мали привредни субјекти).

Поред тога, спровели смо и студију о жртвама која је обухватила **физичка лица (студенти Правног факултета)**. Упитник о виктимизацији попунило је **92** студената.⁶³⁹ Од тога је 60.9% лица женског пола, док мушкарци чине 39.1% узорка. Више од половине испитаника уписало је трећу годину студија (57.6%), док су остали уписали другу. Анкетирали смо студенте друге године, јер су у том периоду (мај 2016. године) похађали вежбе из кривичног права и криминологије, а када је у питању трећа година студија анкетирали смо студенте који су у то време похађали вежбе из компанијског права. На тај начин смо хтели да студијом о жртвама обухватимо онај део студентске популације који има основна знања из научних области које су релевантне за криминалитет компанија. Поред питања о виктимизацији, занимало нас је како студентска популација гледа на криминалитет компанија, односно да ли ова кривична дела сматра тежим или лакшим у поређењу са конвенционалним кривичним делима (четврта хипотеза). Као што је већ наведено у теоријском делу рада, велики број студија је показао да грађани овај тип криминалитета не виде као лакши у поређењу са другим кривичним делима. Упитник је састављен по моделу Националног центра за криминалитет белог оковратника у САД.⁶⁴⁰

Недостаци студија о жртвама односе се на непрецизност датих одговора, а нарочито када су у питању одређена понашања (гласање, политика, пословна пракса, сексуално понашање), погрешна веровања да су испитаници виктимизовани иако се заправо не ради о криминалном понашању, проблем са меморијом, са сећањем када се тачно неки догађај одиграо, проблем са преувеличавањем или непријављивањем неких понашања ако се од стране респондента третирају као тривијална итд. Посебно када се ради о

⁶³⁹ У питању је непробаблистички пригодни узорак, јер нам је студентска популација била доступна. Но, како нам није циљ да на основу одговора студената утврђујемо статистичку значајност одређених релација, већ да утврдимо да ли је и у којој мери распрострањена виктимизација криминалитетом компанија, овај начин бирања сматрамо адекватним. Види: S. Fajgelj, *op.cit.*, p. 622-623.

⁶⁴⁰ <https://www.nw3c.org/> (10.10.2015.)

криминалитету белог оковратника и компанија сматра се да испитаници неће признати сваку виктимизацију. Такође, како се у литератури наводи, да би се дошло до једног потврдног одговора о виктимизацији потребно је анкетирати бар десет испитаника, а када су у питању ретки догађаји, и више од тога. Но, без обзира на поменуте недостатке истраживање тамне бројке криминалитета овај метод сматра се неопходним у испитивању криминалног феномена.⁶⁴¹ Осим тога, управо се неки недостаци статистичких евиденција могу надоместити студијама о самооптуживању и жртвама.

Хипотезу о етиолошкој страни криминалитета компанија (пета, шеста и седма хипотеза) проверићемо најпре анализом судских пресуда. С обзиром да се на издржавању казне затвора за ова кривична дела по правилу налазе лица која по класификацији коју је дао Вајсбурд и од које смо и пошли у овом истраживању улазе у категорију преступника који се не разликују много од конвенционалних преступника и који имају више од два кривична дела у својим криминалним каријерама, да бисмо дошли до учинилаца који су само једном учинили неко кривично дело одређено као криминалитет компанија и који су дело учинили као резултат друштвеног притиска или сплета одређених околности анализирали смо и судске пресуде у којима је изречена условна осуда. Фокусирали смо се на исказ окривљеног лица и анализирали записнике о саслушању пред истражним судијом и на главном претресу. На тај начин смо добили комплетнију слику, јер би у супротном закључке изводили на основу само једне категорије преступника. Јасно је да ови подаци нису довољно детаљни, али једино на тај начин смо могли испитати постављену хипотезу.⁶⁴² Предмет анализе биле су судске пресуде за кривично дело пореске утаје које смо прикупили у Првом основном суду у Београду (укупно 56 пресуда у којима је било образложења).

Због недовољно детаљних података у судским пресудама, али и чињенице да је велики број учинилаца кривичних дела која означавамо као криминалитет компанија најчешће осуђен на условну затворску казну због чега их не можемо

⁶⁴¹ F. E. Nagan (2006), *op.cit.*, p. 204-210.

⁶⁴² Проблеми са коришћем секундарних података у оваквим случајевима односе се на *селективно одлагање* односно од различитих критеријума зависи да ли је нешто унето у записник или не и појава *реактивности* која подразумева да лица која исказују не морају говорити оно што стварно мисле, него оно што у датој ситуацији сматрају опортуним. Наведено према: S. Fajgelj, *op.cit.*, p. 431-432.

анкетирати, одлучили смо да анализирамо и податке о лицима која су осуђена на безусловну затворску казну. Податке смо прикупили спровођењем следећих метода: анкетање лица осуђених на казну затвора, интервју са запосленима у служби за третман и анализа кумулативних листова осуђеника у којима се налази оцена васпитача о њиховој личности и понашању као и анализа судских пресуда. Прикупљање података обављено је у следећим казнено-поправним заводима: Окружни затвор у Београду, Казнено-поправни завод у Пожаревцу – Забела, Казнено-поправни завод у Сремској Митровици и Казнено-поправни завод у Падинској скели. Узорак осуђених лица састављен је на основу претходног увида у личне листове лица осуђених за кривична дела која смо одредили као криминалитет компанија. За сваки конкретан случај анализирани су подаци из пресуде за кривично дело због којег се осуђено лице налази на издржавању затворске казне на основу чега је утврђивано да ли се конкретан случај може подвести под криминалитет компанија.

На основу извршене селекције осуђеника, податке смо прикупљали из кумулативних листова које попуњавају васпитачи на основу обављеног разговора са осуђеним лицима. У питању су информације о разлозима који су у конкретним случајевима довели до вршења кривичних дела, о односу осуђеника према учињеном кривичном делу, о њиховом понашању у заводу, карактеристикама личности, социјалним односима, склоности ка насилним обрасцима поступања, као и о прогнози будућег понашања.

Потребно је напоменути да се упитници које васпитачи попуњавају разликују у зависности од висине изречене затворске казне. Ако се ради о казни у трајању до три године упитник је краћи, док су детаљнији подаци доступни за осуђенике који су осуђени на затворску казну у трајању преко три године.⁶⁴³ То нам је делимично онемогућило једнако испитивање свих осуђених лица из узорка. Поред увида у кумулативне листове, обавили смо и разговоре са васпитачима у Казнено-поправном заводу у Падинској скели као и у Окружном затвору у Београду о сваком појединачном осуђенику.

⁶⁴³ Видети: Правилник о третману, програму поступања, разврставању и накнадном разврставању осуђених лица, „Сл. гласник РС“, бр. 66/2015.

Напоследку, осуђеницима из узорка подељени су **анонимни упитници**. Упитник је састављен из три дела. Најпре су постављена питања која се односе на кривично дело – какво је виђење затвореника о учињеном кривичном делу и како је дошао у ситуацију да изврши кривично дело. Другом групом питања покушали смо доћи до одговора који би нам указали на евентуално постојање друштвеног притиска и техника неутрализација. Коришћен је затворени тип питања уз остављање могућности да респонденти дају одговор који није понуђен, као и сет тврдњи са којима се испитаници могу сложити или не. Такође, и код овако формулисаних питања остављена је могућност дописивања коментара. Поставили смо и питања која се односе на когнитивни аспект само-контроле користећи тврдње из већ поменуте Грамсикове скале.⁶⁴⁴ На тај начин смо хтели да податке о понашању осуђеника према процени васпитача употпунимо и овим аспектом само-контроле. Број прикупљених предмета из свих поменutih казнено-поправних завода је 30. Овај податак показује да је број осуђеника за кривична дела одређених као криминалитет компанија занемарљив у поређењу са целокупном затвореничком популацијом имајући у виду да је само у Казнено-поправном заводу у Сремској Митровици и Казнено-поправном заводу у Пожаревцу – Забела око трећина свих осуђеника у Републици Србији.⁶⁴⁵ Но, како нису сви осуђеници из узорка попунили упитник, комплетне податке (подаци из пресуде, службе за третман и упитник) успели смо да прикупимо за 20 осуђеника.

Хипотезу о етиолошкој димензији проверавали смо и спровођењем **студије случаја**. Определили смо се за технику намерног узорковања тако што смо обавили интервју са директором једног привредног друштва за кога смо сматрали да има довољно искуства, али и воље да нам одговори на питања везана за етиолошку страну криминалитета компанија. Интервју смо осмислили као

⁶⁴⁴ У истраживањима која за предмет анализе имају проверу ставова генералне теорије криминалитета често се врши статистичка анализа при чему су индикатори когнитивног аспекта само-контроле као и индикатори понашања независне варијабле, док је извршено кривично дело зависна варијабла. Због малог узорка ми се нисмо одлучили за такву анализу, већ смо покушали да утврдимо присутност поменutih карактеристика код осуђених лица. Упитник са тврдњама налази се у прилогу бр. 3.

⁶⁴⁵ Међу активним предметима које смо анализирали било је доста случајева које нисмо узели у даљу обраду, јер се радило о случајевима привредног криминалитета који не испуњавају услове да буду одређени као криминалитет компанија.

дубински (неструктурисани)⁶⁴⁶ како бисмо испитанику пружили могућност да нам да детаљније информације, уз примере и објашњења. Разговор са испитаником обавили смо у његовој кући по моделу „лицем у лице“. Нисмо имали тачно одређен редослед питања, већ оквирне теме које смо отварали у току конверзације.⁶⁴⁷ Служили смо се углавном стратегијом левка, која подразумева да се полази од широких и општих питања па се прелази на специфичнија, да би се тек на крају постављала директна и конкретна питања.⁶⁴⁸ Ставовe респондента изложићемо онако како их је он исказао и протумачити користећи наративну анализу.

Табела 1: Шематски приказ етиолошког објашњења

	број кривичних дела у криминалној каријери: једно или највише два	број кривичних дела у криминалној каријери: најмање два
бољи успех на плану само-контроле (когнитивни аспект, понашање, социо-демографске карактеристике)	кривично дело резултат друштвеног притиска или → ситуационих околности технике неутрализације	друго кривично дело је или лакше или је учињено пре доста времена
лошији успех на плану само-контроле (когнитивни аспект, понашање, социо-демографске карактеристике)	случајеви хроничних преступника код којих су из неког разлога изостале кривичне осуде (у обзир долази и продужено кривично дело)	генерална теорија ← криминалитета технике неутрализације

Шематски приказ етиолошког објашњења приказан на табели бр.1 показује да смо у истраживању пошли од неколико теоријских концепција. Најпре смо пошли од претпоставке да се учиниоци ових кривичних дела могу поделити у две

⁶⁴⁶ У литератури се наводи да потпуно неструктурисани интервју не постоји, већ се зато предлаже термин полуструктурисани интервју. Види: S. Fajgelj, *op.cit*, p. 387.

⁶⁴⁷ Ђ. Ignjatović (2013), *op.cit*, p. 82.

⁶⁴⁸ S. Fajgelj, *op.cit*, p. 389.

групе према броју кривичних дела. На категорију преступника која је учинила само једно кривично дело може се применити теорија о друштвеном притиску, као и технике неутрализације. Што се тиче друштвеног притиска, пошли смо од претпоставке, у складу са овом теоријском концепцијом, да је највећи број привредних друштава учинилаца у моменту пре извршења кривичног дела био суочен са финансијским потешкоћама. У односу на другу групу учинилаца у обзир долази примена генералне теорије криминалитета (у истраживању смо покушали да утврдимо присуство когнитивног аспекта само-контроле као и одређена понашања која су њени индикатори, а у обзир смо узели и друге карактеристике попут брачног статуса и образовања). Постоје и међукаатегорије учинилаца. Прву подгрупу чине лица која имају највише два кривична дела у криминалним каријерама, али је друго кривично дело по правилу учињено или доста времена пре актуелног кривичног дела или спада у категорију лакших кривичних дела. У односу на ову категорију лица применљива су иста теоријска објашњења као и у односу на прву групу. Другу подкатегорију чине хронични преступници за које је очигледно да су рецидивисти, али нису раније осуђивани. Најчешће се ради о продуженом кривичном делу, а из описа радње извршења произлази да је лице вршило кривично дело на истоврсан начин у дужем временском периоду. Ова подгрупа учинилаца по својим карактеристикама пре одговара другој категорији учинилаца због чега смо и у односу њих пошли од претпоставке применљивости генералне теорије криминалитета.

Хипотезу о казненој политици судова проверићемо анализом статистичких података Републичког завода за статистику који се односе на структуру изречених кривичних санкција за кривична дела која смо означили као криминалитет компанија. Анализа је урађена за период од 2006. до 2015. године. Испитивали смо структуру изречених кривичних санкција за кривична дела криминалитета компанија и извршили поређење са генералном казненом политиком судова. Такође смо анализирали и дужину затворске казне за ова кривична дела, као и висину новчане казне. Како се највећи број осуда односи на два кривична дела – пореску утају и злоупотребу овлашћења у привреди, посебно смо анализирали казнену политику судова за ове инкриминације у периоду од 2006. до 2015. године.

Хипотезу о утицају друштвеног положаја учиниоца на изрицање кривичних санкција анализирали смо коришћењем података добијених из судских пресуда за кривично дело пореске утаје. Податке смо прикупили у Првом основном суду у Београду личним увидом у сваки појединачни предмет (укупно 140 правноснажних пресуда од чега је 85 осуђујућих, док су остало одбијајуће или ослобађајуће пресуде). Потребно је напоменути да смо прикупили све осуђујуће пресуде које су постале правноснажне у периоду од 2010-2015. године, а то су уједно биле и све пресуде које смо могли добити. Прикупили смо следеће податке за сваки случај: социо-демографске карактеристике учинилаца (пол, узраст, образовање, запосленост, приходи, брачно стање, број деце); податке о ранијој осуђиваности (број ранијих осуда, врсту раније учињених кривичних дела као и кривичне санкције које су изречене за та кривична дела); подаци о положају учинилаца (да ли су директори, директори и уједно и власници или предузетници) и правном облику привредног друштва (д.о.о. или а.д.), користи што је прибављена кривичним делом (да ли је лична или у интересу привредног друштва); податке о кривичном делу (облик пореске утаје, висина утајеног пореза и податак да ли је кривично дело учињено у саучесништву, олакшавајуће и отежавајуће околности); податке о исходу кривичног поступка (да ли је донета осуђујућа, ослобођајућа или одбијајућа пресуда или решење о обустави кривичног поступка, као и да ли је разлог за одбијајућу пресуду односно решење о обустави поступка одустанак јавног тужиоца или наступање апсолутне застарелости); податке о врсти и висини кривичне санкције. Податке смо анализирали коришћењем програма SPSS, а применили смо методе хи-квадрат тест и регресиону анализу.

Непараметријски хи-квадрат тест користили смо за утврђивање статистичког значаја разлика између емпиријских и очекиваних фреквенција анализираних обележја. Регресиону анализу користили смо ради провере хипотезе о евентуалном утицају друштвеног положаја учиниоца на кажњавање. Најпре смо применом ове статистичке методе испитивали засебан утицај сваке независне на зависну варијаблу (једна зависна варијабла је исход поступка – да ли је донета осуђујућа пресуда или не, а друга зависна варијабла је висина изречене кривичне санкције). Потом смо независне варијабле разврстали у три модела како бисмо

испитивали њихов утицај на исход поступка и висину изречене кривичне санкције. На крају смо у посебан модел уврстили све независне варијабле које су се у претходним анализама показале као сигнификантне.

Напоследку, ради провере хипотезе о (не)адекватности кривичног права у односу на криминалитет компанија анализираћемо одлуке Комисије за спречавање конкуренције. Одлуке су доступне на интернет презентацији ове Комисије, а укључују злоупотребу доминантног положаја и закључивање рестриктивних споразума. Анализирали смо да ли у случајевима о којима је одлучивала Комисија има елемената кривичног дела злоупотребе монополистичког положаја из чл. 232 Кривичног законика, колика је висина одређених новчаних казни у овим управним поступцима, у чему се састоје разлике између прописа у Закону о заштити конкуренције и поменутог кривичног дела. Поред тога, предмет анализе су и кривичне пријаве Инспектората за рад које су поднете у Београду за период од 2008. до 2016. године (укупно 16 кривичних пријава). Циљ нам је био да утврдимо евентуалне потешкоће на плану примене ЗОПЛКД у овим случајевима.

6. РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

6.1. Феноменолошка димензија

6.1.1. *Распрострањеност криминалитета компанија*

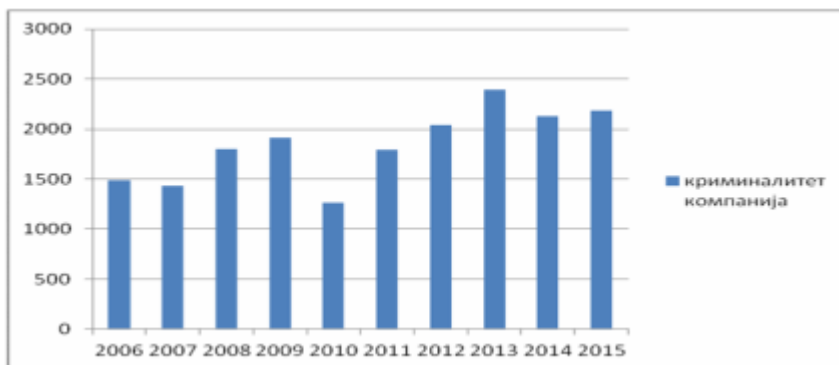
У раду ће најпре бити представљени подаци о пријављеним пунолетним учиниоцима кривичних дела у периоду од 2006. до 2015. године. Осим података за кривична дела која смо уврстили у криминалитет компанија, биће представљено и поређење броја ових кривичних дела у односу на укупан криминалитет у држави у наведеном временском периоду. Такође, посебно ће бити дати и подаци о економском и криминалитету компанија који за последицу има угрожавање/повреду живота и здравља људи односно животне средине (на графицима ће ради прегледности бити коришћен назив насилнички криминалитет).

Поред анализе статистичких података о пријављеним и осуђеним лицима за кривична дела, биће представљени и статистички подаци о привредним преступима. Као и код кривичних дела, анализираћемо динамику и структуру пријављених и осуђених правних лица за ова казнена дела.

А) Пунолетна пријављена лица

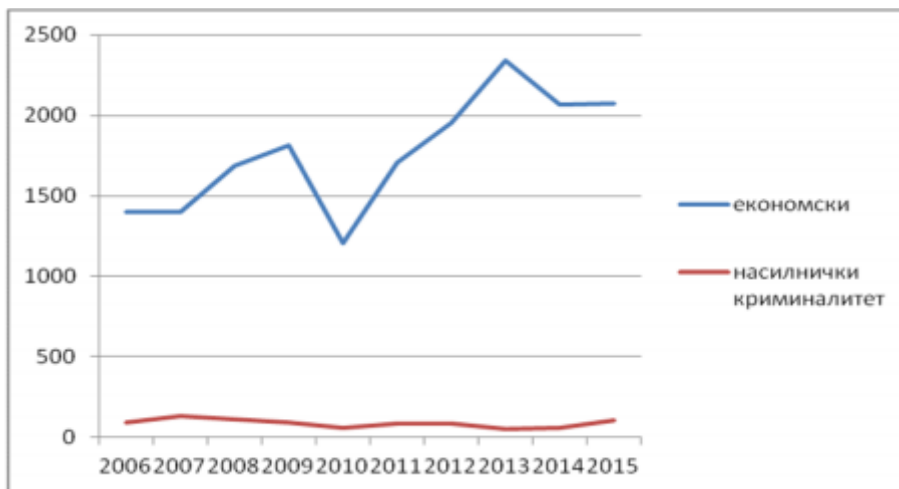
У периоду од 2006 до 2015. године број пријављених кривичних дела одређених као криминалитет компанија кретао се на следећи начин:

График 1: Тренд криминалитета компанија од 2006. до 2015. године

Не узимајући у обзир податке за 2010. годину када је услед реформе кривичног правосуђа било знатно мање поднетих кривичних пријава, од 2011. године дошло је до благог пораста поднетих кривичних пријава. На графику бр. 2 дати су подаци о броју кривичних пријава за економски и криминалитет компанија који за последицу има угрожавање/повреду живота или здравља људи или животне средине одакле се може видети да је до пораста броја пријава дошло у односу на економски криминалитет компанија. То се делимично може објаснити изменама и допунама КЗ од 2013. године када је уведено кривично дело злоупотребе положаја одговорног лица као и кривично дело злоупотребе у вези са јавним набавкама. За прво наведено кривично дело било је 2013. године поднето око 500 кривичних пријава да би у 2014. години тај број био 684. Кривично дело несавесног рада у привредном пословању је декриминализовано, а за њега је на пример 2012. године поднето 59 кривичних пријава.

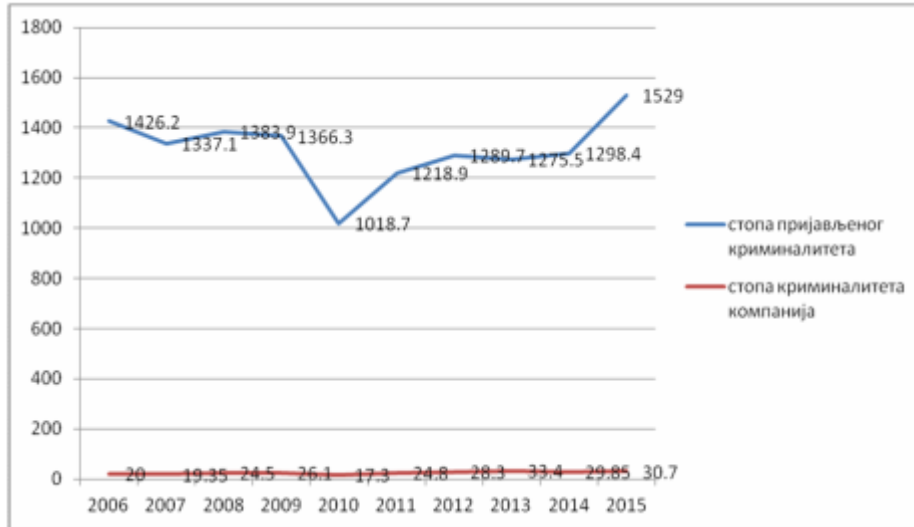
График 2: Однос кривичних пријава за економски и „насилнички“ криминалитет компанија

На графику бр. 3 представљена је стопа криминалитета у Србији у поменутом периоду као и стопа криминалитета компанија. Може се видети да кривична дела која смо означили као криминалитет компанија чине тек 1.5-2% укупног пријављеног криминалитета. При томе, највећи број тих кривичних дела учињено је у области привредног пословања што значи да криминалитет компанија који за последицу има угрожавање/повреду живота и здравља људи

односно животне средине представља занемарљив удео у укупном пријављеном криминалитету (график бр. 2). Даље, осим у последњој анализираној години када је дошло до пораста опште стопе криминалитета, број кривичних пријава за кривична дела одређена као криминалитет компанија је растао, док је генерално укупан број кривичних пријава опадао.

График 3: Поређење опште стопе криминалитета са стопом криминалитета компанија

Б) Структура криминалитета компанија

У следећој табели представљена је структура кривичних дела одређених као криминалитет компанија у 2014. години. Може се закључити да највећи удео чине пореска утаја (33.4%), злоупотреба положаја одговорног лица (32.13%) и злоупотреба овлашћења у привреди (18.6%). Када је у питању пореска утаја, чини се да се у погледу гоњења за ово кривично дело могу применити она објашњења која истичу да је држава највише заинтересована за санкционисање компанија уколико се кршењем прописа повређују њени финансијски интереси.⁶⁴⁹ Са друге стране, већа заступљеност друга два кривична дела може се објаснити широким формулацијама бића ових инкриминација које дозвољавају подвођење различитих понашања под њихове описе. Треба имати у виду да, за разлику од злоупотребе

⁶⁴⁹ Разлог за већи значај који се придаје овим кривичним делима компанија лежи и у чињеници да илегална пословна пракса доводи у питање дугорочне интересе за сигурне и предвидљиве економске односе. Види: G. Slapper, S. Tombs, *op.cit.*, p. 86-87.

овлашћења у привреди за које се може рећи да је типично кривично дело економског криминалитета компанија, кривично дело злоупотребе положаја одговорног лица може бити примењено у и односу на одговорна лица у свим правним лицима тако да је извесно да се одређени проценат ових кривичних пријава не би односио на криминалитет компанија.

Табела 1: Структура криминалитета компанија⁶⁵⁰

<i>Кривично дело</i>	<i>2014.</i>
Неуплаћивање пореза по одбитку	62 (2.9%)
Пореска утаја	712 (33.4%)
Прање новца	9 (0.4%)
Злоупотреба монополистичког положаја	7 (0.3%)
Неовлашћена употреба туђег пословног имена и друге посебне ознаке робе или услуга	80 (3.75%)
Злоупотреба положаја одговорног лица	684 (32.13%)
Злоупотреба у вези са јавном набавком	17 (0.8%)
Проузроковање стечаја	19 (0.9%)
Проузроковање лажног стечаја	3 (0.14%)
Оштећење повериоца	52 (2.44%)
Злоупотреба овлашћења у привреди	396 (18.6%)
Нарушавање пословног угледа и кредитне способности	2 (0.09%)
Обмањивање купаца	25 (1.17%)
Производња и стављање у промет штодљивих производа	17 (0.8%)
Загађење животне средине	12 (0.56%)
Непредузимање мера заштите животне средине	3 (0.14%)

⁶⁵⁰ И у нашим ранијим радовима у литератури који су за предмет имали емпиријску анализу привредног криминалитета може се видети да се највећи број ових инкриминација ретко појављивао у пракси. Види: Ж. Алексић, Д. Ивошевић, В. Симовић, О. Перић, *Привредни криминалитет у Југославији 1960-1963 (динамика и структура кривичних дела и привредних преступа, обележја учинилаца, примена санкција)*, Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд, 1966, стр. 17.

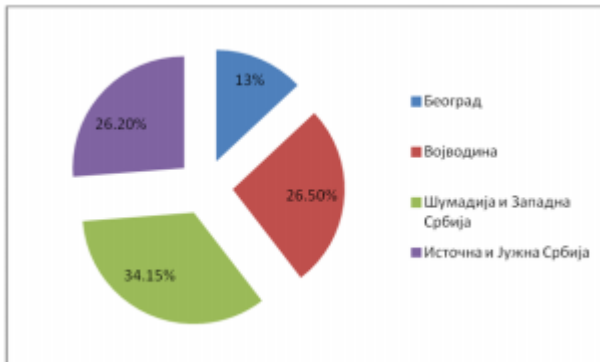
Противравна изградња и стављање у погон објеката и постројења који загађују животну средину	1 (0.05%)
Оштећење животне средине	5 (0.2%)
Изазивање опасности необезбеђењем мера заштита на раду	17 (0.8%)
Непрописно и неправилно извођење грађевинских радова	5 (0.23%)

В) Територијална дистрибуција

На следећем графику представљена је територијална дистрибуција криминалитета компанија. Потребно је напоменути да су изостављени подаци за два кривична дела (изазивање опасности необезбеђењем мера заштите на раду и непрописно и неправилно извођење грађевинских радова), јер статистички извештај није садржао ове податке. Дакле, највећи број кривичних пријава поднет је на подручју Шумадије и Западне Србије, затим Војводине и Источне и Јужне Србије и напослетку на територији главног града. Подаци за Косово и Метохију су недоступни. Интересантно је да је на територији београдског региона поднето само 13% кривичних пријава у односу на целу земљу, док је истовремено удео привредних друштава са седиштем на територији главног града скоро половина од укупног броја регистрованих привредних друштава (око 45%).⁶⁵¹ Када се подаци о дистрибуцији упореде са целокупним криминалитетом, произлази да је удео криминалитета компанија у главном граду упола мањи. Наиме, удео пријављених лица у Београду у 2014. години је око 30%.

⁶⁵¹ Подаци доступни на следећој интернет страници:
http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/01/88/45/08_Strukturne_poslovne_statistike.pdf (16.10.2016).

График 4: Територијална дистрибуција

Г) Пол учинилаца

Када је у питању учешће жена у вршењу кривичних дела, карактеристично је да су против њих знатно мање подношене кривичне пријаве у поређењу са мушкарцима. Подаци за 2014. годину показују да је укупно учешће жена у пријављеном криминалитету било 7.67%. Подаци о пријављеним лицима за кривична дела која су одређена као криминалитет компанија показују да жене чешће врше ова кривична дела у односу на њихово просечно учешће – укупно 17.4%. У следећој табели дат је приказ података о укупном учешћу жена у пријављеном криминалитету као и у криминалитету компанија. Подаци за 2006 и 2015. годину нису доступни. Дакле, може се закључити да је учешће жена у вршењу кривичних дела означених као криминалитет компанија у свим наведеним годинама било веће у односу на њихово генерално учешће. Такође, очигледан је пораст учешћа жена у криминалитету компанија, а то се може објаснити истим разлозима као и код општег тренда криминалитета компанија.

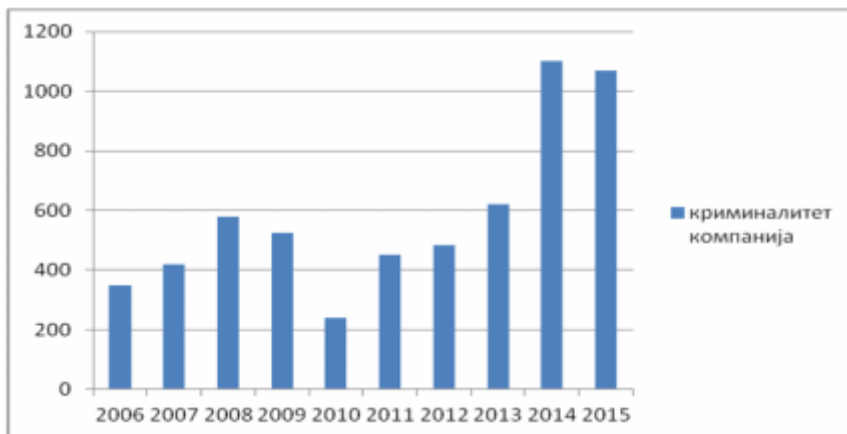
Табела 2: Жене учиниоци – кривичне пријаве

Година	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Укупно учешће	6.5%	7%	7.3%	8%	8%	7.77%	8%	7.67%
Криминалитет компанија	13.9%	12.6%	13.7%	13.4%	13%	14.3%	15.01%	17.04%

Д) Пунолетна осуђена лица

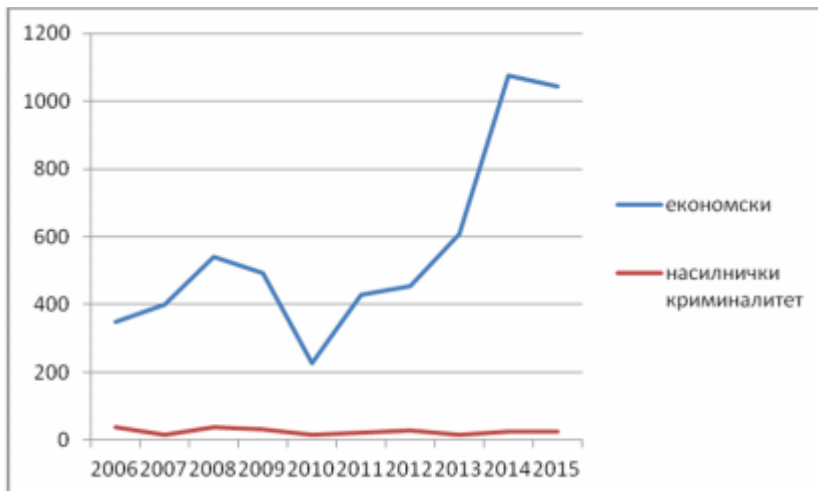
У периоду од 2006. до 2015. године број осуђених лица за кривична дела одређених као криминалитет компанија кретао се на следећи начин:

График 5: Тренд пресуђеног криминалитета компанија од 2006. до 2015. године

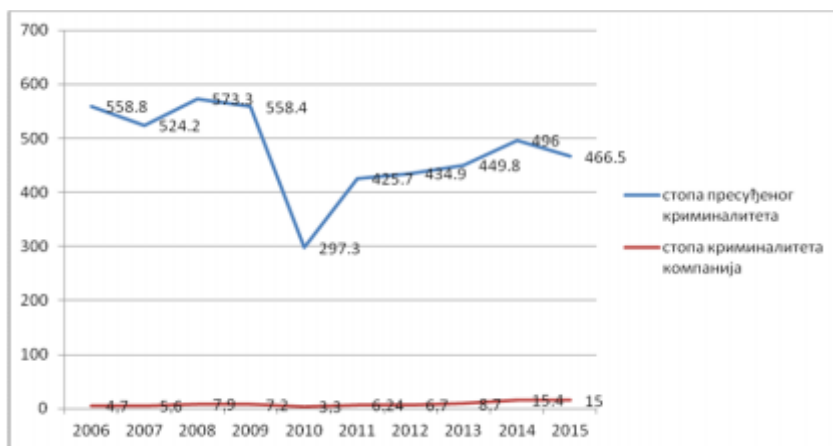
Подаци показују да је у 2014. и 2015. години дошло до значајног пораста броја осуђених лица за ова кривична дела. Осим већ поменутог кривичног дела злоупотребе положаја одговорног лица које је уведено у групу кривичних дела против привреде 2013. године, наведени тренд резултат је и већег броја осуда за кривично дело пореске утаје и злоупотребе овлашћења у привреди.

График 6: Однос броја осуда за економски и „насилнички“ криминалитет компанија

Када је у питању однос економског и насилничког криминалитета компанија, график бр. 6 показује наведену релацију. Дакле, исто као и код пријављених лица, и ови подаци показују да се знатно ређе осуђују лица која су учинила неко од кривичних дела која смо одредили као криминалитет компанија који за последицу има угрожавање/повреду живота и здравља људи односно животне средине, док највећи удео чине лица осуђена за кривична дела пореске утаје, злоупотребе положаја одговорног лица и злоупотребе овлашћења у привреди.

График 7: Поређење опште стопе криминалитета са стопом криминалитета компанија

На графику бр. 7 представљена је стопа укупног пресуђеног криминалитета у Србији у периоду од 2006 до 2015. године као и стопа пресуђеног криминалитета компанија. Слично као и код стопе пријављеног криминалитета, може се видети да кривична дела која чине криминалитет компанија не заузимају значајно место у укупном криминалитету у држави.

Табела 3: Структура кривичних дела

Кривично дело	2014.
Неуплаћивање пореза по одбитку	44 (4%)
Пореска утаја	400 (36.4%)
Прање новца	2 (0.18%)
Злоупотреба монополистичког положаја	5 (0.45%)

Неовлашћена употреба туђег пословног имена и друге посебне ознаке робе или услуга	24 (2.2%)
Злоупотреба положаја одговорног лица	337 (30.6%)
Злоупотреба у вези са јавном набавком	2 (0.18%)
Проузроковање стечаја	5 (0.45%)
Проузроковање лажног стечаја	0
Оштећење повериоца	22 (2%)
Злоупотреба овлашћења у привреди	230 (20.9%)
Нарушавање пословног угледа и кредитне способности	0
Обмањивање купаца	4 (0.36%)
Производња и стављање у промет штодљивих производа	3 (0.3%)
Загађење животне средине	0
Непредузимање мера заштите животне средине	0
Противравна изградња и стављање у погон објеката и постројења који загађују животну средину	0
Оштећење животне средине	3 (0.3%)
Изазивање опасности необезбеђењем мера заштита на раду	14 (1.27%)
Непрописно и неправилно извођење грађевинских радова	5 (0.45%)

У табели бр. 3 дата је структура кривичних дела за која су донете осуђујуће пресуде. „Губитак злочина“ приметан је пре свега у односу на криминалитет компанија који за последицу има угрожавање/повреду живота и здравља људи односно животне средине, тачније у односу на кривична дела чији је објекат заштите животна средина. Ова кривична дела заједно са кривичним делима против здравља и живота људи као и против опште сигурности људи и имовине чине мање од 3% укупног пресуђеног криминалитета компанија.

Б) Карактеристике осуђених лица

Узраст. Када је узраст учинилаца кривичних дела у питању представили смо податке одвојено за економски и криминалитет компанија који за последицу има угрожавање/повреду живота и здравља људи односно животне средине. На графику бр. 8 се може видети да је за мушкарце учиниоце економских дела максимална оптерећеност криминалитетом у узрасту од 30-39 и од 40-49 година, а иста је ситуација и са женама учиниоцима ових дела. Док су ове узрасне категорије и иначе најоптерећеније када се ради о женском полу, код мушкараца је то узраст од 18-29 година. Када је у питању криминалитет компанија који за последицу има угрожавање/повреду живота и здравља људи односно животне средине, график бр. 9 показује да је за мушкарце највећа оптерећеност криминалитетом у узрасту од 40-49 година. С обзиром на мали број жена које су осуђене за ова кривична дела не можемо имати прецизну слику о њиховом узрасту, али је очигледно да и када учине ова дела то раде после 30. године живота.

График 8: Узраст учинилаца економског криминалитета компанија

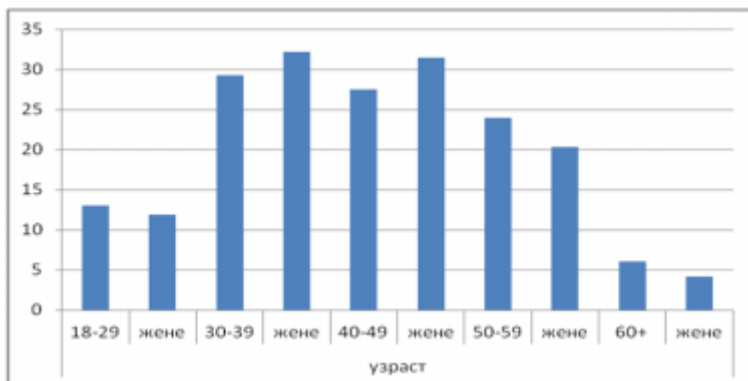
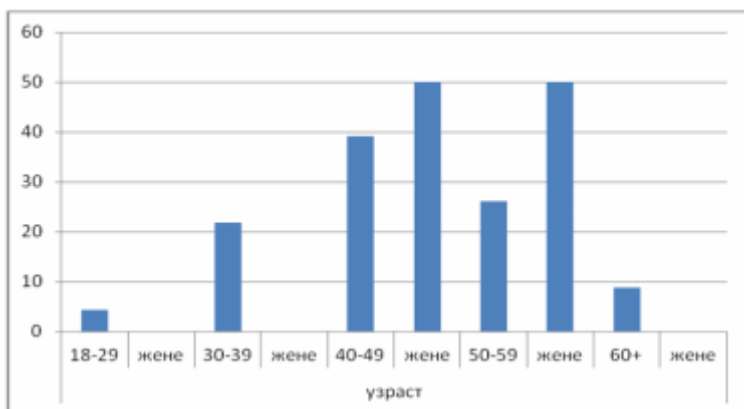

График 9: Узраст учинилаца „насилничког“ криминалитета компанија

Занимање. Један од начина да видимо колико је међу учиниоцима ових кривичних дела лица на вишим друштвеним положајима је и преко података о занимањима. На следећем графику (бр. 10) представљени су удели занимања учинилаца кривичних дела које смо одредили као економски криминалитет компанија у 2014. години. Може се видети да су осим категорије „друга занимања“ која је састављена од различитих подгрупа међу којима ниједна по апсолутним бројевима није значајна (службеници, пољопривредници, занатлије, радници без занимања, возачи), на првом месту су стручњаци и сарадници у области природних наука (28.8%), потом следе стручњаци и сарадници у области друштвених наука (16.9%). На трећем месту по бројности су радници (16%) и напослетку корпорацијски директори и менаџери са 9%. Ови подаци, међутим, не значе нужно да је само 9% ових кривичних дела учињено од стране одговорних лица у привредним друштвима. Наиме, сигурно је да је велики број осуђених директора и менаџера са високим образовањем и да су као своје занимње навели да су стручњаци у области природних и друштвених наука, а не функцију коју врше у привредним друштвима. Уосталом, подаци из узорка о санкционисању учинилаца пореске утаје које смо обрадили (видети у наставку текста) то потврђују.

График 10: Структура занимања учинилаца
Економског криминалитета компанија у %

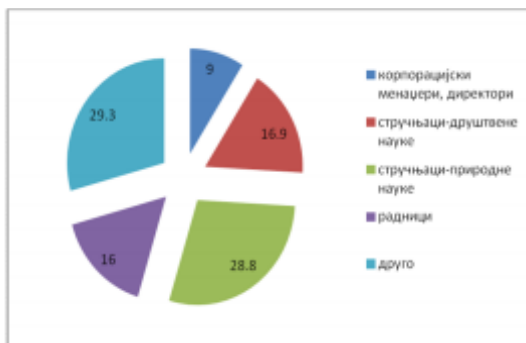
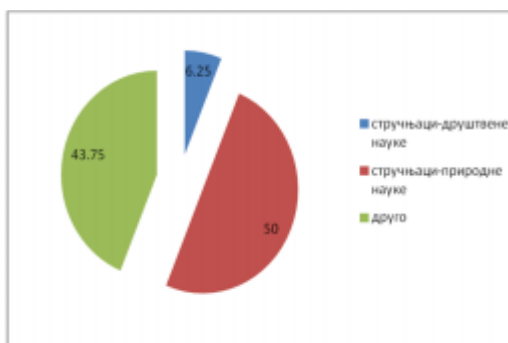

График 11: Структура занимања учинилаца
„насилничког“ криминалитета компанија у %

Када је у питању криминалитет компанија који за последицу има угрожавање/повреду живота и здравља људи односно животне средине, на графику бр. 11 се може видети да су у највећем броју случајева (50%) у питању стручњаци и сарадници у области природних наука, док у 2014. години није било оних чије је занимање корпорацијски директор или менаџер.

Образовање. Када је у питању школска спрема, на следећим графицима (бр. 12 и 13) смо такође одвојено представили удео нивоа образовања за економски и криминалитет компанија који за последицу има угрожавање/повреду живота и здравља људи односно животне средине у 2014. години. Што се тиче економског криминалитета ових привредних субјеката највише лица има средњошколско образовање (64.5%). Потом долазе лица са вишом школом и дипломом факултета (25.5%) и напослетку они који или немају комплетно основно образовање или су завршили основну школу (9.9%). Да бисмо имали представу о заступљености нивоа образовања код ових учинилаца потребно је указати на статистичке податке о образовању за целокупну популацију осуђених лица. У 2014. години удео осуђених лица са непотпуном или завршеном основном школом био је 31.9%, са средњом школском спремом 51.1% а са вишом и високом школом свега 6.4%. Дакле, очигледно је да учиниоци дела које смо означили као криминалитет компанија имају виши степен образовања имајући у виду да је број оних са вишом или високом стручном спремом четири пута заступљенији у односу на целокупну популацију, док је осуђених који су завршили основну школу или имају некомплетно основно образовање три пута мање заступљен у поређењу са укупним пресуђеним криминалитетом.

Када је у питању криминалитет компанија који за последицу има угрожавање/повреду живота и здравља људи односно животне средине структура нивоа образовања је приказана на графику. Као и код економских кривичних дела, најзаступљенија је категорија лица са завршеном средњом школом (54%), затим са вишом или високом стручном спремом (33.3%) и са непотпуном или завршеном основном школом (12.5%).

График 12: Ниво образовања учинилаца економског криминалитета компанија у %

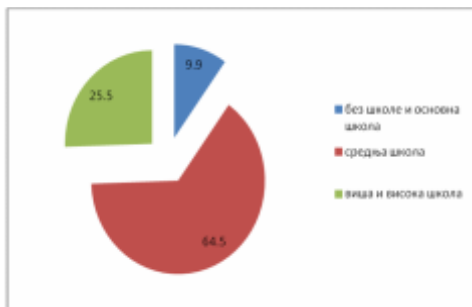
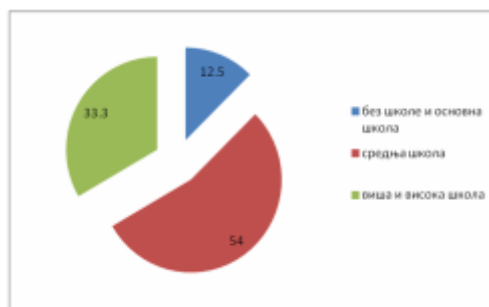

График 13: ниво образовања учинилаца „насилничког“ криминалитета компанија у %

Брачно стање. Када је у питању брачно стање, на графику бр. 14 је представљена структура лица која су осуђена за дела одређена као економски криминалитет компанија. Највише је осуђених лица која су у браку (65.5%), потом неудатих/неожењених (16.8%), разведених (15.4%) и напослетку оних који су удовци/удовице (2.2%). Да бисмо упоредили ову карактеристику учинилаца указаћемо на податке о целокупној популацији осуђених лица у 2014. години. Од укупног броја осуђених лица око 35.8% имало је статус неожењеног/неудате, око 44% било је у браку, око 11.6% разведених и 2.4% удоваца/удовица. Већи удео лица у браку када је у питању криминалитет компанија могао би се објаснити узрастом ове категорије преступника имајући у виду да је максимална оптерећеност криминалитетом у узрасној категорији од 30-39 година што није случај са целом популацијом осуђених лица.

График 14: брачно стање учинилаца економског криминалитета компанија

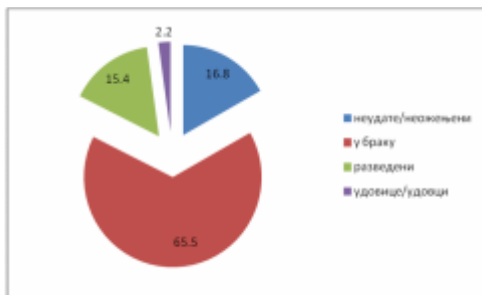
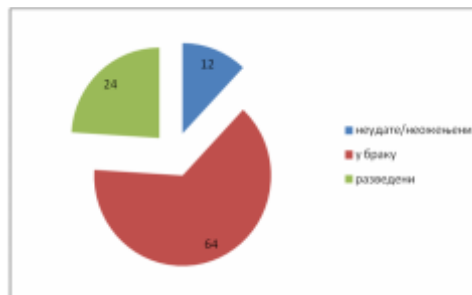

График 15: брачно стање учинилаца „насилничког“ криминалитета компанија

Ситуација је слична и са учиницима криминалитета компанија који за последицу има угрожавање/повреду живота и здравља људи односно животне средине, с тим да је нешто већи удео разведених лица (24%), а мањи оних који су неожењени/неудате (12%).

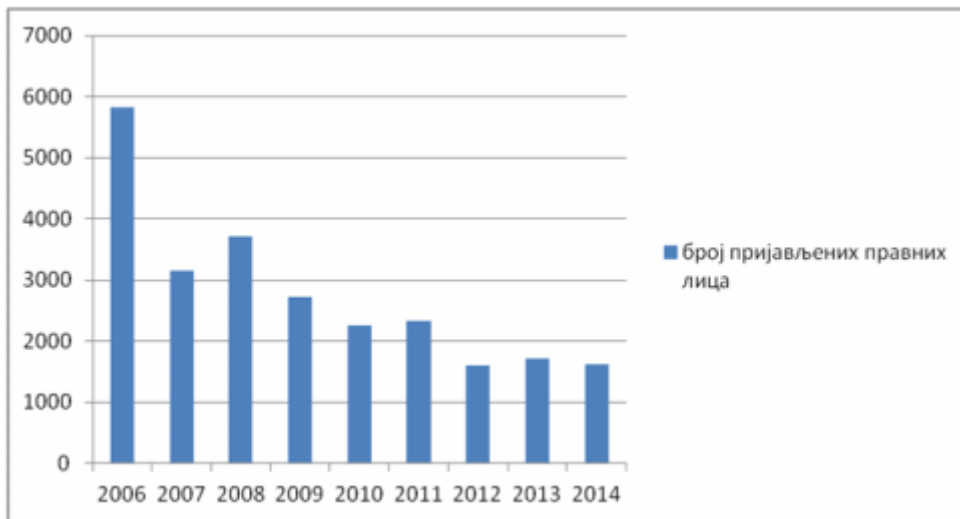
Ранија осуђиваност. Што се тиче раније осуђиваности ових лица, статистички подаци за 2014. годину показују да је када се ради о економском криминалитету компанија око једне трећине мушкараца раније осуђено за неко кривично дело (35%), док је удео раније осуђених жена за ова кривична дела мањи и износи 14.6%. Када је у питању криминалитет компанија који за последицу има угрожавање/повреду живота и здравља људи односно животне средине мушкарци су били раније осуђени у 26% случајева, док жене нису раније осуђиване. У поређењу са општом популацијом који су у 37% случајева раније били осуђивани, произлази да једино економски криминалитет компанија чији су учиниоци мушкарци одговара овом проценту.

6.1.2. Распрострањеност привредних престапа правних лица

Најпре ћемо представити податке о броју пријављених правних лица за привредне престапе у периоду од 2006. до 2014. године, а затим структуру најчешће пријављиваних привредних престапа, најзаступљеније делатности правних лица, територијалну дистрибуцију пријављених привредних престапа као и о субјектима који су поднели пријаве за учињени привредни преступ.

А) Пријављена правна лица

График 16: Број поднетих пријава против правних лица за привредне преступе од 2006. до 2014. године

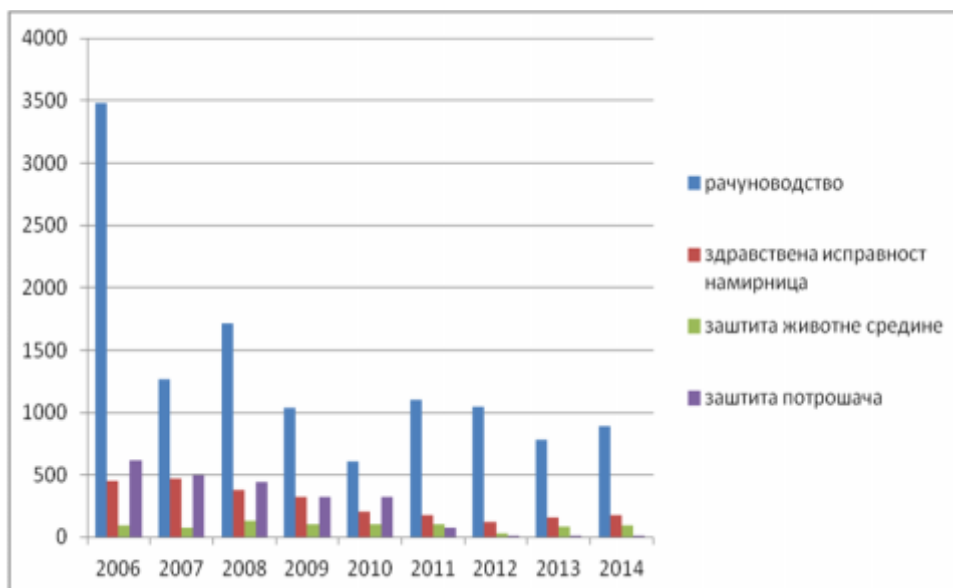
На основу података са графика бр. 16 може се видети да је број пријава нагло опао у 2007. години (са 5.830 на 3.153). Када се погледају подаци о броју поднетих пријава за врсту привредних преступа може се закључити да је ова промена узрокована смањењем броја пријава за привредне преступе у области рачуноводства (у 2002. години број пријава за ове преступе био је 8.577, у 2006. години 3.560, а у 2007. години 1.262). У литератури има мишљења да је број пријава за привредне преступе опао због спроведених реформи у процесу транзиције, регулисаног економског окружења, бољег поштовања закона, увођења финансијске дисциплине⁶⁵², али заправо је могуће, бар када су привредни преступи у области рачуноводства у питању, да се ради о селекцији гоњења за недостављање завршног рачуна. Наиме, у зависности од висине оствареног промета одређује се да ли се на овај привредни преступ примењује институт дела малог значаја. Тако је на пример у 2007. години заузет став да ако је висина промета мања од 200.000 динара правно лице неће одговарати за овај привредни

⁶⁵² Ј. Радовић-Стојановић, Г. Амићић, Н. Нешковић, М. Саламадија, Привредни преступи у Републици Србији у периоду транзиције од 2001. до 2011. године, у: Ж. Кешетовић, Ђ. Борђевић, *Национална безбедност Републике Србије и безбедносне интеграције*, Београд, 2013, стр. 123-144.

преступ.⁶⁵³ Иначе, према доступним подацима око 20.000 правних лица у свакој години не испуњава ову обавезу, али се поступак за привредни преступ не води против свих, већ се постављењем границе оствареног промета тај број смањује на око 10% оних који нису поднели извештаје.⁶⁵⁴

На графику бр.17 представљени су подаци о појединим привредним преступима за које су поднете пријаве. Може се закључити да је најпре 2007. године дошло до упадљивог смањења броја пријава за привредне преступе у области рачуноводства, а поред тога смањен је и број пријава за остале привредне преступе: у вези здравствене исправности намирница, заштите животне средине и заштите потрошача.

График 17: Број поднетих пријава за одређене привредне преступе од 2006. до 2014. године

⁶⁵³ Билтен судске праксе трговинских судова, бр. 4/2009, стр. 115-116.

⁶⁵⁴ <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/ekonomija/aktuelno.239.html:512323-Zbog-nedostavljanja-zavrshnih-racuna-1700-prijava-kazne-i-direktorima> (14.02.2017.)

График 18: Врста привредних преступа у 2014. години

Правна лица су у 2014. години најчешће била пријављена за привредне преступе у области рачуноводства (више од половине свих пријава), због непоштовања прописа о здравственој исправности намирница (11%), о безбедности саобраћаја на путевима (5,7%), о заштити животне средине (8%) и оглашавању (3%). Постоји још низ категорија привредних преступа, али је њихово учешће занемарљиво и сходно томе није ни приказано на графику. Слично као и код кривичних дела, правна лица се пријављују за кршење прописа у области финансијског пословања, а мање за привредне преступе којима се угожавају добра попут живота, здравља људи и животне средине. Но, удео од 8% је свакако већи у односу на број кривичних пријава за кривична дела против животне средине која смо уврстили у криминалитет компанија.

Када је делатност правних лица (график бр. 19) која су пријављена за привредне преступе у питању, на првом месту по заступљености је трговина на велико и мало, оправка моторних возила и мотоцикала и предмета за личну употребу и домаћинство (око 33%), затим прерађивачка индустрија (око 15%), саобраћај, складиштење и везе (око 6%), грађевинарство (око 5%), пољопривреда, лов и шумарство (2,5%) и хотели и ресторани (нешто више од 1%).

График 19: Делатност пријављених правних лица у 2014. години

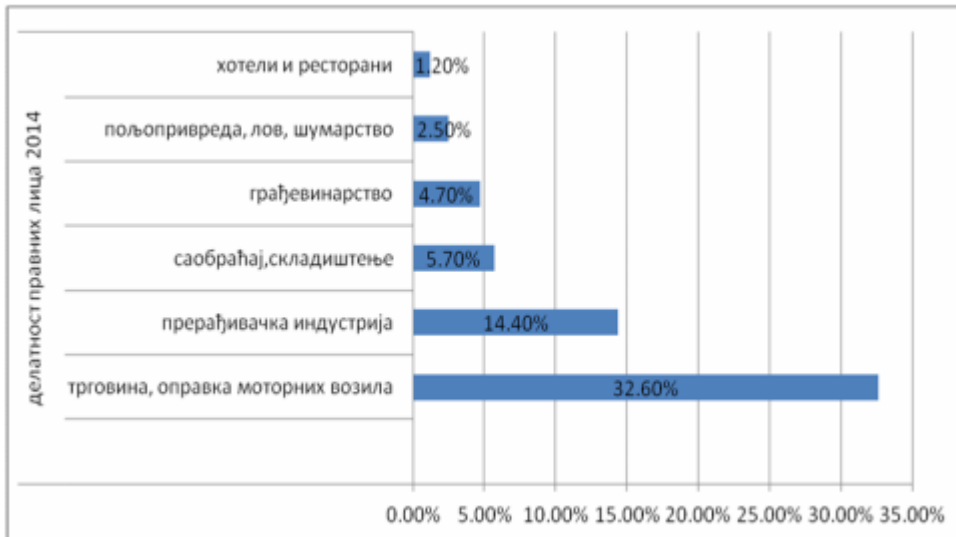
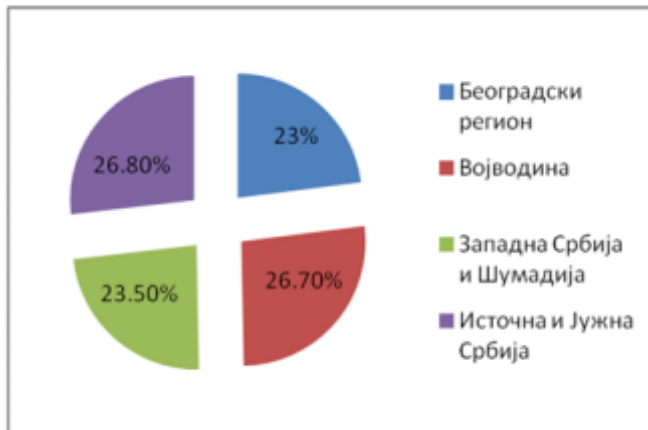

График 20: Територијална дистрибуција поднетих пријава у 2014. години

Подаци са графика бр. 20 показују да је број поднетих пријава против правних лица готово идентичан у главном граду као и у Војводини (око 23%), а приближно је исти и број поднетих пријава у Западној Србији и Шумадији као и у Источној и Јужној Србији (близу 27%). Слично као и код пријављеног криминалитета, број пријава за привредне преступе у Београду је несразмеран у односу на популацију, тј. чињеницу да у главном граду државе живи око трећине укупног становништва.

Када су у питању подносиоци пријава за привредни преступ, у 2014. години било је укупно 1.631 пријава. Од тога (59%) скоро две трећине пријава одлази на категорију подносилаца који су означени као „остали“. То би били оштећена физичка или правна лица, грађани, организације, државни органи чије се пријаве за ова казнена дела не бележе у статистичким извештајима као засебна категорија. На другом месту су инспекције које су у једној трећини свих случајева поднеле пријаве (31,5%). Потом пријаве подноси полиција (9,25%) и напослетку јавно тужилаштво (0,25%). На основу ових података може се закључити да јавно тужилаштво нема проактиван приступ када су у питању привредни преступи правних лица, али је потребно напоменути да је ситуација иста и код откривања кривичних дела.⁶⁵⁵ Инспекције, са друге стране, имају већу улогу у откривању привредних преступа правних лица у односу на кривична дела за која су у 2014. години поднеле 0,4% пријава од њиховог укупног броја. Када се погледа врста привредних преступа за које инспекције подносе пријаве, највећа активност је забележена у погледу контроле исправности здравствених намирница (од укупног броја пријава инспекције су биле подносиоци у 92% случајева). Такође, инспекције су у највећем броју случајева поднеле пријаве за привредне преступе у области шумарства, рибарства, ловства, сточарства и изградње објеката. Њихова улога је битна и када се ради о привредним преступима у области заштите животне средине, енергетике и производње и продаје алкохолних пића. Што се тиче привредних преступа у вези са рачуноводством⁶⁵⁶, инспекције су поднеле пријаве у мање од 10% случајева, док је највећи број поднетих пријава од стране „осталих“ подносилаца, а то ће најпре бити Агенција за привредне регистре.

⁶⁵⁵ У 2014. години јавно тужилаштво је непосредно сазнало за учињено кривично дело у 0,4% ситуација. Податак доступан на: http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/01/97/00/SB_603_Pnoletni_ucinioci_KD_2014.pdf (15.02.2017.)

⁶⁵⁶ Привредни преступи у овој области предвиђени су Законом о рачуноводству и ревизији, „Сл. гласник РС“, бр. 62/2013.

Б) Осуђена правна лица

График 21: Број осуђених правних лица за привредне преступе од 2006. до 2014. године

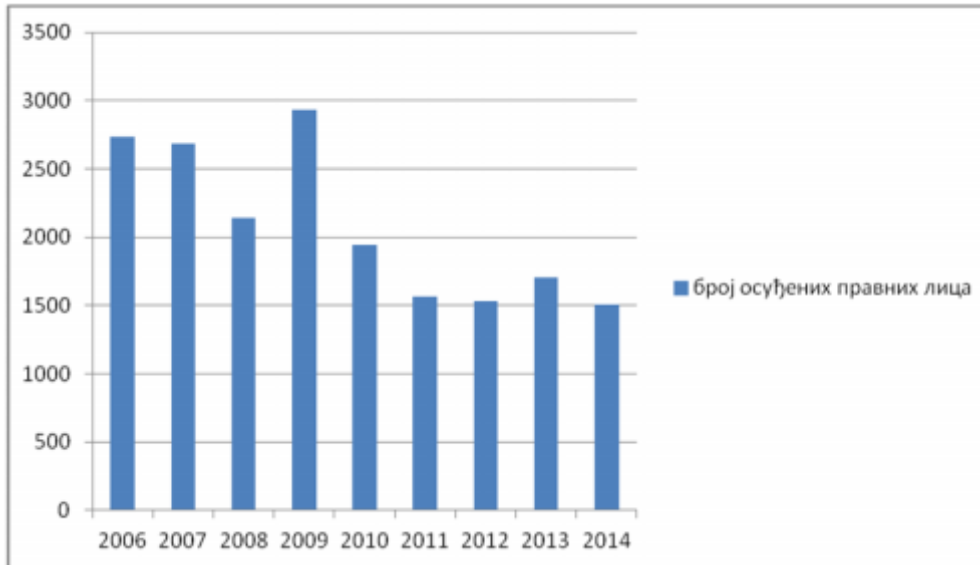
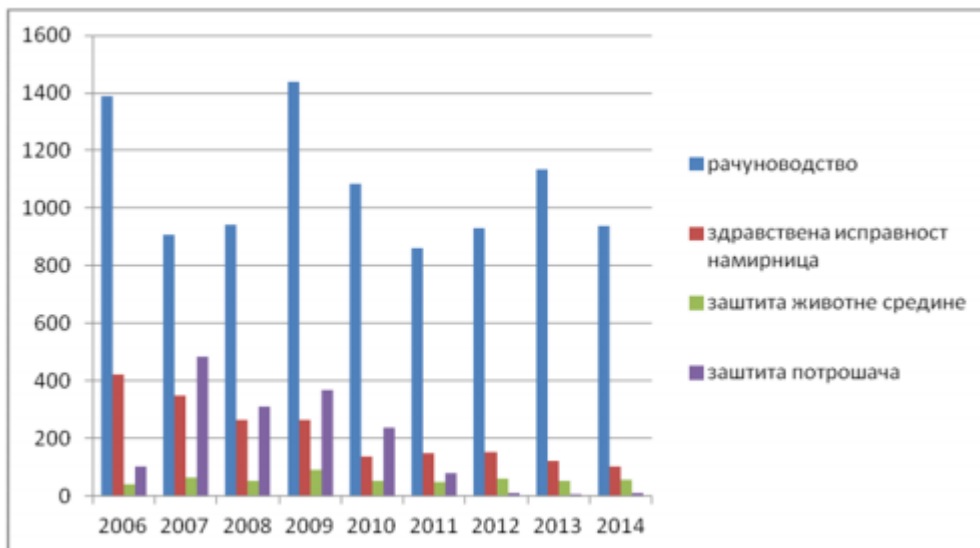

График 22: Број осуда правних лица за одређене привредне преступе од 2006. до 2014. године

Слично као код пријава за привредне преступе, и број осуђених правних лица је посебно од 2010. године значајно умањен. Разлике су још приметније ако се упореди последња анализирана година са почетком периода на графику бр. 21, јер је број осуда скоро преполовљен (са 2.734 на 1.504 осуде правних лица). Имајући у виду да је 2008. године донет Закон о одговорности правних лица за

кривична дела, могло би се рећи да је то један од разлога за мањи број пријављених и осуђених правних лица за привредне преступе. Међутим, мању активност на плану ових казnenих дела није пратило истовремено повећање броја пријава и осуда правних лица за кривична дела.

На графику бр. 22 представљен је број осуда правних лица за четири врсте привредних преступа: рачуноводство, здравствена исправност намирница, заштита животне средине и заштита потрошача. Може се видети да је број осуда за привредне преступе у области рачуноводства током читавог периода, осим у 2006. и 2009. години, стаалан и да се креће око броја 1.000. Што се тиче остале три категорије, приметан је пад броја осуда, а нарочито је изражен код заштите потрошача (са 484 осуде у 2007. години на 11 у последњој анализираној години) као и код здравствене исправности намирница (у 2006. години било је 422 осуде, а у 2014. 103).

6.1.3. Студије о жртвама

6.1.3.1. Резултати испитивања физичких лица о виктимизацији криминалитетом компанија

Студенти су одговарали на три групе питања (прилог бр. 2). Прву су чинила питања која се тичу њиховог социо-економског статуса. Друга група питања односила се на виктимизацију илегалним поступањем компанија у претходних годину дана. Питања су била конципирана тако да се добију одговори о евентуалним личним виктимизацијама или виктимизацијама чланова породице студената. Укупно је постављено десет питања која су требала да покрију области економског као и криминалитета компанија који за последицу има угрожавање/повреду живота и здравља људи односно животне средине. Поред тога, занимало нас је да ли су у случају позитивног одговора на неко од ових питања студенти, односно чланови њихових породица, пријавили кривично дело надлежним органима, а ако нису због чега су то нису учинили.

Потребно је нагласити да за поједина питања не можемо очекивати добијање прецизних података о виктимизацији кривичним делима. Тако на пример, кривично дело из чл. 244 КЗ (обмањивање купаца) подразумева постојање намере као субјективног елемента. Да ли је та намера постојала или се радило пропусту не можемо утврдити, као што не могу знати ни виктимизована лица осим ако понашање није пријављено органима формалне контроле. Због тога одговори на питање о куповини производа који није имао предвиђене карактеристике могу оквирно дати представу о распрострањености ове илегалне праксе компанија. Слично важи и за чл. 256 КЗ (производња и стављање у промет штетних производа). За ово кривично дело је такође потребан умишљај што не можемо утврдити осим ако није поднета кривична пријава. У понуђеним одговорима на питања о виктимизацији је поред позитивног и негативног одговора била дата могућност и да респонденти одговоре „не знам“. Наиме, као што је већ о томе било речи, карактеристично је за криминалитет компанија да жртве често нису ни свесне виктимизације. Тако у поменутом примеру са штетним производима, ако је купљена штетна намирница, а при томе није дошло до било каквих последица по здравље људи, сасвим је могуће да се и не примети оваква илегална пракса.

Трећа група питања односила се на перцепцију студената о криминалитету компанија. У теоријском делу рада било је речи о значају овог питања и резултатима емпиријских студија који су показали да грађани не сматрају да су кривична дела учињена у корист правних лица лакша у поређењу са конвенционалним криминалитетом. Од студената правних факултета који су упознати са материјом кривичних наука (у нашем узорку то јесте случај) очекује се да познају инкриминације што са једне стране може бити ограничење, јер они имају представу о тежини кривичних дела. Студентима је у упитнику дат пример кривичног дела крађе аутомобила у вредности од 10.000 евра и тражено је да тежину овог кривичног дела упореде са још девет ситуација које се односе на нека конвенционална кривична дела као и на криминалитет компанија. Понуђени одговори су били да је свако од тих девет кривичних дела: значајно теже, теже, исте тежине, лакше и значајно лакше у односу на крађу аутомобила.

Резултати анкетирања најпре показују да је две трећине респондента (69.6%) одговорило позитивно да је у протеклих годину дана искусило (или неко од чланова породице) неки облик виктимизације криминалитетом компанија. Од тог броја (укупно 64 студента) највећи број (51.6%) је доживео једну виктимизацију, 26.6% две, 15.6% три, 4.7% четири и само један студент је био виктимизован пет пута. У питању су различите виктимизације. Што се тиче врсте виктимизација (график бр. 23), најзаступљенија је ситуација куповине производа који није имао предвиђене карактеристике. Од свих анкетираних 49 студената је дало позитиван одговор у односу на ову виктимизацију. Потом следи куповина производа (лек или намирница) који је штетљив (укупно 37 позитивних одговора што је 40.2% узорка). Укупно 9 студената (9.8%) је позитивно одговорило на питање да ли је у претходних годину дана нека компанија понудила награду, путовање или бесплатну услугу која на крају није била уручена/реализована. Исти број студената (по четворо) је позитивно одговорило на питање да ли су у претходних годину дана платили за производ или услугу компанији који није био испоручен, односно услуга испуњена и на питање о изложености дејству опасних материја на радном месту услед чега је дошло до обољења. Три студента су дала позитиван одговор на питање о узимању кредита код финансијске институције при чему су били обманути у погледу износа или каматних стопа које је требало вратити. Напослетку, по двоје студената одговорило је потврдно на питања у погледу следећих облика виктимизација: давање депозита или целог новчаног износа за куповину некретнине чија градња није извршена или довршена у предвиђеном периоду; инвестирање у посао који је понудила компанија а за који се испоставило да је превара; куповина полисе осигурања за коју се испоставило да је безвредна или не покрива договорене ризике; повреда на раду услед непоштовања прописа о заштити и безбедности на раду.

Дакле, добијени подаци показују да тамна бројка криминалитета јесте велика када је у питању криминалитет компанија. Највећи део тамне бројке односи се на куповину производа који немају предвиђене карактеристике. Већ је објашњено да ова виктимизација не мора значити да је у сваком конкретном случају учињено кривично дело, али сигурно је да делимично указује на праксу која је међу компанијама раширена. Исто важи и за стављање у промет

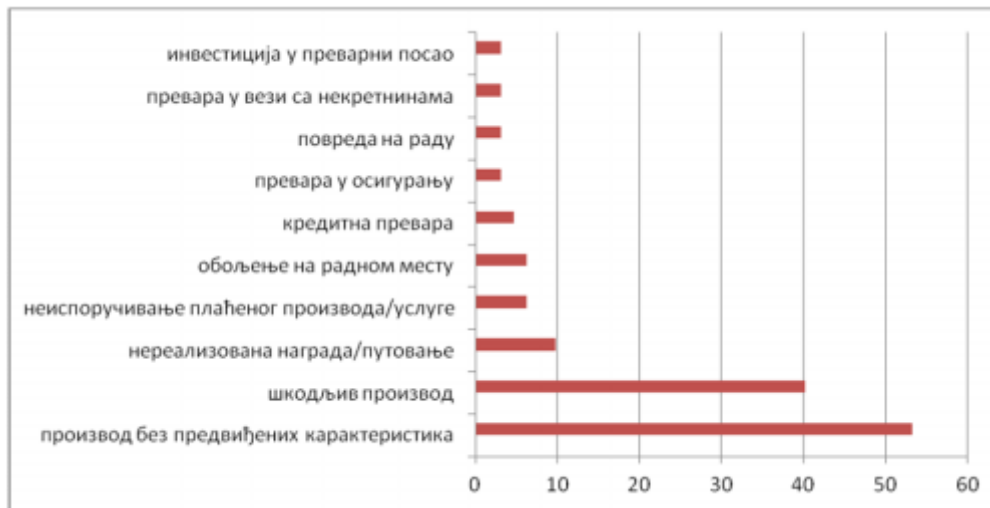
шкодљивих производа. Занимљиво је са друге стране да виктимизације које су типични примери криминалитета компанија који за последицу има угрожавање/повреду живота и здравља људи односно животне средине (повреда и обољење на радном месту) нису ретка појава (7.6% анкетираних је позитивно одговорило на ова два питања).

Када су у питању виктимизована лица, жене су чиниле 62.5% што значи да се не може рећи да је неки пол заступљенији у виктимизацијама овог типа криминалитета. Та повезаност није ни статистички релевантна ($p=0.628$). Исто се може рећи и за повезаност виктимизације и социјалног статуса студената ($p=0.241$) односно виктимизације и економског статуса ($p=0.901$). Ни када је у питању повезаност виктимизација и активности које би могле повећати могућности да се доживи виктимизација (била су постављена следећа три питања: да ли одговарате на телефонске позиве или мејлове у којима се нуди да купите производ или платите неку услугу; свесно и вољно дајете податке како бисте добијали понуде од стране компанија за нове услуге и производе; распитујете се о компанији за коју раније нисте чули, а чији бисте производ или услугу платили) није утврђено постајање статистички значајне везе ($p=0.434$, $p=0.483$, $p=0.638$).

Када су у питању одговори виктимизованих лица о пријављивању виктимизација, добијени подаци показују да 81.8% респондентата нису никоме пријавили понашање којим су били виктимизовани, 7.3% је поступило на неки други начин који не обухвата ниједну понуђену опцију, исти толики број је понашање пријавио надлежној инспекцији, 1.8% се обратио адвокату, а исти толики број је поднео кривичну пријаву. Из ових података се јасно може закључити да највећи број виктимизација остаје у тамном пољу криминалитета. Када су у питању разлози због којих се ова поступања компанија не пријављују на првом месту (61.9%) је незнатна материјална штета што се може објаснити чињеницом да је најзуступљенији облик илегалног поступања стављање у промет производа који немају предвиђене карактеристике или чињеницом да је уочено да је производ шкодљив (нпр. услед истека рока трајања) због чега вероватно нису наступиле било какве штетне последице. Други по реду разлог због кога се виктимизација није пријављивала је постигнут договор са другом страном

(21.4%), затим мишљење да надлежни органи не би хтели било шта да предузму (14.3%) или да надлежни органи не би могли било шта да ураде (2.4%).

График 23: Врсте виктимизација студената у %

Перцепција криминалитета компанија. Упитник је садржао девет питања о компарацији датог случаја (крађа аутомобила у вредности од 10.000 евра) са примерима других кривичних дела међу којима је и криминалитет компанија. Циљ је био да се испита да ли се овај тип криминалитета доживљава као тежи или лакши у поређењу са конвенционалним кривичним делима. Упитник је попунило 92 студената друге и треће године Правног факултета у Београду.

Резултати најпре показују (график бр. 24) да крађу аутомобила студенти виде као лакше кривично дело у поређењу са тешком крађом извршеном проваљивањем (дат је пример провалника који је украо накит у вредности од 10.000 евра док власници нису били ту). Само 3% студената сматрало је да се ради о лакшем кривичном делу. Када је у питању кривично дело обе ове ситуације би се окарактерисале као тешка крађа. У упитнику је дат пример и насилничког криминалитета – у питању је учествовање у тучи у којој је један навијач задобио тешке телесне повреде. Интересантно је да студенти нису били сагласни по питању компарације ових дела. Да је у питању теже или значајно теже кривично дело сматрало је 43.5% студената, 19.6% да је у питању дело исте тежине, а остали да се ради о лакшем или знатно лакшем кривичном делу. Вероватно је да

студенти туче навијача не виде као појаву која заслужује оштрију кривичну реакцију, а могуће је да одређени број наношење тешке телесне повреде није видео као умишљајно дело. Када се узму у обзир подаци о компарацији са кривичним делом разбојништва (у примеру је наведено да разбојник није успео да узме новац али је при томе нанео телесне повреде које су захтевале болничко лечење), види се да се криминалитет компанија који за последицу има угрожавања/повреду живота и здравља људи или животне средине доживљава као тежи у поређењу са економским. Наиме, скоро две трећине студената (73.3%) сматрало је да се ради о тежем или значајно тежем кривичном делу.

График 24: Компарација тежине кривичних дела са кривичним делом крађе

У следећем примеру упоредили смо кривично дело крађе са кривичним делом проневере, при чему је у питању био исти износ новца. Проневеру је извршио банкарски службеник, а оштећени је клијент банке. Највећи број студената (78%) сматра да је овај пример криминалитета белог оковратника теже или значајно теже кривично дело у поређењу са крађом. Дакле, очигледно је да се сматра да оваква злоупотреба поверења које грађани као клијенти имају у финансијске институције заслужује оштрију реакцију у поређењу са крађом. У још једном примеру (бивши радник БИА ода државну тајну како би се запослио у инострану државну службу) видимо да студенти сматрају да је кривично дело које је извршено захваљујући професији која је у овом случају омогућила приступ тајним

подацима теже у односу на конвенционално кривично дело крађе. Око 80% студената сматрало је да се ради о тежем или значајно тежем кривичном делу.

Када је у питању криминалитет компанија, примере кривичних дела поделићемо у економски и криминалитет компанија који за последицу има угрожавање/повреду живота и здравља људи односно животне средине. На питање да ли је случај када агент осигуравајуће куће прода полису осигурања за 200 евра више него што заправо вреди, већина студената је сматрала (78.3%) да је у питању лакше или значајно лакше кривично дело што је разумљиво ако се узме у обзир висина штете. У следећем примеру који се такође односи на економски криминалитет компанија представљен је случај у коме велика компанија дода непостојеће трошкове у фактуру и наплати 10.000 евра више од мање компаније. Студенти су сматрали (70.3%) да се ради о тежем или значајно тежем кривичном делу у поређењу са крађом аутомобила. Дакле, када се ради о истој висини имовинске штете студенти злоупотребу поверења узимају као теже кршење прописа. Компарација примера криминалитета компанија који за последицу има угрожавање/повреду живота и здравља људи односно животне средине са крађом показује следеће: за случај у коме је описано да компанија није поштовала прописе о раду због чега је један радник пао са скеле и био тешко повређен највећи број студената (77.2%) сматра да је у питању теже или значајно теже кривично дело. Интересантно је да је на следеће питање (фармацеутска компанија стави у промет лек против депресије за који је знала да има нежељена дејства у виду проузроковања агресивног понашања због чега је неколико лица лишено живота) скоро сваки студент (97.8%) сматрао да је у питању теже или значајно теже (84.6%) кривично дело.

Овакви резултати показују да није тачно да се криминалитет компанија доживљава као лакши тип криминалитета у поређењу са конвенционалним кривичним делима. Студенти су вероватно у давању одговора на ова питања донекле били под утицајем стеченог знања из области кривичног права, јер имају представу о тежини кривичних дела с обзиром на запрећене казне, али је исто тако сигурно да су размишљали колике су могућности да они буду виктимизовани сваким од наведених понашања. Управо примери са проневером у банци и стављањем у промет штетних лекова показују да се преварно поступање и

злоупотреба поверења од стране субјеката за које се не сматра да су криминалци третира као теже кривично дело ако до њега и дође. На графику бр. 24 дат је преглед свих кривичних дела из упитника како су их према тежини одредили респонденти (дати су подаци о проценту студената који су сматрали да је свако од наведених кривичних дела теже или значајно теже у поређењу са крађом аутомобила).

Занимало нас је и да ли на овакву перцепцију о криминалитету компанија утицај има виктимизација, односно да ли су студенти који су потврдно одговорили на питања о виктимизацији неким кривичним делом у интересу компанија сматрали да су ова кривична дела тежа пре него студенти који нису били виктимизовани. За сваку перцепцију о тежини кривичних дела одређених као криминалитет компанија испитивали смо да ли доживљена виктимизација има статистичког значаја користећи хи-квадрат тест. Анализа података је показала да нема статистички релевантних веза између виктимизације и перцепције о тежини криминалитета компанија ($p=0.431$, $p=0.662$, $p=0.629$, $p=0.303$). То значи да проживљена виктимизација не утиче да ти студенти доживљавају ова кривична дела као тежа у поређењу са студентима који нису били виктимизовани.

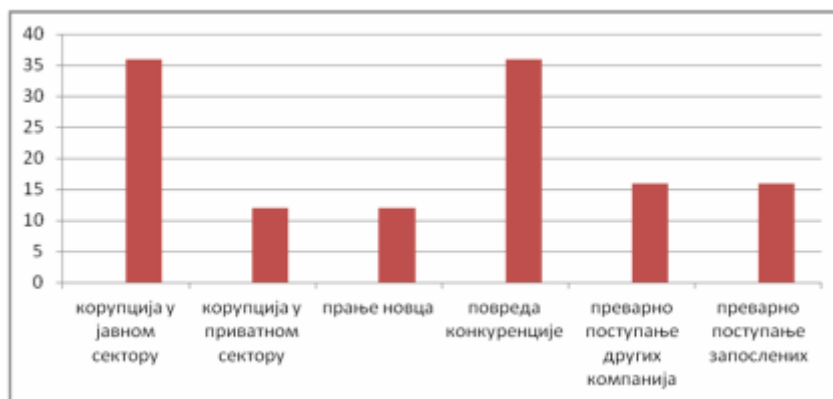
6.1.3.2. Студија о виктимизацији компанија

Узорак је састављен од 25 компанија. Осим једног акционарског друштва, остала привредна друштва основана су као друштва са ограниченом одговорношћу. Највећи број компанија у узорку сврстава се у категорију малих привредних субјеката (44%), затим средњих (28%) и великих (28%). Када је у питању дужина пословања, односно године оснивања, просечно су компаније у узорку пословале око 16 година. Најкраће време пословања је једна година, а најдуже 71 година. Даље, када је у питању број запослених, око 60% узорка имало је до 50 запослених, до 100 запослених око 70% узорка, а нешто мање од 25% неколико стотина или хиљада запослених. Најмањи број запослених је један, а највећи 4.000. Што се тиче примарних привредних делатности, на првом месту су информационе технологије (28%), потом производња (24%), услужне делатности

и трговина (по 16%), док су остале привредне делатности (маркетинг, туризам и угоститељство) заступљени у мање од 10% случајева.

Респонденти су најпре одговарали на питања (прилог бр. 1) о перцепцији различитих илегалних поступања које по њиховом виђењу представљају највећи проблем за пословање њихових компанија. По ставовима испитаника највећи проблем представља корупција у јавном сектору (36%), а исто толико одговора дато је у погледу повреде конкуренције. Што се тиче осталих илегалних поступака (корупција у приватном сектору, прање новца, преварно поступање других компанија и кршење прописа од стране запослених) између 12-16% респондентата сматра да су то највећи проблеми за њихово пословање. На графику бр. 25 дат је приказ ових ставова.

График 25: Перцепција компанија о највећим проблемима за њихово пословање у %

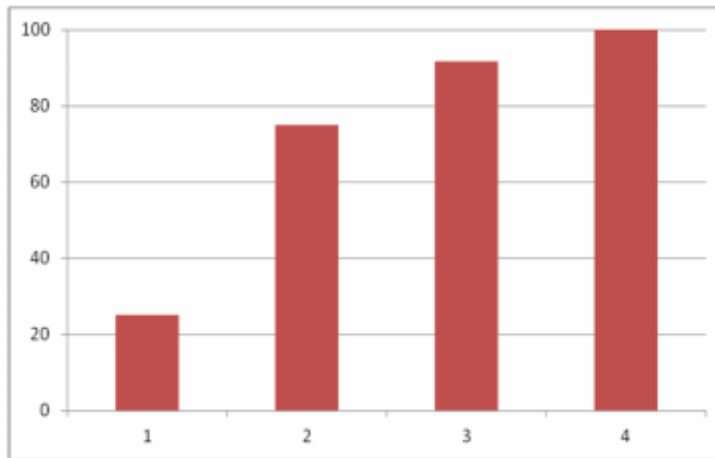

Када је у питању виктимизација компанија, резултати спроведене студије показују да је 48% испитиваних позитивно одговорило на питање о виктимизацији, што значи да је свака друга компанија у последњих годину дана била оштећена пословањем друге компаније. Овај резултат је, без обзира на величину узорка, значајан јер показује поклапање са студијом о виктимизацији компанија која се спроводи сваке године и обухвата компаније широм света.⁶⁵⁷ Као што је већ наведено у делу рада о распрострањености криминалитета компанија, резултати ове студије показали су управо исто – да је свака друга компанија виктимизована. Интересантно је да су компаније које су одговориле

⁶⁵⁷ K. D. Bussmann, M. M. Werle, *op.cit.*, p. 1130.

потврдно у само једној четвртини случајева искусиле једну виктимизацију. Половина виктимизованих била је оштећена два пута, док су три компаније биле оштећене три и четири пута у протеклој години. На графику број 26 представљен је број виктимизација у кумулативном проценту.

График 26: Број виктимизација у кумулативном %

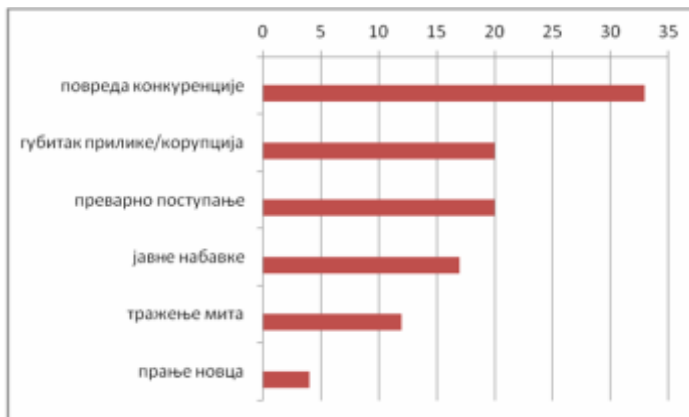

Када су у питању врсте илегалних поступака којима су компаније биле оштећене на првом месту по учесталости је злоупотреба доминантног положаја друге компаније или рестриктивним споразумима (8 компанија је потврдно одговорило, што је око 33% узорка). Потом следи губитак пословне прилике, јер је друга компанија највероватније дала мито (око 20% узорка или 5 компанија); преварно поступање друге компаније које укључује следеће радње: преварно поступање друге уговорне стране која није ни имала намеру од почетка да испуни своју обавезу (нпр. да плати цену испоручене робе или пружених услуга), закључење правног посла на основу лажних или непотпуних података које је дала друга уговорна страна о њеном финансијском стању, куповина удела/акција у другом правном лицу које је дало нетачне податке о свом финансијском стању (5 компанија или 20% узорка); злоупотребе у поступцима јавних набавки што укључује злоупотребу овлашћења одговорног односно службеног лица у наручиоцу јавне набавке, подношењем лажне понуде од стране конкурентске компаније, недопуштено договарање осталих понуђача (4 компаније односно око 17% узорка); тражење мита од виктимизоване компаније како би компанија

добила могућност или наставила да послује (3 компаније односно 12% узорка) и напослетку покушај прања новца (1 компанија). На графику бр. 27 представљена је заступљеност ових облика виктимизација.

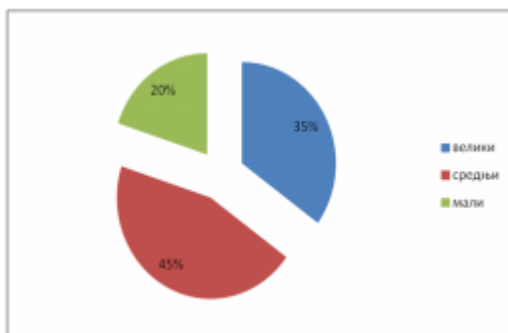
Дакле, повреда конкуренције и коруптивно понашање других компанија се показују као најраспрострањенији облици виктимизација за којима следи преварно поступање других компанија. Требало би ипак имати у виду да је у узорку више малих привредних субјеката који могу бити подложнији виктимизовању повредом конкуренције већих привредних субјеката због чега је вероватно на првом месту овај облик недопуштеног поступања.

График 27: Заступљеност виктимизација у %

Од респондентата смо тражили да наведу и величину привредних субјеката који су их оштетили као и висину материјалне штете коју су тим поступком претрпели. Када је у питању величина компанија на графику бр. 28 је представљена ова структура. Дакле, најмању улогу имају мали привредни субјекти који су кршили прописе у 20% свих случајева виктимизација. Ако се погледа величина ових привредних субјеката у односу на различите облике виктимизација, произлази да велике и средње по величини компаније врше повреду конкуренције, служе се коруптивним методама, док се код осталих видова виктимизација не може рећи да значајну улогу има одређена величина привредних субјеката имајући у виду да је постојала једнака заступљеност свих компанија по овом параметру.

График 38: Величина компанија преступника

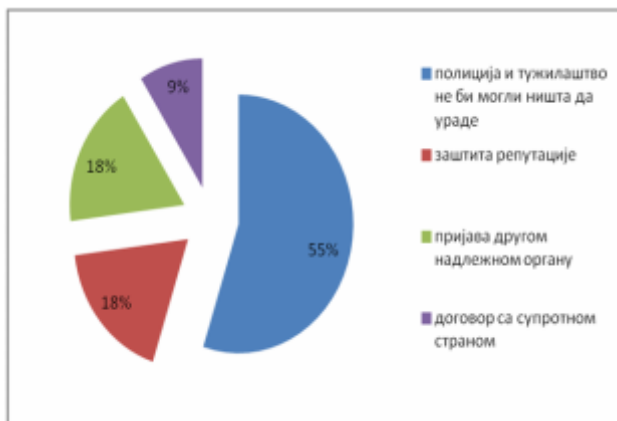
Док су респонденти одговарали на питања о величини компанија чијим су поступцима били оштећени, то није био случај са питањем које се односи на висину претрпљене материјалне штете. У свега пет случајева у којима је било виктимизације наведена је висина претрпљене материјалне штете која се кретала у распону од 250.000 динара до 1.600.000 динара. Очигледно је, према томе, да компаније нерадо дају податке о сопственим виктимизацијама, јер та околност такође утиче на њихову репутацију.

Занимало нас је и да ли је виктимизацији компаније допринео неко од запослених. Подаци показују да је у скоро половини свих случајева у којима је било виктимизације радник компаније дао допринос. На питање на који начин је то учињено (злоупотреба овлашћења, примање мита или друга радња) сви респонденти су навели да је била у питању злоупотреба овлашћења. Од значаја је видети и на који начин компаније реагују на овакво поступање својих запослених. У половини случајева послодавац није предузео ниједну радњу, у два случаја запослени је добио отказ, а само у једном случају поднета је кривична пријава.

Осим запослених, интересовало нас је и да ли се виктимизације пријављују полицији и тужилаштву, односно да ли се подносе кривичне пријаве против одговорних лица у компанијама које су прекршиле прописе. Од свих виктимизованих, само је у једном случају поднета кривична пријава. Када су у питању разлози непријављивања на првом месту (око 55% виктимизованих) је мишљење да надлежни органи не би могли ништа да ураде. Други разлог неподношења кривичне пријаве је чињеница да је кршење прописа пријављено другом надлежном органу, а у истом толиком броју (око 18% виктимизованих) компаније се не одлучују да подносе кривичне пријаве ради избегавања ширења

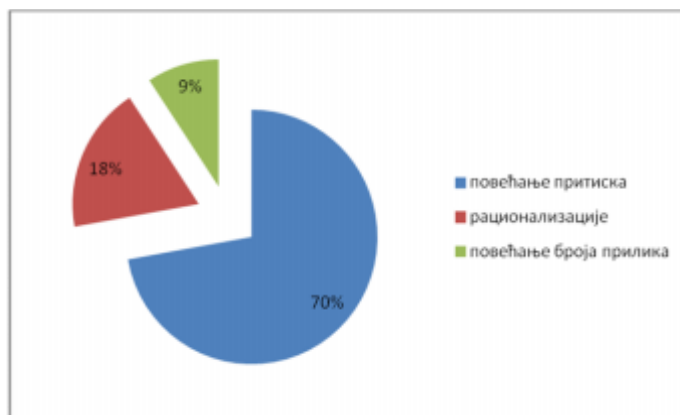
информација о сопственој виктимизацији. Напоследку, у 9% случајева кривична пријава није поднета, јер је постигнут договор са супротном страном. На графику бр. 29 представљена је структура разлога непријављивања кривичних дела.

График 29: Разлози непријављивања кривичних дела

У другом делу упитника респонденти су одговарали на питања о утицају финансијске кризе на криминалитет компанија, као и на питања о кривичном гоњењу одговорних лица и компанија. Како се у литератури наводи да је постојање друштвеног притиска у виду финансијских потешкоћа и немогућности остварења предвиђених финансијских циљева један од фактора који доприносе кршењу прописа од стране компанија занимало нас је како на то гледају испитаници. Од целокупног узорка само два испитаника нису сматрала да актуелна финансијска криза утиче на пораст броја кривичних дела компанија, док је преко 90% анкетираних одговорило потврдно. Када су у питању разлози због којих финансијска криза утиче на пораст броја кривичних дела, на првом месту је повећање притиска на остваривање циљева компаније (око 70%), затим рационализација (нпр. “сви то раде“) коју је заокружило 18% испитаника, и напоследку повећање броја прилика за извршење кривичних дела (9%). На следећем графику бр. 30 представили смо ове разлоге.

График 30: Разлози због којих финансијска криза доприноси повећању криминалитета компанија

Од респондента који су сматрали да повећање притиска на остваривање циљева компанија утиче на пораст броја кривичних дела тражили смо да заокруже факторе за које сматрају да највише доприносе повећању притиска (респонденти су могли заокружити више фактора). Показало се да је на првом месту страх од престанка пословања (33.3%), потом следи теже остваривање финансијских циљева (29.2%), док се мањи значај придаје следећим факторима: жеља за повећањем личног бонуса (16.7%), страх од немогућности испуњења обавеза према повериоцима (12.5%), веровање да конкуренција плаћа мито како би добила послове (8.3%). На графику бр. 31 представљени су ови разлози.

Респонденти су одговорали и на питања у погледу једнаке примене кривичног права на различите компаније, као и уопште о утицају кривичног права и поступка на криминалитет компанија. Када је у питању прва група питања, испитаници су у највећем броју случајева сматрали да не постоји једнак приступ према различитим компанијама, односно да су неке компаније „заштићеније“ када се ради о кривичном праву. Највише њих је сматрало да су заштићене компаније у којима носиоци политичке моћи имају капита учешће (53.3%), потом компаније у којима држава има капитал учешће (26.7%) и напослетку велике компаније (20%).

График 31: Разлози повећања притиска на остваривање циљева компанија у %

Што се тиче ставова о примени кривичног права, респонденти су на питање да ли постојање мноштва прописа, односно великог броја кривичних дела у области привредног пословања, ограничава њихово пословање одговорали потврдно. Највећи број је сматрао (око 48%) да то ограничење постоји, али не у битној мери. Да кривично право ограничава односно значајно ограничава пословање привредних субјеката сматра нешто више од 40% испитаника, док су само два респондента одговорила негативно на ово питање. Кад је у питању примена кривичног права, највећи број испитаника (око 70%) сматра да би изрицање кривичне санкције одговорном лицу у правном лицу утицало односно значајно утицало на будуће понашање, док око 80% респондента сматра да би примена кривичног права значајно утицала односно утицала на будуће понашање компанија ако би оне биле осуђене у кривичном поступку.

Напоследку, испитаници су заокруживали и понуђене опције које по њима представљају најбоље решење за спречавање кршења прописа од стране компанија. На првом месту је формирање органа у оквиру компаније које би имало задужење за контролу поштовања прописа (око 35% испитаника), затим кроз примену кривичног права (око 30%) и деловање различитих инспекција (30%). Потом долази анализа података (око 20%), интерна ревизија (12%), систем узбуњивача (12%), деловање регулаторних агенција (12%), вођење грађанског поступка и екстерна ревизија (по 8%), док истраживачко новинарство и ротација запослених не представљају значајна решења (око 4% испитаника у оба случаја).

6.1.4. Други показатељи тамне бројке криминалитета

О тамној бројци криминалитета можемо изводити одређене закључке и на основу других података. Према подацима о укупном броју кривичних пријава и укупном броју осуда за ова кривична дела може се видети да се од подношења кривичне пријаве па до доношења осуђујуће пресуде број кривичних дела смањи за више од две трећине. У 2012. години око 23% пријављених је осуђено, у 2013. години око 25%, а једино је у 2014. години дошло до промена ових односа тако да је око скоро 50% пријављених осуђено. Када је у питању целокупни криминалитет, оквирно број осуђених у једној години одговара трећини пријављених лица. Такође, као што је већ наведено, одређена кривична дела која смо одредили као криминалитет компанија се готово и не појављују у статистичким извештајима (злоупотреба монополистичког положаја, проузроковање лажног стечаја, прање новца) што не значи да се ова кривична дела не врше. Анализа одлука Комисије за заштиту конкуренције управо показује да оваквих понашања има, али да се она решавају применом других правних норми, а не кривичног права.

О тамној бројци криминалитета компанија можемо закључивати и на основу других података. Тако на пример Пореска управа редовно објављује списак највећих пореских дужника сваке године. Постоје три листе ових дужника: активна правна лица, правна лица у приватизацији и правна лица у стечају. Укупан број дужника, међу којима највећи удео чине компаније, у првој групи је 358 према последњем извештају, при чему је најмањи износ дуга око 20 милиона динара, а највећи близу 2 милијарде динара. У другој групи укупно има 100 дужника (најмањи дуг је око 20 милиона, а највећи око 8 милијарди), док је у трећој групи највише правних лица – око 900 и скоро још 70 правних лица која су у поступку реорганизације (најмањи дуг је око 20 милиона а највећи око 30 милијарди динара). Свакако да се у овим бројевима налази и одређени број кривичних дела. Ако нису у питању пореске утаје, јер је за ову инкриминацију потребно да постојање одређене намере, а радња извршења је алтернативно одређена као давање лажних података или непријављивање законитих прихода или прикривање других чињеница, може се радити о кривичном делу из чл. 229а

(неуплаћивање пореза по одбитку које ће постојати ако се не уплати износ који је обрачунат на име пореза по одбитку или доприноса за обавезно социјално осигурање по одбитку, а у намери да се избегне плаћање ових дажбина). Дакле, за разлику од пореске утаје која представља својеврсно преварно поступање, код кривичног дела из чл. 229а потребно је да је порез *обрачунат* али није плаћен. Ово кривично дело је и с обзиром на запрећену казну лакше у поређењу са пореском утајом. У анализи судских пресуда за кривично дело пореске утаје утврђено је да су одговорна лица била осуђена у кривичном поступку за кривично дело пореске утаје иако се радило о неуплаћивању пореза по одбитку, али је тај број занемарљив (само неколико случајева од укупно 85 осуђујућих пресуда). Највећи број осуђених лица извршио је пореску утају у којој висина утајеног пореза није прелазила најмањи износ дуга правних лица са ових спискова.

На основу извештаја о раду Инспектората за рад за 2012. годину такође се могу навести подаци од значаја за криминалитет компанија. Када је у питању кршење прописа у вези са радом постоје две ситуације: прва подразумева повреду права по основу рада и регулисана је чл. 163 КЗ (повреда права по основу рада и права из социјалног осигурања) и чл. 164 КЗ (повреда права при запошљавању и за време незапослености), док се друга ситуација односи на непредузимања мера заштите на раду што је као истоимено кривично дело предвиђено у чл. 169 КЗ, као и у чл. 280 КЗ (изазивање опасности необезбеђењем мера заштита на раду). Када је у питању непоштовања права по основу рада и права из социјалног осигурања у извештају Инспектората наводи се да се послодавци често нису придржавали следећих обавеза по Закону о раду: неисплаћивање зарада једном месечно, недостављање обрачуна зарада запосленима за месеце за које нису извршене исплате зарада, односно накнаде зарада, заједно са обавештењем да исплата зараде, односно накнаде зараде није извршена, уз навођење разлога за неизвршену исплату, неутврђивање распореда радног времена у току радне недеље као ни када запослени има право на одмор у трајању од 30 минута, недостављање решења о коришћењу годишњег одмора запосленима најкасније у року од 15 дана пре датума одређеног за почетак коришћења годишњег одмора, већ се наведена решења доносе често и након што запослени отпочне са коришћењем одмора.⁶⁵⁸

⁶⁵⁸ <http://www.minrzs.gov.rs/cir/dokumenti/inspekcija-rada/izvestaji-o-radu> (15.11.2016)

Послодавци су често одмах поступали по налозима инспектора и отклањали повреде, а у случајевима када се нису придржавали упутстава подношене су прекршајне (1.330 против правних лица) и кривичне пријаве (укупно 16). Правни паралелизам који постоји у овој области онемогућава прецизно разграничење прекршаја и кривичних дела.⁶⁵⁹ Наиме, кривично дело из чл. 163 КЗ састоји се у свесном поступању супротно прописима, при чему је неопходно да је право радника ускраћено или ограничено, а ако је у питању несавесно поступање радило би се о прекршају.⁶⁶⁰ Међутим, како се кривичне пријаве подnose пре свега против физичких лица, али не и правних, у броју прекршајних пријава који је поднет против правних лица сигурно фигурира и одређени број кривичних дела.

Посебан проблем представља и тзв „рад на црно“ који је у Србији распрострањен. Без заснивања радног односа најчешће раде млади, пре свега неквалификовани радници, са претежно завршеном средњом стручном спремом, потом запослени без редовних зарада и запослени преко 40 година живота, као и примаоци новчаних накнада, социјалне помоћи и сл. Иако су послови које ова лица обављају често високоризични, у пракси их је тешко идентификовати, јер због страха радника од губитка и таквог посла, између радника и послодавца постоји сагласност да се у тренутку инспекцијског надзора избегне легализовање тог односа. Рад без заснивања радног односа најраспрострањенији је у грађевинарству, као једној од високоризичних делатности, као и у угоститељској, трговинској и занатској делатности.⁶⁶¹ У извештају Инспектората наведене су делатности у којима је утврђено да постоји „рад на црно“, али нема података о послодавцима, односно у којој мери се ова пракса одвија у привредним друштвима.

Осим непридржавања права по основу радног односа и социјалног осигурања, у надлежности Инспектората је и испитивање случајева у којима је дошло до повреде или смрти на раду као и случајева професионалних обољења.

Према подацима за 2012. годину инспектори рада су извршили 1.243 инспекцијска надзора поводом смртних исхода, тешких телесних повреда са

⁶⁵⁹ У Закону о раду, „Сл. гласник РС“, бр. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, предвиђени су прекршаји који ће постојати ако се послодавац не придржава тачно одређених права по основу рада и социјалног осигурања (чл. 273-276).

⁶⁶⁰ Љ. Лазаревић, *оп.цит*, стр. 472.

⁶⁶¹ <http://www.minrzs.gov.rs/cir/dokumenti/inspekcija-rada/izvestaji-o-radu> (15.11.2016)

смртним исходом, тешких, колективних и лаких повреда на раду. Када су у питању смртни исходи (укључујући и случајеве тешких телесних повреда који су резултирали смрћу) укупно је таквих пријављених случајева било 39 (26 улази у прву, а 13 у другу групу ситуација). Привредне делатности које су се показале као најризичније су грађевинарство и индустрија (укупно 31 случај или око 80% свих случајева са смртним исходом), док за њима следе области саобраћаја и складиштења, пољопривреде, шумарства и риболова, комуналне делатности и рециклажа, услуге смештаја и исхране. Настрадали радници су у свим случајевима били мушког пола и обављали су тешке физичке послове. Оно што је такође важно напоменути је да је од свих настрадалих око 80% било у радном односу, а око 20% је радило „на црно“. У извештају је приказан тренд смртних случајева на раду за претходну деценију. Може се закључити да је ситуација у последње две године (2011-2012) повољнија у односу на период пре тога када је било и двоструко више пријављених случајева са смртним исходом. Случајевима са смртним исходом треба придодати и колективне повреде којих је у 2012. години пријављено 24 а у њима се догодило укупно 59 повреда на раду и то 9 смртних, 16 тешких и 34 лаких повреда на раду. Што се тиче броја тешких повреда, у 2012. години је примљено 1.003 пријава поводом којих је извршен надзор и 177 пријава за лакше телесне повреде. Када су у питању професионална обољења, послодавци су у 2012. години пријавили само три случаја и то је било у питању тровање оловом.⁶⁶²

Инспекторат за рад је на основу извршених надзора у овим случајевима поднео 587 захтева за покретање прекршајног поступка против правних лица и одговорних лица у правним лицима, као и 42 кривичне пријаве за кривично дело изазивања опасности необезбеђењем мера заштите на раду. Као и код непоштовања права по основу рада и социјалног осигурања, и у овим случајевима није лако направити разграничење између прекршаја и кривичног дела. Наиме, у чл. 280, ст. 2 КЗ предвиђено да ће се казнити „одговорно лице у руднику, фабрици, радионици, на градилишту или на другом месту рада које не постави заштитне уредаје или их не одржава у исправном стању или их у случају потребе не стави у дејство или уопште не поступа по прописима или техничким

⁶⁶² *Ibid.*

правилима о мерама заштите на раду и тиме изазове опасност по живот или тело људи или имовину већег обима“. Дакле, нарочито када се ради о последњој алтернативно предвиђеној радњи, у питању је бланкетно кривично дело за чије је постојање потребно узети у обзир одредбе Закона о безбедности и здрављу на раду.⁶⁶³ У чл. 69-70. поменутог закона предвиђене су казне за прекршаје (преко 40 тачно одређених радњи које се, исто као и радња кривичног дела, углавном састоје у нечињењу). За постојање кривичног дела (као и тежег облика из чл. 288. КЗ који се примењује ако је на основу радње кривичног дела из чл. 280 наступила тежа последица) потребно је да је и наступила последица, што значи да се мора утврдити постојање узрочно-последичне везе.

Ако се узму у обзир сви доступни подаци о смртним случајевима на радном месту у 2012. години, произлази следеће: укупно је 48 лица изгубило живот; Инспекторат је поднео 42 кривичне пријаве (у извештају Републичког завода за статистику за 2012. годину тај број је 24, али је могуће да је један број кривичних пријава поднет у наредној години што би могло да објасни ово непоклапање); осуђено је 12 лица (у истој години, а у 2013. 7 лица) од чега је на казну затвора осуђено 2 лица у 2012, односно ниједно лице у наредној години. При томе, нисмо узели у обзир да у оквиру укупног броја поднетих кривичних пријава као и донетих осуђујућих пресуда улазе и случајеви тешких телесних повреда на раду којих је знатно више од смртних исхода, а које се такође подводе под чл. 288 КЗ. Може се, према томе, само претпостављати колика је тамна бројка криминалитета међу свим овим случајевима.

Док повреде на раду послодавци и пријављују, ситуација са професионалним обољењима је потпуно другачија. И у самом извештају је наведено да укупно 3 пријављена случаја за целу земљу сигурно не репрезентују стварну слику, као и да постоји више разлога за овакву ситуацију. Према подацима који се наводе у медицинској литератури, стопа професионалних обољења на 100.000 становника варира од државе до државе и креће се од 0,47 у Јерменији до 453,7 у Шведској.⁶⁶⁴ Ако претпоставимо да је у Србији ова стопа

⁶⁶³ „Сл. гласник РС“, бр. 101/2005, 91/2015.

⁶⁶⁴ Оно што је такође важно напоменути не постоји општеприхваћен списак професионалних обољења и њихов број варира од државе до државе. Док у неким државама постоји отворени систем који омогућава да се као професионално обољење призна и болест која није на утврђеном

приближна и најнижој забележеној, требало би да буде пријављено бар 35 оваквих случајева годишње.

Тамна бројка криминалитета сигурно фигурира и у случајевима обмањивања купаца. Према подацима Пољопривредне инспекције за период од 2011. до 2014. године поднето је око 350 захтева за покретање прекршајног поступка и за учињене привредне преступе. Најчешће неправилности односе се на непоседовање доказа о безбедности и непрописна декларација, а ређе је у питању био квалитет производа. У извештају су представљени детаљни подаци о неким случајевима преваре потрошача из чега се може закључити да је у великом броју случајева обмањивање учињено у интересу привредних друштава (пре свега друштава са ограниченом одговорношћу). Закон о заштити потрошача⁶⁶⁵ у чл. 19-21. регулише питање „обмањујуће пословне праксе“, док се у делу Закона којим су предвиђене казнене мере предвиђају прекршајне казне за кршење поменутих одредби. Између дефинисања обмањујуће пословне праксе и кривичног дела обмањивања купаца из чл. 244 КЗ тешко је успоставити разлику. Кривично дело постоји ако се нека од алтернативно предвиђених радњи предузима у *намери обмањивања купаца*, док прекршај постоји ако се неком од предвиђених радњи (које се у одређеним ситуацијама поклапају са радњама кривичног дела) потрошач доведе у заблуду или постоји претња довођења у заблуду. Интересантно је да у свим случајевима у којима су утврђене неправилности није поднета кривична пријава. Поред могућности кривичног гоњења за већ поменути чл. 244 КЗ, у обзир долази и кривично дело из чл. 256 КЗ (производња и стављање у промет штодљивих производа), јер се у многим случајевима наводи да је у промету била роба са истеклим роком трајања.⁶⁶⁶

Напослетку, у извештају Инспекције за заштиту животне средине за 2016. годину је наведен број предузетих казних мера. Поднето је укупно три кривичне пријаве, као и 44 пријаве за привредне преступе. За постојање кривичних дела из чл. 260 (загађење животне средине) и чл. 264 (оштећење

списку, у Србији је прихваћен затворени систем који искључује такву опцију. Види: W. Kirch (Ed.), *Encyclopedia of Public Health, Vol. I*, New York, 2008, p. 1013-1022.

⁶⁶⁵ „Сл. гласник РС“, бр. 62/2014, 6/2016.

⁶⁶⁶ За ово кривично дело потребан је услов да је производ који се ставља у промет штодљив, тј. у таквом стању да би се њиховом употребом могло нарушити здравље људи који их користе. При томе, није неопходно да се ради о већем степену штодљивости, односно могућности тежег нарушавања здравља. Види: Љ. Лазаревић, *оп.цит*, стр. 675.

животне средине) потребно је да су прекршени прописи из области заштите животне средине због чега се ради о бланкетним кривичним делима, али се захтева и да је загађење односно оштећење у већој мери или на ширем простору. На основу ових критеријума требало би да се омогући разграничење у односу на привредне преступе или прекршаје (у чл. 116 Закона о заштити животне средине предвиђен је привредни преступ уколико је животне средина загађена преко дозвољених вредности које су одређене на основу закона), што је фактичко питање и мора се утврђивати у сваком конкретном случају.⁶⁶⁷

6.1.5. Сумирање резултата истраживања феноменолошке димензије

Статистички подаци о пријављеним лицима показују да је криминалитет компанија који за последицу има угрожавање/повреду живота и здравља људи односно животне средине знатно мање заступљен у поређењу са економским криминалитетом компанија. Дакле, по правилу се у пракси појављују кривична дела против привреде. У поређењу са општом стопом криминалитета, кривична дела одређена као криминалитет компанија представљају занемарљив удео од 1.5-2%. У последњих пар година дошло је до пораста кривичних пријава, пре свега за нека кривична дела против привреде. Најзаступљенија су пореска утаја, злоупотреба положаја одговорног лица и злоупотреба овлашћења у привреди.

Што се тиче броја осуђених лица, може се закључити да је у последњих пар година дошло до значајног пораста броја осуда, али и овог пута се ради о кривичним делима против привреде, док није било значајних промена у кретању броја осуда за криминалитет компанија који за последицу има угрожавање/повреду живота и здравља људи или животне средине. Слично као и код стопе пријављеног криминалитета, може се видети да кривична дела која чине криминалитет компанија не заузимају значајно место у укупном криминалитету у држави. Можемо према томе закључити да је прва постављена хипотеза потврђена и да, бар када је у питању регистровани криминалитет, знатно су распрострањенија кривична дела која се врше у привредном пословању.

⁶⁶⁷ *Ibid*, p. 682.

Када су у питању разлике у односу на целокупну популацију пријављених и осуђених лица, најпре је утврђено да је учешће жена у вршењу кривичних дела која смо одредили као криминалитет компанија веће у односу на њихову заступљеност у вршењу осталих кривичних дела (разлика се креће од 5-10%). Што се тиче карактеристика учинилаца, и код мушкараца и код жена највећа оптерећеност криминалитетом компанија је у узрасту од 30-39 и од 40-49 година, што је разлика у односу на учешће мушког пола у целокупном криминалитету (најзаступљенија је група од 20-29 година), док је овај узраст жена најзаступљенији и када се ради о осталим кривичним делима. Утврђивали смо и врсту занимања која је најзаступљенија код ових учинилаца – у питању су стручњаци друштвених и природних наука. Што се тиче образовања, учиниоци дела које смо означили као криминалитет компанија имају виши степен образовања имајући у виду да је број оних са вишом или високом стручном спремом четири пута заступљенији у односу на целокупну популацију осуђених, док је удео осуђених који су завршили основну школу или имају некомплетно основно образовање три пута мање заступљен у поређењу са укупним пресуђеним криминалитетом. По питању брачног статуса утврдили смо да су учиниоци ових кривичних дела чешће у браку у поређењу са целокупном популацијом осуђених, што се делимично може објаснити чињеницом да су у питању лица старијег узраста. Што се тиче раније осуђиваности ових лица, статистички подаци за 2014. годину показују да је, када се ради о економском криминалитету компанија, око једне трећине мушкараца раније осуђено за неко кривично дело (35%), док је удео раније осуђених жена за ова кривична дела мањи и износи 14.6%. Када је у питању криминалитет компанија који за последицу има угрожавање/повреду живота и здравља људи и животне средине мушкарци су били раније осуђени у 26% случајева, док су жене биле раније неосуђиване. У поређењу са општом популацијом осуђених код које је у око 37% случајева забележен поврат произлази да једино економски криминалитет компанија чији су учиниоци мушкарци одговара овом уделу.

На основу тога може се закључити да је потврђена хипотеза о већем учешћу жена у вршењу кривичних дела одређених као криминалитет компанија у односу на целокупну популацију, затим хипотеза о вишем нивоу образовања ових

учинилаца као и хипотеза о већој заступљености лица која су у браку у категорији ових учинилаца у поређењу са целокупном популацијом учинилаца кривичних дела. Хипотеза о старијем узрасту је само делимично потврђена и односи се на мушкарце учиниоце кривичних дела одређених као криминалитет компанија, док код жена нема разлика у односу на њихов узраст у време вршења осталих кривичних дела. Такође, хипотеза о мањој заступљености рецидивизма код ове категорије учинилаца је само делимично потврђена и односи се на жене, док су мушкарци рецидивирали у сличном проценту као остатак популације.

У овом делу рада смо анализирали и тренд пријављених и осуђених правних лица за привредне преступе за период од 2006. до 2014. године. Подаци показују да је нарочито од 2007. године дошло до осетног пада броја пријављених правних лица. На основу информација о врсти привредних преступа закључује се да је ова ситуација највише резултат смањења броја пријава за привредне преступе у области рачуноводства. Један од разлога за такву ситуацију је став привредних судова да се неподношење финансијских извештаја кроз примену института дела малог значаја неће гонити ако је привредно друштво у тој пословној години остварило мањи промет од одређеног новчаног износа. Што се броја осуда тиче, изузев 2009. године, приметан је тренд смањења броја осуђених правних лица за све привредне преступе. Интересантно је да је овај тренд забележен од 2008. године када је донет ЗОПЛКД. Но, упоредо са смањењем осуда привредне преступе није дошло до осуде правних лица у кривичним поступцима.

Хипотезу о заступљености тамне бројке криминалитета испитивали смо спровођењем студија о жртвама, при чему смо анкетирали студенте Правног факултета у Београду (92) као и компаније (25) које смо питали да ли су биле виктимизоване кривичним делима других компанија. Када је у питању виктимизација студената резултати анкетања најпре показују да је две трећине респондентата (69.6%) одговорило позитивно да је у протеклих годину дана искусило (или неко од чланова породице) неки облик виктимизације криминалитетом компанија. Најзаступљенији видови виктимизације били су: куповина производа који није имао предвиђене карактеристике (53.3%), куповина производа (лек или намирница) који је штодљив (40.2%), компанија је понудила

награду, путовање или бесплатну услугу која на крају није била уручена/реализована (9.8%), плаћање за производ или услугу компанији који није био испоручен, односно услуга испуњена (6.25%), изложеност дејству опасних материја на радном месту услед чега је дошло до обољења (6.25%), узимање кредита код финансијске институције при чему су били обманути у погледу износа или каматних стопа које је требало вратити (4.7%), давање депозита или целог новчаног износа за куповину некретнине чија градња није извршена или довршена у предвиђеном периоду; инвестирање у посао који је понудила компанија, а за који се испоставило да је превара, куповина полисе осигурања за коју се испоставило да је безвредна или не покрива договорене ризике и напослетку повреда на раду услед непоштовања прописа о заштити и безбедности на раду (у сваком случају по 3.1% респондента). Око 80% студената није пријавило виктимизацију, а као најчешћи разлог је наведено да је у питању била незнатна материјална штета.

На основу наведеног може се закључити да је потврђена хипотеза о великој тамној бројци криминалитета, имајући у виду број лица која нису пријавила виктимизацију. Такође, потврђена је и хипотеза о већој распрострањености економског криминалитета компанија у поређењу са криминалитетом који за последицу има угрожавање/повреду живота и здравља људи као и животне средине. Даље, оба пола су подједнако виктимизована (учешће жена је око 62%, док повезаност пола и виктимизације није статистички значајна), одакле произлази да је основана и хипотеза бр. 3.б.

Осим питања која се односе на виктимизацију, испитивали смо и перцепцију студената о криминалитету компанија кроз поређење са конвенционалним кривичним делима. Резултати показују да се кривична дела која смо дали као пример криминалитета компанија доживљавају као тежа у поређењу са крађом моторног возила, а редослед тежине је следећи: стављање у промет штетних производа (97.8% студената сматра да је теже у поређењу са крађом возила); повреда на раду због непоштовања прописа од стране послодавца (77%); финансијска превара (70%); превара у осигурању (око 15%). Овакви резултати показују да није тачно да се криминалитет компанија доживљава као лакши тип криминалитета у поређењу са конвенционалним кривичним делима. Студенти су

вероватно у давању одговора на ова питања донекле били под утицајем стеченог знања из области кривичног права, јер имају представу о тежини кривичних дела с обзиром на запрећене казне, али је исто тако сигурно да су размишљали колике су могућности да они буду виктимизовани сваким од наведених понашања. Добијени одговори показују да се може прихватити четврта постављена хипотеза, односно две њене подхипотезе: да се на криминалитет компанија који за последицу има угрожавање/повреду живота и здравља људи гледа као тежи тип криминалитета у односу на нека конвенционална кривична дела, а са друге стране криминалитет компанија који за последицу има угрожавање/повреду живота и здравља људи сматра се тежим у односу на економска кривична дела која се врше у интересу компанија.

Студију о виктимизацији компанија урадили смо као пилот студију имајући у виду да компаније, односно њихови заступници, нерадо говоре о искуствима виктимизације. Узорак (25) су углавном чинила друштва са ограниченом одговорношћу, али је према величини привредног субјекта, броју запослених и дужини пословања узорак разноврстан. Поред питања о виктимизацији тачно одређеним понашањима других компанија, занимало нас је и какву перцепцију о криминалитету компанија као и о његовом сузбијању имају респонденти. Резултати спроведене студије показују да је 48% испитиваних позитивно одговорило на питање о виктимизацији, што значи да је свака друга компанија у последњих годину дана била оштећена пословањем неке компаније. Овај резултат је, без обзира на величину узорка, значајан јер показује поклапање са студијом о виктимизацији компанија која се спроводи сваке године и обухвата компаније широм света. Када су у питању врсте илегалних поступака којима су компаније биле оштећене на првом месту по учесталости је злоупотреба доминантног положаја друге компаније или рестриктивним споразумима (око 33% узорка); губитак пословне прилике, јер је друга компанија највероватније дала мито (око 20% узорка); преварно поступање друге компаније које укључује следеће радње: преварно поступање друге уговорне стране која није ни имала намеру од почетка да испуни своју обавезу (нпр. да плати цену испоручене робе или пружених услуга), закључење правног посла на основу лажних или непотпуних података које је дала друга уговорна страна о њеном финансијском

стању, куповина удела/акција у другом правном лицу које је дало нетачне податке о свом финансијском стању (20% узорка); злоупотребе у поступцима јавних набавки што укључује злоупотребу овлашћења одговорног односно службеног лица у наручиоцу јавне набавке, подношењем лажне понуде од стране конкурентске компаније, недопуштено договарање осталих понуђача (око 17% узорка); тражење мита од виктимизоване компаније како би компанија добила могућност или наставила да послује (12% узорка) и напослетку покушај прања новца (1 компанија). Што се тиче величине привредних субјеката чијим су поступањем респонденти били оштећени, највише су заступљени велики привредни субјекти, што се може објаснити чињеницом да је повреда конкуренције најчешће пријављена виктимизација. Висину претрпљене штете највећи број испитаника није навео.

На питање о доприносу запослених виктимизацији половина респондента је одговорила потврдно. Што се тиче пријављивања кривичних дела, само је у једном случају поднета кривична пријава, а као најчешћи разлог непријављивања наведено је да надлежни органи не би могли ништа да ураде.

По ставовима испитаника највећи проблем представља корупција у јавном сектору (36%), а исто толико одговора дато је у погледу повреде конкуренције. Што се тиче осталих илегалних поступака (корупција у приватном сектору, прање новца, преварно поступање других компанија и кршење прописа од стране запослених) између 12-16% респондента сматра да су то највећи проблеми за њихово пословање. На питања о утицају финансијске кризе само два испитаника нису сматрала да актуелна финансијска криза утиче на пораст броја кривичних дела компанија, док је преко 90% анкетираних одговорило потврдно. Када су у питању разлози због којих финансијска криза утиче на пораст броја кривичних дела, на првом месту је повећање притиска на остваривање циљева компаније (око 70%), затим рационализација (нпр. "сви то раде") коју је заокружило 18% испитаника, и напослетку повећање броја прилика за извршење кривичних дела (9%). Поред тога, добили смо и одговоре на питања о ставовима респондента у односу на једнаку примену кривичног права према компанијама, да ли кривично право ограничава њихово пословање као и да ли би примена кривичног права на правна лица деловала одвраћајуће на поновно вршење кривичног дела.

Напоследку, тражили смо од респондената да рангирају најбоље начине за сузбијање овог типа криминалитета. На првом месту је формирање органа у оквиру компаније које би имало задужење за контролу поштовања прописа (око 35% испитаника), затим кроз примену кривичног права (око 30%) и деловање различитих инспекција (30%). Потом долази анализа података (око 20%), интерна ревизија (12%), систем узбуњивача (12%), деловање регулаторних агенција (12%), вођење грађанског поступка и екстерна ревизија (по 8%), док истраживачко новинарство и ротација запослених не представљају значајна решења (око 4% испитаника у оба случаја).

И ова спроведена студија иде у прилог хипотези о великој тамној бројци криминалитета компанија, имајући у виду да се виктимизације готово и не пријављују.

О тамној бројци криминалитета могуће је изводити посредне закључке и на основу других доступних података, а не само регистрованог криминалитета. Због тога смо указали на потенцијалне показатеље ове појаве: списак највећих пореских дужника који објављује Пореска управа имајући у виду да смо у анализи судских предмета наишли на случајеве кривичног дела неуплаћивања пореза по одбитку које би се могло применити и на субјекте са овог списка. Потом смо анализирали извештаје о раду различитих инспекција међу којима је најдетаљнији извештај Инспектората за рад, али и Пољопривредне инспекције као и Инспекције за заштиту животне средине. Подаци из ових извештаја указују да међу бројним случајевима повреда или смрти на раду, стављања у промет штетних производа као и загађења животне средине сигурно фигурира и одређени број кривичних дела, што све иде у прилог хипотези о великој тамној бројци ових кривичних дела.

6.2. Етиолошка димензија

У испитивању хипотеза које се односе на етиолошки аспект криминалитета компанија анализирали смо три врсте података. Најпре смо податке прикупили из судских пресуда за кривично дело пореске утаје. Иако ови извори података свакако омогућавају боље сагледавање категорија учинилаца кривичних дела,

сматрали смо да нису довољно детаљни због чега смо прикупили и податке о затворској популацији. Посетили смо четири казнено-поправна завода у Републици Србији и триангулацијом следећих података покушали да изведемо одређене закључке: подаци добијени анкетирањем осуђеника, затим информације о затвореницима добијене у разговору са васпитачима и напослетку увидом у кумулативне листове осуђеника. Напослетку, спровели смо и студију случаја у којој смо обавили интервју са директором једног привредног друштва и користећи наративну анализу представили ставове респондента.

6.2.1. Анализа судских пресуда

Анализи су подвргнуте пресуде у којима је било образложења, односно у којима се странке нису одрекле права на жалбу (укупно 56 предмета). Анализирали смо исказе окривљених, сведока, као и мишљење судских вештака и напослетку образложење суда у погледу одлуке о учињеном кривичном делу и изреченој кривичној санкцији. Исказе са главног претреса поредили смо и са исказима датим у претходним фазама поступка. На основу спроведене анализе могу се издвојити следеће категорије учинилаца:

А) Прву групу чине лица која су учинила једно или највише два кривична дела као резултат друштвеног притиска или ситуационих околности;

Б) Другу групу чине хронични преступници који или траже прилику за извршење истоврсних кривичних дела или се ради о лицима која су генерални повратници.

У прву категорију преступника сврставају се они који су кривично дело извршили због постојања друштвеног притиска у виду финансијских потешкоћа са којима су била суочена привредна друштва. Потребно је напоменути да је најмање предмета било управо у овој групи. Тако је на пример у једном случају лице, које је обављало директорску функцију, извршило кривично дело неуплаћивања пореза по одбитку на тај начин што није обрачунало и исплатило

порез на плате радника. У свом исказу учинилац је изјавио да је свестан да порези нису плаћени, али да је привредно друштво било у тешкој материјалној ситуацији, да је у једном моменту био покренут и стечајни поступак и да је и неколико година пре него што је он дошао на ту позицију трајала њихова, како је назвао, „борба за живот“. Сви послови који су били планирани, а који би поправили финансијску ситуацију су пропали. Чак ни плате запосленима нису исплаћиване редовно нити су их сви запослени добијали у исто време. Суду је презентовао доказе да покаже да је привредно друштво колико је и када могло измиривало пореске обавезе и да је о свим проблемима са којима су се суочавали обавештавао надлежне државне органе. Учинио је навео да је знао да неплаћањем пореза крши прописе, али је мислио да се ради о привредном преступу, а не кривичном делу. Све што је учинио ради је како би заштитио привредно друштво и раднике, којих је иначе било неколико стотина. Овакве тврдње је поред сведока потврдио и судски вештак, који је истакао коректно понашање окривљеног приликом стављања на увид потребне документације привредног друштва на вештачење, да су сви порези били обрачунати, али да није било новца за њихово подмиривање. На тај начин је привредно друштво могло и даље некако да функционише, а радници да добијају плате. У овом случају се ради о правом примеру вршења кривичног дела услед друштвеног притиска. Како се ради о компанији која је постојала неколико деценија пре извршења кривичног дела, јасно је да је било у питању привредно друштво које је основано ради обављања привредних делатности, а не ради злоупотреба. Што се тиче учиниоца, у питању је старије лице, које никада раније није осуђивано, али је интересантно да је против њега истовремено био у току кривични поступак за сродно кривично дело. Анализа социо-демографских карактеристика показује да је у питању породичан човек високог образовања.

У другом случају кривично дело је учињено на сличан начин као у претходној ситуацији. Учинио је навео како је привредно друштво у коме је обављао директорку функцију било у финансијским проблемима и да је једва било у могућности да исплати нето зараде запосленима, а новца за порезе и доприносе није било. Да нето зараде нису исплаћене сигурно је да би радници ступили у штрајк и да привредно друштво не би могло да послује. Интересантно

је да је учинилац навео како сматра да нико није оштећен и да је између два зла он изабрао мање. У супротном би без посла оставио неколико стотина људи. Да би био у могућности да зараде исплати, договорано је са купцима овог привредног друштва да своје обавезе намирују тако што су новац уплаћивали на рачун повезаног привредног друштва чији рачун није био у блокади и са тог рачуна су исплаћиване зараде. Дакле, као и у првом случају, признаје се да је дело учињено, али се техникама неутрализације оправдава понашање. Слично као и у претходном случају, радило се о привредном друштву које је постојало дуже време пре извршења кривичног дела и које је имало доста запослених. Што се учиниоца тиче, у питању је раније неосуђивано лице старијег узраста, породичан човек са завршеним факултетом.

У трећем случају кривично дело је извршено на сличан начин, односно опет се радило о неуплаћивању пореза и доприноса, али за разлику од претходне две ситуације овде су лажно приказане чињенице од утицаја на утврђивање пореске обавезе. У питању је било саизвршилаштво, а оба окривљена лица су изјавила да конкретно понашање није забрањено, односно позивали су се на своју интерпретацију закона. Такође су указали на правилно привредно пословање, на редовне посете инспекција које нису утврдиле неправилности. И овде је привредно друштво основано деценију пре извршења кривичног дела и имало је неколико стотина запослених. Оба окривљена лица су раније неосуђивана, имају завршену високу стручну спрему, поседују непокретности и имају примања неколико пута већа од просечне зараде у Србији. Ниједно од њих није у браку, али имају деце. За исплаћивање зарада запосленима „на руке“ одговорна лица се позивају на недостатак средстава за доприносе.

У једном случају окривљени је навео да је због наплаћивања камате од стране Пореске управе био приморан да обустави пословање, а радници су остали без посла. Дакле, користи се техника неутрализације позивања на вишу лојалност, односно спашавају се други и њихова животна егзистенција. У овом случају лице такође није раније осуђивано.

У складу са типологијом у литератури, у прву групу преступника улазе и лица која су кривично дело извршила као резултат ситуационих околности. Таквих случајева је узорку било највише. У наставку текста указаћемо на

карактеристичне случајеве, јер би навођење сваког појединачно довело до несразмерно већег описа ове категорије преступника у поређењу са осталима.

За све ове случајеве карактеристично је да учиниоци негирају да су они учинили нешто забрањено. По правилу су они дошли у контакт преко посредника, пријатеља и рођака са трећим лицима чијих се имена, адреса или назива њихових привредних друштава не сећају. У одбранама наводе да је њихова компанија пословала са бројним привредним друштвима због чега не могу да се сете околности које су релевантне за кривични поступак. Са тим лицима би ступили у пословни однос и на тај начин по правилу остваривали личну корист. Дешавало се да налазе оправдање за такве ситуације, а најчешће позивањем на дугове које нису могли другачије да плате или на генерално лошу финансијску ситуацију. Тако је на пример у једном случају лице основало друштво са ограниченом одговорношћу како би дошло до неких прихода, јер је било у лошој материјалној ситуацији. Фактички директор је било друго лице које је иначе имало више фирми и кога окривљени практично и не познаје. Окривљени је само потписивао папире, а при томе није гледао шта уопште потписује. За то је месечно добијао око 200 евра.

У другом случају окривљени је преко свог познаника упознао једно лице које му је предложило да заједно послују тако што ће преко привредног друштва окривљеног оно увозити робу, а окривљени ће од продаје те робе добијати 10%. Окривљени је предао документацију фирме том лицу да би се увоз реализовао, али је тек од пореске полиције сазнао за увоз друге робе у великим количинама. Слично томе, у једном случају је окривљени навео да је упознао извесно лице које му је предложило да послују. Оно је закључивало правне послове, а на рачун привредног друштва окривљеног уплаћиван је новац. Окривљени је тај новац подизао и предавао том лицу, при чему порез није плаћен. Као и у претходним случајевима, окривљени кривицу пребацује на лице са којим је пословао, а за кога наводи да је фактички обављао послове директора привредног друштва. Прилику да оснивањем привредног друштва учине кривично дело и дођу до новца користе и лица која на тај начин враћају дугове. У једном случају радило се о наркоману који је раније осуђен за кривично дело неовлашћене производње и стављања у промет опојних дрога и који је основао друштво и потписивало све папире по захтеву својих поверилаца.

Када су у питању привредна друштва ове категорије осуђених лица има оних која су основана и више од једне деценије пре извршеног кривичног дела, али има и привредних друштава која су основана непосредно пре извршења кривичног дела. Што се учинилаца тиче, по правилу су у питању раније неосуђивана лица, а ако су осуђивана углавном имају једно раније кривично дело. Било је и ситуација да је лице два пута осуђивано, али су та дела учињена знатно пре актуелног кривичног дела (и до две деценије раније). Када је у питању школска спрема, учиниоци имају најмање средњошколско образовање, али је и међу њима доста лица са високом школском спремом (од 56 осуђених 22 је имало завршен факултет). Такође, велики број има породицу и партнера.

У категорији лица која су раније само једном осуђена за учињено кривично дело има и оних која пре одговарају групи хроничних преступника. Наиме, актуелно кривично дело је заправо кривично дело у продуженом трајању (и по неколико година), а учинилац ступа у наводне пословне односе са великим бројем других привредних друштава, често фиктивних, и по правилу се не сећа са ким је сарађивао, имена других директора итд. Иначе, овај начин извршења кривичног дела – да се у пословним књигама приказује да су извршени правни послови који су заправо непостојећи и на тај начин избегава плаћање пореза на додату вредност – је доста чест у пракси. Прилику за остваривање личне добити учиниоци користе и тако што оснују привредно друштво, у пословним књигама приказују непостојеће правне послове са другим привредним друштвима чији директори потом узимају новац претходно уплаћен на рачун привредног друштва учиниоца, а он за те радње добија одређени проценат. У једном таквом случају Народна банка је блокирала рачун привредног друштва због великих новчаних износа који су се уплаћивали.

Када су у питању хронични преступници могуће је разликовати две подгрупе. Најпре, једну категорију чине лица која се баве вршењем кривичних дела у области привредног пословања. Врло често се ови учиниоци повезују са другим лицима и другим привредним друштвима. Тако се у једном случају окривљени бавио увозом робе, а да је при томе није евидентирао већ продавао „на црно“. Лице је исте радње предузимало преко два привредна друштва у коме је

било једини власник, затим преко привредног друштва у коме је једини власник и директор био члан породице окривљеног, затим преко привредног друштва свог познаника. У истом поступку лице је осуђено за неколико кривичних дела пореске утаје и неколико кривичних дела фалсификовања исправа. Ни искази ове категорије осуђених нису убедљиви, а често се ни они не сећају релевантних чињеница. Што се тиче конкретног случаја, привредно друштво је основано годину дана пре предузимања прве радње извршења кривичног дела. Учинилац је раније осуђиван три пута на условну осуду и казну затвора, а радило се о сродним кривичним делима. Када су у питању социо-демографске карактеристике лице има завршену средњу стручну спрему, у браку је и има деце, а такође улази у старију узрасну категорију.

Другу подгрупу чине лица која су генерални повратници. Тако је на пример једно лице основало и било директор у два привредна друштва са ограниченом одговорношћу да би се бавио увозом робе коју је продавао привредним друштвима у којима је власник био он или његови рођаци. Лице је раније осуђивано за различита кривична дела, а претежно она против имовине (превара и прикривање) укључујући и кривична дела са елементима насиља као што је разбојништво. Међутим, осим раније осуђиваности друге карактеристике не указују да се ради о лицу које би улазило у категорију учинилаца на које је применљива генерална теорија криминалитета. Лице је у браку, има деце, завршену вишу школу и солидне месечне приходе. Но, прво кривично дело је учињено још у малолетничком периоду, а лице је било осуђено и на затворске казне. Кривична дела у привредном пословању почело је да врши после 30. године.

6.2.2. Анализа затворске популације

Све предмете из узорка смо поделили према класификацији коју је дао Вајсбурд и које смо се придржавали и код анализе судских пресуда. Најпре је потребно указати да је у узорку мање предмета који се могу сврстати у прву категорију преступника. То показује да је анализа судских пресуда у којима је изречена условна осуда оправдана, јер обухвата више различитих категорија

учинилаца. Са друге стране, број хроничних преступника у узорку је очекивано већи у поређењу са анализираним судским пресудама (укупно 12 предмета одговара овој категорији). У наставку текста најпре ће бити представљени случајеви прве категорије учинилаца (8 осуђеника) који кривично дело врше као резултат ситуационих околности или друштвеног притиска и који у својим криминалним каријерама имају највише једно кривично дело поред кривичног дела због кога се налазе на издржавању затворске казне.

6.2.2.1. Прва категорија осуђеника

А.1.) Кривично дело

Врста кривичног дела. Највећи број лица осуђен је за кривично дело злоупотребе положаја одговорног лица (4), потом за кривично дело злоупотребе овлашћења у привреди (3) и једно лице је осуђено за кривично дело преваре. Модалитети извршења кривичног дела су различити. Чест је случај да се роба наручује од других провредних субјеката при чему осуђени зна да нема средстава да је плати нити то намерава. Такође, под инкриминацију злоупотребе положаја одговорног лица неретко се сврставају и случајеви фиктивног приказивања пословног промета иако би у тим случајевима дошла пре у обзир примена кривичног дела пореске утаје. У два случаја у овој групи осуђеника кривично дело је учињено у оквиру организоване криминалне групе. У једном примеру осуђени је преко свог привредног друштва увозио моторна возила из земаља ЕУ која не испуњавају одређене услове, да би на основу фалсификованих исправа приказао да су ти услови остварени и по реалним тржишним ценама продавао моторна возила.

Однос осуђеника према учињеном кривичном делу. На основу одговора добијених из анкете може се направити следећа класификација разлога вршења кривичних дела према мишљењу осуђеника: један број сматра да конкретно понашање уопште није кривично дело, да се ради о уобичајеном пословању, или су били мишљења да је у питању привредни преступ; друга група држи да је кривично дело резултат ситуационих околности, непромишљености, повезивања

са лошим људима, док је један осуђеник навео да је учинио кривично дело како би помогао пријатељу. Дакле, сви осуђеници имају одређено оправдање за своје поступање те се већ из ових тврдњи може рећи да се учиниоци кривичних дела служе техникама неутрализације.

Одбране осуђених лица. Током суђења осуђени су на различите начине давали објашњења о свом криминалном поступању. За све је карактеристично да не признају кривично дело (два осуђена су признала кривично дело и закључила споразум са јавним тужилаштвом) као и да покушавају да пронађу разлоге конкретног поступања. Неретко се дешава да се одговорност пребацује на друге субјекте: оштећене, државне органе, познанике и пословне партнере. Тако је на пример једно лице за конкретну ситуацију окривило оштећено привредно друштво које се није придржавало договореног што је узроковало предузимање непланираних пословних радњи привредног друштва осуђеног и проузроковало штету. Један број осуђеника се брани тиме да је пословање било у складу са законом, да су различите инспекције долазиле и да нису утврдиле било какве неправилности. Ако су и учинили нешто противзаконито, то је била грешка или незнање, док намера није постојала. Такође, поједини се бране негирањем чињеница и тиме да не могу свега да се сете.

Став васпитача о односу осуђених према кривичном делу. Код једног броја лица која су раније осуђивана васпитачи сматрају да кривично дело представља део устаљеног обрасца понашања. Код неких осуђеника разлог вршења кривичних дела је постојање дугова, блокада рачуна, док други кривично дело врше као резултат тражења прилике да прибаве корист. За једног осуђеника је наведено да су нерад, доколица и повезивање са другим преступницима допринели извршењу кривичног дела, док је у једном случају поред финансијских проблема узрок био и злоупотреба алкохола. Сходно наведеном, критеријум раније неосуђиваности односно осуде за само једно кривично дело поред актуелног не мора бити адекватан у разврставању ових учинилаца, имајући у виду оцену васпитача да је у неким случајевима учинилац тражио погодну прилику за извршење кривичног дела. Васпитачи наводе да ови учиниоци и када изражавају кајање то не чине у односу на учињено кривично дело и проузроковане последице, којих понекад нису ни свесни нити их прихватају, већ се кају због тога

што су се нашли у ситуацији да буду откривени и кажњени. По процени васпитача овим учиниоцима је додељен низак или средњи степен ризика, при чему је само у два случаја код средњег степена ризика био остварен већи број бодова, док је код осталих у питању доња граница са ниским степеном ризика. Ризик се не односи само на процену да ће лице поново учинити кривично дело, већ и на целокупно понашање, однос према другим осуђеницима, према особљу завода, а такође се односи на ризик да ће доћи до самоповређивања или бекства.

Криминалне каријере⁶⁶⁸. Од осам лица из ове категорије петоро је раније неосуђивано, док су три лица једном раније осуђена. Кривична дела за која су лица осуђивана су злоупотреба овлашћења у привреди, пореска утаја и превара. Дакле, ради се о истоврсним кривичним делима, осим преваре која улази у групу дела против имовине, али је могуће да је и то кривично дело учињено у привредном контексту.

А.2.) Социо-демографске карактеристике

Просечан узраст осуђеника је 40 година. Највећи број (6) има завршену средњу школу, док два осуђеника имају високошколско образовање. Када је у питању породични статус, шест затвореника је у браку, један у ванбрачној заједници, док је један осуђеник разведен. Сви имају децу. У свим случајевима осуђеници су обављали функцију директора (и уједно били и власници удела) у друштвима са ограниченом одговорношћу.

А.3.) Подаци о личности и понашању осуђеника

Карактеристике личности. Најпре, по процени васпитача осуђеници из ове групе немају поремећај личности, код неких је наведено да постоји поремаћај понашања који се огледа у вршењу кривичних дела. Само једно лице је

⁶⁶⁸ Потребно је напоменути да се појам криминалне каријере овде схвата у ширем контексту тако да поред лица која су повратници обухвата и лица која су само једном осуђена. Такво дефинисање појма криминалне каријере дали су Блумштајн (*Blumstein*) и Коен (*Cohen*), који су се бавили питањима почетка, трајања и краја криминалних каријера, фреквенцији кривичних дела као и броју лица која узимају учешће у вршењу кривичних дела. Види: Н. Лукић, Поврат: карактеристике и кажњавање, у: С. Табороши (ур.), *Развој правног система Србије и хармонизација са правом ЕУ*, Београд, 2012, стр. 60-76.

психијатријски лечено и узима фармакотерапију. Васпитачи наводе да је за ову категорију преступника карактеристично да имају високо мишљење о себи, неки су и нарцисоидни, да се не поистовећују са осталим затвореницима, јер себе не доживљавају као криминалце. Код једног осуђеника је наведено да је емоционално нестабилна личност, да слабо контролише емоције, да има низак праг фрустрационе толеранције као и да не показује разумевање за чланове породице (лице које је два пута раскидало брачну заједницу). У једном случају личност осуђеника је оцењена као манипулативна.

Понашање и социјални односи. За сва лица је генерално заједничка карактеристика да су добро или делимично задовољавајуће интегрисани, односно адаптирани у друштвеној заједници, да су социјални контакти задовољавајући, као и однос према ауторитету. Већина има функционалну породицу са којом је у контакту. У једном случају је наведено да породични односи нису задовољавајући, јер је лице два пута раскидало брачну заједницу, а у једном случају је породица функционална мада су неки чланови кривично осуђивани.

Склоност насиљу. За учиниоце ових кривичних дела није карактеристично агресивно поступање. Код њих не постоји склоност ка насилним обрасцима, а интересантно је да, бар по речима осуђеника, није било ни случајева насиља у породици. Такође, највећи број њих без проблема контролише гнев. Склоност ка агресивном понашању је констатована само код једног осуђеника због чињенице да се против њега води кривични поступак за кривично дело разбојништва.

Радне навике. За највећи број ових осуђеника се наводи да имају развијене или бар делимично развијене радне навике. Но, како су кривична дела учињена у радном окружењу, постоји могућност да оно опет подстакне лице на чињење кривичних дела.

Злоупотреба алкохола и опојних дрога. Ни ова врста девијантног понашања не одликује учиниоце кривичних дела у овој групи осуђеника. Ниједно лице није никада злоупотребљавало опојне дроге, док је само један осуђеник био подвргнут лечењу од алкохолизма што је, и по његовом мишљењу, допринело извршењу кривичног дела.

Начин размишљања. Овде се процењује способност уочавања и решавања проблема, способност уочавања последица и остваривања животних циљева. Код осуђеника код којих је попуњен детаљнији упитник могли смо анализирати и ове податке. По правилу васпитачи наводе да осуђеници нису способни да уоче проблем или немају адекватне стратегије да га реше (као пример се наводи решавање финансијских проблема са којима је суочено привредно друштво осуђеног вршењем кривичног дела). Такође, осуђеници не размишљају о последицама и како да их уклоне, а не може се рећи ни да су у стању да одложе своје потребе (пре свега финансијске јер је код свих осуђеника то мотив извршења кривичног дела).

Понашање у заводу. За све осуђенике из ове групе је наведено да се коректно понашају, да не праве проблеме, да не постоје безбедносни ризици. Ниједан од ових осуђеника није дисциплински кажњен, а своје радне обавезе испуњавају савесно и уредно, многи се истичу на раду.

А.4.) Друштвени притисак

Када је у питању друштвени притисак, пошли смо од хипотезе да је велики број компанија учинилаца у моменту пре извршења кривичног дела био суочен са финансијским потешкоћама. У упитнику смо поред тог поставили још неколико питања у вези са друштвеним притиском.

На питање шта им је најважнији циљ у пословању највише осуђеника (3) је заокружило профит, потом клијенти (2), позиција на тржишту (1), егзистенција (1), док је један осуђеник заокружио два одговора (профит и клијенти). Даље нас је интересовало да ли су осуђени успели преко својих привредних друштава да остваре минималне постављене циљеве. На тај начин бисмо добили још једну информацију која се односи на пословање, односно постојање притиска. Интересантно је да су скоро сви осуђеници (7) одговорили потврдно, док је само један осуђеник навео да је изостанак минималних циљева његова заслуга. На питање да ли је у периоду пре извршења кривичног дела привредно друштво било суочено са неким проблемом (нпр. дугови према повериоцима, запосленима, држави, лоши проходи, могућност покретања стечајног поступка) половина

респондентата је одговорила потврдно. У питању су били следећи проблеми: пад потражње за непокретностима, ненаплаћена потраживања, блокада рачуна због неусклађености наплате потраживања и измирења дугова, дугови и лоши приходи. Питали смо осуђенике да процене у којој мери је тај проблем био неповољан. Два осуђеника су одговорила „јакo неповољан“, један „неповољан“ док је један одговор недостајао.

А.5.) Технике неутрализације

У следећој табели дат је приказ техника неутрализације и број осуђеника који су се сложили са наведеним тврдњама. Може се закључити да највећи број позитивних одговора одлази на прву тврдњу о државном ограничавању пословања (седам испитаника), а исто је толико добијених позитивних одговора и по питању изречене казне. Потом долази циљ пословања (шест испитаника), мишљење да учињено дело није тешко кривично дело (пет испитаника), мишљење да је кривично дело уобичајена пословна пракса (четири испитаника), док је само по један позитиван одговор добијен у погледу тврдњи да државу не треба третирати као жртву и да је помогање блиском лицу оправдање за извршење кривичног дела.

Табела 4: Технике неутрализације

Техника неутрализације	Број осуђеника који се слаже
Држава ограничава пословање фирми у Србији	7
У послу којим се бавим најважнији је профит	6
Ако је кривично дело начин да се помогне опстанку посла или блиским лицима, треба га учинити	1
Кривично дело за које сам осуђен/а је тешко кривично дело	5
Затворска казна је престрога за кривично дело за које сам осуђен/а	7
С обзиром на то како се држава опходи према привредницима, не треба је третирати као жртву кривичних дела које привредници учине	1

Кривично дело за које сам осуђен/а је уобичајена пракса међу људима који се баве овим послом	4
--	---

Из наведеног се може такође закључити да се осуђеници генерално не слажу са вршењем кривичних дела, а то су многи и написали у коментарима на ове тврдње, али када је у питању кривично дело које су они учинили не показују кајање, не прихватају да су учинили неко тешко кривично дело или сматрају да је у питању грађанскоправни однос, а по правилу изречену казну сматрају престојом. Што се тиче прве тврдње о државном ограничавању пословања, обично истичу да им држава ни на који начин није помогла иако они савесно обављају посао или запошљавају велики број радника.

А.6.) Когнитивни аспект само-контроле

Подаци из анкете који се односе на овај аспект само-контроле показују да највећи број осуђеника уме да се контролише. Док се са једне стране ови одговори поклапају са проценама васпитача о владању гневом, чини се да осуђеници ипак делују импулсивно у смислу немогућности одлагања задовољења одређених потреба и то пре свега жеље за стицањем добити. Тако су на пример сви респонденти одговорили да им није занимљиво да раде ствари због којих могу имати проблема, а при томе су свесно и вољно учинили кривично дело. Иако се многи служе техникама неутрализације да би то понашање оправдали, не би се могло рећи да нису знали да се упуштају у ризичне активности. Вероватније је, како смо из разговора са васпитачима закључили, да су држали да неће бити откривени и санкционисани. Такође, могуће је да се дати одговори односе на њихово поступање у осталим животним ситуацијама које не укључују кривично дело због кога се налазе на издржавању казне.⁶⁶⁹ Имајући у виду да ова лица себе

⁶⁶⁹ У нашој ранијој литератури је такође указивано да учиниоце привредних деликата одликује шпекулантски и егоистични карактер. Они се од осталих преступника разликују по образовању, економским приликама, брачним и породичним ситуацијама. Дакле, њихове лоше карактерне особине везане су за вршење ових кривичних дела, али не и за свакодневни живот. Осим тога, они су интелигентни, знају шта желе. Код њих нема поремећаја личности, а то показује и чињеница да се код ових учинилаца не појављује као спорно питање урачунљивости. Види: V. Pešić, *op.cit.*, p. 24.

не доживљавају као криминалце и да се не постојећују са остатком осуђеничке популације, очекивано је и да дају одговоре који ће их тако представити.

Осуђени су одговарали и на питања о злоупотреби алкохола или опојних дрога и сви одговори били су негативни. Ако се овај податак упореди са оценама васпитача, произлази да ови облици девијантног поступања не представљају проблем код учинилаца кривичних дела која смо одредили као криминалитет компанија. Податак о злоупотреби алкохола односно опојних дрога би стога био значајнији показатељ не/постојања само-контроле заједно са другим показатељима као што је ранија осуђиваност, успех у школи, на послу, у брачним и породичним односима, док би одговори на понуђене тврдње о само-контроли требало да послуже као додатна процена ове карактеристике.

Табела 5: Когнитивни аспект само-контроле

Тврдња	Број осуђеника који се слаже
Често реагујем моментално без претходног размишљања	
Улажем доста труда и енергије у планирању будућих поступака	7
Увек чиним оно што ми доноси тренутно задовољство, чак и ако то значи да морам одустати од неког дуго планираног циља	
Више сам забринут/а за остварење дугорочних а не краткорочних планова	6
Често покушавам да остварим планове за које знам да ће бити суочени са потешкоћама	3
Када ствари постану компликоване, повлачим се и одустајем	
Највише задовољства ми доноси оно што је најлакше урадити у животу	2
Волим тешке задатке који тестирају моје крајње границе	5
Не осећам потребу да себе свакодневно тестирам тако што радити нешто ризично	7
Некада се упуштам у ризик само ради забаве	1
Није ми занимљиво да радим ствари због којих могу имати проблема	8

Узбуђење и авантура су ми важнији од сигурности	
Ако бих могао/могла да бирам увек бих пре радио/ла неку менталну а не физичку активност	6
Увек се боље осећам када сам у покрету него када седим и размишљам	6
Више волим да читам и размишљам него да излазим и будем активан/а	1
Чини ми се да имам више енергије и већу потребу за активношћу од других људи мог узраста	5
Најпре водим рачуна о другима чак иако то значи да себе стављам у други план	6
Саосећам се са људима који имају проблеме	8
Ако моји поступци сметају другима, то је њихов проблем	
Чак иако то ствара проблеме другима, покушаћу да остварим што сам планирао/ла	1
Не губим контролу тако лако	7
Када сам љут/а на друге имам пре жељу да их повредим уместо да са њима о проблему разговарам	
Када сам љут/а најбоље је да ме се други клоне	
Када се са неким уопште не могу око нечега сложити, мирно о томе разговарам без узрујавања	8

6.2.2.2. Друга група осуђеника

Б.1.) Кривично дело

Врста кривичног дела. Од укупно 12 осуђеника петоро је осуђено за кривично дело пореске утаје, исто толико за кривично дело злоупотребе службеног положаја и двоје је осуђено за кривично дело злоупотребе положаја одговорног лица. Када је у питању кривично дело злоупотребе службеног положаја у свим случајевима је учињено тако што су осуђени као директори (и власници) привредних друштава ступали у пословне односе са другим привредним друштвима, поручивали робу за коју су знали да је неће платити или да нису у могућности да је плате. Овакве ситуације су од стране судова

квалификоване као поменуто кривично дело из чл. 359 КЗ иако су у истим случајевима други судови дела квалификовали као чл. 238 КЗ (злоупотреба овлашћења у привреди). Робу коју нису платили учиниоци су по правилу продавали „на црно“ и тако прибављали противправну имовинску корист. У свим тим ситуацијама привредна друштва су злоупотребљена како би се корист прибавила. Иако је лично користољубље изражено код ових кривичних дела, узели смо у разматрање ове случајеве, јер кривично дело не би било остварено без постојања привредних друштава која су у пословним односима појављују као дужници. Осим тога, под криминалитетом компанија се подразумевају и ситуације прибављања користи и привредном друштву и учиниоцу. Код четири кривична дела радња извршења је предузета у продуженом трајању (отприлике је трајала око годину дана). Када је у питању кривично дело пореске утаје, најчешћи модалитет извршења је фиктивно приказивање пословног промета како би се умањила пореска обавеза, мада се дешава да се радња извршења кривичног дела састоји у неевидентирању набављене робе у пословним књигама. У неколико случајева је предузето више различитих радњи извршења. У четири од пет случајева пореске утаје кривично дело је учињено у продуженом трајању (радња извршења је предузимана најчешће годину дана пре него што је кривично дело откривено). Што се тиче кривичног дела злоупотребе положаја одговорног лица, радња извршења је иста као и код кривичног дела злоупотребе положаја одговорног лица и састоји се наручивању робе са намером да се прибави противправна имовинска корист, односно да се роба не плати. Такође, и овде су радње предузимане у продуженом трајању.

Однос осуђеника према кривичном делу. Када је у питању виђење осуђеника о разлозима вршења кривичних дела, подаци из анкета показују да постоје различита оправдања односно објашњења. Један број респондента наводи да је кривично дело последица њихове непромишљености, лакомислености и веровања погрешним људима, препуштање послова запосленима и фактичким директорима који су их преварили. Тако на пример један осуђеник наводи да је био наиван и да је лакомислено проценио да се на тај начин може лако доћи до новца. Други наводе да су извршењем кривичног дела хтели да помогну или блиским члановима породице који су имали материјалних

проблема или својим пријатељима. Трећи сматрају да то што су учинили није кривично дело. Тако је на пример у једном случају осуђени навео да је суд поклатио веру вештаку који није био довољно стручан да изврши процену. Други осуђеник наводи да се ради о грађанскоправном односу и да то понашање не би требало да је инкриминисано као кривично дело. Напослетку, један број осуђеника истиче да су их дугови, губитак посла довели у ту ситуацију и да на други начин нису могли доћи до новца.

Одбране осуђеника. Што се одбране осуђених тиче, интересантно је да постоји разлика између разлога које су наводили у анкетама и њихових исказа на суђењима. Док су у анкетама наводили разноврсне разлоге о чему је напред било речи, у својим одбранама су казивали да нису учинили кривично дело, да су пословали у складу са законом, да се не сећају детаља или су одговорност пребацивали на саучеснике или трећа лица. Два осуђеника су признала кривично дело. Једно лице је у прилог својој одбрани истакло да се више не бави провредном делатношћу, односно да је привредно друштво ликвидирано.

Став васпитача о односу осуђених према кривичном делу. Како је код већине осуђеника попуњен краћи упитник, подаци о односу према кривичном делу обухватају следеће утврђене околности: постојање криминалног става, прихватање кривичног дела и казне, кајање. Осим код два осуђеника за које је оцењено да прихватају казну и одговорност за учињено кривично дело као и да изражавају кајање, за остале је карактеристично супротно. Наводи се да немају објективан однос према кривичном делу, да не прихватају да су некога оштетили, а код већине је по оцени васпитача утврђено да имају делимично усвојен криминални став. За неколико осуђеника је наведено да кривично дело представља део усвојеног обрасца понашања. Код осам осуђеника је процењено да постоји средњи степен ризика, код двојице да постоји низак степен ризика, код једног осуђеника утврђен је висок степен ризика, док је оцена код једног осуђеника изостала.

Криминалне каријере. Најмањи број кривичних дела у криминалној каријери имају два осуђеника и то по два кривична дела поред оног због кога се налазе на издржавању затворске казне. Пет осуђеника има три кривична дела у криминалној каријери, четири осуђеника по четири кривична дела, док само једно

лице има у десет осуда за различита кривична дела. Иако вођење кривичних поступака не значи да ће лице бити и оглашено кривим и осуђено, важно је напоменути да је против четири лица у узорку у тренутку осуде за актуелно кривично дело био у току један или више кривичних поступака.

Када је у питању врста кривичних дела може се закључити да је у узорку више генералних него специјалних повратника (седам лица је осуђено за разноврсна кривична дела). Под специјалним повратом нисмо подразумевали само истоветна кривична дела, већ сва кривична дела из области провредног пословања као и кривично дело преваре, јер је анализа случајева из целог узорка осуђеничке популације показала да се ова лица превару врше у привредном контексту. Што се тиче генералних повратника, чинили су различита кривична дела: крађа, тешка крађа, угрожавање јавног саобраћаја, напад на служебно лице, лака телесна повреда, недавање издржавања, проневера, недозвољен прелаз државне границе, оштећење туђе ствари, недозвољено држање и ношење ватреног оружја, прикривање. У криминалним каријерама два осуђеника има осуда за кривична дела са елементима насиља, а у питању су лаке телесне повреде. На основу наведеног може се закључити да у целом узорку осуђених лица отприлике једну трећину чине генерални повратници, што значи да учиниоци ових кривичних дела углавном врше истоврсна кривична дела. Наведено се може такође потврдити упоређивањем криминалних каријера осуђеника са подацима из судских пресуда за кривично дело пореске утаје. Такође, очигледно је да се кривична дела са елементима насиља ретко проналазе у криминалним каријерама ових учинилаца.

Б.2.) Социо-демографске карактеристике

Просечан узраст учинилаца у тренутку извршења кривичног дела је 41 година. Што се тиче образовања највећи број осуђеника има завршену средњу школу (девет испитаника), док преостала три лица имају завршен факултет. Кад је у питању брачни статус, највећи број осуђеника је разведен (пет лица), потом у браку (четири), без партнера (два) док једно лице живи у ванбрачној заједници. Само два осуђеника немају деце. Подаци о поседовању непокретне имовине нису

били доступни за већину осуђеника. Све компаније осуђених основане су у форми друштава са ограниченом одговорношћу, док је само једно лице вршило директорску функцију при чему није имао власнички удео. Сви остали осуђеници су били директори и уједно и власници.

Б.3.) Подаци о личности и понашању осуђеника

Карактеристике личности. За разлику од прве категорије осуђеника код којих није било поремећаја личности, ситуација са другом групом осуђеника је другачија. Наиме, од укупно 12 осуђеника васпитачи су проценили да пет има лакши поремећај личности као и повремене или сталне поремећаје у понашању. За једног осуђеника је утврђено да има тежи поремећај личности, док је за двојицу констатовано да су у питању манипулатори, склони преварном поступању. Један осуђеник је психијатријски лечен, док је један на терапији због стреса и анксиозности узрокованих дуговима. Код осуђеника код којих нема процене да постоји поремећај личности наводи се да и поред тога има повремених поремећаја у понашању, а исто као и код прве групе осуђеника, та процена је углавном везана за вршење кривичних дела. Интересантно је да се међу лицима код којих је утврђен поремећај понашања или оцена да се ради о манипулаторима налазе сви разведени осуђеници из друге категорије учинилаца. Такође, важно је напоменути да су је међу ових осам лица истовремено група осуђеника из узорка која има разноврсне криминалне каријере, односно сви генерални повратници.

Понашање и социјални односи. За већину осуђеника се наводи да су добро социјално интегрисани, да су социјални односи делимично задовољавајући као и однос према ауторитету. Само код једног лица је наведено да су социјални односи и однос према ауторитету потпуно задовољавајући. Код три лица је утврђено супротно – социјални односи и однос према ауторитету нису ни делимично задовољавајући. Код већине осуђеника се констатује да су породични односи функционални и да осуђеника посећују и подржавају чланови породице. То није случај са три осуђеника који имају дисфункционалне породичне односе. За двојицу међу њима је процењено да су манипулатори. Такође, ова три лица су генерални повратници, један је био зависник од опијата, један је психијатријски

лечен, док трећи осуђеник повремено конзумира алкохол и опојне дроге због чега и има проблеме у породичним односима. Интересантно је да је један од ових осуђеника кривично дело извршио заједно са својом невенчаном супругом. У два случаја код друге категорије осуђеника су чланови породице такође кривично осуђивани.

Склоност насиљу. Слично као и код прве групе осуђеника у извештајима и оценама васпитача нема података да су ова лица склона насиљу, а ако се има у виду да су само два осуђеника раније учинила кривично дело са елементима насиља, при чему нису била у питању тешка кривична дела, јасно је зашто нема оваквих процена. Како је за велики број осуђеника урађен скраћени упитник, нема ни детаљних података о контроли гнева. Код осуђеника код којих је ова карактеристика анализирана наводи се немају проблема са контролом гнева. Из разговара са васпитачима може се потврдити наведено. Наиме, чак и за поједине осуђенике који су оцењени као манипулатори наводи се да нису склони насиљу.

Радне навике. Код већине осуђеника нисмо нашли податке о овој околности. Код оних где је процена извршена установљено је да су радне навике макар делимично развијене, док је само код једног лица утврђено да су потпуно неразвијене.

Злоупотреба алкохола и опојних дрога. Два лица су злоупотребљавала опојне дроге, при чему је један осуђеник био и зависник. Укупно четири лица повремено злоупотребљава алкохол. Дакле, од 12 осуђеника у овој категорији половина има проблема са злоупотребом алкохола или опојних дрога.

Начин размишљања. Код већине осуђеника оцењује се непостојање способности уочавања проблема, нереалне процене, изостанак бављења последицама дела, не планира се унапред, повремено деловање без размишљања.

Понашање у заводу. За све осуђенике је карактеристично добро владање у заводу, коректан однос према другим осуђеницима и особљу завода. Ниједно лице није до сада дисциплински кажњавано. Што се тиче њихових радних задатака, већина је заинтересована за било који посао, а исто тако многи се истичу на раду и савесно обављају посао. Из разговара са васпитачима сазнајемо да се и ова категорија осуђеника држи углавном дистанцирано у односу на друге осуђенике,

да имају добро мишљење о себи у смислу да се не поистовећују са остатком осуђеничке популације.

Б.4.) Друштвени притисак

Када је у питању друштвени притисак, на постављено питање о најважнијем пословном циљу највећи број осуђеника (10) је одговорио да је то профит. Само један осуђеник је навео да је то тржиште, а један да је то егзистенција. Што се тиче остварености минимално предвиђених циљева, већина (седам) осуђеника је одговорила потврдно. Они који су одговорили да ти циљеви нису остварени навели су да су сами криви за ту ситуацију, да су веровали погрешним људима, а један респондент је навео да је узрок томе лоша плаћеност неких послова у држави. Но, иако је пет осуђеника навело да нису остварили минималне услове, само један је навео да је непосредно пре извршења кривичног дела постојао проблем у виду дугова.

Б.5.) Технике неутрализације

Из представљене табеле може се закључити да највећи број позитивних одговора одлази на изречену затворску казну. Када се тај податак упореди са чињеницом да се највећи број осуђеника не слаже да је учињено кривично дело тешко, јасно је да због чега сматрају да су неправедно строго кажњени. Као коментаре наводе да сматрају да је казна престога зато што су први пут добили затворску казну, зато што је конкретно понашање по њиховом мишљењу грађанскоправни однос, зато што сматрају да имају неке заслуге због посла којим се баве, да није било доказа, да су други остварили противправну имовинску корист, а да су они на издржавању затворске казне итд. Технике неутрализације које такође завређују пажњу су државно ограничавање пословања као и мишљење да је предметно понашање уобичајена пословна пракса. Ове позитивно вредноване тврдње још једном указују да учиниоци ових кривичних дела себе не доживљавају као криминалце, већ пословне људе које држава ограничава и којима не помаже иако то заслужују. Њихова понашања нису криминална, већ се ради о

чисто грађанскоправним односима. У сваком случају, скоро сви осуђеници прихватају бар неку технику неутрализације којом оправдавају своје понашање.

Табела 6: Технике неутрализације

Техника неутрализације	Број осуђеника који се слаже
Држава ограничава пословање фирми у Србији	5
У послу којим се бавим најважнији је профит	9
Ако је кривично дело начин да се помогне опстанку посла или блиским лицима, треба га учинити	2
Кривично дело за које сам осуђен/а је тешко кривично дело	3
Затворска казна је престрога за кривично дело за које сам осуђен/а	10
С обзиром на то како се држава опходи према привредницима, не треба је третирати као жртву кривичних дела које привредници учине	3
Кривично дело за које сам осуђен/а је уобичајена пракса међу људима који се баве овим послом	6

Б.6.) Само-контрола

Из представљених података може се закључити да једна четвртина осуђеника реагује моментално без претходног размишљања. Даље, једна трећина затвореника се слаже да им највеће задовољство причињава оно што је најлакше остварити у животу, а исто толико се повлачи ако ствари постану компликоване. Скоро половина сматра да ако њихови поступци сметају другим људима да је то проблем других, а не њихов проблем, док једна трећина сматра да је најбоље да их се други клоне када су љути. Но, на питање о томе да ли лако губе самоконтролу највећи број испитаника је одговорио негативно.

Табела 7: Когнитивни аспект само-контроле

Тврдња	Број осуђеника који се слаже
Често реагујем моментално без претходног размишљања	3
Улажем доста труда и енергије у планирању будућих поступака	10
Увек чиним оно што ми доноси тренутно задовољство, чак и ако то значи да морам одустати од неког дуго планираног циља	2
Више сам забринут/а за остварење дугорочних а не краткорочних планова	12
Често покушавам да остварим планове за које знам да ће бити суочени са потешкоћама	6
Када ствари постану компликоване, повлачим се и одустајем	4
Највише задовољства ми доноси оно што је најлакше урадити у животу	4
Волим тешке задатке који тестирају моје крајње границе	7
Не осећам потребу да себе свакодневно тестирам тако што радити нешто ризично	6
Некада се упуштам у ризик само ради забаве	1
Није ми занимљиво да радим ствари због којих могу имати проблема	8
Узбуђење и авантура су ми важнији од сигурности	
Ако бих могао/могла да бирам увек бих пре радио/ла неку менталну а не физичку активност	5
Увек се боље осећам када сам у покрету него када седим и размишљам	10
Више волим да читам и размишљам него да излазим и будем активан/а	3
Чини ми се да имам више енергије и већу потребу за активношћу од других људи мог узраста	9
Најпре водим рачуна о другима чак иако то значи да себе стављам у други план	8
Саосећам се са људима који имају проблеме	9
Ако моји поступци сметају другима, то је њихов проблем	5

Чак иако то ствара проблеме другима, покушаћу да остварим што сам планирао/ла	2
Не губим контролу тако лако	10
Када сам љут/а на друге имам пре жељу да их повредим уместо да са њима о проблему разговарам	1
Када сам љут/а најбоље је да ме се други клоне	4
Када се са неким уопште не могу око нечега сложити, мирно о томе разговарам без узрујавања	9

6.2.2.3. Поређење две групе осуђеника

На основу наведених података могуће је направити разлику између две категорије учинилаца ових кривичних дела. За прву групу осуђеника је поред чињенице да су раније неосуђивани или у криминалним каријерама имају само једно кривично дело карактеристично да остварују боље резултате и на другим пољима. Прво, удео разведених међу првом категоријом је знатно мањи у поређењу са другом групом. Децу имају готово сви осуђеници. У погледу породичних односа потребно је истаћи да су дисфункционалне породице биле заступљеније у другој групи осуђеника укључујући и број осуђених чланова породице. Што се тиче непокретне имовине, за већину ови подаци нису постојали у судским пресудама (у упитницима у службама за третман постоји одељак који се односи на услове становања, али често изостаје податак о власничкој структури). Даље, када је у питању процена васпитача такође постоје разлике између ових категорија учинилаца. У првој групи је за већи број лица наведено да су добро социјално адаптирани, да имају задовољавајући однос према ауторитету као и добре социјалне односе. Поред тога, поремећаја личности нема у првој групи, док то није случај са другом категоријом где је ова карактеристика утврђена у половини случајева. Слична је ситуација и са злоупотребом алкохола и опојних дрога имајући у виду да у другој групи осуђеника половина њих има овај проблем. Оно по чему се битно не разликују ове две групе односи се на понашање у заводима, јер ниједан осуђеник из узорка није дисциплински кажњен нити представља опасност по друге или себе. Већина савесно обавља посао у заводима, а многи се и истичу на раду. У првој групи смо установили да два осуђеника по

многим одликама пре припадају другој категорији учинилаца. Они би, према Вајсбурдовој класификацији, представљали међукаатегорију.

Када је у питању друштвени притисак, уочљива је разлика између две категорије учинилаца по питању постојања проблема у пословању пре извршења кривичног дела. Док су учиниоци из прве групе у половини случајева навели да су проблеми постајали, у другој групи то није била ситуација. Податак о финансијској ситуацији привредних друштава осуђених нисмо могли да проверимо имајући у виду да је у највећем броју случајева кривично дело учињено пре десет година и сходно томе нема доступних финансијских извештаја. Што се тиче техника неутрализација, чињеница је да сви испитаници прихватају једну или више тврдњи које се односе на ову теоријску поставку. Иако се у већини случајева не слажу са вршењем кривичних дела, за своје понашање имају оправдања и изречену казну доживљавају као незаслужену. Напоследку, ставови који се користе у упитницима о испитивању когнитивног аспекта само-контроле такође указују на одређене разлике међу овим категоријама. Тако на пример једна четвртина осуђеника из друге групе реагује моментално без претходног размишљања, док у првој групи није било слагања са овом тврдњом. Ако се при томе узму у обзир одговори два осуђеника за које смо навели да улазе у међукаатегорију, произлази да су разлике у ставовима још израженије.

6.2.3. Студија случаја

Подаци о испитанику. Испитаник је мушкарац, у четвртој деценији живота, има завршену високу школску спрему. Ради као директор привредног друштва скоро 15 година. Има стабилне породичне односе.

О односу државе према привредницима. Испитаник углавном негативно описује однос државе према привредницима сматрајући да држава ограничава и отежава привредно пословање, а мало шта чини на плану пружања правне заштите и једнаког поступања према овим субјектима.

Од државе се не може добити било каква правна заштита. Моје привредно друштво је пре годину дана било оштећено преварним поступањем друге

компаније. У питању је била фантомска фирма, коју су момци⁶⁷⁰ купили од претходних власника. Робу коју сам испоручио никада није плаћена, а висина штете била је око милион динара. Адвокат је поднео кривичну пријаву, тренутно се предузимају предистражне радње. Иста лица су оштетили још неколико привредних друштава на исти начин. Држава није ништа учинила да ме заштити и тешко је да ћу икада надокнадити претрпљену штету, а са друге стране сам морао да платим порез на добит⁶⁷¹ иако заправо ништа нисам зарадио, већ изгубио!

О односу државе према привредницима испитаник говори и кроз искуство са различитим инспекцијама и државним агенцијама.

Са свим инспекторима се може постићи договор. Сви су они „сарадљиви“ и „спремни да се договоре“. Ако пронађу већи пропуст онда и не питаш колико треба да се да, већ само чекаш шта ће да тражи и буди срећан да тако решиш ситуацију. Имао сам случај да је инспектор пронашао миноран пропуст у пословним књигама у износу од око 700 динара који није био прокњижен правилно. Иначе, увек водимо рачуна да све буде у пословним књигама како треба и „под конач“. Инспектор је рекао на индиректан начин шта очекује да би написао позитиван извештај. Купио сам шта је тражио и однео му.

Корупција постоји и на другим нивоима. Ја увозим робу која мора да добије сертификат од надлежних пре него што уђе у земљу. Зна се колико се и коме плаћа за добијање ових дозвола. Мени је у интересу да добијем прави извештај да бих могао да се жалим добављачу ако купци рекламирају робу. Али, момци који раде ове провере ми у року од четири сата од када предам узорке пошаљу мејл да је све у реду. Ја њих знам, познаници су ми, али ако они не заврше у затвору не знам ко треба. Јасно је да се провере не врше. Једном приликом сам ја рекламирао робу коју су они контролисали, али су ми рекли да им увозник даје више пара и да ми неће уважити рекламацију. У питању је систем „кадија те тужи, кадија ти суди“.

О неправедном односу државе према привредницима може се закључити и на основу исказивања испитаника о начинима добијања различитих субвенција и послова на тендерима за јавне набавке.

⁶⁷⁰ Учиниоци кривичног дела.

⁶⁷¹ Разлика између цене увезене и робе продате учиниоцима кривичног дела.

Држава фаворизује стране инвеститоре. Вероватно јер сматра да ће тако више новца ућу у државу. Када су у питању домаће фирме, зна се колики део субвенције мораш да вратиш и коме. Мој познаник који такође има фирму је добио државну субвенцију од око три милиона динара, вратио је један милион и опет му се исплатило.

Што се тиче јавних набавки, зна унапред ко ће добити посао и коме треба и колико за то да платиш. Такав систем није праведан. Нема конкуренције, није важан квалитет услуге, већ само веза. Чим људи на позицијама оду и ти губиш посао.

О односу са другим привредницима. Испитаник указује на начин пословања других привредника са којима је остваривао пословну сарадњу.

Исто као и тендерима за јавне набавке, и у приватном сектору се зна унапред ко ће добити посао и коме треба и колико за то да платиш. Треба само имати среће да упознаш људе који ће те довести у контакт са онима који ће ти дати посао. Ја то радим са једном банком.

Велике фирме злоупотребљавају своју позицију на разне начине. То је редовна пракса великих трговинских ланаца и сви знамо како они послују. На пример, први контингент робе који пошаљеш је бесплатан. Даље, они не одговарају ако ти роба на рафовима буде уништена или ако се изгуби у магацину. Сваке године ми једна оваква фирма са којом сарађујем шаље мејл и тражи допринос за организовање прославе за своје запослене. Ако не прихватиш овакве услове нећеш пословати, а увек ће неко други пристати.

Ситуација уопште нија оваква само у Србији. Сарађивао сам са једном швајцарском фирмом. Директор ме је у мејлу отворено питао да ли хоћу плаћање ван рачуна. Такође, отворено су ми тражили да им доставим две врсте података – једне стварне и друге које ће они показати својим инспекторима.

О односу према кршењу прописа. Испитаник објашњава на који начин уређење привредног система као и његова повезаност са државом условљава кршење прописа.

Ако не прихватиш такав начин пословања који је ван закона други ће прихватити. Питање је само до којих граница ћеш ићи, да ли ћеш имати мере, али сви који се баве бизнисом су донекле „криви“ и нешто су урадили. Проблем генерални је у целом систему. На Балкану постоје два, три велика играча који међусобно размењују капитал и ти се као мали сналазиш. принуђен си да послујеш као други да би ти у крајњем случају фирма опстала. Систем није праведан и на крају најчешће испаштају купци.

6.2.4. Сумирање резултата истраживања етиолошке димензије

У испитивању хипотеза о примени теорије друштвеног притиска, техника неутрализације као и генералне теорије криминалитета користили смо три врсте података. Најпре смо прикупили податке из пресуда за кривично дело пореске утаје у којима је било образложења па смо били у могућности да се упознамо са исказом окривљеног, сведока, вештака. Анализа и судских пресуда, без обзира на мањи број информација у поређењу са лицима која се налазе на издржавању казне затвора, има предности јер омогућава прикупљање података о свим категоријама учинилаца, а не само онима који су осуђени на затворску казну која и није у већој мери заступљена код кривичног дела пореске утаје.

Другу групу података прикупили смо у казнено-поправним заводима. Најпре смо саставили узорак лица осуђених на затворску казну за кривична дела која смо одредили као криминалитет компанија (четири казнено-поправна завода) и потом прикупили податке за 20 осуђеника – анализа личних листова, досијеа из служби за третман, разговор са васпитачима као и упитник који су попунили осуђеници.

Напоследку, обавили смо интервју са једним привредником и применом наративне анализе представили његове ставове.

У истраживању смо тестирали да ли се на ове учиниоце могу применити поменуте теоријске концепције при чему смо пошли од класификације преступника коју су дали Вајсбурд и Варинг. Кључни критеријум поделе је број кривичних дела у криминалној каријери, али се ове две групе учинилаца разликују и по другим параметрима (психичке карактеристике, образовање, брачни статус, девијантно поступање).

Анализа судских пресуда (укупно 56 у којима је било образложења) обухватила је исказе окривљених, сведока, као и мишљење судских вештака и напослетку образложење суда у погледу одлуке о учињеном кривичном делу и изреченој кривичној санкцији. Показало се да се може направити разлика између следећих категорија учинилаца: прву категорију чине преступници који су кривично дело извршили због постојања друштвеног притиска у виду финансијских потешкоћа са којима су била суочена привредна друштва (ових предмета је у узорку било најмање). Углавном су у питању била кривична дела неуплаћивања пореза по одбитку, а окривљени су наводили да је порез обрачунат, али да средстава за плаћање није било. Поред тога, наводе да су били или у ситуацији да изврше кривично дело или да запослени остану без примања. Дакле, користе технике неутрализације, али у томе делују искрено што се потврђује из исказа сведока као и вештака. Ови учиниоци су старијег узраста, породични људи, и по правилу имају завршен факултет.

У прву групу преступника улазе и лица која су искористила одређену ситуацију да би извршила кривично дело. Таквих случајева је узорку било највише. За све њих је карактеристично да учиниоци негирају да су они учинили нешто забрањено. По правилу су преко посредника, пријатеља и рођака дошли у контакт са трећим лицима чијих се имена, адреса или назива њихових привредних друштава не сећају. У одбранама наводе да је њихово привредно друштво пословало са бројним привредним друштвима због чега не могу да се сете околности које су релевантне за кривични поступак. Са тим лицима би ступили у пословни однос и на тај начин најчешће остваривали личну корист. Дешавало се да налазе оправдање за такве ситуације, а најчешће позивањем на дугове које нису могли другачије да плате или на генерално лошу финансијску ситуацију. Што се учинилаца тиче, по правилу су у питању раније неосуђивана лица, а ако су осуђивана углавном је то било само једном. Било је и ситуација да лице има два кривична дела у криминалној каријери, али су та дела учињена знатно пре актуелног кривичног дела (и до две деценије раније). Када је у питању школска спрема, учиниоци имају најмање средњошколско образовање, али је и међу њима доста лица (више од трећине узорка) са високом школском спремом. Такође, велики број има породицу и партнера.

У категорији лица која су раније само једном осуђена за учињено кривично дело има и лица која пре одговарају групи хроничних преступника. Наиме, актуелно кривично дело је заправо кривично дело у продуженом трајању (и по неколико година), а учинилац ступа у наводне пословне односе са великим бројем других привредних друштава, често фиктивних, и по правилу се не сећа са ким је сарађивао, имена других директора итд.

Када су у питању хронични преступници могуће је направити разлику између две категорије учинилаца. Најпре, једну категорију чине лица која се баве вршењем кривичних дела у области привредног пословања. Врло често се ови учиниоци повезују са другим лицима и другим привредним друштвима и користе исти *modus operandi*. Другу, мање бројну групу, чине лица која су генерални повратници. О њима је детаљнији приказ дат у анализи осуђеничке популације због чега се само указује да смо и у судским пресудама установили да постоји ова категорија учинилаца.

Када су у питању затвореници, може се закључити да постоји разлика између две категорије учинилаца ових кривичних дела. За прву групу осуђеника је поред чињенице да су раније неосуђивани или у криминалним каријерама имају само једно кривично дело карактеристично да остварују боље резултате и на другим пољима. Прво, удео разведених међу првом категоријом је знатно мањи у поређењу са другом групом. Децу, са друге стране, имају готово сви осуђеници. У погледу породичних односа потребно је истаћи да су дисфункционалне породице биле заступљеније у другој групи осуђеника укључујући и број осуђених чланова породице. Што се тиче непокретне имовине, за већину ови подаци нису постојали у судским пресудама (у упитницима у службама за третман постоји одељак који се односи на услове становања, али често изостаје податак о власничкој структури). Даље, када је у питању процена васпитача такође постоје разлике између ових категорија учинилаца. У првој групи је за већи број лица наведено да су добро социјално адаптирани, да имају задовољавајући однос према ауторитету као и добре социјалне односе. Поред тога, поремећаја личности нема у првој групи, док то није случај са другом категоријом где је ова карактеристика утврђена у половини случајева. Слична је ситуација и са злоупотребом алкохола и опојних дрога. Док ови облици девијантног понашања готово да се и не појављују

у првој групи, у другој је половина осуђеника имала проблеме са злоупотребом алкохола или опојних дрога. Оно по чему се битно не разликују ове две групе је понашање у заводима, јер ниједан осуђеник из узорка није дисциплински кажњен нити је процењено да представља опасност по друге или себе. Већина савесно обавља посао у заводима, а многи се и истичу на раду. У првој групи смо установили да два осуђеника по многим одликама пре припадају другој категорији хроничних учинилаца. Они би, према Вајсбурдовој класификацији, представљали међукаатегорију.

Када је у питању друштвени притисак, уочљива је разлика између две категорије учинилаца по питању постојања проблема у пословању пре извршења кривичног дела. Док су учиниоци из прве групе у половини случајева навели да су проблеми постајали, у другој групи то није била ситуација. Податак о финансијској ситуацији привредних друштава осуђених нисмо могли да проверимо имајући у виду да је у највећем броју случајева кривично дело учињено пре десет година и сходно томе нема доступних финансијских извештаја. Што се тиче техника неутрализација, чињеница је да сви испитаници прихватају једну или више тврдњи које се односе на ову теоријску поставку. Иако се у већини случајева не слажу са вршењем кривичних дела, за своје понашање имају оправдања и изречену казну доживљавају као незаслужену. Када је у питању генерална теорија криминалитета, може се закључити да се ова теоријска концепција може применити на само један број осуђеника из друге категорије. У питању је осам лица за која је карактеристично следеће: имају више од три кривична дела, сви су генерални повратници, већина је разведена или има дисфункционалне породичне односе (укључујући и примарне породице у којима је било насиља, самоубистава, кривичних осуда, случајева психијатријских обољења), већина је злоупотребљавала алкохол или опојне дроге. Сва лица која су од стране васпитача оцењени као манипулатори припадају овој подгрупи хроничних преступника. По проценама васпитача ова лица остварују слабије резултате код оцене о социјалним односима, социјалној интеграцији или односу према ауторитету. За сва лица се наводи да се повремено или стално друже са криминалцима, а сви поремећаји личности су утврђени у овој подгрупи. Напоследку, ставови који се користе у упитницима о испитивању когнитивног

аспекта само-контроле такође указују на одређене разлике између ове две категорије, а ако се узму у обзир одговори два осуђеника за које смо навели да улазе у међукаатегорију, произлази да су разлике у ставовима још израженије.

На основу свега наведеног може се закључити да су полазне хипотезе о теоријским поставкама применљиве у односу на криминалитет компанија. На најмањи број случајева може се применити теорија друштвеног притиска као и генерална теорија криминалитета. Показало се да се теорија друштвеног притиска пре свега односи на категорију нехроничних преступника. Генерална теорија криминалитета односи се, супротно томе, на хроничне преступнике који осим више кривичних дела имају и низ других карактеристика које указују на недостатак само-контроле. Ипак, највећи број учинилаца кривично дело чини или због искоришћавања одређене ситуације која се указала као повољна или се ради о лицима која су у потрази за приликом да изврше кривично дело. Због тога би сва теоријска одређења која истичу постојање прилике као битан елемент у објашњењу криминалитета компанија (теорија рутинске активности, теорија о обрасцима злочина) могла послужити као објашњење ових кривичних дела. Када су у питању технике неутрализације, приметно је да их скоро сви учиниоци користе без обзира којој категорији припадају. Такође, хипотеза о подели ових учинилаца на основу броја осуда за кривична дела као и на основу других критеријума (брачни статус, злоупотреба алкохола и опојних дрога, поремећаји личности) се може потврдити, односно показало се да учиниоце ових кривичних дела можемо разврстати у две категорије: прву чине лица која су учинила само једно или највише два кривична дела (по правилу у области привредног пословања), при чему је криминално понашање резултат или друштвеног притиска или ситуационих околности. Другу групу чине хронични преступници (најмање две раније осуде) који или врше истоврсна дела или су генерални повратници у чијим криминалним каријерама фигурирају различита кривична дела.

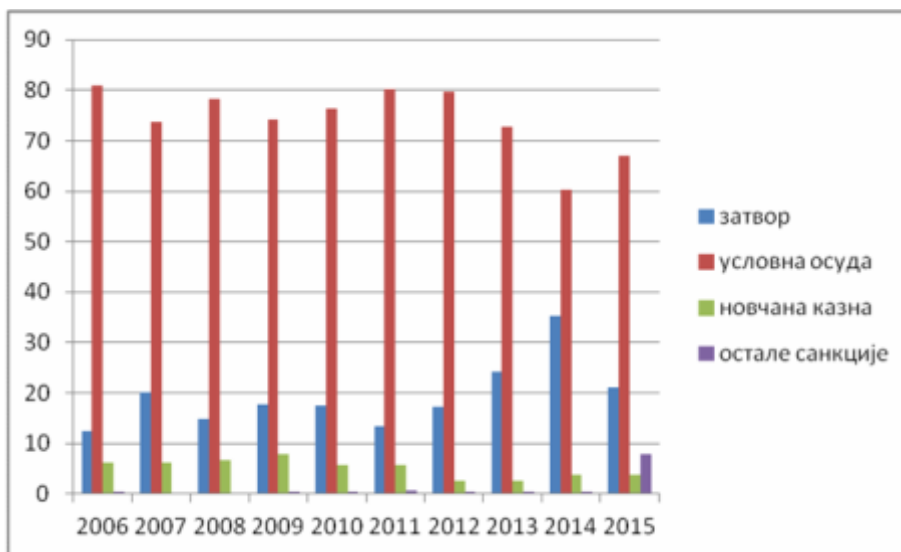
Наративна анализа исказа једног привредника показује да у објашњењу криминалитета компанија могу бити коришћене технике неутрализације. Наиме, испитаник указује на неправедно поступање државе према привредницима на различите начине (техника неутрализације: осуда оних који осуђују), док их

истовремено не штити и не омогућава фер и пословање под једнаким условима. Такав приступ државе служи и као оправдање за пословање које неће увек бити у складу са законом, али то је нужно у постојећим околностима. Поред тога, став да су сви који се баве бизнисом донекле „криви“ потврђује значај рационализације „сви то раде“. Такође, очигледно је да се државна наметања разних дажбина, коруптивно понашање од стране њених представника као и кршење прописа од стране других привредних субјеката доживљава као датост, али и притисак који изискује исто поступање да би компанија могла да послује и опстане. Дакле, и студија случаја указује на значај теорија о друштвеном притиску.

6.3. Казнена политика судова

6.3.1. Структура изречених кривичних санкција

График 32: Структура изречених кривичних санкција у % за криминалитет компанија од 2006. до 2015. године

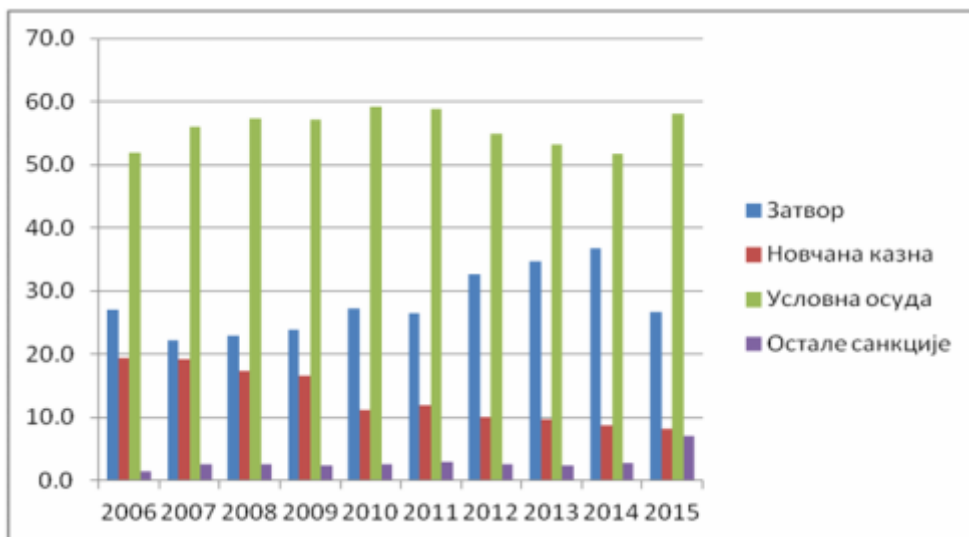

Према подацима о изреченим кривичним санкцијама за 2015. годину структура за криминалитет компанија је следећа: највећи удео чини казна затвора (условна и безусловна) од чега је условна осуда заступљена у 66.9% случајева, а безусловна казна затвора у 21.2%. Ако се томе дода податак о казни затвора у кућним условима (од 2015. године посебно се бележе и ови подаци) која је у 2015.

години била заступљена у око 8% случајева. Дакле, очигледно је да судови казну затвора виде као најважнију кривичну санкцију, јер је у скоро 90% (а са кућним затвором око 95%) свих осуда за кривична дела која смо одредили као криминалитет компанија изречена ова санкција. Новчана казна била је заступљена у 3.9%, док су остале кривичне санкције изречене у мање од 1% предмета. Да бисмо видели да ли је оваква казнена политика судова континуирана на графику бр. 32 представљен је тренд изречених кривичних санкција за ова кривична дела у периоду од 2006. до 2015. године.

Може се видети да је у последњој деценији казнена политика судова била у принципу уједначена, односно да су се судови највише опредељивали за условну осуду, а потом за безусловну казну затвора. У 2014. години приметан је пораст удела безусловних затворских казни (у односу на период од 2006. до 2012. године тај пораст је већи и за 50%), док је истовремено смањен проценат условних осуда. Могуће је да је број затворских казни повећан због чешћег опредељивања судова за њен модалитет извршења у кућним условима. Са друге стране, новчана казна је на почетку анализираних периода била за скоро 50% заступљенија у односу на последње године. Да бисмо видели колико је оваква казнена политика судова усаглашена са казном политиком у односу на укупни криминалитет, на графику бр. 33 представљен је тренд изречених кривичних санкција у истом периоду.

График 33: Структура изречених кривичних санкција у % за целокупни криминалитет од 2006. до 2015. године

На основу представљених података могуће је видети да се судови чешће опредељују за условну осуду код кривичних дела која смо одредили као криминалитет компанија у односу на укупни криминалитет. Очигледно је да судови сматрају да учиниоцима ових кривичних дела не треба изрицати безусловну затворску казну без обзира што су Кривичним закоником за многа од ових дела предвиђене казне затвора у трајању до осам или десет година. Ипак, последње три анализираних године показују да је удео затворских казни за криминалитет компанија више порастао у поређењу са укупним криминалитетом, а такође је проценат условних осуда знатно смањен (са преко 75% на 60%) у односу на кривична дела одређена као криминалитет компанија (општи подаци показују да је проценат условне осуде смањен за 7-8%). С обзиром на податке о кућном затвору у 2015. години, може се закључити да је удео условних осуда за криминалитет компанија смањен кроз оптирање судова за овај модалитет казне затвора. Сходно томе, казнена политика судова је у том периоду пооштрена у односу на кривична дела која смо одредили као криминалитет компанија. Занимљиво је да је удео изречене новчане казне у односу на сва кривична дела већи у поређењу са криминалитетом компанија.⁶⁷² Наведено се може објаснити ако се узме у обзир да је код неких кривичних дела (нпр. пореска утаја) Кривичним закоником предвиђена кумулативна казна затвора и новчана казна. У тим случајевима новчана казна се изриче као споредна и одвојено бележи у статистичким извештајима. Тако је на пример у 2014. години у 24.4% свих осуда за кривична дела одређених као криминалитет компанија била изречена споредна казна.⁶⁷³ Када су у питању остале кривичне санкције њихов удео је код криминалитета компанија мањи у односу на целокупан криминалитет. Наведено би се делимично могло објаснити чињеницом да је за нека од најзаступљенијих кривичних дела у криминалитету компанија искључена могућност изрицања рада

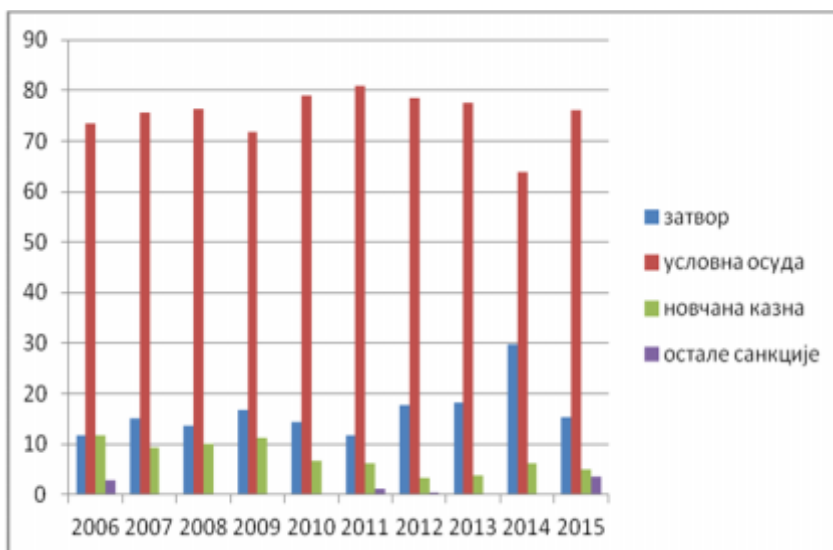
⁶⁷² Слаба заступљеност новчаних казни за привредна кривична дела била је карактеристична и у доста ранијем периоду, а не само у последњој деценији. Види нпр: Ж. Алексић, Политика кажњавања учинилаца неких привредних кривичних дела у 1960-1963. години, *Анали Правног факултета*, бр.1-2, 1965, стр. 193-204; Ж. Алексић, Д. Ивошевић, В. Симовић, О. Перић, *оп.цит*, стр. 108-189.

⁶⁷³ Иако у статистичким извештајима нема прецизних података о врсти споредне казне, имајући у виду да то могу бити новчана казна као и одузимање возачке дозволе, код ових кривичних дела ће најпре доћи у обзир новчано кажњавање.

у јавном интересу због висине прописане казне. Свакако да није јасно због чега се ова кривична санкција не користи чешће у односу на кривична дела чији распон предвиђених казни допушта ту могућност.

Како се за велики број кривичних дела која смо одредили као криминалитет компанија годишње осуђује мали број учинилаца, у наставку рада ћемо анализирати казнену политику судова за најчесталија кривична дела. У питању су кривично дело пореске утаје и злоупотребе овлашћења у привреди. Кривично дело злоупотребе положаја одговорног лица нећемо анализирати имајући у виду да је недавно уведено у кривично законодавство и да не бисмо могли да узмемо у обзир целокупни посматрани период.

График 34: Казнена политика судова за кривично дело пореске утаје

Када је у питању кривично дело пореске утаје на основу података са графика бр. 34 може се закључити да је у 2013. и 2014. години дошло до заоштравања казнене политике. Потребно је имати при томе у виду да је изменама и допунама Кривичног законика 2009. године дошло до повећања казних распона за ово кривично дело. За најтежи облик пореске утаје предвиђена је тада казна затвора у трајању до десет година чиме је искључена могућност изрицања условне осуде за овај облик. Но, од 2009. године дошло је до пораста броја условних осуда што би се могло објаснити трајањем судских поступака тако да су вероватно осуђена лица у том периоду учинила кривично дело у време важења

ранијег закона. У односу на целокупни посматрани период највећи проценат безусловних затворских казни забележен је управо у 2014. години (скоро 30% што је двоструко више него у претходним годинама). Истовремено је смањен и удео условних осуда које су у једном моменту прелазиле 80% да би у 2014. години тај проценат пао на око 60%. Ова разлика је у складу са казненом политиком за целокупни криминалитет у 2014. години тако да не бисмо могли изводити закључке о порасту удела безусловних затворских казни за кривично дело пореске утаје. Осим тога, ситуација је слична и за кривично дело злоупотребе овлашћења у привреди (график 35). Но, у последњој анализираној години опет је дошло до пораста броја условних осуда. Казна затвора је скоро преполовљена, а ни када се узме у обзир кућни затвор (око 3,5%) ситуација се битно не мења. Новчана казна је у првој половини периода била заступљенија и кретала се између 7-10%. Потребно је имати у виду да је новчана казна прописана код овог кривичног дела кумулативно са затворском казном. Но, од средине анализираног временског периода судови су очигледно одустали од чешће примене новчане казне као главне казне.

Што се тиче казнене политике за кривично дело злоупотребе овлашћења у привреди може се закључити да су судови држали да је једини начин реаговања на ово кривично дело изрицање затворске казне (условне и безусловне). Новчана казна најчешће уопште није представљала опцију па тако у највећем броју анализираног периода ниједно лице није било осуђено на ову казну. Ситуација је иста и са другим кривичним санкцијама као што је на пример рад у јавном интересу. У односу на ово кривично дело судови су заузимали оштрији приступ у поређењу са пореском утајом па је тако безусловна затворска казна у већем делу овог временског периода износила око 20%. Слично као и код кривичног дела пореске утаје, може се закључити да је у 2014. години дошло до заостравања казнене политике имајући у виду да је удео условне осуде смањен за неких 20%, док је порастао удео безусловних затворских казни. Но, у 2015. години настављен је пређашњи тренд тако да је условна осуда опет изречена у око 80% случајева. Број осталих санкција је повећан, али пре свега због кућног затвора док рад у јавном интересу није изречен ни у једном случају.

Када је у питању дужина казне затвора наши судови по правилу изричу краткотрајне казне (до шест месеци односно до годину дана).⁶⁷⁴ На графику бр. 36 представљена је дужина затворске казне за кривична дела одређена као криминалитет компанија у 2014. години.⁶⁷⁵ Може се видети да су у нешто мање од 80% случајева судови изрицали краткотрајне казне затвора (до 1 године). Таква ситуација не одступа значајније у односу на генералну казнену политику. Да бисмо то утврдили, на графику бр. 37 представљена је дужина затворских казни за укупан криминалитет у Србији у истој години. Дакле, краткотрајне казне затвора се изричу у више од 70% случајева. Оваква казнена политика са једне стране показује да се судови опредељују за изрицање дужих затворских казни или када се ради о тешким кривичним делима (око три четвртине казни затвора у трајању од 10 година и више изречено је за кривична дела против живота и тела) или када постоји више отежавајућих околности, а међу њима сигурно највећу улогу има ранија осуђиваност. Са друге стране, проценат краткотрајних казни затвора би се могао смањити коришћењем алтернативних кривичних санкција, а посебно када се ради о казнама чија дужина не прелази шест месеци. Детаљнија анализа пресуда у којима су изречене краткотрајне казне затвора могла би пружити више објашњења због чега се судови не опредељују за друге санкције.

⁶⁷⁴ Више о томе у: Ђ. Ignjatović, N. Lukić, Imprisonment in Serbia - Legal Framework, Statistical Overview and Penal Policy, in: *Imprisonment in the Balkans* (у штампи).

⁶⁷⁵ За 2015. годину у време писања рада било је објављено саопштење које не садржи комплетне податке као билтен због чега су подаци о дужини затворске казне као и висини новчане казне представљени за 2014. годину.

График 35: Казнена политика за кривично дело злоупотребе овлашћења у привреди

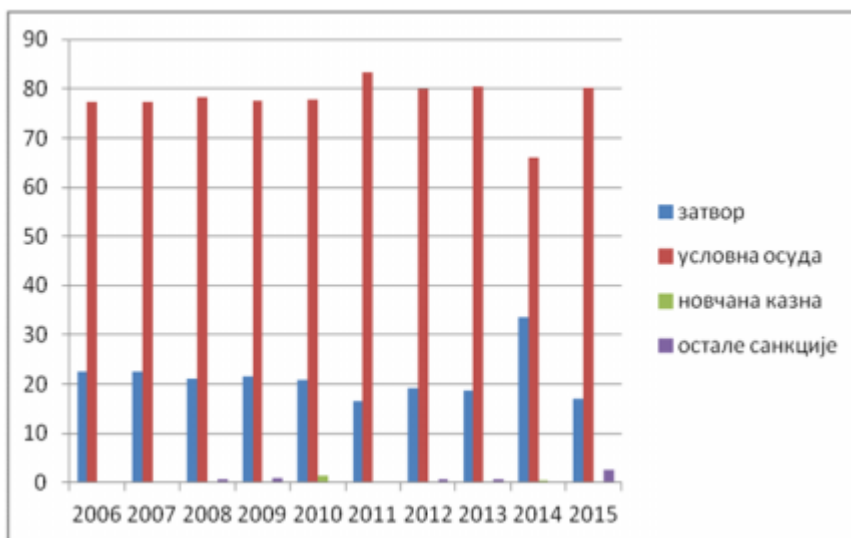
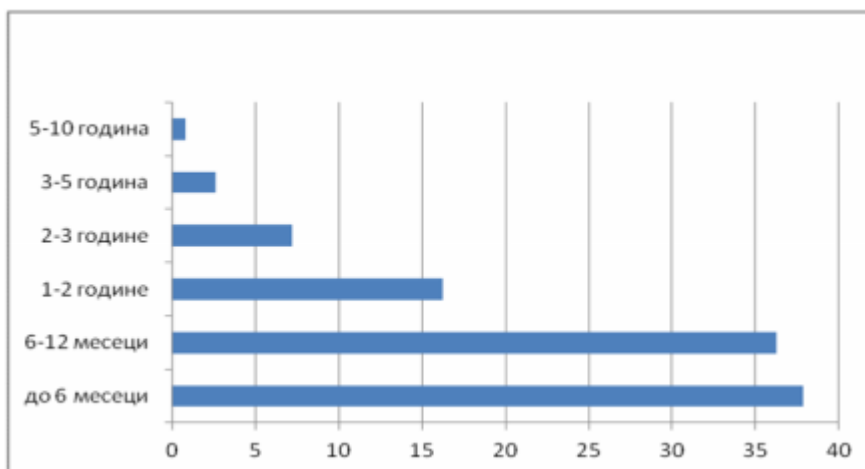

График 36: Дужина затворске казне у % за криминалитет компанија

Како се кривична дела која смо одредили као криминалитет компанија врше са циљем прибављања користи правном лицу али и себи, потребно је анализирати и висину новчане казне која се изриче у овим случајевима. Претпоставка је, о чему је и било речи у теоријском делу рада, да би новчана казна могла деловати одвраћајуће на ове учиниоце ако би на тај начин морао да се плати износ који је кривичним делом прибављен. На графику бр. 39 приказана је висина новчане казне за ова кривична дела за 2014. годину.

График 37: Дужина затворске казне у % за укупан криминалитет

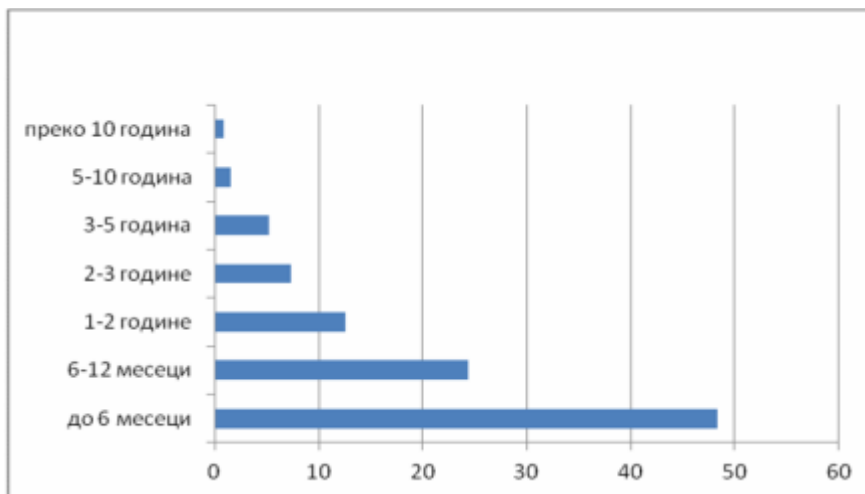
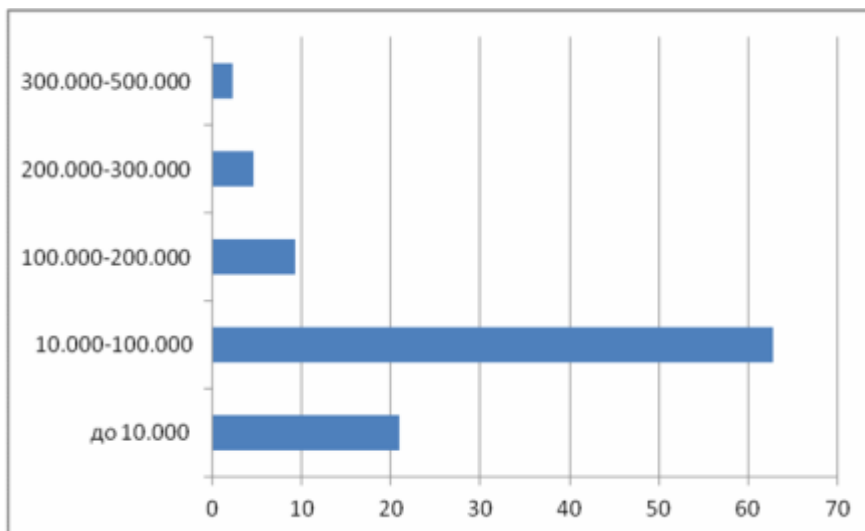

График 39: Висина новчане казне у % за криминалитет компанија

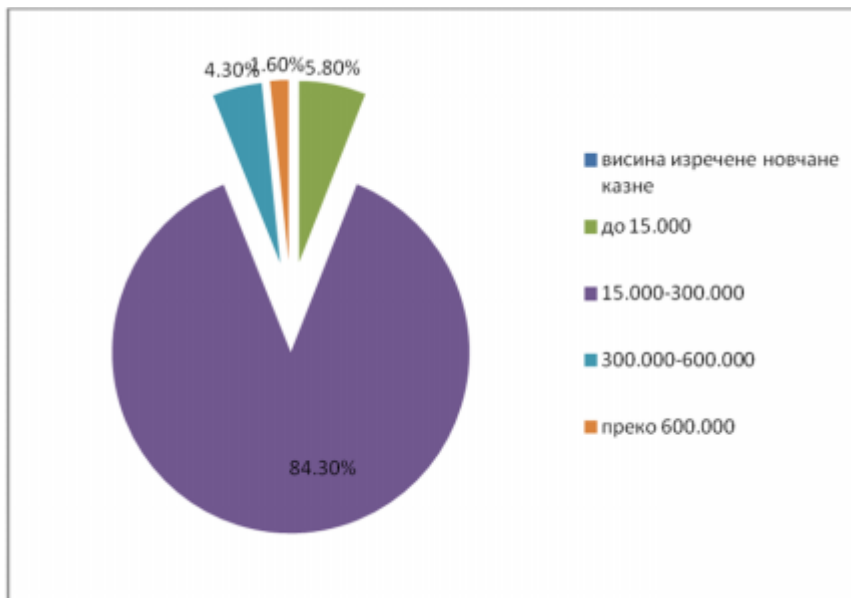
Највећи удео новчаних казни за ова кривична дела креће се у распону од 10.000 до 100.000 динара (нешто више од 60%). Ако се узму у обзир и новчане казне које не прелазе износ од 10.000 динара може се закључити да у више од 80% случајева судови не изричу високе новчане казне. Са друге стране, код многих кривичних дела у области привредног пословања (нпр. пореска утаја или злоупотреба овлашћења у привреди) предвиђени су квалификовани облици уколико је износ прибављене противправне имовинске користи виши од милион и петсто и више милиона динара. Како се овде ради о осуди физичких, а не правних

лица, донекле је разумљиво да судови не изричу високе новчане казне, У пракси, међутим, то може значити да је компанија избегла плаћање вишемилионског пореза, а њено одговорно лице треба да плати на име новчане казне неупоредиво мањи износ.

6.3.2. Структура санкција изречених правним лицима за привредне преступе

Што се тиче изречених санкција за привредне преступе, на следећем графику бр. 40 смо представили висину изречене новчане казне у 2014. години. Како нису коришћени исти распони новчаних казни у статистичким извештајима за цео анализирани период, нисмо били у могућности да представимо тренд у изрицању ове санкције.

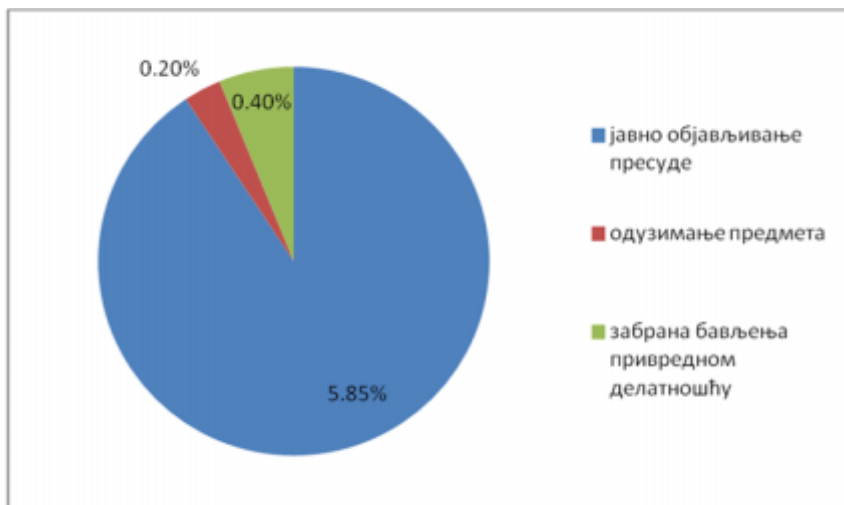
График 40: Висина изречене новчане казне у % у 2014. години

Подаци показују да привредни судови оптирају за ниже износе новчаних казни имајући у виду да 90% ових санкција није прешло износ од 300.000 динара. Не постоји могућност детаљније анализе која би показала да ли се изречене новчане казне крећу ближе прописаном минимуму или максимуму. Но, треба имати у виду да изречене новчане казне одговорним лицима за привредне

преступе углавном не прелазе износ од 50.000 динара (у 2014. години у 96% случајева привредни судови нису одредили више износе одговорним лицима), што значи да се правна лица строже кажњавају него физичка за учињене привредне преступе.

График 41: Заштитне мере изречене у 2014. години правним лицима

Даље, поред новчане казне судови за привредне преступе изричу и заштитне мере. На графику бр. 41 представљени су подаци о овим мерама у 2014. години. Очигледно је да се ове мере ретко изричу, имајући у виду да је у само 6% случајева изречена мера јавног објављивања пресуде, док су преостале две мере (забрана бављења привредном делатношћу и одузимање предмета) изречене у мање од 1% случајева.

Напоследку, што се тиче раније осуђиваности правних лица за привредне преступе, подаци за 2014. годину показују да је око 1/5 правних лица раније осуђивано. Подаци о стицају говоре да највећи број правних лица чини само један привредни преступ (око 75%), док је два односно три привредна престапа учинило по 12% осуђених правних лица, а четири и више привредних престапа мање од 1%.

6.3.3. Кажњавање за кривично дело пореске утаје

Анализирали смо само пресуде које су правноснажне и обухватили временски период од 2010. до 2015. године у коме су предмети постали правноснажни. Узорком су обухваћене све осуђујуће и ослобађајуће пресуде у овом периоду, док је удео обухваћених одбијајућих пресуда (односно решења о обустављању кривичног поступка) око 50%. Од укупног броја одлука, 85 (око 60%) су пресуде којима је изречена кривична санкција за кривично дело пореске утаје. У осталим случајевима суд је или донео одбијајућу пресуду због наступања апсолутне застарелости или услед одустанка јавног тужиоца од кривичног гоњења или се ради о случајевима ослобођајућих пресуда. Иако у овој другој групи судских одлука није изречена кривична санкција, занимало нас је да видимо да ли на ситуације у којима су окривљени осуђени за пореску утају и на случајеве када из неког од поменутих разлога кривична санкција није изречена утицај имају карактеристике учинилаца и привредних друштава. Разлог за ово испитивање је тврдња криминолога да учиниоци криминалитета белог оковратника и компанија имају фактички имунитет када је кривични прогон у питању. У студијама које се баве питањем кажњавања учинилаца ових типова криминалитета узорак најчешће чине различита кривична дела која подпадају под криминалитет компанија/белог оковратника. Ми смо се определили за једно кривично дело како би на тај начин избегли потешкоће које могу настати због различитих распона предвиђених казни за различита кривична дела.

А) Социо-демографске карактеристике учинилаца

Када су у питању социо-демографске карактеристике учинилаца узорак чине углавном мушкарци (87.9% или 123 лица) док је жена 17 односно 12.1%. Удео жена у узорку одговара њиховом уделу када су у питању кривична дела одређена као криминалитет компанија о чему је било речи у делу рада о структури ових кривичних дела. Када погледамо податке о осуђеним лицима у узорку, ситуација је и даље иста – 12.9% су жене. Што се тиче узраста учинилаца, лица су у просеку имала око 42 године, при чему је најмлађи међу њима имао 29

година, а најстарији 69. Ситуација је иста и код осуђених лица код којих је просек година такође 42. Као и код већине кривичних дела у групи дела против привреде разумљиво је да се ради о старијим преступницима имајући у виду да је за вршење ових дела потребно да буду у прилици да могу прекршити закон, односно да буду запослени.

Подаци о **запослењу** односе на тренутак када су пред надлежним органима окривљени давали своје личне податке, а не на моменат извршења кривичног дела због чега је могуће да су у међувремену остали без посла. У узорку је 63% лица имало посао, 31.1% је било без запослења, а 5.9% било је у пензији. За 15 лица није било података о запослењу. Када су у питању осуђена лица, нешто мањи удео је био запослен (око 60%), док је незапослених било 34.6%, а пензионера 4.9%. Укрштање података о запослењу и узрасту показује да је међу незапосленима највише лица до 39 година (46.6%), затим између 40 и 49 (33.3%), док лица старија од 50 година само у 20% случајева нису имала посао. За последњу категорију закључци су разумљиви имајући у виду да је међу старијима од 50 година највише пензионера. Но, ова веза је свакако статистички значајна ($\chi^2=12.130$, $p=0.016$). Код осуђених лица је такође највише незапослених у узрасту до 39 година, али овде се повезаност није показала као статистички значајна.

Приходе је остваривао највећи број лица у узорку (66%). Просечна зарада била је око 32.800 динара, при чему је највиши износ био 450.000 динара. Ситуација је слична и у односу на осуђена лица код којих је око 63% лица остваривало приходе, док је просечна зарада била 30.000 динара.

Што се **образовања** тиче, основну школу завршило је само три лица или 2.1%. Највише лица имало је завршену средњу школу (49.3%), затим факултет (40%), вишу школу (7.9%), док је само једно лице имало завршене последипломске студије. Ситуација је слична и када су у питању осуђена лица. Око 53% је имало средњи степен стручне спреме, потом долазе лица са високим образовањем (34.1%), са вишом школом (9.4%), основном школом (2.4%) и последипломским студијама (1.2%). Између образовања и узраста постоји статистички значајна веза (у целом узорку $\chi^2=26.902$, $p=0.001$, код осуђених лица $\chi^2=17.799$, $p=0.007$) што значи да што су преступници старији то је виши степен стручне спреме који имају. Тако је међу осуђеним лицима до 39 година највише

њих имало средњу стручну спрему (72.4%), а факултетску диплому 10.3% док је код старосне групе од 50 и више година 58.3% лица имало завршен факултет. Када је у питању цео узорак, 65.8% лица старијих од 50 година завршило је факултет, а скоро 70% лица до 39 године средњу школу.

Што се тиче **брачног стања**, највише лица у узорку (63%) било је у браку, а заједно са онима који живе у ванбрачној заједници чине око 68% целог узорка. Потом долазе лица која нису ни у брачној ни у ванбрачној заједници (16.3%), разведени (14.1%) и на крају удовци/удовице (1.5%). Од целог узорка подаци су били недоступни за 5 лица. Што се осуђених тиче, подаци се не разликују у односу на цео узорак. Највише лица је у браку (59.5%), разведених је 17.9%, затим оних који нису ни у брачној ни ванбрачној вези (15.5%), у ванбрачној заједници је 4.8% лица и напослетку удоваца/удовица је 2.4%. Показало се да су у браку чешће мушкарци него жене, односно да жене чешће немају партнера (ни брачног ни ванбрачног) у поређењу са мушкарцима као и да се жене чешће разводе. Ова веза је такође статистички значајна и за цео узорак ($\chi^2=10.886$, $p=0.028$) и само у односу на осуђена лица ($\chi^2=14.609$, $p=0.006$).

Највећи број лица у узорку има децу (око 80%), при чему најчешће једно или двоје деце (66.9%), док само једно лице има петоро и једно лице има седморо деце.

Када је у питању пребивалиште окривљених и осуђених лица, највећи број (78.6%) учинио је кривично дело у истом месту где је и пребивалиште, а подаци нису значајно другачији ни када је у питању само узорак осуђених лица.

Б) Подаци о ранијој осуђиваности

Подаци о ранијој осуђиваности значајни су због неколико разлога. Најпре, ово је околност коју судови по правилу третирају као отежавајућу код одмеравања казне учиниоцима. Друго, потребно је испитати да ли се учиниоци овог кривичног дела, које је карактеристично кривично дело које се врши у интересу компанија, баве вршењем кривичних дела или је у питању понашање као резултат ситуационих околности. Такође, од значаја је и врста ранијих кривичних дела, да ли се ради о истим/истоврсним делима или су ова лица генерални повратници.

Напоследку, подаци о криминалним каријерама пружају могућност компарације са популацијом конвенционалних преступника.

Највећи број лица у узорку раније је неосуђиван (91 лице односно 68.9%). У осам случајева подаци нису били доступни. Када је у питању популација осуђених лица подаци су били доступни у свим пресудама и они се не разликују у поређењу са целим узорком – око 65% није раније осуђивано. Просечан број кривичних дела код осуђених лица је 2.6 при чему је највећи број ранијих осуда био 10. Највише осуђених раније је учинило једно кривично дело (48.3%), а заједно са лицима која су два пута раније осуђивана чине две трећине узорка. Слична је ситуација и са целокупним узорком. Спроведене анализе показују да између пола учинилаца и раније осуђиваности постоји статистички значајна веза која показује да су мушкарци пре раније чинили кривична дела него жене ($\chi^2=5.234$, $p=0.022$), али исто није могло бити утврђено у односу на узорак осуђених лица. Такође смо утврдили да између раније осуђиваности и својства учиниоца (да ли се ради о директорима, директорима који уједно имају власнички удео или о предузетницима) постоји повезаност (за цео узорак $\chi^2=6.728$, $p=0.035$, за осуђена лица $\chi^2=6.039$, $p=0.049$). Ова повезаност показује да директори компанија пре него друге две категорије лица нису раније осуђивани за кривична дела. Но, ова веза је умерено значајна. Са друге стране, статистички значајна веза постоји између запослености и ранијих осуда (за цео узорак $\chi^2=10.850$, $p=0.004$, за осуђена лица $\chi^2=7.898$, $p=0.019$) што значи да су запослена лица у мањој мери раније осуђивана у поређењу са незапосленима.

Када је у питању **врста кривичних дела** за која су лица раније осуђена на првом месту долази категорија свих осталих кривичних дела (67.6%). Најчешће су била у питању кривична дела против службене дужности, правног саобраћаја, безбедности јавног саобраћаја, брака и породице. Потом долазе кривична дела против имовине (41.2%) као и кривична дела против привреде (41.2%), а на крају и кривична дела са елементима насиља (17.6%). Укупно 34 лица која су раније осуђена учинила су 57 кривичних дела. Од тога су 23 дела у категорији свих осталих дела (40.4%), затим имовинска и дела против привреде (по 24.6%) и на крају насилна дела (10.5%). Дакле, када се подаци представе на овакав начин произлази да су сва лица из узорка највише учинила кривична дела чија је сврха

остваривање користи (близу 50% свих ранијих осуда). Када се анализира само узорак осуђених лица произлази да је укупан број ранијих осуда 48 од чега је највише „осталих“ кривичних дела (41.7%), затим економских (27.1%), кривичних дела против привреде (20.8%) и насилних дела (10.4%).

Анализирали смо и **кривичне санкције** изречене за ранија кривична дела. Што се тиче података за цео узорак раније осуђених лица (за укупно 30 лица су доступни подаци од 34) на казну затвора осуђено је 53%, условну осуду 70% и новчану казну као главну казну 16.7%. Ови подаци се међусобно поклапају због чињенице да су лица у великом броју случајева осуђена више од једног пута. Када се од укупног броја изречених кривичних санкција за ранија дела (42) анализирају појединачно заступљене санкције произлази да је од овог броја 21 санкција (50%) условна осуда, 16 затворских казни (38.1%) и 5 новчаних главних казни (11.9%). Поређењем ових података са узорком осуђених долази се до сличних резултата – највише је условних осуда (48.6%), затим затворских казни (37.1%) и на крају главних новчаних казни (14.3%).

В) Положај учинилаца и карактеристике привредних друштава

Када је у питању **својство лица** у целокупном узроку подаци су били доступни за 139 од 140 лица. Највише су заступљени директори који су уједно и власници (102 лица или 73.4%), затим само директори (29 лица или 20.9%), а најмање је предузетника (8 лица или 5.8%). У узорку осуђених лица удео директора и власника је 75.3% односно укупно 64 лица, затим директора којих је 15.3% (13 лица) и предузетника (8 односно 9.4%). Испитивање повезаности својства учинилаца и степена образовања указало је на статистички значајну везу (за цео узорак $\chi^2=37.787$, $p=0.000$, за узорак осуђених лица $\chi^2=29.027$, $p=0.000$). Од укупно 72 лица која имају завршену основну и средњу школу 90.3% су директори и уједно власници привредних друштава, док од укупно 29 директора њих 26 има завршен факултет (89.6%). Такође је утврђена слабија статистичка веза између својства учинилаца и запослења (за цео узорак $\chi^2=9.683$, $p=0.046$, за узорак осуђених лица $\chi^2=9.981$, $p=0.041$). Наиме, директори су у мањој мери незапослени у поређењу са лицима која су власници и истовремено обављају директорске

послове. Даље, постоји статистички значајна веза (за цео узорак $\chi^2=15.468$, $p=0.004$, за узорак осуђених лица $\chi^2=17.321$, $p=0.002$) између узраста и својства учинилаца. Наиме, директори су старији у поређењу са друге две категорије. Док је удео директора у узрасту до 39 година 6.7% (у узорку осуђених лица ниједан директор није у овој узрасној категорији), у узрасту преко 50 година њихов удео је 34.2% (у узорку осуђених лица 37.5%). Интересантно је да није утврђена статистички значајна веза између висине прихода који лица остварују и њиховог својства.

Када је у питању **облик привредног друштва** у узорку је највише друштава са ограниченом одговорношћу што је и логично имајући у виду да у Србији највише има управо ових привредних друштава.⁶⁷⁶ У укупном узорку овај облик привредног друштва чини 85.4%, акционарска друштва заступљена са 8.75%, а предузетници 5.8%. Кад су у питању осуђена лица ситуација је нешто другачија: у око 83% заступљена су привредна друштва са ограниченом одговорношћу, предузетници су заступљенији него у укупном узорку (9.75%), док је мање акционарских друштава (7.3%). Између правног облика привредних друштава и положаја лица постоји статистички значајна веза ($\chi^2=51.947$, $p=0.000$, за узорак осуђених $\chi^2=41.788$, $p=0.000$). Наиме, у акционарским друштвима директори немају власнички удео, док већина директора у друштвима са ограниченом одговорношћу има (87.9%). Међутим, како за неке случајеве у којима је окривљено лице радило у акционарском друштву нису били доступни подаци о поседовању акција, ову повезаност би требало узети са резервом.

Испитивали смо и колико у узорку има **једночланих привредних друштава**. У укупном узорку их је укупно 68 што чини 58%. Подаци нису били доступни у 15 случајева. Удео једночланих привредних друштава је већи у узорку осуђених лица и чини око две трећине овог узорка (66.7%), али ова околност се може објаснити чињеницом да су узорку осуђених лица комплетнији подаци о овој околности него у предметима који су завршени без осуђујуће пресуде.

Г) Подаци о кривичним делима

⁶⁷⁶ Види: *Годишњи билтен финансијских извештаја*, Агенција за привредне регистре, Београд, 2016.

Када је у питању кривично дело пореске утаје већ је речено да КЗ предвиђа три облика. Први облик (став 1) постоји ако је висина утајеног пореза најмање 150.000 динара. Први тежи облик (став 2) одређен је с обзиром на висину утајеног пореза и постоји ако она прелази 1.500.000 динара. Најтежи облик (став 3) постоји ако висина утајеног пореза прелази износ од 7.500.000 динара. У укупном узорку је 54 пресуда због учињеног става 1 (38.6%), 53 донетих због учињеног става 2 (37.9%) и 33 (23.6%) због става 3. Када су у питању осуђена лица структура је следећа: 28 пресуда којима су лица осуђена за став 1 (32.9%), 30 пресуда за став 2 (35.3%) и 27 пресуда за став 3 (31.8%). Интересантан је податак да између облика кривичног дела пореске утаје и запослења постоји статистички значајна веза (за цео узорак $\chi^2=11.432$, $p=0.022$, за узорак осуђених лица $\chi^2=9.617$, $p=0.047$). Док основни облик углавном чине запослена лица, незапослени су више чинили теже облике овог кривичног дела.

Модалитети избегавања плаћања пореза су различити. Окривљени су често приказивали мањи промет робе и услуга у пословним књигама или су приказивали да је остварен промет робе и услуга на основу фиктивних рачуна како би на тај начин неоправдано користили право на одбитак пореза на додату вредност од укупног дугованог пореза. Такође, чест је случај да се уопште не евидентира пословни промет или да се са рачуна привредних друштава подиже новац за личне потребе.⁶⁷⁷

Што се тиче **висине утајеног пореза** подаци за цео узорак (нису били доступни у два случаја) показују да је укупна сума утајеног пореза око 815 милиона динара. Најмањи износ је 167.350, а највећи око 94 милиона динара. Када се погледају подаци о осуђујућим пресудама којима је правноснажно и утврђено

⁶⁷⁷ Потребно је напоменути да смо у истраживању користили правну квалификацију из судских пресуда, иако је она у неким случајевима била погрешна. Наиме, судови су радње које би требало квалификовати као кривично дело неуплаћивања пореза по одбитку (чл. 229а КЗ) или неосновано исказивање износа за повраћај пореза и порески кредит (чл. 173а Закона о пореском поступку и пореској администрацији) квалификовали као пореску утају. У неким случајевима је лице учинило више различитих радњи које су заједно квалификоване као пореска утаја. Посебно због оваквих случајева било је компликовано да посебно анализирамо сва поменута пореска кривична дела због чега смо се придржавали судских одлука. Осим тога, разлике у запрећеним казнама нису знатне, због чега се може очекивати да се једино утврди да су за ова кривична дела судови утврђивали ниже затворске казне у односу на пореску утају. О проблему квалификације ових кривичних дела у судској пракси види: М. Кулић, Г. Милошевић, *оп.цит.*, стр. 335-340.

да је порез утајен може се навести следеће: укупан износ утајеног пореза је око 560 милиона динара, најмањи утајени износ био 210.609 динара, а највиши око 29 милиона динара. Просечна сума утајеног пореза у узорку осуђених лица је око 6,5 милиона динара.

У истраживању смо прикупили податке како о **лицима која су била саучесници** у предмету и против којих је такође покренут кривични поступак или је донета осуђујућа пресуда, али смо под саучесништвом подразумевали и укљученост других привредних друштава у извршењу пореске утаје. Како против саучесничких привредних друштава нису покретани кривични поступци, одвојено смо бележили податке о лицима саучесницима и о привредним друштвима саучесницима. У многим случајевима кривично дело пореске утаје не би могло бити учињено да није било других привредних друштава због чега смо сматрали да су ови подаци значајни за анализу. Потребно је такође напоменути да је било пресуда у којима се наводи да је окривљеном у извршењу кривичног дела помогло неко лице (без прецизирања о коме се тачно ради) или је чак било и случајева да је окривљени осуђен за помагање, а није прецизирано коме је тачно помагао да изврши пореску утају. Како су се у тим предметима странке одрекле права на жалбу, није било могуће да апелациони суд утврди да је саучесништво акцесорне природе и да не може постојати без противправног дела предвиђеног у закону. У овим ситуацијама нисмо бележили да је кривично дело учињено у саучесништву због чињенице да против неименованих лица која су најчешће помагала у извршењу кривичних дела поступак није покренут.

Када је у питању **саучесништво** подаци за цео узорак показују да је у трећини случајева кривично дело учињено у саучесништву. Од укупног броја предмета у којима је било саучесништва, у више од 90% била су укључена саучесничка привредна друштва, а у око 80% физичка лица саучесници. Највећи број физичких лица саучесника био је осам, а највећи број саучесничких привредних друштава 12. Анализирали смо и правни облик саучесничких привредних друштава. У највећем броју случајева (86.3%) то су била друштва са ограниченом одговорношћу, док су акционарска друштва била знатно мање заступљена. Пронашли смо слабу статистичку повезаност између правног облика привредног друштва окривљеног односно осуђеног лица и правног облика

саучесничких привредних друштава. Наиме, када је у извршење кривичног дела било укључено друштво са ограниченом одговорношћу у преко 90% случајева саучесничка привредна друштва имала су исту правну форму и обратно.

У узорку осуђених лица подаци о саучесништву су нешто другачији. Наиме, у скоро 80% случајева осуђујућих пресуда није било саучесништва. Овај податак би се могао објаснити чињеницом да предмети у којима има пуно укључених физичких лица као и привредних друштава преко којих је извршено кривично дело захтевају више времена за спровођење кривичног поступка што може пре довести до застарелости. Наведено се може потврдити узимањем у обзир података о броју саучесника који се појављују у пресуђеним предметима. За разлику од целокупног узорка, у овим предметима је максимални највише два лица имало улогу саучесника и то у свега 6% случајева, док је у преосталих 94% поред окривљеног у извршењу пореске утаје учествовало још само једно лице. И када су привредна друштва у питању, највећи број ових саучесника био је два, док је само у шест предмета кривично дело извршено уз помоћ још једног привредног субјекта. Од укупног броја саучесничких привредних друштава око 15% су акционарска друштва, а највећи број и овог пута су друштва са ограниченом одговорношћу. Између правног облика привредног друштва у чијем интересу је учињена пореска утаја и правног облика саучесничких привредних друштава постоји статистички релевантна веза ($\chi^2=14.000$, $p=0.000$) тако да се међусобно повезују привредни субјекти исте правне форме.

И у целокупном и у узорку осуђених лица постоји статистичка повезаност саучесништва и облика пореске утаје (за цео узорак $\chi^2=9.689$, $p=0.008$, за узорак осуђених лица $\chi^2=7.347$, $p=0.025$) тако да је основни облик чешће вршен у саучесништву у поређењу са тежим облицима.

Д) Подаци о исходу кривичног поступка и изреченим кривичним санкцијама

У укупном узорку је око две трећине предмета у којима је донета осуђујућа пресуда (62%). Када је у питању преостали део узорка (укупно 55 предмета) највише је предмета у којима је наступила апсолутна застарелост (58.2%), потом оних у којима је овлашћени тужилац одустао од кривичног гоњења (12.9%) и на

крају ослобађајућих пресуда (3.6%). Што се тиче осуђујућих пресуда, структура изречених кривичних санкција је следећа: на првом месту су условне осуде (91.9%), док казна затвора чини мање од 10%. Других кривичних санкција није било, док је споредна новчана казна изречена у скоро свим случајевима (у три случаја није изречена). Када је у питању висина изречених казни односно условне осуде, просечна дужина затворске казне је 14,6 месеци. Најдужа изречена затворска казна била је 19 месеци, а најкраћа 12. Што се тиче условне осуде просечна дужина утврђене затворске казне је 9.66 месеци, најкраћа утврђена затворска казна је два а најдужа 23 месеца. Просечан износ изречене новчане споредне казне је око 87.000 динара. Најмања изречена новчана износила је 10.000 динара, а највиша 500.000 динара (новчана казна у највећем износу је изузетак у односу на највећи број случајева, односно само у једном случају је изречена новчана казна у износу од 500.000 динара).

Најпре смо анализирали коришћењем логистичке регресије утицај различитих варијабли на исход кривичног поступка, односно на доношење осуђујуће пресуде или других одлука које су повољне по окривљено лице. Варијабле смо поделили у три групе и сходно томе испитивали три модела. Осим тога, спровели смо и појединачне анализе којима смо проверавали утицај сваке независне варијабле понаособ у односу на зависну варијаблу.

У прву групу варијабли уврстили смо пол, узраст и социо-економске карактеристике учинилаца: запослење, образовање, брачни статус и приходи. Ниједна од ових варијабли нема утицаја на исход кривичног поступка ($\beta = -0.916$, $Wald = 16.792$, $p > 0.05$).

У други модел смо уврстили независне варијабле које се односе на кривично дело: основни и тежи облици, саучесништво, висина утајеног пореза, ранија осуђиваност. Показало се да на исход кривичног поступка утицај на првом месту има саучесништво ($\beta = 1.938$, $Wald = 19.258$, $p < 0.05$) пошто је пре могуће да се поступак заврши повољно по окривљеног уколико је у кривичном делу учествовало више лица односно привредних друштава. Овакав резултат се може тумачити, као што је већ наведено, већом компликованошћу предмета у којима је доста укључених субјеката због чега пре може доћи до наступања апсолутне застарелости. Ако погледамо податке о броју застарелих предмета (укупно 32) у

23 случајева (71.8%) је кривично дело учињено у саучесништву. Друга варијабла за коју се показало да има утицаја на исход поступка је облик кривичног дела пореске утаје. Наиме, веће могућности за повољан исход постоје ако је лице окривљено за став 1 пореске утаје ($\beta= 2.037$, $Wald=5.169$, $p<0.05$) или став 2 ($\beta=1.996$, $Wald=5.411$, $p<0.05$) у поређењу са најтежим обликом. Овакав резултат показује да када су у питању тежа кривична дела као и виши износи утајеног пореза веће су могућности да исход по окривљеног буде осуђујућа пресуда.

У трећи модел уврстили смо варијабле које се односе на привредна друштва: правни облик и својства учинилаца. Показало се да је својство учиниоца релевантно ($\beta= 1.480$, $Wald=5.580$, $p<0.05$) утолико што лица која обављају само директорку функцију имају веће изгледе да се поступак не заврши доношењем осуђујуће пресуде у поређењу са друге две категорије лица (директори који су истовремено и власници и предузетници). Како правни облик привредног друштва нема значаја по питању исхода поступка, произлази да је важнија позиција окривљеног у односу на привредно друштво што је разумљиво имајући у виду да се овде ипак ради о поступцима против физичких, а не правних лица.

У следећем моделу узели смо у разматрање све варијабле које су се показале као релевантне у погледу исхода кривичног поступка и посматрали њихово заједничко деловање. Показало се најпре да највећи утицај на повољан исход кривичног поступка по окривљеног има саучесништво ($\beta= 1.863$, $Wald=18.860$, $p=0.000$). Потом, значајан утицај остварује облик кривичног дела пореске утаје тако да је највише вероватно да ће се поступак завршити повољно по окривљеног ако је у питању први тежи ($\beta= 1.341$, $Wald=5.211$, $p<0.05$) облик овог кривичног дела у односу на остала два. Дакле, у овој комбинацији фактора први основни облик кривичног дела више није статистички релевантан. Наведено би се делимично могло објаснити и чињеницом да тужилаштво и судови више пажње посвећују тежим кривичним делима. У узорку је апсолутна застарелост наступила углавном код првог става што иде у прилог овој повезаности, док је за најтежи облик кривичног дела осуђујућа пресуда донета у око 80% случајева. Што се тиче својства учинилаца, у овом моделу ова варијабла не остварује утицај на исход кривичног поступка.

Када су у питању изречене кривичне санкције у поступцима који су се завршили осуђујућим пресудама испитивали смо како независне варијабле утичу на висину изречених санкција (условне осуде и новчане казне). За ова испитивања користили смо метод линеарне регресије. Како је у узорку веома мали број затворских казни нисмо спроводили испитивање како независне варијабле утичу на избор између казне затвора и условне осуде. Коришћење хи-квадрат теста је показало да на избор затворке казне значајно утиче већи број ранијих осуђујућих пресуда ($\chi^2=12.466$, $p=0.000$) као и раније изречена затворска казна ($\chi^2=7.800$, $p=0.05$).

Када је у питању висина утврђене затворске казне у изреченим условним осудама исто као и код претходних анализа независне варијабле смо расподелили у више модела, а анализирали смо и утицај сваке независне варијабле појединачно. Најпре смо испитивали утицај пола, узраста и социо-економских варијабли на висину ове кривичне санкције. Испоставило се да ниједна независна варијабла у овом моделу није значајно предиктивна ($R=0.492$, $R^2=0.242$).

У следећи модел унели смо независне варијабле које се односе на кривично дело: ранија осуђиваност, облици пореске утаје, саучесништво, висина утајеног пореза, отежавајуће и олакшавајуће околности. Како између висине утајеног пореза и облика кривичног дела постоји статистички релевантна веза која доводи до мултиколинearности модела, из анализе смо искључили висину утајеног пореза.⁶⁷⁸ Овај модел се показао као врло значајан, јер објашњава добар део варијансе ($R=0.686$, $R^2=0.471$). Независне варијабле које имају утицај на висину утврђене затворске казне у изреченим условним осудама су облик кривичног дела ($p=0.000$) што је и логично, јер ће за основни облик бити утврђен мањи број затворских месеци у поређењу са тежим облицима. Друга варијабла која остварује утицај је ранија осуђиваност ($p<0.05$) тако да ова отежавајућа околност доприноси већем броју утврђених затворских месеци. Остале отежавајуће као ни олакшавајуће околности се нису показале у овом моделу као значајан предиктор.

⁶⁷⁸ У спроведеној анализи у којој смо у модел укључили висину утајеног пореза, а искључили облик кривичног дела пореске утаје, показало се да модел јесте предиктиван ($R=0.477$, $R^2=0.228$), али мање него модел из ког смо искључили висину утајеног пореза.

У трећи модел уврстили смо независне варијабле које се односе на својство учиниоца и правни облик привредних друштава. У овом моделу ($R=0.406$, $R^2=0.165$) се показало да утицај на висину утврђене казне у условној осуди има својство учиниоца, али како између ове две независне варијабле (правни облик привредног друштва и својство учиниоца) постоји статистички релевантна веза која доводи до мултиколинеарности модела, не можемо изводити закључке. Но, у интегративном моделу ћемо испитати утицај ових варијабли с обзиром да су појединачне анализе показале да обе утичу на висину условне осуде.

Модел у који смо уврстили све независне варијабле које су се показале као статистички значајне (облик кривичног дела, ранија осуђиваност и облик привредног друштва) објашњава добар део варијансе ($R=0.679$, $R^2=0.461$). Као најзначајнија се показала варијабла облика кривичног дела ($p=0.000$), затим ранија осуђиваност ($p<0.05$), док друге варијабле више нису биле статистички значајне. Но, како је за очекивати да ће за теже облике кривичних дела бити утврђиван већи број затворских месеци, не треба занемарити утицај који имају и друге независне варијабле што је утврђено у појединачним анализама и што указује да судови донекле имају блажи приступ према одговорним лицима у акционарским друштвима у односу на друштва са ограниченом одговорношћу (у испитивању утицаја само ове независне варијабле добијени су следећи резултати: $R=0.303$, $R^2=0.092$, $p<0.05$).

Како је у скоро свим случајевима изречена и новчана казна, испитивали смо да ли независне варијабле имају утицај на висину ове казне. У први модел смо као и код претходних анализа уврстили варијабле које се односе на пол, узраст и социо-економски статус. Показало се да овај модел ($R=0.302$, $R^2=0.091$) није предиктиван и да ниједна независна варијабла не остварује утицај на висину изречене новчане казне. Ни у појединачним спроведеним анализама се није показало да нека од ових варијабли остварује утицај на зависну варијаблу. Интересантно је да чак ни приходи учинилаца немају утицаја на висину новчане казне иако би тај критеријум судови требало да узимају у разматрање. Ово нарочито важи за систем дневних износа који је уведен са ступањем на снагу КЗ.

У следећи модел уврстили смо независне варијабле које се односе на кривично дело: облик пореске утаје, отежавајуће и олакшавајуће околности,

висина утајеног пореза, саучесништво, ранија осуђиваност. Модел јесте статистички значајан ($R=0.355$, $R^2=0.126$)⁶⁷⁹ при чему једина варијабла која остварује утицај на висину новчане казне су отежавајуће околности ($p<0.01$) тако да њихово постојање утиче да новчана казна буде виша.

У трећем моделу смо посматрали утицај варијабли које се односе на својство учиниоца и облик привредног друштва. Показало се да модел ($R=0.188$, $R^2=0.035$) није значајан, односно ниједна независна варијабла нема утицаја на висину изречене новчане казне. Занимљиво је да суд чак ни околност да ли је корист лична када је прибави предузетник или је у интересу привредних друштава не узима у обзир приликом изрицања новчане казне.

6.4. Адекватност примене кривичног права у односу на криминалитет компанија

6.4.1. *Анализа одлука Комисије за заштиту конкуренције*

У даљем делу рада разматраћемо надлежност и одлуке Комисије за заштиту конкуренције (у даљем тексту Комисија) које су доступне на интернет презентацији ове регулаторне агенције. Циљ нам је да анализирамо тврдње из криминолошке литературе по којима је примена управног права у односу на кривично право ефикаснија у смислу да се управним мерама постиже усаглашавање понашања, да се управним мерама могу побољшати услови у компанијама, да је успех примене управног права већи, а изречене новчане казне више него у кривичним поступцима.

Комисија основана је 2005. године, а почела је са радом 2006. године. Рад и надлежност Комисије регулисани су Законом о заштити конкуренције (ЗЗК) као јавна агенција односно тзв. регулаторно тело.⁶⁸⁰ Надлежност Комисије регулисана је чл. 21 ЗЗК и укључује низ активности међу којима је и одлучивање да ли је

⁶⁷⁹ Због постојања колинеарности из модела смо искључили најпре висину утајеног пореза, јер је значајно повезана са обликом кривичног дела, а потом смо искључили облик кривичног дела а посматрали утицај висине утајеног пореза. У свим ситуацијама и даље је једино релевантна варијабла отежавајућих околности.

⁶⁸⁰ „Сл. гласник РС“, бр. 51/2009 и 95/2013. Детаљније о раду овог тела види у: Б. Беговић, В. Павић, *op.cit.*, стр. 127-130.

дошло до повреде конкуренције злоупотребом доминантног положаја или закључивањем рестриктивних споразума. Поступак пред Комисијом може се покренути по службеној дужности или по захтеву странке. Оно што је такође важно напоменути јесте да Комисија може анализирати стање конкуренције у одређеној грани привреде или одређене категорије споразума у различитим гранама привреде (секторске анализе) уколико кретање цена или друге околности указују на могућност ограничавања, нарушавања или спречавања конкуренције (чл. 47 ЗЗК).

За рад Комисије је од велике важности и начин њеног финансирања. ЗЗК предвиђа да се Комисија финансира на основу такси које се плаћају у складу законом (дакле, не на основу новчаних казни што је добро, јер се на тај начин спречава често и оштро кажњавање⁶⁸¹); донација, осим донација учесника на тржишту на које се примењује ЗЗК; прихода од продаје публикација Комисије; других извора у складу са законом.

Пре доношења ЗЗК повреде конкуренције биле су у нашем правном систему категоризоване као прекршаји о којима су одлучивали судови за прекршаје. Комисија има на располагању више типова мера које одређује у случају повреде конкуренције. Прво су мере заштите конкуренције, а у суштини су у питању новчане казне. У чл. 68 ЗЗК је предвиђено да висина новчане казне може износити највише 10% укупног годишњег прихода учиниоца. Код одмеравања новчана казне узимају се обзир намера, тежина, последице и трајање утврђене повреде конкуренције. Осим новчане казне, ЗЗК предвиђа и мере понашања које имају за циљ отклањање утврђене повреде конкуренције, односно спречавање могућности настанка исте или сличне повреде тако што се учиниоцу налаже да предузме одређено понашање или се забрањује одређено понашање. Ако се циљ не може постићи мерама понашања, ЗЗК предвиђа и структурне мере. Њима се налаже промена структуре која је оцењена као значајна опасност за понављање исте или сличне повреде или успостављање структуре која је постојала пре утврђене повреде (чл. 59 ЗЗК).

О радњама злоупотребе доминантног положаја као и о рестриктивним споразумима било је речи у феноменолошком делу рада. Овде ће још бити

⁶⁸¹ Б. Беговић, В. Павић, *op.cit.*, стр. 129.

указано на кривичноправно регулисање ових појава. Кривични законик у чл. 232 предвиђа да ће се казнити

одговорно лице у предузећу или у другом субјекту привредног пословања које има својство правног лица или предузетник, који злоупотребом монополистичког или доминантног положаја на тржишту или закључивањем монополистичког споразума изазове поремећај на тржишту или тај субјект доведе у повлашћен положај у односу на друге, тако да оствари имовинску корист за тај субјект или за други субјект или нанесе штету другим субјектима привредног пословања, потрошачима или корисницима услуга.

Из наведеног описа бића овог кривичног дела произлази најпре да законодавац прави разлику између злоупотребе монополског и доминантног положаја. Међутим, ако је већ одлучено да је радња овог кривичног дела злоупотреба доминантног положаја, нема потребе за навођењем и злоупотребе монополског положаја имајући у виду да је доминантан положај шира категорија која обухвата и монопол.⁶⁸² Осим ових радњи, предвиђено је да радња извршења овог кривичног дела може бити и закључивање монополистичког споразума. ЗЗК не предвиђа овакву радњу учесника на тржишту, већ само рестриктивне споразуме. Разлог ове неуједначености је што кривични законодавац није пратио законске промене у праву конкуренције, тако да се садашње решење из чл. 232 КЗ ослања на непостојећи Антимонополски закон.⁶⁸³ Према овом закону монополски споразуми су одређени као споразуми између привредних субјеката односно споразум у оквиру удружења привредних субјеката о условима пословања који је усмерен, односно који доводи или може довести до нарушавања и спречавања конкуренције и изазивања поремећаја на јединственом тржишту, односно којим се може нанети штета потрошачу.⁶⁸⁴

⁶⁸² Б. Беговић, В. Павић, *оп.цит.*, стр. 79.

⁶⁸³ V. Pavić, Revolution, Evolution and Devolution: Overview of the Past Twenty Years of Competition Legislation in Serbia, in: V. Beširević (ed.), *Public Law in Serbia: Twenty Years After*, Esperia, London 2012, pp. 243-257.

⁶⁸⁴ D. Marković-Bajalović, *Tržišna moć preduzeća i antimonopolsko pravo*, Beograd, 2000, p. 73.

Већ је било речи о класификацији рестриктивних споразума на хоризонталне и вертикалне, као и на прављање разлике између споразума који су *per se* ништави (картели) и споразума (хоризонтални и вертикални) код којих се мора приступити испитивању последица које тај споразум ствара или може створити. Због тога и ЗЗК у чл. 11 предвиђа могућност изузимања од забране рестриктивних споразума под одређеним условима. Постојећа формулација у КЗ не прати ову разлику. Произлази да је довољно да се закључи било који монополистички споразум, без обзира на намеру учесника споразума. Но, за примену кривичног права биће неопходно да се утврди која је врста споразума у питању, јер од тога зависи и оствареност елемената бића кривичног дела. За разлику од повреде конкуренције у случају рестриктивних споразума која постоји ако се утврди (што ће увек бити случај код картела) да је ограничена, нарушена или спречена конкуренција (последица) и да је споразум закључен у тој намери (чл.10, ст. 1 ЗЗК), за постојање кривичног дела из чл. 232 потребно је утврђивање и једне од алтернативно предвиђених последица (поремећај на тржишту или довођење у повлашћен положај у односу на друге, тако да се оствари имовинска корист за себе или за други субјект или доношење штете другим субјектима привредног пословања, потрошачима или корисницима услуга). Иако је очекивано да ће неке врсте рестриктивних споразума (картели) засигурно произвести неку од наведених последица, суд ће у сваком конкретном случају морати да утврди њено постојање.

На први поглед могло би се рећи да је разлог ретког кажњавања у кривичним поступцима за кривично дело из чл. 232 ова законска неуједначеност. Извештаји Републичког завода за статистику показују да је у претходним годинама број осуда за ову инкриминацију варирао између ниједне и једне пресуде, а једино је у 2014. години укупно пет лица осуђено за ово кривично дело. Међутим, и подаци за године пре доношења ЗЗК показују исту слику, односно или нема ниједне пресуде или је осуђено једно или највише два лица (подаци за 2007. и 2008. годину). Очито је да је непримена ове инкриминације узрокована и другим разлозима међу којима би могли бити недовољно познавање права конкуренције и непостојање специјализације за откривање и гоњење не само овог, већ и других кривичних дела у области привредног пословања, знање да су раније

прекршајни судови, а сада Комисија, надлежни за решавање ових случајева. При томе, за разлику од Комисије која има посебно одељење за повреду конкуренције, тужилаштво и судови треба да се баве свим облицима криминалитета. Сигурно је и да компликованост ових предмета који у неким ситуацијама укључују и више од десет привредних субјеката додатно утиче на слабо кривично гоњење.

Када су у питању одлуке Комисије, укупно смо анализирали 13 случајева у којима је донето решење којим се утврђује повреда конкуренције (11 случајева) или закључак о прекиду поступка (два случаја). У пет случајева у питању је била злоупотреба доминантног положаја, а у преосталих осам су у питању били рестриктивни споразуми. Ове одлуке донете су у периоду од 2008. до 2016. године. Комисија је поред тога донела закључке о покретању 59 поступака, а тај број укључује и ове донете одлуке. Са друге стране, укупно је донето седам осуђујућих пресуда за чл. 232 закључно са 2015. годином. Имајући у виду број основних јавних тужилаштава у држави у чијој је надлежности предметно кривично дело и са друге стране постојање само једне Комисије, јасно је да је ово регулаторно тело било ефикасније у утврђивању повреде конкуренције. Не постоји могућност упоређивања са кривичним пресудама које су донете против правних лица, јер до сада таквих одлука није било. Међутим, како ни укупан број решених предмета од стране Комисије није велики, имајући у виду период у коме су одлуке донете, очито је да су ови случајеви захтевни за решавање и да је неопходан већи број лица који ће на њима радити.⁶⁸⁵

Привредне делатности компанија против којих су донете одлуке покривају различите области: телекомуникације, пружање услуга превоза, фармацеутска индустрија, трговина, производња, осигурање. Када су у питању случајеви закључивања рестриктивних споразума, најчешће су се договарала два или три привредна субјекта, али је на пример у случају рестриктивног споразума у

⁶⁸⁵ Према Извештају о раду за 2015. годину, број радних места у систематизацији је већи (59) него што је запослених (укупно 39). Како се наводи, број запослених је у 2015. години повећан за осморо људи што је свакако допринело јачању капацитета Комисије. Дати су подаци и за сваки појединачни сектор. Тако у сектору за повреде конкуренције ради девет лица, при чему су сви високо образовани (пре 2015. године на тим пословима је радило седам људи). Но, у поређењу са бројем запослених у телима за заштиту конкуренције суседних земаља (бивших република СФРЈ), као и са упоредивим земљама Европске уније, наведени број запослених у Комисији је испод броја запослених у телима за заштиту конкуренције ових држава. Доступно на: <http://www.kzk.gov.rs/kzk/wp-content/uploads/2016/05/godisnji-izvestaj-kzk-2015.pdf> (01.11.2016.)

фармацеутској индустрији било укључено 14 компанија⁶⁸⁶, док је у случају споразумевања осигуравајућих друштава било укључено 10 компанија⁶⁸⁷. У неким примерима рестриктивних споразума укључене су и познате компаније у држави. Са друге стране, анализа судских пресуда којима су лица осуђена или ослобођена за кривично дело пореске утаје као и односу на које је наступила апсолутна застарелост показала је да међу осуђеним лицима није било одговорних лица из великих или познатих компанија. У криминолошкој литератури овакве ситуације се објашњавају чињеницом да је кривичноправни прогон заступљенији како силазимо степеницама социјалне стратификације, док је на самом врху веома мало случајева на које је примењено право, а још мање кривично право. Због тога се велике компаније у управним поступцима упозоравају да конкретно понашање не понављају у будућности, да предузму одређене мере како би се слична ситуација предупредила, а у следећем поступку, пошто компанија поново прекрши прописе, уследиће исте мере и опомене. Могућност примене правних норми из различитих грана права управо омогућава селективно поступање и избор оних прописа чија примена неће ставити у први план постојање жртава или великих финансијских последица.⁶⁸⁸ Као што смо већ навели, управо је у последици и суштинска разлика између дефинисања повреде конкуренције у ЗЗК и злоупотребе службеног положаја из чл. 232 КЗ. Но, како је код овог кривичног дела кажњив покушај (запређена казна затвора у трајању до пет година), за сваки од ових случајева у којима је предузета радња, а последица из неког разлога није наступила учинилац би одговарао за кривично дело у покушају што значи да би за суд постојао само факултативни основ за ублажавање казне.

Када су у питању мере које је одредила Комисија, новчана казна је изречена у 10 случајева. У два предмета у којима је Комисија донела закључак о обустави поступка новчана казна није изречена, већ су одређене обавезе које привредно друштво мора да предузме у одређеном року, док је само у једном случају који је окончан доношењем решења којим се утврђује повреда конкуренције кроз злоупотребу доминантног положаја такође одлучено да се

⁶⁸⁶<http://www.kzk.gov.rs/kzk/wp-content/uploads/2012/03/Resenje-farmaceuti-26.01.2012.pdf> (01.11.2016.)

⁶⁸⁷<http://www.kzk.gov.rs/kzk/wp-content/uploads/2011/08/resenje-Udruzenje-osiguravaca-Srbije.pdf> (01.11.2016.)

⁶⁸⁸ G. Barak, *op.cit.*, p. 91-102.

наложи испуњење обавеза, а није изречена новчана казна. Новчане казне су у просеку износиле између 1-5% укупних годишњих прихода компанија. Када се узме у обзир да ове компаније остварују високе приходе у распону од неколико милиона до неколико милијарди динара годишње, износ који плаћају на име новчаних казни није мали.⁶⁸⁹ Тако је на пример у случају рестриктивних споразума осигуравајућих друштава најмања новчана казна била око два милиона динара, а највиша 125 милиона динара. У случају фармацеутских компанија укупан износ новчаних казни износио је 1.4 милијарди динара. Но, колико су ове компаније профитирале због закључених рестриктивних споразума, који су се у многим случајевима примењивали и по пар година, није познато, а не утврђује се ни висина штете коју су због тога претрпели конкуренти или потрошачи. Ипак, у неким случајевима је Комисија и утврдила да је рестриктивни споразум имао за последицу повреду права потрошача који због повреде конкуренције нису били у могућности да бирају производе по цени због чега су те производе плаћали више него што би их плаћали у условима конкуренције, а наводи се да је и фактички дошло до наступања штетних последица.⁶⁹⁰ Очигледно је, према томе, да овакво чињенично стање указује на потребу испитивања да ли је у конкретном случају учињено кривично дело из чл. 232 КЗ.

На основу свега наведеног може се закључити да управне мере Комисије дају више резултата када је новчано кажњавање компанија у питању него примена кривичног права пошто до сада није донета ниједна правноснажна пресуда против правног лица односно компаније за учињено кривично дело. Новчане казне које се изричу у кривичним поступцима односе се на одговорна лица у компанијама, што се не може упоређивати са казнама изреченим привредним субјектима. Што се тиче утицаја новчаног кажњавања у управним поступцима на будуће понашање компанија, не могу се доносити било какви закључци, већ остаје да се прати колико ће се у будућности привредни субјекти којима је Комисија изрекла новчану казну појављивати у улози субјеката који су повредили конкуренцију.

⁶⁸⁹ Како до сада нема правноснажних пресуда донетих против правних лица за учињена кривична дела, преостаје нам једино да упоредимо висину ових новчаних казни за новчаним казнама које су изречене за привредне преступе. Према подацима Републичког завода за статистику за 2015. годину у само једном од укупно 1215 случајева је изречена новчана казна у износу од преко три милиона динара, док највећи удео одлази на распон казни од 15.000 до 300.000 динара (84.5%).

⁶⁹⁰ <http://www.kzk.gov.rs/kzk/wp-content/uploads/2012/02/Resenje-Swisslion-Idea.pdf> (02.11.2016.)

Анализа постојећих одлука је показала да су против две компаније два пута вођени поступци пред Комисијом.

Када су у питању друге управне мере које су примењене у овим поступцима, у готово свим случајевима се наводи да се забрањује исто или свако слично будуће понашање привредних субјеката које би могло нарушити конкуренцију. Поред тога, у два случаја су одређене и конкретне мере односно обавезе које привредна друштва морају да испуне. Ове мере су предложила привредна друштва. Тако је у једном случају злоупотребе доминантног положаја Комисија наложила привредном друштву да свим корисницима са којима је закључен уговор достави анекс уговара којим се мењају спорне одредбе из уговора⁶⁹¹, док је у другом примеру такође злоупотребе доминантног положаја привредном друштву наложено да испуни чак 34 различите обавезе у одређеном року и да о томе обавести Комисију.⁶⁹² У првом случају компанија је поступила у складу са одређеним обавезама, док је у другом Комисија наложила обавезе у 2016. години због чега тек остаје да се види да ли ће по њима бити поступљено.

У два случаја конкуренција је повређена у поступцима јавних набавки кроз договарање привредних друштава око понуде цене. На основу стила писања понуда, штампарских и граматичких грешака као и садржине закључено је да су се привредна друштва споразумевала око упућивања понуда. Такође, анализом датума добијања различитих потврда потребних за учешће у поступку јавне набавке утврђено је да су привредна друштва у истом временском периоду захтевала ове потврде. Договарање учесника који дају понуде у поступцима јавних набавки регулисано је и Кривичним закоником. Наиме, у чл. 234а предвиђено је да ће се казнити

одговорно лице у предузећу или другом субјекту привредног пословања које има својство правног лица или предузетник, који у вези са јавном набавком поднесе понуду засновану на лажним подацима, или се на недозвољен начин договара са осталим понуђачима, или предузме друге

⁶⁹¹ <http://www.kzk.gov.rs/kzk/wp-content/uploads/2012/03/Resenje-SBB-26.12.2008.pdf> (02.11.2016.)

⁶⁹² <http://www.kzk.gov.rs/kzk/wp-content/uploads/2016/01/Zeleznice-Srbije-Prekid-postupka.pdf> (02.11.2016.)

противправне радње у намери да тиме утиче на доношење одлука наручиоца јавне набавке.

Дакле, друга алтернативно предвиђена радња извршења кривичног дела је релевантна у овим случајевима повреде конкуренције. Сходно наведеном, очито је да у овом случају постоји правни паралелизам и да за исто понашање против правног лица може бити покренут и управни и кривични поступак. За разлику од чл. 232 КЗ код кога је за постојање довршеног кривичног дела потребно доказати и наступелу последицу, у овом случају се ради о делатносном кривичном делу што значи да је предузимањем описане радње кривично дело довршено.

6.4.2. Анализа кривичних пријава Инспектората за рад

У овом делу рада анализираћемо кривичне пријаве поднете од стране Инспектората за рад за подручје главног града. Прикупили смо кривичне пријаве поднете у периоду од 2008. до 2016. године тако што смо за сваку годину узели по две кривичне пријаве. Циљ нам је био да кроз примере ових кривичних пријава анализирамо потешкоће које се могу појавити на плану примене ЗОПЈКД. Све кривичне пријаве поднете су у случајевима смртних исхода на раду код послодаваца који обављају привредну делатност у форми друштава са ограниченом одговорношћу или акционарских друштава. Поред анализе кривичних пријава, о овим случајевима смо разговарали и са инспекторима који су обављали увиђај и састављали пријаве.

У делу рада о кривичноправном реаговању на криминалитет компанија указали смо на услове који морају бити остварени како би правно лице одговарало за учињено кривично дело. На овом месту ћемо кроз анализу података из кривичних пријава заједно са записницима који су у истим предметима састављени од стране инспектора за рад указати на практичне потешкоће у примени ових услова.

Први услов односи се на извршење кривичног дела од стране одговорног лица у правном лицу. Било је речи о широком одређењу појма одговорног лица и сходно томе могућности да се као учинилац појави и лице за које се не може рећи

да представља вољу правног лица. У кривичним пријавама које смо анализирали, слично као и код пресуда за кривично дело пореске утаје, углавном се као учиниоци појављују лица на руководећим местима у компанијама. То су директори, технички директори, а пријаве се подnose и против шефова градилишта односно руководиоца радова. Интересантно је да се кривичне пријаве углавном не подnose против лица која су ангажована од стране послодаваца за послове безбедности и здравља на раду (у једном случају поднете су против запослених у привредном друштву које је било ангажовано за обављање ових послова). Послодавци су према Закону о безбедности и здрављу на раду (у даљем тексту ЗБЗР) дужни да организују ове послове, а у зависности од врсте делатности одређено је коме могу бити поверени. Када је у питању грађевинарство⁶⁹³, ова лица према ЗБЗР морају испуњавати посебне услове у погледу стручне спреме (чл. 37а). Но, на основу разговора са инспекторима може се закључити да у многим случајевима послодавци ангажују лица за послове безбедности и здравља на раду, односно привредна друштва, да би испунили законску обавезу, али да у пракси они не доприносе значајно смањењу ризика по запослене.

Иако се кривичне пријаве готово увек подnose против директора привредних друштава, питање је да ли за то има оправдања. Тако је у једном случају радник пао са скеле док је радио на сечењу вентилационе цеви. У једном тренутку је дошло до пуцања брусне плоче због чега је радник устукнуо и пао са висине од два метра. Инспектор је утврдио да су учињени следећи пропусти: послодавац није дао доказ провере о практичној оспособљености запосленог за самосталан и безбедан рад; није дата на увид техничку документација о квалитету производа – брусна плоча; скела са које је радник пао не одговара пројектној документацији, јер нема попречни наслон на делу где се изводе радови. У конкретном случају су послови управљања грађевинским радовима били поверени другом лицу, због чега би било оправдања да, посебно када се ради о трећем наведеном пропусту, кривична пријава буде поднета и против њега. У супротном произлази да је директор друштва одговоран за сваки пропуст, па се

⁶⁹³ У делу рада о показатељима тамне бројке криминалитета у Србији наведено је да су повреде и смртни случајеви на раду најчешћи у овој привредној делатности.

поставља питање због чега постоји подела посла.⁶⁹⁴ Осим тога, у чл. 281 КЗ предвиђено је да учинилац овог кривичног дела може бити лице одговорно за пројектовање, руковођење или извођење градње или грађевинских радова. Иако је могуће да ове послове обавља директор компаније која је извођач радова, у случају да је за њих задужено посебно лице одговорност извођача би се сводила на надзор и контролу.⁶⁹⁵ Свакако, јавни тужилац увек има могућност да покрене кривични поступак и против других лица за која постоји основана сумња да су учинила кривична дела. У том случају се отвара питање доприноса сваког лица у наступању последице о чему ће бити речи у наставку.

Други услов подразумева да је одговорно лице учинило кривично дело или да је услед пропуста његовог надзора или контроле омогућено извршење кривичног дела од стране физичког лица које делује под надзором или контролом. У случајевима из кривичних пријава ради се о кривичним делима из чл. 280-281. КЗ. Радња ових кривичних дела може се састојати у чињењу (на пример оштећење и уклањање заштитних уређаја) или што ће чешће бити случај у нечињењу (на пример непостављање, неодржавање уређаја у исправном стању, непоступање по прописима и техничким правилима о мерама заштите на раду). Из описа чињеничних стања у кривичним пријавама може се закључити да се у највећем броју случајева лица пријављују због радњи нечињења. Тако се у једном случају наводи да је радник настрадао зато што послодавац супротно ЗБЗР није оспособио запосленог за безбедан рад, зато што му није обезбедио заштитну опрему, већ је радник обављао послове у личној опреми и зато што није упутио запосленог на лекарски преглед, а што је био дужан, јер је радник био ангажован на радном месту са повећаним ризиком. У другом случају се наводи да је послодавац одговоран зато што нису предузете следеће мере: није била означена зона рада и зона возног саобраћаја видним ознакама, није постигнута синхронизација звучних сигнала што би упозоравало запослене на наилазак возова. У великом броју

⁶⁹⁴ Тако Тидеман указује на разлику између хоризонталне и вертикалне поделе послова у компанији. У првом случају оправдано је урачунати последицу одговорном лицу само уколико је правна дужност била у оквиру његових овлашћења и надзора. Са друге стране, код вертикалне поделе послова, потребно је да испуњени следећи услови: делегирани послови морају бити јасно, прецизно и временски ограничени, а лице којем су делегирани мора бити компетентно за њихово обављање. Такође, одговорност која се односи на надзор и контролу не може се делегирати. Види: К. Tiedemann (2004), *op.cit.*, p. 117-121.

⁶⁹⁵ Види: М. Mansdörfer, *op.cit.*, p. 362-365.

случајева пропуст се састојао у неприсуству одговорних лица у радној средини који координирају процесом рада, прате извођење поступних сложених радних операција и у току рада примењују практичне методе рада којима се обезбеђује безбедност свих ангажованих радника, а често послодавци нису имали акт о процени ризика за радна места. Дакле, из описа чињеничних стања произлази да се кривична дела углавном врше непредузимањем одређених радњи, док су друге ситуације – непостојање надзора или контроле услед чега би физичко лице под надзором или контролом учинило кривично дело – нису заступљене. У случајевима у којима није било потребног надзора, кривична дела су опет извршавала одговорна лица.

Тако су на пример у једном случају грађевинске радове изводиле две компаније, од којих је једна била главни извођач, а друга подизвођач. Иако није постојала сагласност надзорног органа за наставак радова, они су предузети због чега је дошло до одрона земље која је затрпала неколико радника. Њих су покушале да извуку колеге у ком тренутку је дошло до новог одрона који их је затрпао. У овом случају живот је изгубило четири радника, а један је тешко повређен. Пропусти су се састојали у следећим активностима: директор компаније која је била извођач радова није саставио елаборат о уређењу градилишта због чега нису ни предузете потребне мере заштите на раду; директор компаније подизвођача радова такође није израдио елаборат о уређењу градилишта, а није ни извршио оспособљавање радника за безбедан рад; руководиоца радова на градилишту запослен у компанији која је била главни извођач радова није поштовао радне процесе на градилишту и поступао је супротно закону, стандардима и техничким правилима; лице које је од стране директора компаније извођача радова одређено као одговорно лице за извођење радова није предузело превентивне мере за обезбеђивање заштите радника.

Проблем на плану утврђивања одговорности физичких лица, односно одговорних лица, а самим тим и правног лица може настати у вези са испитивањем узрочне везе. Наиме, из поднетих кривичних пријава јасно произлази да у највећем броју случајева постоји више пропуста, односно нечињења. При томе, најчешће се не ради о радњама једног, већ више одговорних лица.

Најпре, свака од радњи пропуштања која се наводи у кривичним пријавама може се подвести под чл. 280 или 281 КЗ. Наведено је последица конструкције ових кривичних дела као бланкетних. Иако је коришћење бланкетних диспозиција неопходно, јер би у супротном постојала претерана казуистика, ипак би њену примену требало свести на најмању могућу меру уз вођење рачуна да се оствари што већа прецизност.⁶⁹⁶

Посебан проблем може настати у случајевима у којима више одговорних лица пропушта предузимање радњи које улазе у делокруг њихових послова. Тако је на пример једна кривична пријава поднета против следећих лица: управник градилишта компаније (у даљем тексту компанија А) која је главни извођач радова (компанија је филијала основана за подручје наше државе, а једини власник је матична компанија чије је седиште у иностранству); руководиоца грађевинских радова компаније (компанија Б) чије је седиште такође у иностранству, а која је ангажована као извођач (специјализованих) радова; шеф градилишта из компаније Б; директор компаније из Србије (компанија В) чији је радник био ангажован и који је погинуо на радном месту. Одговорно лице из компаније В терети се да није имало доказ о провери способности радника за радно место за повећаним ризиком; одговорна лица из компаније Б да у радној средини није било надређених који прате и координирају процесом рада, док се одговорна лица из све три компаније терете да нису донели акт о процени ризика за сва радна места. У конкретном случају радник је обављао послове брушења на висини од 70 метара (како се у записнику наводи посао је обављан у складу са утврђеном технологијом рада и прописаним технолошким поступком извођења операције), а када се огласила сирена која значи обавезу напуштања радног места, запослени је одвезао заштитни појас и загазивши на сегмент патосног пода пропао и погинуо. Узроци пропадања патосног пода нису могли бити утврђени.

Дакле, сигурно је да се одговорна лица нису придржавала одређених прописа из ЗБЗР, али се поставља питање да ли се њиховим радњама нечињења може приписати смртна последица. Најпре, код кривичних дела нечињења (у овим

⁶⁹⁶ Р. Kobe, Problemi zakonodavnog regulisanja privrednih delikata, u: M. Milutinović, V. Vasilijević (ur.), *Privredni kriminalitet, (Materijali sa savetovanja „Bitne karakteristike i stanje privrednog kriminaliteta u Jugoslaviji u našim savremenim uslovima“*, Cavtat, 7. do 9. aprila 1977. godine), Beograd, 1977, p. 69-84.

случајевима бића кривичних дела из чл. 280-281 КЗ могу се изједначити са неправим кривичним делима нечињења, јер њихови тежи облици садрже последицу у виду повреде) примењује се хипотетички каузалитет, односно утврђује се да ли би последица изостала да је предузета радња. Но, ова метода утврђивање узрочности сматра се адекватном само ако знамо шта се заправо догодило. Ако то није могуће, односно ако не можемо поуздано утврдити да ли би дужна радња спречила последицу, преостаје једино да учинилац одговара за покушај кривичног дела под условом да је поступао умишљајно. Одговорност за последицу отпада због принципа *in dubio pro reo*, јер се каузална веза између пропуштања дужног чињења и последице сматра недоказаном.⁶⁹⁷ У конкретном случају требало би испитати, пре свега на основу вештачења, да ли би радник настрадао да је у од стране послодавца донет акт о процени ризика на основу чега се предузимају мере за спречавање наступања повреда, односно да ли би присуство одговорног лица на месту пада спречило ову последицу, односно да ли би извршена процена способности радника за посао са повећаним ризиком отклонила смртни исход. Потребно је напоменути да се у теорији, али и у судској пракси, прихвата да утврђивање хипотетичког каузалитета подразумева велику вероватноћу да би последица изостала.⁶⁹⁸ Дакле, постојање само могућности да би предузимање наведених радњи спречило последицу не задовољава.

Под претпоставком да се утврди да је свака од наведених радњи каузална, може се говорити и о алтернативном каузалитету, односно сваки учинилац би се могао бранити да његова радња није каузална, јер би последица свакако наступила због пропуштања других одговорних лица. Но, у теорији се због тога прихвата модификација ове формуле, тако да се сматра да је сваки од услова каузалан.⁶⁹⁹

Ако се и установи да је пропуштање одговорних лица било каузално, није редак случај да се отвори и питање доприноса радника наступелој последици. Тако је на пример у једном случају радник самоиницијативно ушао преко мердевина у бокс за предозирање да би уклонио неке предмете, када га је затрпао шљунак из кашике утоваривача којим је руковало друго лице које је вршило

⁶⁹⁷ И. Вуковић (2013), *op.cit*, стр. 138.

⁶⁹⁸ Z. Stojanović (2013), *op.cit*, р. 127.

⁶⁹⁹ Види: И. Вуковић, Примена теорије еквиваленције у кривичном праву – поједина питања, *Анали Правног факултета у Београду*, бр. 2/2006, стр. 47-59.

допуњавање боксева одговарајућом фракцијом и које у критичном моменту није видело да је настрадали ушао у бокс. У другом случају наводи се да је дошло до одступања од утврђеног процеса рада, јер се повређени радник није кретао где је предвиђено (сервисна стаза за одржавање инсталација), већ је био на панелним плочама које нису предвиђене за кретање и које су на nižем нивоу од сервисне стазе. У једном тренутку плоче су се обрушиле и радник је пао са висине и погинуо. У напред наведеном случају када је радник после звука сирене скинуо заштитни појас наведено је да је појас скинуо превремено супротно утврђеној процедури. У овим ситуацијама и ако се утврди да је пропуштање одговорног лица било каузално за наступање последице, не би се радило о прекинутој узрочности због поступка запосленог, али се последица не би могла објективно, а ни субјективно (кривица) урачунати одговорном лицу.⁷⁰⁰ Из разговора са инспекторима сазнајемо да се дешавало да се запослени не придржавају правила у процесима рада, да се крећу на непрописан начин и сл. Но, такво поступање по њиховом мишљењу зависи и од послодваца и правила пословања. Наиме, искуство инспектора показује да постоје компаније које се строго придржавају утврђених правила и техничких прописа, а радници су обучени да их се такође у свим случајевима придржавају.

Поред деловања радника који су својим поступцима допринели наступању последице, дешава се и да нека спољашња околност утиче на њено проузроковање. У једном случају наводи се да је оплата тежине око једне тоне требало да се спусти у шлиц дубине око пет центиметара, али пошто је дувао јак ветар оплата је почела да пада и притиснула је радника о бетонски зид. Исто као и случајевима доприноса радника наступању последице, за пропуштање одговорног лица (у конкретном случају наведено је да је постојала обавеза да у радној средини буде присутно лице које ће надгледати и координирати процесом рада и у току рада предузима потребне мере да би се осигурала безбедност свих радника) би се рекло да је каузално (под условом да се да позитиван одговор на питање о хипотетичком каузалитету), али последица се не би могла објективно ни субјективно урачунати.

⁷⁰⁰ *Ibid.*

Напоследку, да би правно лице одговарало за кривично дело мора се установити да је постојала намера да се вршењем кривичног дела прибави корист правном лицу. Већ је било речено да не постоји сагласност око тумачења овог услова – да ли се ради о намери као субјективном елементу бића кривичног дела или о намери да се пословним активностима прибави корист. Ако се прихвати прво гледиште, произлази да у случају нехатног облика кривичног дела из чл. 280-281 КЗ не би могло да се говори о испуњењу овог услова, а самим тим не би ни правно лице могло да одговара. Ако се намера схвати на шири начин, у претходно наведеним случајевима била би везана за активности из којих је проистекло кривично дело. Дакле, ако намера није везана са радњу кривичног дела (на пример неупућивање запосленог на неопходан лекарски преглед или необезбеђивање заштитне опреме), морала би се односити на послове у вези са којима радње нису предузете. То би значило да је извођење грађевинских радова руковођено намером да се оствари корист. Но, циљ пословања привредних субјеката и јесте остваривање прихода тако да би ово тумачење могло бити проблематично, јер би значило остварење наведеног услова у свим случајевима. На основу анализе кривичних пријава не можемо поуздано утврдити да ли су радње пропуштене умишљајно или нехатно, али из разговора са инспекторима сазнајемо да постоје компаније у којима стално долази до непоштовања прописа и такво поступање указује на умишљај. Но, по њиховим речима има и компанија које се строго придржавају прописа, али радник настрада иако се очигледно ради о изолованом случају. Дакле, тада је вероватније нехатно дошло до пропуштања дужне радње. Сходно томе, у случајевима у којима је одговорно лице поступало нехатно могло би се заговарати гледиште по коме има оправдања да се говори о испуњености услова намере да се корист прибави компанији само ако се установи да је пракса непоштовања прописа уобичајено поступање једне компаније као и да нису предузете све потребне мере да до таквог исхода не дође.⁷⁰¹ Са друге стране, ако је пропуштање резултат умишљајног поступања одговорног лица и ако је предузето у одговарајућој намери био би испуњен потребан услов за одговорност правног лица.

⁷⁰¹ Таква правна решења нису страна у упоредном законодавству. Види на пример: В. F. Keulen, E. Gritter, *Corporate Criminal Liability in the Netherlands*, in: M. Pieth, R. Ivory (eds.), *Corporate Criminal Liability, Emergence, Convergence and Risk*, Dordrecht, 2011, p. 177-191.

Анализа поднетих кривичних пријава показује са којим се потешкоћама на плану примене ЗОПЛКД могу суочити тужиоци и судије. Из разговора са инспекторима сазнајемо да ни у једном предмету за који је поднета кривична пријава није донета осуђујућа пресуда.⁷⁰² У пракси најчешће чланови породице настрадалог радника подносе тужбу у парничним поступцима за надокнаду штете. Док се против одговорних лица не доносе осуђујуће пресуде, против правних лица се не подносе ни кривичне пријаве. Од свих анализираних случајева само је у једном поднета кривична пријава против правног лица, а у три пријаве за учињени привредни преступ.

6.5. Сумирање резултата адекватности кривичноправног реаговања истраживања

Када је у питању казнена политика судова за криминалитет компанија, може се најпре закључити да највећи удео међу изреченим кривичним санкцијама чини казна затвора (условна и безусловна). У 2015. години условна осуда заступљена је у 66,9% случајева, а безусловна казна затвора у 21,2%. Дакле, очигледно је да судови казну затвора виде као најважнију кривичну санкцију, јер је у скоро 90% свих осуда за кривична дела која смо одредили као криминалитет компанија изречена ова санкција. Од 2015. године доступни су и подаци о кућном затвору који је за кривична дела одређена као криминалитет компанија био изречен у око 8% случајева. Новчана казна била је заступљена у 3,9%, док су остале кривичне санкције изречене у мање од 1% предмета. У поређењу са целокупним криминалитетом, судови се код ових кривичних дела чешће опредељују за условну осуду. Ипак, последње анализиране године показују да је удео затворских казни за криминалитет компанија више порастао у поређењу са укупним криминалитетом, а такође је проценат условних осуда знатно смањен (са преко 75% на 60%) код кривичних дела одређених као криминалитет компанија

⁷⁰² Према извештају Управе за безбедност и здравље на раду у 2012. години прикупљена су обавештења од јавних тужилаштва у погледу 26 кривичних пријава које су поднете због случајева повреда и смртних исхода на раду. У највећем броју случајева поднети су захтеви за предузимање истражних радњи, једна пријава је одбачена, а у једном случају је подигнута оптужница. Види: <http://www.minrzs.gov.rs/cir/dokumenti/bezbednost-i-zdravlje-na-radu/savet-za-bezbednost-i-zdravlje-na-radu> (01.03.2017.)

(општи подаци показују да је проценат условне осуде смањен за 7-8%). У 2015. години значајно је смањен удео затворских казни (за 15%) за криминалитет компанија, али када се у обзир узме удео кућног затвора произлази да нема великих разлика у казненој политици за ова кривична дела у односу на целокупни криминалитет (удео условне осуде у 2015. години је за 6-7% већи код криминалитета компанија, док је удео затворских казни приближан и креће се око 30%). На основу извршене статистичке анализе могло би се рећи да је хипотеза бр. 8 заједно са првом подхипотезом потврђена за највећи део анализираних временског периода, јер је тек у последње три анализираних године дошло до заостравања казнене политике судова. Остаје да се види да ли ће се тај тренд и у наредним годинама наставити.

Када је у питању дужина затворске казне, судови су у нешто мање од 80% случајева изрицали краткотрајне казне затвора (до 1 године). Таква ситуација не одступа значајније у односу на генералну казнену политику. Дакле, подхипотеза бр. 8. б. није потврђена. Висина новчаних казни се у просеку креће у распону од 10.000 до 100.000 динара. Ако се у обзир узму и новчане казне које не прелазе износ од 10.000 динара може се закључити да у више од 80% случајева судови не изричу високе новчане казне. Са друге стране, код многих кривичних дела у области привредног пословања предвиђени су квалификовани облици уколико је износ прибављене противправне имовинске користи виши од милион и петсто или више милиона динара. Наведена казнена политика се може разумети ако се узме у обзир да се овде кажњавају физичка, а не правна лица, мада је питање да ли је оправдано да на пример компанија избегне плаћање вишемилионског пореза, док одговорно лице плаћа неупоредиво мању новчану казну.

Статистички подаци према томе указују на донекле блажи приступ судова у санкционисању ових учинилаца у поређењу са целокупном популацијом осуђених. Тај приступ се до пре три године огледао у већој заступљености условних осуда, али није занемарљив ни наведени податак о висини новчаних казни, јер се овде ипак ради о кривичним делима чији је првенствени мотив финансијске природе, а учиниоци су у већој мери запослени и сигурно да остварују и боље приходе у поређењу са осуђенима за друга кривична дела што би требало да има утицаја на плану одмеравања новчане казне.

Када је у питању кажњавање правних лица за привредне преступе, најзаступљенија је новчана казна која у највећем броју случајева не прелази износ од 300.000 динара. Са друге стране, заштитне мере се готово и не одређују.

У овом делу рада извршили смо и анализу судских пресуда за кривично дело пореске утаје. У разматрање смо поред осуђујућих, узели и ослобађајуће као и одбијајуће пресуде и решења о обустави кривичног поступка услед одустанка од гоњења (укупно 140 предмета). У првом делу истраживања нас је занимало да видимо да ли на ситуације у којима су окривљени осуђени за пореску утају и на случајеве када из неког од поменутих разлога кривична санкција није изречена утицај имају карактеристике учинилаца и привредних друштава. Разлог за ово испитивање је тврдња криминолога да учиниоци криминалитета белог оковратника и компанија имају фактички имунитет када је кривични прогон у питању. У другом делу истраживања испитивали смо да ли карактеристике учинилаца као и привредних друштава имају утицај на висину изречених кривичних санкција (висина утврђене затворске казне у условним осудама односно висина изречене новчане казне). Како је јако мали број лица из узорка осуђен на затворску казну нисмо могли да испитујемо који фактори имају утицај на изрицање ове казне. Анализе смо вршили у статистичком програму SPSS.

Најпре смо анализирали коришћењем логистичке регресије утицај различитих варијабли на исход кривичног поступка, односно на доношење осуђујуће пресуде или других одлука које су повољне по окривљено лице. Варијабле смо поделили у три групе и сходно томе испитивали три модела. Осим тога, спровели смо и појединачне анализе којима смо проверавали утицај сваке независне варијабле понаособ у односу на зависну варијаблу. У једном моделу се испоставило да саучесништво као и облик кривичног дела пореске утаје имају статистички значај, тако да је вероватније да ће кривични поступак завршити повољно по окривљеног уколико је кривично дело учињено у саучесништву што смо објаснили компликованости предмета у којима се појављује велики број физичких и правних лица и сходно чему је потребно више времена за суђење. Такође, веће могућности за повољан исход постоје ако је лице окривљено за став 1 пореске утаје у поређењу са најтежим обликом. У другом моделу у овом делу истраживања испоставило се да лица која обављају само директорку функцију

имају веће изгледе да се поступак не заврши доношењем осуђујуће пресуде у поређењу са друге две категорије лица (директори који су истовремено и власници и предузетници). Но, када смо у интегративни модел уврстили све релевантне независне варијабле показало се да утицај на исход поступка имају саучесништво, облик пореске утаје, док својство учиниоца више није било статистички релевантно.

У другом делу истраживања најпре смо испитивали утицај независних варијабли на висину утврђене затворске казне у условним осудама. У једном моделу се показало да утицај на зависну варијаблу остварује најпре облик кривичног дела тако да се за теже облике утврђује већи број месеци затвора што је и логично ако се узме у обзир запрећена казна, а друга варијабла која је релевантна је ранија осуђиваност која такође доприноси утврђивању већег броја затворских месеци. У интегративном моделу је потврђен значај ових варијабли.

Када је у питању висина новчане казне, ниједна варијабла у три различита регресиона модела се није показала као релевантна што је интересантан закључак, јер показује да судови код одмеравања ове казне не узимају у обзир чак ни приходе учинилаца као ни висину утајеног пореза што би требало да има одређеног значаја.

Дакле, полазна хипотеза о утицају личног својства учиниоца није потврђена. Може се закључити да се судови у одабиру кривичне санкције и утврђивања њене висине пре руководе устаљеном судском праксом. То најбоље показује испитивање утицаја независних варијабли на висину новчане казне. Ранија осуђиваност на затворску казну има утицаја на поновни избор ове кривичне санкције, али како је у узорку било мало ових случајева, у наредним истраживањима би требало проверити ову повезаност.

Коначно, како бисмо указали на проблеме у примени кривичног права у поређењу са другим правним прописима, анализирали смо одлуке Комисије за заштиту конкуренције. Интересовало нас је да ли би имало оправдања да се на случајеве које у управним поступцима решава ова Комисија примене и одредбе кривичног права (тачније чл. 232 КЗ). Закључили смо да би се у многим случајевима радило бер о кажњивом покушају, док би наступеле последице морале бити утврђене. Чињеница је да се инкриминација из чл. 232 КЗ готово и не

појављује у регистрованом, а посебно не у пресуђеном криминалитету и закључено је да постоји више разлога за ту ситуацију. Осим законске неуједначености између Закона о заштити конкуренције и КЗ, на ову ситуацију може утицати и недовољно познавање права конкуренције, непостојање специјализације за откривање и гоњење не само овог, већ и других кривичних дела у области привредног пословања, знање да су раније прекршајни судови, а сада Комсија, надлежни за решавање ових случајева те да се њима препушта да о томе одлучују. При томе, за разлику од Комисије која има посебно одељење за повреду конкуренције, тужилаштво и судови треба да се баве свим облицима криминалитета. Сигурно је и да компликованост ових предмета који у неким ситуацијама укључују и више од десет привредних субјеката додатно утиче на слабо кривично гоњење. Осим тога, за довршено кривично дело је потребно доказати и постојање последице што додатно усложњава посао.

Поред одлука Комисије за заштиту конкуренције, анализирали смо и кривичне пријаве поднете од стране Инспектората за рад за подручје Београда у периоду од 2008. до 2016. године. Циљ је био да утврдимо евентуалне потешкоће у примени ЗОПЈКД на случајеве криминалитета компанија који за последицу има угрожавање живота и здравља људи, односно запослених. Установили смо да се у пракси кривичне пријаве подносе углавном против директора привредних друштава, док је то ређе случај са другим лицима на руководећим местима. Таква пракса није оправдана, јер се не може очекивати да за сваки пропуст одговара само једно лице, а посебно у случајевима када су одређени послови поверени другим запосленима (технички директори, руководиоци градилишта). Интересантно је и да се против лица која су код послодаваца задужена за послове безбедности и здравља на раду не подносе кривичне пријаве. У пракси готово да нема случаја у коме би се одговорност правног лица засновала на пропусту контроле или надзора одговорног лица над физичким лицем. Када је у питању радња извршења кривичног дела (пре свега из чл. 280-281 КЗ) може се закључити да због бланкетног карактера ових инкриминација готово свака обавеза послодавца предвиђена у ЗБЗР може бити подведена под опис бића кривичних дела. То са друге стране може довести до проблема на плану урачунавања последице, а посебно јер се углавном ради о кривичним делима пропуштања. Тада

се примењује хипотетички каузалитет који подразумева да је готово извесно да би последица изостала да је одговарајућа радња предузета. У овим случајевима то није лако доказати, јер се најчешће и не зна шта се заправо догодило. Посебан проблем представља и чињеница да неретко има више послодаваца, односно компанија, што на плану урачунавања последице може створити додатне потешкоће. У многим ситуацијама отвара се и питање доприноса радника сопственој повреди, као и деловање спољашњих околности које су биле непредвидиве.

Напоследку, у случају да се ради о нехатно учињеном кривичном делу може се јавити проблем у примени услова који се односи на намеру прибављања користи правном лицу. Сматрамо да би тада уместо предвиђеног законског решења субјективни елемент требало утврђивати на основу других показатеља, а пре свега на основу околности о предузетим мерама које би спречиле наступање последице. Анализа кривичних пријава показала је да примена кривичног права може бити суочена са одређеним проблемима, што уосталом потврђује чињеница да у случајевима које смо испитивали није дошло до осуде у кривичним поступцима, а оштећена лица (чланови породица) су упућена да сатисфакцију остваре у парничним поступцима.

7. ЗАКЉУЧАК

На спорна питања у литератури везана за криминалитет компанија и његово разликовање у односу на друге типове криминалитета није могуће дати једноставан и прецизан одговор. Како је у питању пре свега криминолошки феномен, постојаће различита поимања у погледу његових битних елемената због чега ће неминовно долазити и до опречних резултата и интерпретација. Полазећи од добијених података на основу спроведеног истраживања покушаћемо да дамо одговор на нека од питања која се односе на криминалитет компанија.

Најпре, може се рећи да је разликовање криминалитета белог оковратника од криминалитета компанија оправдано, али границе ових криминалних понашања нису увек прецизне и јасне. Анализа података у истраживању показала је да у великом броју случајева у којима се извршењем кривичног дела корист прибавља привредном друштву истовремено постоји и лична корист. Даље, многи учиниоци кривична дела врше у продуженом трајању, иако су предузете радње извршења различите, што указује да они своју позицију одговорног лица злоупотребљавају не само ради опстанка привредног пословања, већ и ради остваривања личне добити. Осим тога, истраживање је показало да је у бројним случајевима учинилац кривичног дела једини власник као и заступник привредног друштва и да, без обзира на правну одвојеност физичког и правног лица, понашање учиниоца као и његови искази показују да се та разлика не прави, а имовина привредног друштва третира као сопствена. Но, и даље преостаје немали број привредних друштава у којима више лица има власнички удео и код којих је прибављена корист искључиво припала управо правном лицу. Са друге стране, велика и позната привредна друштва, нарочито она основана у правној форми акционарских друштава, која послују дужи временски период и имају доста запослених ретко се појављују у случајевима регистрованога криминалитета.

Спорно питање у криминолошком одређењу криминалитета компанија је и својство учиниоца кривичног дела. Највећа дилема постоји у разматрању да ли учинилац може бити било који запослени или то мора бити лице на каквом руководећем положају, а по старијим схватањима и лице које ужива друштвени углед. Ако бисмо прихватили најуже гледиште, број случајева које бисмо, бар

када је у питању регистровани криминалитет, уврстили у анализу био би занемарљив. Наиме, истраживање је показало да велики број учинилаца кривичних дела припада средњим друштвеним слојевима и може бити подведен под појам тзв. криминалитета плавог оковратника. Ова чињеница је разумљива ако се има у виду да је оснивање привредних друштава са ограниченом одговорношћу једноставно и пружа прилику свима који би хтели да се баве привредним пословањем да постану директори. Но, иако највећи број учинилаца има завршену средњу школу, не може се занемарити да је у поређењу са целокупном популацијом пријављених као и осуђених лица, удео преступника са завршеним факултетом знатно већи. Нажалост, недоступност података спречила нас је у доношењу закључака о поседовању имовине као и о висини месечних примања и утврђивању да ли се и у којој мери ови учиниоци разликују у поређењу са конвенционалним преступницима. Дакле, може се закључити да мањи удео чине лица која имају високо образовање и солидне месечне приходе (нпр. док свако десето лице из узорка пресуда за кривично дело пореске утаје са завршеном средњом школом има месечне приходе веће од 40.000 динара, свако треће лице са факултетом остварује ове месечне износе). Не би било оправдано изоставити из анализе случајеве у којима одговорно лице припада већ поменутом криминалитету плавог оковратника, јер су и то примери криминалитета компанија имајући у виду да се корист прибавља правном лицу, али има оправдања да се праве подкласификације што би допринело бољем разумевању разлика између ових група по питању врсте кривичних дела, начина узвршења, карактеристика компанија итд.

Спорења између гледишта да криминалитет компанија обухвата кршења свих врсти правних прописа и гледишта да обухвата само кривична дела разумљива су, јер се ради о спору између права и криминологије. Правно посматрано, постоји значајна разлика између грађанског и кривичног права, док је из криминолошког угла разлика само формална, а у суштини се ради о истим разлозима кршења прописа. Иако аргумент о променљивости правних норми, а посебно у области привредног пословања, иде у прилог криминологији, прецизност, правна сигурност као и тежина учињеног дела аргументи су у прилог правног схватања. Међутим, искључиво ослањање на само једну концепцију није

адекватно. Правни критеријум има оправдања, јер кривично законодавство познаје велики број инкриминација које се односе на криминалитет компанија и самим тим одређење криминалитета компанија не може бити уско, али и даље остаје потреба преиспитивања и одлука других органа, јер је очигледно да се нека понашања компанија уместо у кривичним решавају у управним или грађанским поступцима. Тај правни паралелизам не постоји само у нашем правном систему, а посебно је изражен у пословању привредних субјеката које је предмет контроле и инспекција и регулаторних агенција као и судова различите стварне надлежности.

У истраживању смо криминалитет компанија одредили таксативним навођењем свих кривичних дела из основног и споредног кривичног законодавства. При томе, без обзира што смо у појам уврстили и споредна кривична дела, у питању је најпре теоријско одређење, јер није за очекивати да ће се ова кривична дела пронаћи у пракси судова. Осим кривичних дела против привреде, узели смо у разматрање и кривична дела која за последицу имају угрожавање/повреду живота или здравља људи и животне средине. Испоставило се, бар када је у питању регистровани криминалитет, да се од свих предвиђених инкриминација у пракси наилази на највећу заступљеност свега неколико кривичних дела. У питању су кривична дела против привреде и то пореска утаја, злоупотреба положаја одговорног лица (кривично дело које се не примењује само на одговорна лица у привредним субјектима) и злоупотреба овлашћења у привреди. Пресуде за кривична дела која чине криминалитет компанија који за последицу има угрожавање/повреду живота и здравља људи или животне средине, бар у Првом основном суду у Београду, готово да не постоје, а неколико случајева које смо добили на увид нису се могли подвести под појам криминалитета компанија. Због тога се може приметити један парадокс. Док се кривични законодавац труди да готово сваку област, пре свега привредног пословања, покрије инкриминацијама, што уосталом показује и низ дела у споредном кривичном законодавству, у пракси се њихова примена ограничава на мали број кривичних дела и то најчешће оних која су широко формулисана тако да могу обухватати разноврсне ситуације. И према изменама и допунама КЗ које ступају на правну снагу 01. марта 2018. године наставља се иста тенденција

имајући у виду да се уводи још кривичних дела против привреде којих би према овим изменама требало да буде укупно 33.

На основу свега наведеног може се закључити да се криминалитет компанија у пракси органа формалне социјалне контроле у великом броју случајева своди на вршење мањег броја кривичних дела у области привредног пословања, да су учиниоци одговорна лица која најчешће припадају средњим друштвеним слојевима и да је граница између личне и користи прибављене привредном друштву често нејасна.

У раду смо спровели емпиријско истраживање криминалитета компанија тако да смо обухватили сегменте феноменолошког и етиолошког аспекта проучаване појаве, као и одређена питања из области реаговања на овај тип криминалитета.

Када је у питању прва димензија, анализа статистичких података о броју пријављених и осуђених пунолетних лица за кривична дела која смо одредили као криминалитет компанија показује да су кривична дела против привреде неупоредиво више заступљена у поређењу са инкриминацијама које за последицу имају угрожавање/повреду живота и здравља људи као и животне средине. При томе, као што је већ наведено, из групе кривичних дела против привреде у пракси се углавном појављује свега неколико инкриминација. У последњих неколико година дошло је до пораста број пријављених као и осуђених лица, али превасходно у односу на тих неколико кривичних дела. Учешће жена у вршењу кривичних дела која смо одредили као криминалитет компанија је веће у односу на њихову генералну заступљеност у пријављеном и пресуђеном криминалитету. Такође, учиниоци ових кривичних дела су у поређењу са целокупном популацијом осуђених старијег узраста (код жена нема значајних одступања по овом критеријуму у односу на њихов просечан узраст у вршењу свих кривичних дела), чешће у браку, а утврдили смо да је удео ових учинилаца са завршеном средњом, вишом или високом школом знатно већи у поређењу са целокупном популацијом осуђених лица. Када је ранија осуђиваност у питању, једино су мушкарци учиниоци дела која смо одредили као економски криминалитет компанија у истој мери (око 30%) као и учиниоци конвенционалних кривичних дела раније били осуђивани.

У истраживању смо анализирали и статистичке податке о броју пријављених и осуђених правних лица за привредне преступе. Иако се не ради о кривичним делима, сматрали смо да и ове податке треба узети у обзир, јер дају преглед делинквентног поступања правних лица. Но, недостатак ових података односи се на чињеницу да се регистровани привредни преступи односе на сва правна лица, а не само на привредна друштва. Слично као и код криминалитета, најчешће су заступљени привредни преступи из економске, односно рачуноводствене области, док је мањи удео оних који се односе на угрожавање живота и здравља људи и животне средине.

Распрострањеност криминалитета компанија утврђивали смо и спровођењем студија о откривању тамне бројке криминалитета. Резултати студије о жртвама овог типа криминалитета којом смо обухватили студенте Правног факултета у Београду показали су да је око 2/3 испитаника (или чланови њихових породица) искусило неки облик виктимизације у последњих годину дана. Најзаступљенија је била куповина производа који није имао назначене карактеристике (око 50%), али је велики број испитаника (око 40%) одговорио да је купио производ који је био штодљив по здравље. Значајан је податак да око 80% респондента није пријавио виктимизацију, а као најчешћи разлог такве одлуке наведено је да је у питању незнатна материјална штета. Студенти су одговарали и на питања о перцепцији о криминалитету компанија тако што су упоређивали тежину кривичног дела крађе моторног возила са другим примерима криминалног поступања међу којима је било и случајева криминалитета компанија. Циљ нам је био да утврдимо да ли се ова кривична дела доживљавају као тежа или лакша у односу на конвенционални криминалитет, а анализа је показала да се пре свега криминалитет компанија који за последицу има угрожавање/повреду живота и здравља људи доживљава као тежи у поређењу са конвенционалним кривичним делима. Исто тако, велики број испитаника (око 70%) сматра да је финансијска превара теже кривично дело у поређењу са крађом моторног возила.

Тамну бројку криминалитета испитивали смо и на основу студије о жртвама у којој су респонденти били одговорна лица у компанијама. Резултати показују да је скоро половина компанија искусила неки облик виктимизације. Најзаступљенија је била повреда конкуренције, али како су узорак углавном чинила мала привредна друштва, овај податак не изненађује. Осим те врсте илегалног поступања по учесталости је најбројнији био губитак пословне прилике, јер је друга компанија највероватније дала мито као и преварно поступање друге компаније. Одговорна лица компанија из узорка одговарала су и на питања о томе да ли и на који начин актуелна финансијска криза утиче на пораст ових кривичних дела, при чему је највећи број респондента потврдно одговорио на утицај овог фактора на кршење прописа компанија. Такође, занимало нас је која кривична дела компанија по мишљењима испитаника представљају највећи проблем у њиховом пословању. Одговори су показали да су то пре свега корупција у јавном сектору као и повреда конкуренције. Напоследку, по мишљењима испитаника најбољи начини за сузбијање криминалитета компанија су формирање органа који би у оквиру компанија вршили контролу, затим примена кривичног права као и контрола од стране различитих инспекција.

О тамној бројци криминалитета могуће је изводити посредне закључке и на основу других доступних података, а не само регистрованог криминалитета. Због тога смо указали и на још неке потенцијалне показатеље ове појаве.

Што се тиче етиолошке димензије посматране појаве, хипотезе о примени теоријских концепција (теорија друштвеног притиска, технике неутрализације, генерална теорија криминалитета) испитивали смо на основу узорка осуђених лица о којима смо податке прикупили у четири казнено-поправна завода у Србији. У тестирању ових концепата пошли смо и од класификације учинилаца кривичних дела коју су дали Вајсбурд и Варинг, а која се између осталог заснива на критеријуму броја кривичних дела у криминалним каријерама. На основу прикупљених података могуће је направити поделу између две категорије учинилаца. За прву групу осуђеника је поред чињенице да су раније неосуђивани или у криминалним каријерама имају само једно кривично дело карактеристично да остварују боље резултате и на другим пољима (породични и брачни односи, одсуство поремећаја личности, одсуство злоупотреба алкохола или опојних дрога,

добра социјална адаптација). Када је у питању утицај друштвеног притиска на вршење кривичних дела, уочљива је разлика између две категорије учинилаца. Док су учиниоци из прве групе у половини случајева навели да су проблеми постајали, у другој групи то није била ситуација. Што се тиче техника неутрализација, чињеница је да сви испитаници прихватају једну или више тврдњи које се односе на ову теоријску поставку. Иако се у већини случајева не слажу са вршењем кривичних дела, за своје понашање имају оправдања и изречену казну доживљавају као незаслужену. Када је у питању генерална теорија криминалитета, закључили смо да се ова теоријска концепција може применити на мањи број учинилаца кривичних дела одређених као криминалитет компанија. У питању су хронични преступници који учинили више од три кривична дела, сви су генерални повратници, већина је разведена или има дисфункционалне породичне односе, већина је злоупотребљавала алкохол или опојне дроге, по процени васпитача остварују слабије резултате у погледу социјалне интеграције, а повремено или стално су у контакту са другим лицима из криминалног миљеа.

Да бисмо употпунили анализу о примени поменутих теоријских концепција, прикупљали смо и податке из судских пресуда за кривично дело пореске утаје (исказе окривљених, сведока, као и мишљење судских вештака и напослетку образложење суда). И ови подаци потврђују да се учиниоци кривичних дела која смо одредили као криминалитет компанија могу класификовати у две групе. Теорија о друштвеном притиску је применљива на прву категорију учинилаца. Ова лица су кривична дела вршила због финансијских потешкоћа са којима су била суочена њихова привредна друштва. Поред њих, у прву категорију улази у велики број учинилаца који су кривично дело извршили као резултат ситуационих околности. За све је карактеристично да или нису раније осуђивани или су осуђени само једном. Такође, многи користе технике неутрализације. Када су у питању хронични преступници могуће је направити разлику између две категорије учинилаца. Најпре, једну категорију чине лица која се баве вршењем кривичних дела у области привредног пословања. Врло често се ови учиниоци повезују са другим лицима и другим привредним друштвима. Другу, мање бројну групу, чине лица која су генерални повратници.

Напоследку, урадили смо и студију случаја тако што смо интервјуисали директора једног привредног друштва и применом наративне анализе указали на његове ставове. Показало се да технике неутрализације као и теорија о друштвеном притиску могу бити примењене у објашњењу криминалитета компанија.

Када је у питању трећи део истраживачког рада који се односи на реаговање на криминалитет компанија најпре смо анализирали казнену политику судова за ова кривична дела. Подаци показују да судови најчешће изричу условну осуду као и безусловну затворску казну. Новчана казна заступљена је у свега неколико процената, док је удео осталих кривичних санкција занемарљив. У поређењу са казненом политиком за конвенционална кривична дела, судови су се чешће опредељивали за условну осуду код овог типа криминалитета, али је у последњим годинама приметан тренд пораста удела затворских казни уз истовремено смањење броја условних осуда, а нарочито због изрицања казне кућног затвора.

Што се тиче кажњавања правних лица за привредне преступе, анализирани подаци показују да је најзаступљенија новчана казна, али њен износ у највећем броју случајева не прелази 300.000 динара. Заштитне мере које би такође могле утицати на промену поступања ових субјеката у правцу поштовања правних прописа готово да се не примењују.

Да бисмо видели да ли се приступ судова у изрицању кривичних санкција разликује када су у питању учиниоци ових кривичних дела, односно да ли имају блажи приступ у извору врсте и висине санкције, анализирали смо пресуде за кривично дело пореске утаје. Испитивали смо да ли постоје одређене разлике у кажњавању у зависности од положаја окривљених, тј. да ли се заузима исти приступ према директорима акционарских друштава, директорима друштава са ограниченом одговорношћу и предузетницима. Такође смо у испитивању у обзир узели бројне друге карактеристике како бисмо анализирали и њихов утицај на кажњавање.

Анализа је извршена у статистичком програму SPSS применом хи-квадрата као и логистичке и линеарне регресије. Испитивали смо утицај независних варијабли кроз њихово груписање у три различита модела. Сваки модел смо

тестирали у односу на две зависне варијабле: врста одлуке (осуђујућа или не), и висина кривичне санкције (условна осуда и новчана казна). Такође, све независне варијабле које су се показале као статистички значајне уврстили смо у интегративне моделе и испитивали њихов утицај на поменуте зависне варијабле. На основу спроведених анализа нисмо могли установити статистички значај положаја учинилаца на одлуку о исходу кривичног поступка, односно о кажњавању. Може се закључити да у погледу исхода кривичног поступка најзначајнију улогу има број саучесника и саучесничких привредних друштава што може значити да компликованост предмета доприноси изостанку осуде у кривичном поступку. Са друге стране, критеријуми који би требало да имају улогу у судском омеравању пре свега новчане казне (као што је висина прихода или висина утајеног пореза) нису се показали као статистички значајни. Овакав резултат је значајан, јер показује да се судови пре руководе устаљеном праксом у погледу утврђивање висине кривичне санкције, а не специфичностима сваког конкретног случаја.

У криминолошкој литератури није мање спорно ни питање како, односно применом којих правни норми, треба реаговати на криминалитет компанија. Аргументата има и за став да је примена грађанског и управног права бољи избор у односу на кривично право као и обратно. Чињеница је, међутим, да не само у нашој држави, већ и у многим државама у којима је прихваћена одговорност правних лица за кривична дела, кажњавање правних лица у кривичним поступцима представља пре изузетак него правило. Тако на пример Фридрихс наводи да је у САД за четири године мање од 1% свих кривичних поступака вођено против организација.⁷⁰³

О разлозима непримењивања Закона о одговорности за кривична дела у Србији не може се потпуно прецизно и поуздано говорити, али се може указати на нека евентуална објашњења. Са једне стране, иако смо се одлучили за ову врсту одговорности правних лица наш правни систем и даље познаје категорију привредних деликата као једне врсте казних дела. Они се, по мишљењима

⁷⁰³ Слична је ситуација и у Великој Британији. Тако се на пример наводи да је у периоду од 1965. до 1995. године око 20.000 људи изгубило живот на раду, а само у пет случајева је покренут кривични поступак против компанија за лишење живота, док је пресуда донета у само два случаја. Наведено према: G. Slapper, S. Tombs, *op.cit.*, p. 33-34.

домаћих аутора који познају ову проблематику, у случају да их учини правно лице поистовећују са кривичним делима. Због тога је могуће да се сматра да правна лица треба да одговарају за привредне преступе, што је већ вишедеценијска пракса, а осим тога како су привредни преступи у надлежности провредних судова очекивано је да ће они бити боље упућени у правне прописе везане за привредно пословање у односу на редовне кривичне судове. Међутим, не би се могло тврдити да у сваком случају између привредних деликата и кривичних дела треба да стоји знак једнакости ако их учини правно лице. Привредних преступа има знатно више у поређењу са кривичним делима и самим тим је обухваћен већи број понашања правних лица, а како су услови за одговорност правних лица за кривична дела строже постављени у односу на одговорност за привредне преступе, не може се, бар према законским решењима, очекивати да привредни преступи замене кривично право. Поред привредних преступа, неке врсте понашања привредних друштава (као што је повреда конкуренције) су у надлежности и управних органа па је могуће да овај правни паралелизам утиче да се поред одређених управних мера за исто понашање не води кривични поступак.

Даље, када се ради о кривичним поступцима против физичких лица за кривична дела против привреде, анализа судских пресуда за пореску утају је показала да је највећи проценат застарелих предмета у којима се појављује саучесништво, односно велики број привредних друштава и та веза је статистички релевантна у свим испитиваним моделима. Наведено показује да ни када се ради о овим кривичним делима против физичких лица за кривичне судове није једноставно да предмете реше, а најчешће им је за разумевање пословних односа као и прописа потребно и мишљење и налаз вештака. Могуће је такође да органи кривичног прогона сматрају да је кривични поступак против правних лица резервисан само за „тешке“ случајеве у којима је дошло до губитака живота, великих еколошких катастрофа или значајних материјалних последица. Поред тога, на одлуку јавног тужилаштва да ли да покрене кривични поступак против правног лица може утицати и околност да се ради о једночланом друштву са ограниченом одговорношћу које практично и нема своју имовину те је питање да ли је сврсисходно водити кривични поступак, јер новчану казну привредни

субјект неће моћи ни да плати.⁷⁰⁴ Осим тога, анализа финансијских извештаја је показала да немали број учинилаца после извршеног кривичног дела одустаје од даљег бављења привредном делатношћу и ликвидира привредно друштво.

Када су у питању практични аспекти вођења кривичних поступака, не може се поуздано говорити о њима у нашем правном систему, јер до сада нема правноснажних пресуда против правних лица. У литератури се они односе на мању ефикасност, веће трошкове, потешкоће у доказивању и неизвесност успеха у доношењу осуђујуће пресуде. Не треба занемарити на правни аспект ове врсте одговорности правних лица. Наиме, не може се рећи да је решење које је прихваћено у ЗОПЈКД неспорно. Постоје различита гледишта о усвојеној викаријској одговорности, а пре свега је спорно да ли има оправдања да се одговорност правног лица заснива на кривичном делу било ког лица. Осим тога, спорно је и да ли има оправдања да се изрекне кривична санкција правном лицу уколико је оно предузело све потребне мере да до кривичног дела не дође. Ни остали модели одговорности правних лица нису мање спорни, па тако и код теорије идентификације увек остаје нејасно са којим се све физичким лицима може поистоветити правно лице и сходно томе одговорати. Даље, споран елемент је и намера да се корист прибави правном лицу о чему у литератури постоје опречна гледишта. Питање је, наиме, да ли оваква законска формулација искључује нехатна кривична дела што не би било оправдано имајући у виду да су посебно кривична дела која за последицу имају угрожавање/повреду живота и здравља људи најчешће учињена из нехата.

И законска формулација о заснивању одговорности правног лица на пропуштању дужног надзора одговорног лица услед чега је учињено кривично дело може бити критикована. Наиме, поставља се питање да ли ову одредбу треба тумачити у контексту неправих кривичних дела нечињења, института саучесништва или се ради о посебним правилима одговорности које предвиђа ЗОПЈКД. Анализа ових одредби показала је да су правила о неправим кривичним

⁷⁰⁴ У оваквим случајевима преостала би могућност изрицања казне престанка постојања правног лица што може имати оправдања, а нарочито ако је привредно друштво основано само ради злоупотреба. То би био један аргумент у прилог кривичноправног реаговања. Но, то не значи да одговорно лице не би могло да настави са вршењем кривичних дела. Пракса уосталом показује да многи учиниоци користе помоћ блиских људи који такође оснивају привредна друштва да би вршили злоупотребе.

делима нечињења као и о саучесништву само делимично применљива, док анализа ове законске формулације ван контекста поменутих кривичних института такође отвара низ питања. Спорно је, наиме, како тумачити надзор односно контролу одговорног лица, односно које све обавезе контролисања треба прихватити. Потом је споран субјективни однос одговорног лица према пропуштању – да ли у обзир долази и нехатно пропуштање поред умишљајног у ком случају се може десити да одговорно лице одговара за нехатно пропуштање кривичног дела које се по законском опису може учинити само умишљајно.

Теоријску анализу покушали смо да употпунимо конкретним примерима на које би се могао применити ЗОПЛКД тако што испитивали одлуке Комисије за заштиту конкуренције као и кривичне пријаве поднете од стране Инспектората за рад. Када је у питању прво испитивање, интересовало нас је да ли би имало оправдања да се на случајеве које у управним поступцима решава ова Комисија примене и одредбе кривичног права (тачније чл. 232 КЗ). Закључили смо да би се у многим случајевима радило макар о кажњивом покушају, док би последице морале бити утврђене. Чињеница је да се инкриминација из чл. 232 КЗ готово и не појављује у регистрованом, а посебно не у пресуђеном криминалитету и закључено је да постоји више разлога за ту ситуацију. У сваком случају, анализа ових одлука показује да се на случајеве које бисмо могли окарактерисати као криминалитет компанија не примењује кривично, већ управно право. Такав закључак иде у прилог ставова по којима су компаније изузете од кривичног прогона, а њихови илегални поступци се решавају на друге начине.

Што се тиче друге анализе, испитивањем кривичних пријава поднетих од стране Инспектората за рад за кривична дела из чл. 280-281 КЗ покушали смо да установимо са којим потешкоћама може бити суочена примена ЗОПЛКД. Утврдили смо да постоји неколико евентуалних проблема: бланкетни карактер ових инкриминација омогућава да готово све обавезе послодаваца предвиђене у ЗБЗР могу бити подведене под описе кривичних дела. То може отежати утврђивање каузалне везе, а посебно у случајевима када је у непредузимање радњи укључено више одговорних лица као и привредних друштава. Даље, неминовно ће се отворити питања доприноса радника наступелој последици као и деловању спољашњих околности што све може довести до неурачунавања

последица. Напоследку, отвара се и питање тумачења намере да се правном лицу прибави корист у случајевима нехатног пропуштања предузимања радњи. Иако би у ситуацијама криминалитета компанија који за последицу има угрожавање/повреду здравља и живота људи имало највише оправдања за примену кривичног права, и ова анализа указује на проблеме у примени кривичноправних норми. Наведено важи не само у односу на компаније, већ и у односу на одговорна лица која се ретко осуђују у случајевима повреда и смртних исхода на раду.

Дакле, може се закључити да се кршење прописа од стране компанија у нашем правном систему санкционише кроз њихову одговорност за привредне преступе, кроз одређивање управних мера за понашања као што је повреда конкуренције, кроз рад различитих инспекција, док је примена кривичног права резервисана само за физичка лица и то за неколико кривичних дела.

Све напред наведено указује да је примена кривичног права и са теоријског и са практичног аспекта проблематична када се ради о правним лицима. Но, није спорно да се кривично право које је *ultima ratio* у сузбијању криминалитета не може заменити другим правним гранама. Такође, у неким случајевима се оправдано може тврдити да је једино примена кривичног права на кршење прописа од стране правних лица адекватна реакција. Међутим, имајући у виду све потешкоће у његовој примени, било би потребно остварење одређених предуслова како би кривично право нашло ширу примену у односу на ове субјекте.

На првом месту, потребно је да постоји извесна специјализација органа кривичног прогона у односу на кривично гоњење правних лица што посебно подразумева бољу обученост у погледу знања о привредним прописима. Могло би се размишљати и у правцу формирања посебног одељења за ова кривична дела у коме би поред правника радили и стручњаци из различитих области. Велики број аутора у литератури сматра да је недовољна обученост органа формалног кривичног прогона један од кључних разлога изостанка кривичне реакције према компанијама. Посебно у случајевима када се велике компаније појављују као учиниоци кривичних дела може бити проблема на плану утврђивања које лице је учинило кривично дело, а проблеми могу постојати и на плану прикупљања доказа. Осим тога, имајући у виду бројна кривична дела посебно у области

привредног пословања, не чуди да се у пракси примена кривичног права своди на неколико инкриминација које су широко формулисане.

Иако су резултати спроведене студије о жртвама показали да се на криминалитет компанија не гледа као на неки лакши тип кривичних дела, не може се занемарити да се у медијима не посвећује довољно пажње овом типу криминалитета. Нарочито, када су у питању кривична дела која за последицу имају губитак људских живота или ако се ради о еколошким кривичним делима, требало би радити на промени овакве ситуације. Ако се одређени случај страдања на радном месту представи као „несрећан“ и потом не извештава да ли је поднета кривична пријава и какав је био исход, не може се ни очекивати да се стекне представа о правим узроцима и квалификацији догађаја. Наведено посебно долази до изражаја ако се има у виду да компаније најчешће демантују да су прописи прекршени, да постоји њихов допринос у проузроковању последица или да су њихови производи штетљиви (уз навођење да су анализе других независних експерата то и потврдиле). Имајући у виду да годишње на радном месту у Србији живот изгуби неколико десетина људи, не може се рећи да је у питању занемарљив број (само у 2012. години Инспекторат за рад је поднео 42 кривичне пријаве што је отприлике једна петина свих пријављених убистава у држави).

Даље, требало би да сарадња између органа кривичног прогона као и са другим органима у чијој је надлежности контрола понашања компанија буде усаглашена и координисана. Још једна околност свакако завређује пажњу, а то је повезаност компанија, а пре свега утицајних и великих, са носиоцима политичке моћи што има одређену улогу на плану кривичног гоњења. Поред тога, у литератури је већ указано да ова врста повезаности може постојати и са другим државним органима који у својој надлежности имају контролу поступања компанија као и дискрециону оцену да ли да поднесу кривичну пријаву или не. Иако није спорно да би сузбијање ових коруптивних веза имало утицаја на плану сузбијања криминалитета компанија, не може се занемарити да у неким случајевима ни сама држава неће бити заинтересована за кривични прогон. Наиме, ако се ради о компанијама чија је производња као и број запослених од великог значаја за државу, тешко је очекивати да ће сва добробит што је компанија учинила бити „награђена“ покретањем кривичног поступка. Уосталом,

у теоријском делу рада је указано да епилог многих случајева криминалитета компанија није био кривични поступак и осуђујућа пресуда.

СПИСАК ЛИТЕРАТУРЕ

1. Abadinsky H., *Organized Crime*, Belmont, 2010.
2. Achenbach H., Das Strafrecht als Mittel der Wirtschaftslenkung, *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft*, n. 4, 2007.
3. Adler F., Mueller G. O. W., Laufer W. S., *Criminology*, New York, 2010.
4. Agnew R., Piquero N. L., Cullen F. T., General Strain Theory and White-Collar Crime, in: S. Simpson, D. Weisburd (eds.), *Criminology of White-Collar Crime*, New York, 2009.
5. Alexander C. R., Cohen M. A., Why Do Corporations Become Criminals? Ownership, Hidden Actions, and Crime as an Agency Cost, *Journal of Corporate Finance* n. 5, 1999.
6. Albanese J. S., Corporate Criminology: Explaining Deviance of Business and Political Organizations, *Journal of Criminal Justice*, vol.12, 1984.
7. Алексић Ж., Политика кажњавања учинилаца неких привредних кривичних дела у 1960-1963. Години (чл.314а, 318а и 322 КЗ), *Анали Правног факултета у Београду*, бр.1-2, 1965.
8. Алексић Ж., Ивошевић Д., Симовић В., Перић О., *Привредни криминалитет у Југославији 1960-1963 (динамика и структура кривичних дела и привредних престапа, обележја учинилаца, примена санкција)*, Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд, 1966.
9. Alibux A. N. R. N., Criminogenic Conditons, Bribery and the Economic Crisis in the EU: A Macro Level Analysis, *European Journal of Criminology*, vol.13, 2016.
10. Apel R., Paternoster R., Understanding „Criminogenic,, Corporate Culture: What White-Collar Crime Researchers Can Learn from Studies of the Adolescent Employment – Crime Relationship, in: S. Simpson, D. Weisburd (eds.), *Criminology of White-Collar Crime*, New York, 2009.
11. Arshadi N., Eyssell T. H., *The Law and Finance of Corporate Insider Trading: Theory and Evidence*, Boston, 1993.

12. Bacigalupo S., Pflichtdelikte und Akzessorietät der Teilnahme, in U. Sieber et all (eds.), *Strafrecht und Wirtschaftsstrafrecht, Festschrift für Klaus Tiedemann zum 70. Geburtstag*, Köln, 2008.
13. Ball H. V., Friedman L. M., The Use of Criminal Sanctions in the Enforcement of Economic Legislation: A Sociological View, in: L. Orland (ed.), *Corporate and White Collar Crime, an Anthology*, Cincinnati, 1995.
14. Бајер В., О питању одговорности за привредни криминал, *Архив за правне и друштвене науке*, бр.1, 1954.
15. Бановић Б., Појам, обим, структура и друге карактеристике привредног криминалитета у СР Југославији, у: Д. Радовановић, Ђ. Михаљевић (ур.), *Привредни криминал и корупција*, Београд, 2001.
16. Бановић Б., Милошевић М., Повреде људских права од стране корпорација и могућности кривичноправне заштите, *Теме*, бр. 3, 2014.
17. Barak G., *Theft of a Nation, Wall Street Looting and Federal Regulatory Colluding*, Lanham, 2012.
18. Barnett H. C., Corporate Capitalism, Corporate Crime, *Crime and Delinquency*, n. 27, 1981.
19. Беговић Б., Павић В., *Увод у право конкуренције*, Београд, 2012.
20. Беговић Б., *Најзначајнији случајеви у праву конкуренције ЕУ: економска анализа*, Београд, 2013.
21. Belbot B. A., Corporate Criminal Liability, in: M. B. Blankenship (ed.), *Understanding Corporate Criminality*, New York, 1993.
22. Benson M. L., Moore E., Are White-Collar and Common Offenders the Same? An Empirical and Theoretical Critique of a Recently Proposed General Theory of Crime, *Journal of Research in Crime and Delinquency*, vol. 29, n.3, 1992.
23. Benson M. L., Cullen F. T., Maakestad W. J., Local Prosecutors and Corporate Crime, in: S. Simpson, C. Gibbs (eds.), *Corporate Crime*, Hampshire, 2007.
24. Benson M. L., Simpson S., *White Collar Crime, an Opportunity Perspective*, New York, 2009.
25. Benson M. L., Madensen T. D., Eck J. E., White-Collar Crime from an Opportunity Perspective, in: S. S. Simpson, D. Weisburd (eds.), *The Criminology of White-Collar Crime*, New York, 2009.

26. Berger R. J., *White Collar Crime, The Abuse of Corporate and Government Power*, Boulder, 2011.
27. Black W. K., Corruption Kills, in: H. Pontell, G. Geis (eds.), *Handbook of White Collar and Corporate Crime*, New York, 2007.
28. Blair R. D., Carruthers C. K., The Economics of Monopoly Power in Antitrust, in: K. N. Hylton (ed.), *Antitrust Law and Economics*, Cheltenham, 2010.
29. Blankenship M. B., Understanding Corporate Criminality, Challenges and Issues, in: M. B. Blankenship (ed.), *Understanding Corporate Criminality*, New York, 1993.
30. Blum-West S., Carter T. J., Bringing White Collar Crime Back in: An Examination of Crimes and Torts, *Social Problems*, vol. 30, n.5, 1983.
31. Bonanno A., Constance D. H., Lyman K. L., Corporate Crime in the Global Era: The Enimont Case, *Critical Sociology*, vol. 23, n. 2, 1997.
32. Böse M., Corporate Criminal Liability in Germany, in: M. Pieth, R. Ivory (eds.), *Corporate Criminal Liability, Emergence, Convergence and Risk*, Dordrecht, 2011.
33. Braithwaite J., *Corporate Crime in the Pharmaceutical Industry*, London, 1984.
34. Braithwaite J., White Collar Crime, *Annual Review of Sociology*, n.11, 1985.
35. Braithwaite J., Criminological Theory and Organizational Crime, *Justice Quarterly*, vol. 6, n. 3, 1989.
36. Braithwaite J., Geis G., On Theory and Action for Corporate Crime Control, *Crime and Delinquency*, n. 28, 1992.
37. Broder D., *U.S. Antitrust Law and Enforcement*, Oxford, 2010.
38. Brown S. E., Esbensen F., Geis G., *Criminology*, Waltham, 2010.
39. Brown S. A., Kim C., Antitrust Violations, *American Criminal Law Review*, vol. 43, 2006.
40. Brown S. E., Chiang C., Defining Corporate Crime: A Critique of Traditional Parameters, in: M. B. Blankenship (ed.), *Understanding Corporate Criminality*, New York, 1993.
41. Bussmann K. D., Werle M. M., Addressing Crimes in Companies, First Findings from a Global Survey of Economic Crime, *British Journal of Criminology*, 46, 2006.

42. Calavita K., Pontell H. N., The State and White Collar Crime: Saving and Savings and Loans, *Law and Society Review*, n. 28, 1994.
43. Clinard M. B., *Corporate Corruption, The Abuse of Power*, London, 1990.
44. Clinard M. B., Yeager P. C., Illegal Corporate Behavior, in: L. Orland (ed.), *Corporate and White Collar Crime, an Anthology*, Cincinnati, 1995.
45. Clinard M., Yeager P., *Corporate Crime*, New Brunswick, 2010.
46. Clinard M. B., Meier R. F., *Sociology of Deviant Behavior*, Belmont, 2011.
47. Coenen T. L., *Essentials of Corporate Fraud*, Hoboken, 2008.
48. Coenen T. L., *Expert Fraud Investigation*, Hoboken, 2009.
49. Coffee J. C., Hush! The Criminal Status of Confidential Information After McNally and Carpenter and the Enduring Problem of Overcriminalization, *American Criminal Law Review*, vol. 26, n. 1, 1988.
50. Coffee J. C., Jr., Does Unlawful Mean Criminal? Reflections on the Disappearing Tort/Crime Distinction in American Law, in: L. Orland (ed.), *Corporate and White Collar Crime, an Anthology*, Cincinnati, 1995.
51. Coleman J. W., Toward an Integrated Theory of White Collar Crime, in: S. Simpson, C. Gibbs (eds.), *Corporate Crime*, Hampshire, 2007.
52. Cotič D., Osnovne karakteristike kaznene politike u oblasti privrednog kriminaliteta, u: M. Milutinović, V. A. Vasiljević (ur.), *Privredni kriminalitet (Materijali sa savetovanja „Bitne karakteristike i stanje privrednog kriminaliteta u Jugoslaviji u našim savremenim uslovima“*, Cavtat, 7. do 9. aprila 1977. godine), Beograd, 1977.
53. Craig G.S., Liability and Criminality of Insider Trading in the U.S., *Defense Counsel Journal*, April 1992.
54. Croall H., Who is the White Collar Criminal? *British Journal of Criminology*, vol. 29, n. 2, 1989.
55. Croall H., *Understanding White Collar Crime*, Buckingham, 2001.
56. Croall H., White-collar Crime, Consumers and Victimization, *Crime, Law and Social Change*, n. 51, 2009.
57. Croall H., Food Crime, a Green Criminology Perspective, in: N. South, A. Brisman, *Routledge International Handbook of Green Criminology*, New York, 2013.

58. Cullen F. T. et al., Public Support for Punishing White Collar Crime: Blaming the Victim Revisited? *Journal of Criminal Justice*, vol.11, 1983.
59. Cullen F. T., Maakestad W. J., Cavender G., Corporate Crime under Attack, in: L. Orland (ed.), *Corporate and White Collar Crime, an Anthology*, Cincinnati, 1995.
60. Cullen F. T., Benson M. L., White Collar Crime: Holding a Mirror to the Core, *Journal of Criminal Justice Education*, vol. 4, n. 2, 1993.
61. Cullen F. T. et al, *Corporate Crime under Attack*, Cincinnati, 2006.
62. Cullen F. T., Agnew R., *Criminological Theory: Past to Present*, Oxford, 2011.
63. Deckert K., Corporate Criminal Liability in France, in: M. Pieth, R. Ivory (eds.), *Corporate Criminal Liability, Emergence, Convergence and Risk*, Dordrecht, 2011.
64. Делић Н., *Нова решења опитних института у КЗС*, Београд, 2009, стр. 66.
65. Делић Н., Неколико напомена у вези услова одговорности правног лица за -кривично дело, *Право и привреда*, бр.7-9, 2011.
66. Denzin N. K., Notes on the Criminogenic Hypothesis: A Case Study of the American Liquor Industry, in: S. Simpson, C. Gibbs (eds.), *Corporate Crime*, Hampshire, 2007.
67. Dukes G., Braithwaite J., Moloney J. P., *Pharmaceuticals, Corporate Crime and Public Health*, Cheltenham, 2014.
68. Ђокић Z., Корупција у привреди, у: G. P. Илић (ур.), *Корупција, основни појмови и механизми за борбу*, Београд, 2007.
69. Ђорђевић М., Однос и разлике привредних преступа према кривичним делима и прекршајима, *Правни живот*, бр.11-12, 1958.
70. Ђорђевић М., Развој и одлике савременог привредног кривичног права, *Анали Правног факултета*, бр. 4/196.
71. Ђорђевић М., *Кривична одговорност правних лица*, Београд, 1968.
72. Ђорђевић М., Михајловски А., *Деликти казненог права*, Београд, 1978.
73. Ђорђевић М., Проблеми одговорности за кривична дела покривена одлукама колективних органа, *Југословенска ревија за криминологију и кривично право*, бр.2-3, 1985.

74. Edelhertz H., White Collar and Professional Crime: The Challenge for the 1980s, *American Behavioral Scientist*, n. 27, 1983.
75. Eman K., *Crimes against the Environment – Comparative Criminology and Criminal Justice Perspectives (Doctoral Dissertation)*, Ljubljana, 2012.
76. Eman K., Meško G., Green Issues in South-Eastern Europe, *Routledge International Handbook of Green Criminology*, New York, 2013.
77. Evans T. D., Cullen F. T., Dubeck P. J., Public Perceptions of Corporate Crime, in: M. B. Blankenship (ed.), *Understanding Corporate Criminality*, New York, 1993.
78. Fajgelj S., *Metode istraživanja ponašanja*, Beograd, 2010.
79. Ferrell M. Z., Weaver K. M., Ferrell O. C., Predicting Unethical Behavior among Marketing Practitioners, in: S. Simpson, C. Gibbs (eds.), *Corporate Crime*, Hampshire, 2007.
80. Fisher J. M., Fairer Shores: Tax Havens, Tax Avoidance and Corporate Social Responsibility, *Boston University Law Review*, vol. 94, 2014.
81. Frank J., Jansen D., Ahmad J., Financial Statement Fraud: Other Schemes and Misappropriations - in: T. Golden, S. Skalak, M. Clayton (eds.), *A Guide to Forensic Accounting Investigation*, Hoboken, 2006.
82. Freund G., *Strafrecht, Allgemeiner Teil*, Berlin, 2009.
83. Friedrichs D. O., *Trusted Criminals: White Collar Crime in Contemporary Society*, Belmont, 2009.
84. Friedrichs D. O., Kapitalističke banke kao kriminalni preduzetnici – slučaj Vol Strita, *Crimen*, 1/2014.
85. Gardner T. J., Anderson T. M., *Criminal Law*, Belmont, 2009.
86. Geis G., White-Collar Crime, What is It?, in: K. Schlegel, D. Weisburd (eds.), *White-Collar Crime Reconsidered*, York, 1992.
87. Geis G., The Evolution of the Study of Corporate Crime, in: M. B. Blankenship (ed.), *Understanding Corporate Criminality*, New York, 1993.
88. Geis G., The Heavy Electrical Equipment, Antitrust Cases of 1961, in: G. Geis (ed.), *White-Collar Criminal: The Offender in Business and the Professions*, New Brunswick, 2007.

89. Geis G., Cho B.S., DiMento J. F. C., Economic and Environmental Crimes, in: H. J. Schneider (ed.), *Internationales Handbuch der – Kriminologie, Band 1: Grundlagen der Kriminologie*, Berlin, 2007.
90. Geis G., *White Collar and Corporate Crime: A Documentary and Reference Guide*, Santa Barbara, 2011.
91. Глигоријевић М., Максимовић А., Дикић Б., Значај супротстављања „фантомским фирмама“ као савременом облику привредног криминала, у: С. Милашиновић (ур.), *Транзиција и економски криминал*, Београд, 2014.
92. Gobert J., Punch M., *Rethinking Corporate Crime*, Midsomer Norton, 2003.
93. Goff C., Sanctioning Corporate Criminals, in: M. B. Blankenship (ed.), *Understanding Corporate Criminality*, New York, 1993.
94. Göppinger H., *Kriminologie*, München, 2008.
95. Gorton G. B., Souleles N. S., Special Purpose Vehicles and Securitization, in: M. Carey, R. M. Stulz (eds.), *The Risk of Financial Institutions*, Chicago, 2007.
96. Gottschalk P., Theories of Financial Crime, *Journal of Financial Crime*, vol. 17, n. 2, 2010.
97. Gottschalk P., *Policing White-Collar Crime*, Boca Raton, 2014.
98. Gottschalk P., *Fraud Examiners in White-Collar Crime Investigations*, Oslo, 2015.
99. Grabosky P., Professional Advisers and White Collar Illegality: Towards Explaining and Excusing Professional Failure, in: S. Simpson, C. Gibbs (ed.), *Corporate Crime*, Hampshire, 2007.
100. Green G. S., *Occupational Crime*, Chicago, 1990.
101. Green S. P., The Concept of White Collar Crime in Law and Legal Theory, *Buffalo Criminal Law Review*, vol. 8, n.1, 2004.
102. Györy C., The Comparative Political Economy of Financial Crimes and their Enforcement, in: J. Van Erp, W. Huisman, G. V. Walle (eds.), *The Routledge Handbook of White-Collar and Corporate Crime in Europe*, New York, 2015.
103. Hagan F. E., *Research Methods in Criminal Justice and Criminology*, Boston, 2006.
104. Hagan F. E., *Crime Types and Criminals*, Thousand Oaks, 2009.

105. Hagan J., Nagel I. H., Albonetti C., The Differential Sentencing of White Collar Offenders in ten Federal District Courts, *American Sociological Review*, vol. 45, 1980.
106. Hagan J., Parker P., White Collar Crime and Punishment: The Class Structure and Legal Sanctioning of Securities Violations, *American Sociological Review*, vol. 50, 1985.
107. Hart H. A., Jr., The Aims of the Criminal Law, in: L. Orland (ed.), *Corporate and White Collar Crime, an Anthology*, Cincinnati, 1995.
108. Hefendehl R., Instrumentarien zur Eindämmung der Wirtschaftskriminalität, *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft*, n. 4, 2007.
109. Hefendehl R., Die Rechtsgutlehre und der Besondere Teil des Strafrechts, Ein dogmatisch-empirischer Vergleich von Chile, Deutschland und Spanien, *Zeitschrift für Internationale Strafrechtsdogmatik*, 10/2012.
110. Hills S. L., *Corporate Violence, Injury and Death for Profit*, Totowa, 1987.
111. Hirsch H. J., Systematik und Grenze der Gefahrdelikte, in: U. Sieber et al (eds.), *Strafrecht und Wirtschaftsstrafrecht, Festschrift für Klaus Tiedemann zum 70. Geburtstag*, Köln, 2008.
112. Hirschi T., Gottfredson M., Causes of White Collar Crime, *Criminology*, vol. 25, n. 4, 1987.
113. Holtfreter K., Slyke S. Van, Bratton J., Gertz M., Public Perceptions of White Collar Crime and Punishment, *Journal of Criminal Justice*, n. 36, 2008.
114. Huisman W., Corporate Crime and Crisis: Causation Scenarios, in: M. Deflem (ed.), *Economic Crisis and Crime*, Bingley, 2011.
115. Hylton K. N., The Law and Economics of Monopolization Standards, in: K. N. Hylton (ed.), *Antitrust Law and Economics*, Cheltenham, 2010.
116. Игњатовић Ђ., Појмовно одређење криминалитета белог оковратника, *Архив за правне и друштвене науке*, бр.1-3, 1996.
117. Ignjatović Đ., *Teorije u kriminologiji*, Beograd, 2009.
118. Ignjatović Đ., Škulić M., *Organizovani kriminalitet*, Beograd, 2012.
119. Ignjatović Đ., *Metodologija istraživanja kriminaliteta*, Beograd, 2013.

120. Ignjatović Đ., *Komparacija kriminaliteta i kaznene reakcije: Srbija – Evropa*, Beograd, 2013(a).
121. Игњатовић Ђ., Сузбијање криминалитета у провреди – претпоставка одрживог развоја, у: Ч. Оцић (ур.), *Могуће стратегије развоја Србије*, Београд, 2014.
122. Ignjatović Đ., Lukić N., Criminology and Crime in Serbia, *Mapping the Criminological Landscape of the Balkans* (Getoš A., Albrecht H. and Kilchling M. eds.), Berlin (Duncker & Humbolt), 2014.
123. Ignjatović Đ., *Kriminologija*, Beograd, 2015.
124. Ignjatović Đ., Simeunović-Patić B., *Viktimologija, Opšti deo*, Beograd, 2015.
125. Ignjatović Đ., Lukić N., Imprisonment in Serbia - Legal Framework, Statistical Overview and Penal Policy, in: *Imprisonment in the Balkans* (у штампи).
126. Илић Г. П., Marginalije uz Zakon o odgovornosti pravnih lica za krivična dela, у: Ђ. Ignjatović (ур.), *Stanje kriminaliteta u Srbiji i pravna sredstva reagovanja, 4. deo*, Beograd.
127. Илић Г. П., Основ и границе одговорности правних лица за кривична дела, *Правна ријеч*, Бања Лука, бр. 23/2010.
128. Jamieson K. M., *The Organization of Corporate Crime, Dynamics of Antitrust Violations*, Thousand Oaks, 1994.
129. Jescheck H. H., Weigend T., *Lehrbuch des Strafrechts, Allgemeiner Teil*, Berlin, 1996.
130. Joseph M. E., Organizational Sentencing, in: S. Simpson, C. Gibbs (eds.), *Corporate Crime*, Hampshire, 2007.
131. Kadish S.H., Some Observations on the Use of Criminal Sanctions in Enforcing Economic Regulations, in: L. Orland (ed.), *Corporate and White Collar Crime, an Anthology*, Cincinnati, 1995.
132. Kaličanin P., *Psihijatrija I*, Beograd, 2001.
133. Кековић З., Милошевић М., Криминалитет корпорација: криминолошки и културолошки аспекти, *Социолошки преглед*, бр. 1, 2011.

134. Keulen B. F., Gritter E., Corporate Criminal Liability in the Netherlands, in: M. Pieth, R. Ivory (eds.), *Corporate Criminal Liability, Emergence, Convergence and Risk*, Dordrecht, 2011.
135. Kindhäuser U., *Strafrecht, Allgemeiner Teil*, Baden-Baden, 2013.
136. Kitch E. W., Economic Crime Theory, in: L. Orland (ed.), *Corporate and White Collar Crime, an Anthology*, Cincinnati, 1995.
137. Klenovšek A., Meško G., International Waste Trafficking: Preliminary Explorations, in: G. Meško, D. Dimitrijević, C. B. Fields, *Understanding and Managing Threats to the Environment in South Eastern Europe*, Dordrecht, 2011.
138. Кобе П., Кривична дела против привреде, *Југословенска ревија за криминологију и кривично право*, бр. 4/1975.
139. Kobe P., Problemi zakonodavnog regulisanja privrednih delikata, u: M. Milutinović, V. Vasiljević (ur.), *Privredni kriminalitet, (Materijali sa savetovanja „Bitne karakteristike i stanje privrednog kriminaliteta u Jugoslaviji u našim savremenim uslovima“*, Cavtat, 7. do 9. aprila 1977. godine), Beograd, 1977.
140. Konstantinović-Vilić S., Ristanović-Nikolić V., Kostić M., *Kriminologija*, Beograd, 2010.
141. Kopetzky M. K., Double Damage, in: J. T. Wells (ed.), *Fraud Casebook, Lessons from the Bad Side of Bussiness*, Hoboken, 2007.
142. Kothari V., *Securitization: The Financial Instrument of the Future*, Hoboken, 2006.
143. Kovačević Lj., Cilj i smisao radnopravne zaštite uzbunjivača, u: Đ. Ignjatović (ur.), *Kaznena reakcija u Srbiji*, Beograd, 2011.
144. Kramer R. C., Is Corporate Crime Serious Crime? Criminal Justice and Corporate Crime Control, *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 1984.
145. Kobayashi B. H., The Law and Economics of Predatory Pricing, in: K. N. Hylton (ed.), *Antitrust Law and Economics*, Cheltenham, 2010.
146. Kühl K., Fragmentarisches und subsidiäres Strafrecht, in: U. Sieber et al (eds.), *Strafrecht und Wirtschaftsstrafrecht, Festschrift für Klaus Tiedemann zum 70. Geburtstag*, Köln, 2008.

147. Кулић М., Милошевић Г., Однос кривичних дела пореске утаје и неуплаћивања пореза по одбитку у српском кривичном праву, *Анали Правног факултета у Београду*, бр. 2, 2011.
148. Lackner K., Kühl K., *Strafgesetzbuch Kommentar*, München, 2011.
149. Langton L., Piquero N. L., Can General Strain Theory Explain White-Collar Crime? A Preliminary Investigation of the Relationship between Strain and Select White-Collar Offenses, *Journal of Criminal Justice*, n. 35, 2007.
150. Lasley J. R., Toward a Control Theory of White-Collar offending, in: S. Simpson, C. Gibbs (eds.), *Corporate Crime*, Hampshire, 2007.
151. Laufer W. S., *Corporate Bodies and Guilty Minds, The Failure of Corporate Criminal Liability*, Chicago, 2006.
152. Laufer W. S., Where is the Moral Indignation Over Corporate Crime, in: D. Brodowski et al. (eds.), *Regulating Corporate Criminal Liability*, Cham, 2014.
153. Laufhütte H. W., Rissing-van Saan R., Tiedemann K., *Strafgesetzbuch, Leipziger Kommentar, Erster Band, §§1 bis 31*, Berlin, 2006.
154. Levi M., White Collar Crime: The British Scene, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, n. 525, 1993.
155. Levi M., Financial Crimes in Comparative Context, in: S. G. Shoham, P. Knepper, M. Kett, *International Handbook of Criminology*, Boca Raton, 2010.
156. Levi M., Social Reactions to White-Collar Crimes and their Relationship to Economic Crises, in: M. Deflem (ed.), *Economic Crisis and Crime*, Bingley, 2011.
157. Leung S. F., How to Make the Fine Fit the Corporate Crime? An Analysis of Static and Dynamic Optimal Punishment Theories, *Journal of Public Economics*, n. 45, 1991.
158. Лукић Н., Поврат: карактеристике и кажњавање, у: С. Табороши (ур.), *Развој правног система Србије и хармонизација са правом ЕУ*, Београд, 2012.
159. Лукић Н., *Сузбијање организованог криминалитета - компаративни приступ*, Београд, 2014.

160. Lukić N., Pojam i karakteristike privrednog krivičnog prava, u: Đ. Ignjatović (ur.), *Kaznena reakcija u Srbiji, 4.deo*, Beograd, 2014.
161. Lukić N., O legitimnosti delovanja organa formalne socijalne kontrole, u: Đ. Ignjatović (ur.), *Kaznena reakcija u Srbiji, 5. deo*, Beograd, 2015.
162. Lukić N., Korišćenje, otkrivanje i preporučivanje insajderskih informacija, u: Đ. Ignjatović (ur.), *Kaznena reakcija u Srbiji, 6. deo*, Beograd, 2016.
163. Lynch M. J., Stratetsky P., Toxic Crimes: Examining Corporate Victimization of the General Public Employing Medical and Epidemiological Evidence, *Critical Criminology*, n. 10, 2001.
164. Lynch M. J., Reflections on Green Criminology and its Boundaries, Comparing Environmental and Criminal Victimization and Considering Crime from an Eco-city Perspective, in: N. South, A. Brisman, *Routledge International Handbook of Green Criminology*, New York, 2013.
165. Madinger J., *Money Laundering, A Guide for Criminal Investigators*, Boca Raton, 2006.
166. Mansdörfer M., *Zur Theorie des Wirtschaftsstrafrecht, Zugleich eine Untersuchung zu funktionalen Steuerungs-und Verantwortlichkeitsstrukturen bei ökonomischem Handeln*, Heidelberg, 2011.
167. Marić J., Lukić M., *Pravna medicina*, Beograd, 1998.
168. McLaughlin E., Muncie J., *The Sage Dictionary of Criminology*, London, 2001.
169. Menard S., Morris R. G., Integrated Theories and Crimes of Trust, *Journal of Quantitative Criminology*, vol. 28, n.2, 2012.
170. Mentovich A., Cerf M., A Psychological Perspective on Punishing Corporate Entities, in: D. Brodowski et al., *Regulating Corporate Criminal Liability*, Cham, 2014.
171. Michael J., Adler M. J., The Nature of Crime, in: S. Henry, M. M. Lanier, *What is Crime?, Controversies Over the Nature of Crime and What to Do About It*, Boston, 2001.

172. Michalowski R. J., Kramer R. C., State-Corporate Crime and Criminological Inquiry, in: H. N. Pontell, G. Geis (eds.), *International Handbook of White-Collar and Corporate Crime*, New York, 2007.
173. Mičović E., *Prepoznavanje nevidnih viktimizacij z vidika zagotavljanja varne hrane in varstva potrošnikov (doktorska disertacija)*, Ljubljana, 2010.
174. Mičović E. et al., Risk Assessment of Chemicals in Food for Public Health Protection, in: G. Meško, D. Dimitrijević, C. B. Fields, *Understanding and Managing Threats to the Environment in South Eastern Europe*, Dordrecht, 2011.
175. Milošević Č., Društveno opasne i štetne pojave i privredni kriminalitet u vezi sprovođenja postupka prinudnog poravnjanja, stečaja i redovne likvidacije OUR, u: M. Milutinović, V. A. Vasilijević, *Privredni kriminalitet (Materijali sa savetovanja „Bitne karakteristike i stanje privrednog kriminaliteta u Jugoslaviji u našim savremenim uslovima“, Cavtat, 7. do 9. aprila 1977. godine)*, Beograd, 1977.
176. Милошевић Г. Б., Евазија пореза, *Наука, безбедност, полиција*, бр. 2, 2006.
177. Милошевић М., *Незаконита евазија пореза на додату вредност*, докторска дисертација Београд, 2012.
178. Милутиновић А., Јавни тужилац и борба против привредног криминала, у: Д. Радовановић, Ђ. Михаљевић, *Привредни криминал и корупција*, Београд, 2001.
179. Милутиновић М., *Криминологија*, Београд, 1990.
180. Moore C. A., Timing the Giant Corporation? Some Cautionary Remarks on the Deterrability of Corporate Crime, *Crime and Delinquency*, n. 33, 1987.
181. Мрвић-Петровић Н., Одговорност правних лица и предузетника по новом Закону о прекршајима, *Право и привреда*, бр. 4-6, 2014.
182. Nanda V. P., Corporate Criminal Liability in the United States: Is a New Approach Warrented? in: M. Pieth, R. Ivory (eds.), *Corporate Criminal Liability, Emergence, Convergence and Risk*, Dordrecht, 2011.
183. Nelken D., White Collar and Corporate Crime, in: M. Maguire, R. Morgan, R. Reiner (eds.), *The Oxford Handbook of Criminology*, Oxford, 2007.

184. Orland L., Reflections on Corporate Crime: Law in Search of Theory and Scholarship, in: L. Orland (ed.), *Corporate and White Collar Crime, an Anthology*, Cincinnati, 1995.
185. Otto H., Konzeption und Grundsätze des Wirtschaftsstrafrechts (einschließlich Verbraucherschutz), Dogmatischer Teil I, *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft*, n. 2, 1984.
186. Packer H. L., The Businessman as Criminal, The Limits of the Criminal Sanction, in: L. Orland (ed.), *Corporate and White Collar Crime, an Anthology*, Cincinnati, 1995.
187. Page W. H., Facilitating Practices and Concerted Action under Section 1 of the Sherman Act, in: K. N. Hylton (ed.), *Antitrust Law and Economics*, Cheltenham, 2010.
188. Pananis P., in: W. Joecks, R. Schmitz, *Münchener Kommentar zum Strafgesetzbuch, Band 6/1, Nebenstrafrecht II*, München 2010.
189. Passas N., Lawful but awful: Legal Corporate Crimes, *The Journal of Socio-Economics* n. 34, 2005.
190. Passas N., Global Anomie, Dysnomie and Economic Crime: Hidden Consequences of Neoliberalism and Globalization in Russia and Around the World, in: S. Simpson, C. Gibbs (ed.), *Corporate Crime*, Hampshire, 2007.
191. Patterson L. A., C. A. Koller, Diffusion of Fraud Through Subprime Lending: The Perfect Storm, in: M. Deflem (ed.), *Economic Crisis and Crime*, Bingley, 2011.
192. Payne B. K., *White-Collar Crime: The Essentials*, Thousand Oaks, 2013.
193. Pešić V., Bitne karakteristike i stanje privrednog kriminaliteta u Jugoslaviji u savremenim uslovima, u: M. Milutinović, V. A. Vasiljević (ur.), *Privredni kriminalitet (Materijali sa savetovanja „Bitne karakteristike i stanje privrednog kriminaliteta u Jugoslaviji u našim savremenim uslovima“*, Cavtat, 7. do 9. aprila 1977. godine), Beograd, 1977.
194. Petrović A., *Osnovi kriminologije privrednog kriminaliteta*, Beograd, 1988.

195. Pieth M. and Ivory R., Emergence and Convergence: Corporate Criminal Liability Principles in Overview, in: Pieth M., Ivory R. (eds.), *Corporate Criminal Liability, Emergence, Convergence and Risk*, Dordrecht, 2011.
196. Piquero N. L., Tibbetts S. G., Blankenship M. B., Examining the Role of Differential Association and Techniques of Neutralization in Explaining Corporate Crime, *Deviant Behavior*, n. 26, 2005.
197. Piquero N. L., Weisburd D., Developmental Trajectories of White-Collar Crime, in: S. S. Simpson, D. Weisburd (eds.), *The Criminology of White-Collar Crime*, New York, 2009.
198. Piquero N. L., Schoepfer A., Langton L., Completely out of Control or the Desire to Be in Complete Control? How Low Self-Control and Desire for Control Relate to Corporate Offending, *Crime and Delinquency*, n. 56 (4), 2010.
199. Pontell H. N., Calavita K., White Collar Crime in the Savings and Loan Scandal, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, vol. 525, 1993.
200. Pontell H. N., Geis G., The Trajectory of White-Collar Crime Following the Great Economic Meltdown, *Journal of Contemporary Criminal Justice*, vol. 30, 2014.
201. Podgor E. S., The Challenge of White Collar Sentencing, *The Journal of Criminal Law and Criminology*, vol. 97, n. 3, 2007.
202. Popović D., *Nauka o porezima i poresko pravo*, Beograd, 1997.
203. Punch M., The Organization Did It. Individuals, Corporations and Crime, in: J. Minkes, L. Minkes (eds.), *Corporate and White-Collar Crime*, London, 2008.
204. Puppe I., *Strafrecht, Allgemeiner Teil*, 6. Auflage, Baden-Baden, 2011.
205. Радовић-Стојановић Ј., Амицић Г., Нешковић Н., Саламадија М., Привредни преступи у Републици Србији у периоду транзиције од 2001. до 2011. године, у: Ж. Кешетовић, Ђ. Ђорђевић, *Национална безбедност Републике Србије и безбедносне интеграције*, Београд, 2013.
206. Reiner R., Media-Made Criminality: The Representation of Crime in the Mass Media, in: M. Maguire, R. Morgan, R. Reiner (eds.), *The Oxford Handbook of Criminology*, Oxford, 2007, pp. 303-337.

207. Randall D. M., The Portrayal of Corporate Crime in Network Television Newscasts, *Journalism and Mass Communication Quarterly*, n. 64, 1987.
208. Reed G. E., Yeager P. C., Organizational offending and Neoclassical Criminology: Challenging Theory of Crime, in: S. Simpson, C. Gibbs (eds.), *Corporate Crime*, Hampshire, 2007.
209. Rezaee Z., *Financial Statement Fraud, Prevention and Detection*, New York, 2002.
210. Robin G. D., White-Collar Crime and Employee Theft, *Crime and Delinquency*, July 1974.
211. Ross I., How Lawless are Big Companies? in: L. Orland (ed.), *Corporate and White Collar Crime, an Anthology*, Cincinnati, 1995.
212. Rosenmerkel S. P., Wrongfulness and Harmfulness as Components of Seriousness of White Collar Offences, *Journal of Contemporary Criminal Justice*, n. 17, 2001.
213. Roxin C., *Strafrecht, Allgemeiner Teil*, München, 2006.
214. Salinger L. M., *Encyclopedia of White-Collar and Corporate Crime*, Vol. 1, Thousand Oaks, 2005.
215. Sanders J., Hamilton V. L. et al., Distributing Responsibility for Wrongdoing Inside Corporate Hierarchies: Public Judgments in Three Societies in: S. Simpson, C. Gibbs (eds.), *Corporate Crime*, Hampshire, 2007.
216. Scheppele K. L., „It's just not right“: The Ethics of Insider Trading, *Law and Contemporary Problems*, vol. 56, n. 3, 1993.
217. Schlegel K., Weisburd D., White-Collar Crime: The Parallax View, in: K. Schlegel, D. Weisburd (eds.), *White-Collar Crime Reconsidered*, York, 1992.
218. Schoepfer A., N. L. Piquero, Exploring White Collar Crime and the American Dream: A Partial Test of Institutional Anomy Theory, *Journal of Criminal Justice*, n. 34, 2006.
219. Schoepfer A., Carmichael S., Piquero N. L., Do Perceptions of Punishment Vary Between White-Collar and Street Crimes? *Journal of Criminal Justice*, 35, 2007.

220. Scholz J. T., Cooperation, Deterrence and the Ecology of Regulatory Enforcement, in: S. Simpson, C. Gibbs (eds.), *Corporate Crime*, Hampshire, 2007.
221. Schönke A., Schröder H., *Strafgesetzbuch Kommentar*, München, 2010.
222. Schubarth M., Strafrechtswissenschaft und Gesetzgebung im Wirtschaftsstrafrecht, *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft*, vol. 92, n.1, 1989.
223. Schünemann B., *Unternehmenskriminalität und Strafrecht*, Köln, 1979.
224. Schwarze S. L., Enron and the Use and Abuse of Special Purpose Entities in Corporate Structures, *University of Cincinnati Law Review*, vol. 70, 2002.
225. Schwind H. D., *Kriminologie, Eine praxisorientierte Einführung mit Beispielen*, Heidelberg, 1995.
226. Seredynska I., *Insider Dealing and Criminal Law*, Heidelberg, 2012.
227. Shapiro S. P., The Road not Taken: The Elusive Path to Criminal Prosecution for White Collar Offenders, *Law and Society Review*, 19, 1985.
228. Shapiro S. P., Collaring the Crime, not the Criminal: Reconsidering the Concept of White Collar Crime, *American Sociological Review*, vol. 55, 1990.
229. Shichor D., Corporate Deviance and Corporate Victimization, a Review and Some Elaborations, *International Review of Victimology*, vol. 1 no. 1, 1989.
230. Shichor D., Victimology and the Victims of White-Collar Crime, in: D. Shichor, S. Tibbetts, *Victims and Victimization, Essential Readings*, Long Grove, 2002.
231. Siegel L., *Criminology, Theories, Patterns and Typologies*, Boston, 2010.
232. Simić D., Vuković Š., Problemi suzbijanja i sprečavanja privrednog kriminaliteta, u: M. Milutinović, V. Vasiljević (ur.), *Privredni kriminalitet, (Materijali sa savetovanja „Bitne karakteristike i stanje privrednog kriminaliteta u Jugoslaviji u našim savremenim uslovima“*, Cavtat, 7. do 9. aprila 1977. godine), Beograd, 1977.
233. Simon D. R., *Elite Deviance*, Boston, 1999.

234. Simon D., Corporate Environmental Crimes and Social Inequality, New Directions for Environmental Justice Research, *American Behavioral Scientist*, vol. 43, n. 4, 2000.
235. Simpson S. S., Koper C. S., The Changing of the Guard: Top Management Characteristics, Organizational Strain and Antitrust Offending, in: S. Simpson, C. Gibbs (eds.), *Corporate Crime*, Hampshire, 2007.
236. Simpson S. S., Schell N., Persistent Heterogeneity or State Dependence? An Analysis of Occupational Safety and Health Act Violations, in: S. S. Simpson, D. Weisburd (eds.), *The Criminology of White-Collar Crime*, New York, 2009.
237. Simpson S. S. et al., An Empirical Assessment of Corporate Environmental Crime-Control Strategies, *Journal of Criminal Law and Criminology*, vol. 103, n. 1, 2013.
238. Sims B., Johnston E., Examining Public Opinion About Crime and Justice: A Statewide Study, *Criminal Justice Policy Review*, vol.15, n. 3, 2004.
239. Slapper G., Tombs S., *Corporate Crime*, Essex, 1999.
240. Snider L., Cooperative Models and Corporate Crime: Panacea or Cop-Out? *Crime and Delinquency*, n. 36, 1990.
241. Snider L., The Sociology of Corporate Crime: An Obituary, in: S. Simpson, C. Gibbs (eds.), *Corporate Crime*, Hampshire, 2007.
242. Snider L., Corporate Economic Crimes, in: J. Minkes, L. Minkes (eds.), *Corporate and White-Collar Crime*, London, 2008.
243. Spalek B., Exploring the Impact of Financial Crime: A Study Looking into the Effects of the Maxwell Scandal upon the Maxwell Pensioners, *International Review of Victimology*, vol. 6, 1999.
244. Срзентић Н., Проблеми привредних деликата, *Архив за правне и друштвене науке*, бр.1, 1954.
245. Срзентић Н., Стајић А., Лазаревић Ј., *Кривично право, општи део*, Београд, 1978.
246. Stark F., Corporate Criminal Liability in Scotland: The Problems with a Piecemeal Approach, in: M. Pieth, R. Ivory (eds.), *Corporate Criminal Liability, Emergence, Convergence and Risk*, Dordrecht, 2011.

247. Steffensmeier D., On the Causes of „White-Collar“ Crime: An Assessment of Hirschi and Gottfredson's Claims, *Criminology*, vol. 27, n. 2, 1989.
248. Stojanović Z., Shine R., *Komentar Zakona o odgovornosti pravnih lica za krivična djela*, Podgorica, 2007.
249. Stojanović Z., Odgovornost pravnog lica za krivična djela, *Odgovornost pravnih lica za krivična djela – povraćaj dobara*, Podgorica, 2010.
250. Стојановић З., *Коментар Кривичног законика*, Београд, 2012.
251. Stojanović Z., Значај појма прекршajне одговорности за прекршajно право, *Ревиза за криминологију и кривично право*, br. 1-2, 2012.
252. Stojanović Z., *Кривично право, општи део*, Београд, 2013.
253. Sutherland E. H., Cressey D. R., *Criminology*, Philadelphia, 1978.
254. Sutherland E. H., White-Collar Criminality, *American Sociological Review*, vol.5, n.1, 1940.
255. Sutherland E. H., Crime of Corporations, in: L. Orland (ed.), *Corporate and White Collar Crime, an Anthology*, Cincinnati, 1995.
256. Škulić M., *Privredni kriminalitet*, Bar, 2010.
257. Шкулић М., Основни кривичноправни аспекти стечаја, *Билтен судске праксе привредних судова*, Београд, бр. 4/2016.
258. Шошкић С., Организовани криминал у привреди, у: Д. Радовановић, Ђ. Михаљевић, *Привредни криминал и корупција*, Београд, 2001.
259. Teufel M., *Insolvenzriminalität*, Frankfurt a.M., 1981.
260. Tiedemann K., *Leipziger Kommentar, Siebter Band*, §§ 264 bis 303, 11. Auflage, Berlin, 1996.
261. Tiedemann K., *Wirtschaftsstrafrecht, Einführung und Allgemeiner Teil*, Köln, 2004.
262. Tiedemann K., *Wirtschaftsstrafrecht, Besonderer Teil*, Köln, 2006.
263. Tiedemann K., Corporate Criminal Liability as a Third Track, in: Brodowski D., Espinoza de los Monteros de la Parra M., Tiedemann K., Vogel J. (eds.), *Regulating Corporate Criminal Liability*, Cham, 2014.

264. Tillma R., M. Indergaard, Corporate Corruption in the New Economy, in: H. Pontell, G. Geis (eds.), *International Handbook of White-Collar and Corporate Crime*, New York, 2007.
265. Tittle C. R., Ward D. A., Grasmick H. G., Self-control and Crime/Deviance: Cognitive vs. Behavioral Measures, *Journal of Quantitative Criminology*, Vol. 19, n.4, 2003.
266. Tombs S., Whyte D., *Safety Crimes*, Cullompton, 2007.
267. Tombs S., Corporations and Health and Safety, in: J. Minkes, L. Minkes (eds.), *Corporate and White-Collar Crime*, London, 2008.
268. Tombs S., Whyte D., *The Corporate Criminal – Why Corporations Must be Abolished*, New York, 2015.
269. Unger B., Implementing Money Laundering, in: D. Masciandaro, E. Takats, B. Unger (eds.), *Black Finance, The Economics of Money Laundering*, Cheltenham, 2007.
270. Valenzano A. S., Triggering Persons' in 'Ex Crimine' Liability of Legal Entities, in: D. Brodowski, M. Espinoza de los Monteros de la Parra, K. Tiedemann, J. Vogel (eds.), *Regulating Corporate Criminal Liability*, Cham, 2014.
271. van Wingerde K., The Limits of Environmental Regulation in a Globalized Economy, Lessons from the Probo Koala Case, in: J. Van Erp, W. Huisman, G. V. Walle (ed.), *The Routledge Handbook of White-Collar and Corporate Crime in Europe*, New York, 2015.
272. Васиљевић М., *Компанијско право*, Београд, 2015.
273. Vaughan D., Rational Choice, Situated Action, and the Social Control of Organizations, in: S. Simpson, C. Gibbs (eds.), *Corporate Crime*, Hampshire, 2007.
274. Verrydt L., Corporate Involvement in International Crimes: An Analysis of the Hypothetical Extension of the International Criminal Court's Mandate to Include Legal Persons, in: D. Brodowski et al., *Regulating Corporate Criminal Liability*, Cham, 2014.

275. Vollrath D. R., Losing the Loss Calculation: Toward a More Just Sentencing Regime in White Collar Criminal Cases, *Duke Law Journal*, vol. 59, 2010.
276. Вуковић И., Колегијално одлучивање и кривична одговорност, *Право и привреда*, бр. 7-9, 2011.
277. Вуковић И., *Прекршајно право*, Београд, 2015.
278. Вуковић И., *Кривична дела неправог нечињења*, Београд, 2013.
279. Walburg C., The Measurement of Corporate Crime. An Exercise in futility, in: J. Van Erp, W. Huisman, G. V. Walle (ed.), *The Routledge Handbook of White-Collar and Corporate Crime in Europe*, New York, 2015.
280. Walters R., Criminology and Genetically Modified Food, *British Journal of Criminology*, n. 44, 2004.
281. Ward D. A., Stafford M. C., Gray L. N., Rational Choice, Deterrence and Theoretical Integration, *Journal of Applied Social Psychology*, vol. 36, n. 3, Hoboken, 2006.
282. Weber U., Grundsätze des Wirtschaftsstrafrecht II, *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft*, n. 2, 1984.
283. Weisburd D., Waring E., Wheeler S., Class, Status and the Punishment of White Collar Criminals, *Law and Social Inquiry*, vol. 15, n. 2, 1990.
284. Weisburd D., Waring E., Chayet W. E., White-Collar Crime and Criminal Careers: Some Preliminary Findings, in: D. F. Greenberg (ed.), *Criminal Careers, Volume II*, Aldershot, 1996.
285. Weisburd D., Waring E., Chayet W. E., *White-Collar Crime and Criminal Careers*, Cambridge, 2004.
286. Wells J. T., Kopetzky M., *Wirtschaftskriminalität in Unternehmen*, Wien, 2012.
287. Wells C., Corporate Criminal Liability in England and Wales: Past, Present and Future, in: M. Pieth, R. Ivory (eds.), *Corporate Criminal Liability, Emergence, Convergence and Risk*, Dordrecht, 2011.
288. Wheeler S., Rothman M. L., The Organization as Weapon in White-Collar Crime, *Michigan Law Review*, vol. 80, 1982.

289. Wheeler S., White Collar Crime: History of an Idea, in: L. Orland (ed.), *Corporate and White Collar Crime, an Anthology*, Cincinnati, 1995.
290. White R., *Crimes against Nature, Environmental Criminology and Ecological Justice*, Cullompton, 2008.
291. White R., *Transnational Environmental Crime, Toward an Eco-global Criminology*, New York, 2011.
292. Whyte D., Victims of Corporate Crime, in: S. Walklate (ed.), *Handbook of Victims and Victimology*, Cullompton, 2007.
293. Wozniack J. F., C. Wright Mills and higher immorality: implications for corporate crime, ethics, and peacemaking criminology, *Crime, Law and Social Change*, n. 51, 2009.
294. Wright J. P., Cullen F. T., Blankenship M. B., The Social Construction of Corporate Violence: Media Coverage of the Imperial Food Products Fire, *Crime and Delinquency*, n. 41, 1995.
295. Yokoyama M., Environmental Pollutions by Corporations in Japan, in: H. N. Pontell, G. Geis (eds.), *International Handbook of White-Collar and Corporate Crime*, New York, 2007.
296. Zdanowicz J. S., International trade mispricing: trade based money laundering and tax evasion, in: B. Unger, D. van der Linde (eds.), *Research Handbook on Money Laundering*, Cheltenham, 2013.
297. Zimring F. E., Johnson D. T., On the Comparative Study of Corruption, in: H. Pontell, G. Geis (eds.), *International Handbook of White Collar and Corporate Crime*, New York, 2007.
298. Златарић Б., Проблеми привредних деликата, *Наша законитост*, бр. 2/1955.

ПРАВНИ ПРОПИСИ

1. Кривични законик, „Сл. гласник РС“, бр. 85/2005, 88/2005 - испр., 107/2005 - испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014.
2. Закон о одговорности правних лица за кривична дела, „Сл. гласник РС“, бр. 97/2008.

3. Закон о прекршајима, „Сл. гласник РС“, бр. 65/2013 и 13/2016.
4. Закон о одговорности правних лица за кривична дјела, „Службени лист Републике Црне Горе“, бр. 2/2007.
5. Закон о заштити конкуренције, „Сл.гласник РС“, бр. 51/2009, 95/2013.
6. Закона о јавним предузећима, „Сл.гласник РС“, бр. 119/2012, 116/2013, 44/2014.
7. Закон о привредним друштвима, „Сл.гласник РС“, бр. 36/2011, 99/2011, 83/2014 – др. закон и 5/2015.
8. Законом о рачуноводству и ревизији, „Сл. гласник РС“, бр. 62/2013.
9. Закон о раду, „Сл. гласник РС“, бр. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014.
10. Закон о безбедности и здрављу на раду, „Сл. гласник РС“, бр. 101/2005, 91/2015.
11. Закон о заштити потрошача, „Сл. гласник РС“, бр. 62/2014, 6/2016.
12. Закон о пореском поступку и администрацији, „Сл. гласник РС“, бр. 80/2002, 84/2002 - испр., 23/2003 - испр., 70/2003, 55/2004, 61/2005, 85/2005 - др. закон, 62/2006 - др. закон, 63/2006 - испр. др. закона, 61/2007, 20/2009, 72/2009 - др. закон, 53/2010, 101/2011, 2/2012 - испр., 93/2012, 47/2013, 108/2013, 68/2014, 105/2014, 91/2015 - аутентично тумачење, 112/2015, 15/2016 и 108/2016.
13. Правилник о третману, програму поступања, разврставању и накнадном разврставању осуђених лица, „Сл. гласник РС“, бр. 66/2015.

ИНТЕРНЕТ АДРЕСЕ

1. <http://www.pwc.com/gx/en/economic-crime-survey/> (15.08.2015.)
2. <http://www.kpmg.at/uploads/media/pub-20130313-wirtschaftskriminalitaet-de.pdf> (14.08.2015.)
3. https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/342577/crime-against-businesses-detailed-13.pdf (14.08.2015.)
4. <https://www.fbi.gov/file-repository/stats-services-publications-financial-crimes-report-2010-2011-financial-crimes-report-2010-2011.pdf/view> (22.05.2017.)

5. <https://www.fbi.gov/about-us/cjis/ucr/crime-in-the-u.s/2011/crime-in-the-u.s.-2011/tables/table-1> (12.08.2015.)
6. <https://www.fbi.gov/stats-services/publications/financial-crimes-report-2010-2011/financial-crimes-report-2010-2011#Mortgage> (12.08.2015.)
7. <file:///C:/Users/User/Downloads/wirtschaftskriminalitaetBundeslagebild2014.pdf> (12.08.2015.)
8. <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/5718905/KS-31-09-290-EN.PDF/88eef9f7-c229-40de-b1cd-43126bc4a946> (14.08.2015.)
9. <http://www.hse.gov.uk/statistics/european/> (14.08.2015.)
10. <https://dk.um.si/Dokument.php?id=20218> (22.05.2017.)
11. <http://www.justice.gov/atr/microsoft-conclusions-law-us-v-microsoft-corporation-state-new-york-et-al-v-microsoft> (29.08.2015.)
12. <http://ec.europa.eu/competition/sectors/ICT/microsoft/> (29.15.2015.)
13. <http://www.kzk.gov.rs/odluke> (10.02.2017.)
14. <http://www.dri.rs> (15.02.2017.)
15. http://www.apml.gov.rs/REPOSITORY/1662_tipologije-pranja-novca-2015.pdf (25.02.2017.)
16. <http://www.apml.gov.rs> (25.02.2017.)
17. http://www.apml.gov.rs/REPOSITORY/1662_tipologije-pranja-novca-2015.pdf (05.06.2017.)
18. [file:///C:/Users/User/Downloads/Milosevic_Milos%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/Milosevic_Milos%20(2).pdf) (05.06.2017.)
19. <http://www.antikorupcija-savet.gov.rs/sr-Cyrl-CS/izvestaji/cid1028/index/1> (20.02.2017.)
20. <http://www.blic.rs/vesti/drustvo/skandal-kancerogena-igracka-mesecima-se-prodavala-iako-je-drzava-znala-da-je-opasna/1nvz230> (26.02.2017.)
21. <http://www.zdravlje.gov.rs/showelement.php?id=12228> (02.03.2017.)
22. <https://dk.um.si/Dokument.php?id=29192> (22.05.2017.)
23. <http://www.sepa.gov.rs/download/Izvestaj2014.pdf> (02.03.2017.)
24. http://www.sepa.gov.rs/download/NRIZ_podaci/PTO_2015.pdf (02.03.2017.)
25. http://www.eko.minpolj.gov.rs/wp-content/uploads/izvestaji/Godisnji_izve%C5%A1taj_2016.pdf (02.03.2017.)

26. <http://novaekonomija.rs/vesti-iz-sveta/toyota-vi%C5%A1e-nije-prva-folksvagen-ponovo-na-tronu> (22.05.2017.)
27. <http://www.greenpeace.org/international/en/> (17. 02. 2017.)
28. <http://mpravde.gov.rs/sekcija/53/radne-verzije-propisa.php> (01.05.2016.)
29. <https://www.nw3c.org/> (10.10.2015.)
30. [http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/01/88/45/08_Structur
ne_poslovne_statistike.pdf](http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/01/88/45/08_Structur
ne_poslovne_statistike.pdf) (16.10.2016).
31. [http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/ekonomija/aktuelno.239.html:512323-
Zbog-nedostavljanja-zavrskih-racuna-1700-prijava-kazne-i-direktorima](http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/ekonomija/aktuelno.239.html:512323-
Zbog-nedostavljanja-zavrskih-racuna-1700-prijava-kazne-i-direktorima)
(14.02.2017.)
32. [http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/01/97/00/SB_603_Pn
oletni_ucinioci_KD_2014.pdf](http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/01/97/00/SB_603_Pn
oletni_ucinioci_KD_2014.pdf) (15.02.2017.)
33. <http://www.minrzs.gov.rs/cir/dokumenti/inspekcija-rada/izvestaji-o-radu>
(15.11.2016)
34. <http://www.minrzs.gov.rs/cir/dokumenti/inspekcija-rada/izvestaji-o-radu>
(15.11.2016)
35. [http://www.kzk.gov.rs/kzk/wp-content/uploads/2016/05/godisnji-izvestaj-kzk-
2015.pdf](http://www.kzk.gov.rs/kzk/wp-content/uploads/2016/05/godisnji-izvestaj-kzk-
2015.pdf) (01.11.2016.)
36. [http://www.kzk.gov.rs/kzk/wp-content/uploads/2012/03/Resenje-farmaceuti-
26.01.2012.pdf](http://www.kzk.gov.rs/kzk/wp-content/uploads/2012/03/Resenje-farmaceuti-
26.01.2012.pdf) (01.11.2016.)
37. [http://www.kzk.gov.rs/kzk/wp-content/uploads/2011/08/resenje-Udruzenje-
osiguravaca-Srbije.pdf](http://www.kzk.gov.rs/kzk/wp-content/uploads/2011/08/resenje-Udruzenje-
osiguravaca-Srbije.pdf) (01.11.2016.)
38. [http://www.kzk.gov.rs/kzk/wp-content/uploads/2012/02/Resenje-Swisslion-
Idea.pdf](http://www.kzk.gov.rs/kzk/wp-content/uploads/2012/02/Resenje-Swisslion-
Idea.pdf) (02.11.2016.)
39. [http://www.kzk.gov.rs/kzk/wp-content/uploads/2012/03/Resenje-SBB-
26.12.2008.pdf](http://www.kzk.gov.rs/kzk/wp-content/uploads/2012/03/Resenje-SBB-
26.12.2008.pdf) (02.11.2016.)
40. [http://www.kzk.gov.rs/kzk/wp-content/uploads/2016/01/Zeleznice-Srbije-
Prekid-postupka.pdf](http://www.kzk.gov.rs/kzk/wp-content/uploads/2016/01/Zeleznice-Srbije-
Prekid-postupka.pdf) (02.11.2016.)
41. [http://www.minrzs.gov.rs/cir/dokumenti/bezbednost-i-zdravlje-na-radu/savet-za-
bezbednost-i-zdravlje-na-radu](http://www.minrzs.gov.rs/cir/dokumenti/bezbednost-i-zdravlje-na-radu/savet-za-
bezbednost-i-zdravlje-na-radu) (01.03.2017.)

ПРИЛОЗИ

Прилог 1.

Упитник о виктимизацији компанија криминалним понашањем других компанија⁷⁰⁵

1. Која је Ваша позиција у оквиру компаније?
2. Која је примарна привредна делатност којом се бави компанија за коју радите?
3. У коју категорију привредних субјеката према величини је сврстана Ваша компанија према последњем финансијском извештају?
4. Када је основана компанија за коју радите?
5. Колико запослених има у компанији?
6. Које илегално понашање других компанија по Вашем мишљењу представља највећи проблем за пословање Ваше компаније? Молимо Вас да рангирате одговоре од највећег ка најмањем проблему:
 - А) корупција у државном сектору
 - Б) корупција у привредном сектору
 - В) прање новца
 - Г) повреда конкуренције (злоупотреба доминантног положаја, рестриктивни уговори)
 - Д) преварно поступање других компанија
 - Ђ) илегално понашање запослених у оквиру Ваше компаније (проневере, корупција, одавање пословне тајне, трговина поверљивим информацијама).
7. Које су по Вашем мишљењу најтеже последице ових илегалних поступања по виктимизоване компаније?
 - А) Нарушавање репутације
 - Б) Финансијски губици
 - В) Ометање пословања

⁷⁰⁵ Упитник састављен по моделу доступном на следећој адреси:
<http://www.pwc.com/gx/en/services/advisory/consulting/forensics/economic-crime-survey.html>
(10.03.2016).

8. Да ли је од Ваше компаније у претходних година дана био тражен мито како би компанија добила могућност или наставила да послује?
Да Не
9. Да ли се у претходних година дана десило да је Ваша компанија изгубила пословну прилику зато што је конкурентска компанија вероватно дала мито?
Да
Не
- 9а. Ако је на претходно питање одговор позитиван, колику финансијску штету је услед тога претрпела Ваша компанија?
- 9б. Ако је на питање бр.9 одговор позитиван, у коју групу привредних субјеката по величини спада конкурентска компанија?
А) Велики Б) Средњи В) Мали/микро
10. Да ли је у последњих година дана нека друга компанија покушала да изврши прање новца у пословању са Вашом компанијом?
Да Не
- 10а. Ако је одговор на претходно питање позитиван, да ли је и колику финансијску штету претрпела Ваша компанија?
- 10б. Ако је на питање бр.10 одговор позитиван, у коју групу привредних субјеката по величини спада компанија која је покушала да изврши прање новца?
А) Велики Б) Средњи В) Мали/микро

11. Да ли су у последњих годину дана приходи Ваше компаније били погођени злоупотребом доминантног/монополског положаја друге компаније или рестриктивним споразумима других компанија?

Да Не

11а. Ако је одговор на претходно питање позитиван, да ли је и колику финансијску штету претрпела Ваша компанија?

11б. Ако је на питање бр.11 одговор позитиван, у коју групу привредних субјеката по величини спада компанија која је повредила прописе о поштовању конкуренције?

А) Велики Б) Средњи В) Мали/микро

12. Да ли је у последњих годину дана Ваша компанија била оштећена у поступку јавних набавки на неки од следећих начина:

А) злоупотребом овлашћења одговорног односно службеног лица у наручиоцу јавне набавке?

Б) подношењем лажне понуде од стране конкурентске компаније

В) недопуштеним договарањем осталих понуђача

12а. Ако је одговор на претходно питање позитиван, шта је био предмет јавних набавки?

А) Пружање које врсте услуга? _____

Б) Куповина којих добара? _____

12б. Ако је одговор на питање бр.12 позитиван, колику финансијску штету је претрпела Ваша компанија?

12в. Ако је на питање бр.12 одговор позитиван, у коју групу привредних субјеката по величини спада компанија која је повредила прописе о јавним набавкама?

А) Велики Б) Средњи В) Мали/микро

13. Да ли је Ваша компанија у последњих годину дана била оштећена неким од следећих поступака других компанија?
- А) преварно поступање друге уговорне стране која није ни имала намеру од почетка да испуни своју обавезу (нпр. да плати цену испоручене робе или пружених услуга)
 - Б) закључење правног посла на основу лажних или непотпуних података које је дала друга уговорна страна о њеном финансијском стању (нпр. давање кредита на основу лажних података или закључење уговора)
 - В) куповина удела у другом правном лицу које је дало нетачне податке о свом финансијском стању
- 13а. Ако је одговор на питање бр.13 позитиван, колику финансијску штету је претрпела Ваша компанија?
- 13б. Ако је на питање бр.13 одговор позитиван, у коју групу привредних субјеката по величини спада компанија која је учинила неки од наведених поступака?
- А) Велики
 - Б) Средњи
 - В) Мали/микро
14. Ако је Ваша компанија била виктимизована неким од свих наведених илегалних поступања других привредних субјеката, да ли је тој виктимизацији допринео неко од запослених у Вашој компанији?
- Да Не
15. Ако је одговор на претходно питање позитиван, на који начин је запослени томе допринео?
- А) злоупотребом својих овлашћења
 - Б) примањем мита
 - В) друго _____
16. На који начин је компанија реаговала на такво поступање радника?
- А) подношењем кривичне пријаве

- Б) давањем отказа
- В) дисциплинским кажњавањем
- Г) није предузета ниједна радња

17. Ако је Ваша компанија била виктимизована неким од свих наведених понашања, да ли сте пријавили одговорна лица полицији или тужилаштву?
Да Не

18. Ако је одговор на претходно питање негативан, због чега нисте пријавили виктимизацију?

- А) Постигнут је договор са другом страном
- Б) Материјална штета није била значајна
- В) Полиција и тужилаштво не би могли ништа да ураде
- Г) Полиција и тужилаштво органи не би хтели ништа да ураде
- Д) Нисте хтели да се информација о виктимизацији прошири ван Ваше компаније
- Ђ) Догађај сте пријавили другом надлежном органу (нпр. агенцији за заштиту конкуренције)

19. Ако је одговор на питање бр. 17 позитиван, какав је био исход поступка?

- А) кривична пријава је одбачена због недостатка доказа
- Б) кривична пријава је одбачена зато што није било у питању кривично дело
- В) покренут је кривични поступак
- Г) донета је ослобађајућа пресуда
- Д) донета је осуђујућа пресуда
- Ђ) изречена је условна осуда
- Е) изречена је казна затвора

20. Да ли у условима финансијске кризе која траје од 2008. године долази до пораста броја кривичних дела која компаније чине на штету других компанија?

Да Не

21. Ако је одговор на претходно питање позитиван, који од наведена три разлога највише доприноси порасту вршења кривичних дела?

А) повећање притиска на остваривање циљева компанија

Б) више прилика да се изврши кривично дело

В) рационализација коју користе руководиоци компанија када се чине кривична дела (на пример „Све компаније то раде“)

21а. Ако је притисак заокружен одговор, који фактор највише доприноси његовом повећању?

А) теже остваривање финансијских циљева

Б) страх од престанка пословања

В) жеља за повећањем личног бонуса

Г) страх од немогућности испуњења обавеза према повериоцима

Д) веровање да конкуренција плаћа мито како би добила послове

Ђ) друго _____

21б. Ако је већи број прилика заокружен одговор, који фактор томе највише доприноси?

А) смањење запослених због чега је слабија интерна контрола

Б) промена фокуса менаџмента ка опстанку пословања компаније

В) повећан обим посла интерних ревизора

Г) слабија контрола информационо-техничког сектора

Д) трансфер пословних активности у друга места

Ђ) диверзификација производа

Е) смањена спољна контрола поштовања прописа

Ж)

друго _____

22. Да ли су неке компаније „заштићене“ када је у питању кривично гоњење?
- А) Да, велике компаније
 - Б) Да, компаније у којима држава има капитал учешће
 - В) Да, компаније у којима неко од носилаца политичке моћи има капитал учешће
 - Г) Не, према свима постоји исто поступање
 - Д) Не знам
 - Ђ)
 - Друго _____
 -
23. У којој мери кривичноправни прописи (велики број кривичних дела у области привредног пословања, заштите животне средине и права запослених) ограничава пословање компанија у Србији?
- А) Значајно ограничава
 - Б) Ограничава
 - В) Ограничава али не у већој мери
 - Г) Уопште не ограничава
24. Да ли вођење кривичног поступка и изрицање кривичне санкције одговорним лицима у компанијама утиче на њихово будуће пословање и репутацију?
- А) Значајно утиче
 - Б) Утиче
 - В) Не утиче у битној мери
 - Г) Нема никаквог утицаја

25. Да ли би вођење кривичног поступка и изрицање кривичне санкције против компаније по Вашем мишљењу утицало на њено будуће пословање и репутацију?

- А) Значајно би утицало
- Б) Утицало би
- В) Не би утицало у битној мери
- Г) Не би имало никаквог утицаја

26. Који је најбољи начин за спречавање кршења прописа од стране компанија?

- А) Детаљна анализа сумњивих података
- Б) Интерна ревизија
- В) Формирање посебног тела у оквиру компаније које би било задужено за контролу
- Г) Ротација запослених
- Д) Систем узбуњивача
- Ђ) Екстерна ревизија
- Е) Истраживачко новинарство
- Ж) Контрола од стране различитих инспекција
- З) Контрола од стране државних агенција
- И) Подношење приватне тужбе за накнаду штете у парничном поступку
- Ј) Контрола од стране полиције, тужилаштва и кривичних судова

Прилог 2.

Упитник за физичка лица виктимизована криминалитетом компанија⁷⁰⁶

1. Пол Женски Мушки

2. Узраст _____

⁷⁰⁶ Упитник састављен по моделу доступном на следећој адреси: <https://www.nw3c.org/> (10.03.2016.)

3. Година студирања _____
4. Ваш тренутни породични статус?
- слободан/слободна
 - слободан/слободна, али у стабилној вези
 - ожењен/удата
 - разведен/а
 - удовац/удовица
5. Како бисте описали ваше тренутно животно уређење?
- живим сам/а
 - живим са партнером
 - живим са родитељима
 - живим са цимером
6. Који је Ваш тренутни економски/финансијски статус?
- сопствена примања
 - приходи из другог извора или од друге особе
 - комбинација властитих примања и прихода од другог извора/особа
 - стипендија
7. Највиши образовни степен Ваших родитеља?
- основна школа
 - занатска школа
 - средња школа
 - универзитетске студије
 - постдипломске студије (магистар, доктор наука)
8. Какав је социјални статус Ваше породице?
- Далеко изнад просека
 - Изнад просека
 - Просечан
 - Испод просека
 - Далеко испод просека

9. Да ли сте Ви или члан Ваше породице у протекли година дана дали депозит/цео износ цене за куповину некретнине чија градња није извршена или довршена?

Да Не Не знам

10. Да ли сте Ви или члан Ваше породице у претходних годину дана узели кредит код неке финансијске институције, при чему сте били обманути у погледу износа који треба вратити или каматних стопа?

Да Не Не знам

11. Да ли сте Ви или члан Ваше породице у претходних година дана платили услугу некој фирми која није извршена или купили робу која није испоручена?

Да Не Не знам

12. Да ли Вам је или члану Ваше породице у претходних година дана од стране неке фирме била понуђена награда, путовање, бесплатна услуга што на крају нисте добили?

Да Не Не знам

13. Да ли сте Ви или члан Ваше породице инвестирали у неки посао који је понудила нека компанија а за који се испоставило да је превара?

Да Не Не знам

14. Да ли сте Ви или члан Ваше породице у протеклих годину дана купили полису осигурања за коју се испоставило да је безвредна или да не покрива ризик за који је речено да је покривен?

Да Не Не знам

15. Да ли сте Ви или члан Ваше породице у претходних година дана купили производ за који се испоставило да није био исправан/није имао предвиђене карактеристике?

Да Не Не знам

16. Да ли сте Ви или члан Ваше породице у претходних годину дана купили намирницу или лек за који се испоставило да је неисправан/шкодљив? (нпр.услед истека рока трајања)

Да Не Не знам

17. Да ли сте Ви или члан Ваше породице у претходних годину дана доживели повреду на раду која је била резултат непоштовања прописа о заштити запослених?

Да Не Не знам

18. Да ли сте ви или члан Ваше породице у претходних годину дана били изложени дејству опасних материја на радном месту услед чега је дошло до неког обољења?

Да Не Не знам

19. Ако је одговор на неко од претходних питања позитиван, да ли сте пријавили ово понашање и коме?

А) Да, полицији/тужилаштву

Б) Да, надлежној инспекцији

В) Обратили сте се адвокату

Г) Никома нисте пријавили

Д) Друго _____

19а. Молимо Вас наведите које је понашање било у питању (редни број питања на који сте одговорили позитивно)

196. Због чега нисте никоме пријавили виктимизацију (ако је одговор на бр.19. негативан)?

- А) Постигнут је договор са другом страном
- Б) Материјална штета није била значајна
- В) Надлежни органи не би могли ништа да ураде
- Г) Надлежни органи не би хтели ништа да ураде

20. У следећој групи питања биће описана различита криминална понашања која треба да упоредите са следећим случајем: Крађа аутомобила у вредности од 10 000€. За сваку од тврдњи молимо да заокружите једну од понуђених опција којима се врши поређење између крађе аутомобила у вредности од 10 000€ и наведених криминалних радњи. Можете одговорити да је свако од наведених понашања 1. Значајно теже кривично дело; 2. Теже кривично дело; 3. Исте тежине као и крађа аутомобила у вредности од 10 000€; 4. Лакше кривично дело; 5. Знатно лакше кривично дело.

- А. Провалник уђе у кућу док власници нису ту и украде накит у вредности од 10 000€
- Б. Банкарски службеник проневери износ у вредности од 10 000€ са једног рачуна клијента
- В. Велика компанија дода непостојеће трошкове у фактуру тако да од мање компаније наплати 10 000€ више него што је требало
- Г. Неко покуша да изврши разбојништво према лицима у парку и при томе им нанесе телесне повреде због којих је било потребно болничко лечење. Новац није успео да одузме.
- Д. Фармацеутска компанија стави у промет лек против депресије за који је знала да има нежељена дејства која доводе до агресивног понашања услед чега је неколико лица било лишено живота
- Ђ. Бивши радник БИА ода државну тајну у жељи да се запосли у иностраној државној служби

Е. Лице на интернет аукцији прода огрлицу по већој цени него што вреди и и на тај начин прибави корист од 1000€

Ж. Агент осигуравајуће куће прода полису у вредности већој за 200€ него што заправо вреди

З. Компанија не поштује прописе на раду услед чега један радник падне са скеле и буде тешко повређен

И. Два навијача противничких клубова се потуку после утакмице и један задобије тешке телесне повреде

Следећа три питања односе се на уобичајене активности које обављате (одговори:

1. Никада, 2. Ретко, 3. Повремено, 4. Често, 5. Увек, 6. Не знам):

21. Да ли одговарате на телефонске позиве или мејлове у којима се нуди да купите производ или платите неку услугу?

22. Свесно и вољно дајете личне податке како би сте добијали понуде од стране фирми за нове услуге и производе?

23. Распитујете се о фирми за коју раније нисте чули а чији бисте производ или услугу платили.

Прилог 3.

Упитник за осуђена лица⁷⁰⁷

1. Пол Женски Мушки

2. Ваш узраст? _____

3. Ваш тренутни породични статус?

слободан/слободна

слободан/слободна, али у стабилној вези

⁷⁰⁷ Упитник састављен по моделима коришћеним у следећим истраживањима: J.C. McMullen, *A Test of Self-Control Theory Using General Patterns of Deviance*, USA, 1999; W.A.Stadler, M.L.Benson, Revisiting the Guilty Mind: The Neutralization of White-Collar Crime, *Criminal Justice Review*, 4/2012, pp.494-511; L.M.Vieraitis et al., Do Women and Men Differ in Their Neutralizations of Corporate Crime? *Criminal Justice Review*, 4/2012, pp. 478-493; P.M.Klenowski, „Learning the Good with the Bad“: Are Occupational White-Collar Offenders Thought How to Neutralize Their Crimes? *Criminal Justice Review*, 4/2012, pp. 461-477; N.L.Piquero, A.Schoepfer, L.Langton, Completely Out of Control or the Desire to Be in Complete Control? *Crime and Delinquency*, 4/2010, pp. 627-647.

- ожењен/удата
- разведен/а
- удовац/удовица

4. Ваш степен образовања?

- основна школа
- занатска школа
- средња школа
- универзитетске студије
- постдипломске студије (магистар, доктор наука)

5. Какав је социјални статус Ваше породице?

- Далеко изнад просека
- Изнад просека
- Просечан
- Испод просека
- Далеко испод просека

6. За које кривично дело сте осуђени?

7. Како је Ваше виђење тог догађаја?

8. Како сте дошли у ситуацију да извршите кривично дело?

9. Да ли сте раније осуђивани?

- Да Не

10. Ако је одговор на претходно питање позитиван, због ког односно којих кривичних дела?

11. Када сте основали/почели да радите у Вашој фирми?

12. Који Вам је циљ у пословању био најважнији?

- А) профит
- Б) позиција на тржишту
- В) клијенти
- Д) остало _____

13. Да ли сте у периоду пре извршења кривичног дела остварили минимална очекивања у погледу циља који сте у претходном одговору означили као најважнији?

А) да Б) не

14. У случају да сте на питање бр.13 одговорили са „не“, да ли је неуспех у остварењу циља Ваша кривица или су на то утицале друге околности и које?

15. Да ли је у периоду пре извршења кривичног дела Ваша фирма била суочена са неким проблемом (дугови према повериоцима, запосленима, држави, могућност покретања стечајног поступка, лоши приходи, итд.)

А) да, са следећим

проблемом: _____

Б) не

16. Ако је одговор на питање бр.15 „да“, колико је Вама та ситуација (проблем) била неповољна?

1) јако неповољна

2) неповољна

3) мало проблематична

4) непроблематична

17. Молимо Вас да заокружите одговор који по Вама најбоље одговара наведеним тврдњама:

А. Држава ограничава пословање фирми у Србији

1. Потпуно се слажем

2. Слажем се

3. Не слажем се

4. Уопште се не слажем

Коментар_____

Б. У послу којим се бавим најважнији је профит

1. Потпуно се слажем
2. Слажем се
3. Не слажем се
4. Уопште се не слажем

Коментар_____

В. Ако је кривично дело начин да се помогне опстанку посла или блиским лицима, треба га учинити

1. Потпуно се слажем
2. Слажем се
3. Не слажем се
4. Уопште се не слажем

Коментар_____

Г. Кривично дело за које сам осуђен/а је тешко кривично дело

1. Потпуно се слажем
2. Слажем се
3. Не слажем се
4. Уопште се не слажем

Коментар_____

Д. Затворска казна је престога за кривично дело за које сам осуђен/а

1. Потпуно се слажем
2. Слажем се

3. Не слажем се
4. Уопште се не слажем

Коментар _____

Ђ. С обзиром на то како се држава опходи према привредницима, не треба је третирати као жртву кривичних дела које привредници учине

1. Потпуно се слажем
2. Слажем се
3. Не слажем се
4. Уопште се не слажем

Коментар _____

Ж. Кривично дело за које сам осуђен/а је уобичајена пракса међу људима који се баве овим послом

1. Потпуно се слажем
2. Слажем се
3. Не слажем се
4. Уопште се не слажем

Коментар _____

У следећем делу упитника биће постављена питања која се односе на начин Вашег реаговања и размишљања у различитим ситуацијама. Молимо да одговорите на једну од четири понуђене опције: 1. потпуно се слажем, 2. слажем се, 3. не слажем се, 4. уопште се не слажем.

1. Често реагујем моментално без претходног размишљања
2. Улажем доста труда и енергије у планирању будућих поступака
3. Увек чиним оно што ми доноси тренутно задовољство, чак и ако то значи да морам одустати од неког дуго планираног циља

4. Више сам забринут/а за остварење дугорочних а не краткорочних планова
5. Често покушавам да остварим планове за које знам да ће бити суочени са потешкоћама
6. Када ствари постану компликоване, повлачим се и одустајем
7. Највише задовољства ми доноси оно што је најлакше урадити у животу
8. Волим тешке задатке који тестирају моје крајње границе
9. Не осећам потребу да себе свакодневно тестирам тако што радити нешто ризично
10. Некада се упуштам у ризик само ради забаве
11. Није ми занимљиво да радим ствари због којих могу имати проблема
12. Узбуђење и авантура су ми важнији од сигурности
13. Ако бих могао/могла да бирам увек бих пре радио/ла неку менталну а не физичку активност
14. Увек се боље осећам када сам у покрету него када седим и размишљам
15. Више волим да читам и размишљам него да излазим и будем активан/а
16. Чини ми се да имам више енергије и већу потребу за активношћу од других људи мог узраста
17. Најпре водим рачуна о другима чак иако то значи да себе стављам у други план
18. Саосећам се са људима који имају проблеме
19. Ако моји поступци сметају другима, то је њихов проблем
20. Чак иако то ствара проблеме другима, покушаћу да остварим што сам планирао/ла
21. Не губим контролу тако лако
22. Када сам љут/а на друге имам пре жељу да их повредим уместо да са њима о проблему разговарам
23. Када сам љут/а најбоље је да ме се други клоне
24. Када се са неким уопште не могу око нечега сложити, мирно о томе разговарам без узрујавања

Наредна питања односе се на одређена понашања у претходних година дана.

1. Да ли сте у протеклој години користили алкохол до мере да сте се опили?
 - А) ниједном
 - Б) 1-5 пута
 - В) 6-10 пута
 - Г) 11 и више пута
2. Да ли сте у протеклој години користили опојне дроге?
 - А) ниједном
 - Б) 1-5 пута
 - В) 6-10 пута
 - Г) 11 и више пута

Прилог 3

Табеле из статистичке анализе о кажњавању за пореску утају

Логистичка регресија – утицај независних варијабли на исход кривичног поступка

	Зависна варијабла	
	Исход поступка	
Независне варијабле	Анализа појединачних варијабли	Модел
<i>Социо-демографске карактеристике</i>		$R^2=0.108-0.154$, $p>0.05$
1. Пол (реф. мушкарци)	$R^2=0.004-0.006$, $p>0.05$	
Жене	$\beta= -0.429$, Wald=0.580	
2. Узраст	$R^2=0$, $p>0.05$	
	$\beta= 0.001$, Wald=0.006	
3. Образовање (реф. последипломске)	$R^2=0.027-0.037$, $p>0.05$	
основна школа	$\beta= 20.510$, Wald=0	
средња школа	$\beta= 20.510$, Wald=0	
виша школа	$\beta= 20.222$, Wald=0	
факултет	$\beta= 21.060$ Wald=0	
4. Запосленост (реф. пензионери)	$R^2=0.021-0.030$, $p>0.05$	

запослени	$\beta = -0.346$ Wald=0.186	
незапослени	$\beta = -1.000$ Wald=1.347	
5. Брачни статус (реф. без партнера)	$R^2 = 0.047 - 0.065$, $p > 0.05$	
у браку	$\beta = -0.038$, Wald=0.006	
ванбрачна заједница	$\beta = 0.080$, Wald=0.008	
разведени	$\beta = -1.306$, Wald=2.922	
удовице/удовци	$\beta = -20.835$, Wald=0	
6. Приходи	$R^2 = 0.011 - 0.016$, $p > 0.05$	
	$\beta = 0.003$ Wald=1.154	
<i>Карактеристике кривичног дела</i>		$R^2 = 0.215 - 0.299$, $p < 0.01^{**}$
1. Облик кривичног дела (реф. најтежи облик)	$R^2 = 0.059 - 0.080$, $p < 0.05$	
основни облик	$\beta = 1.430$ Wald=7.359*	$\beta = 2.037$ Wald=5.169*
први тежи	$\beta = 1.083$ Wald=4.150*	$\beta = 1.996$ Wald=5.411*
2. Саучесништво (реф. не постоји)	$R^2 = 0.165 - 0.225$, $p < 0.01$	
постоји	$\beta = 1.857$ Wald=23.085**	$\beta = 1.938$ Wald=19.258**
3. Висина утајеног пореза	$R^2 = 0.007 - 0.010$, $p > 0.05$	
	$\beta = 0$ Wald=0.829	
4. Ранија осуђиваност (реф. неосуђивани)	$R^2 = 0.011 - 0.015$, $p > 0.05$	
осуђивани	$\beta = -0.487$ Wald=1.383	
<i>Одлике привредних друштава</i>		$R^2 = 0.048 - 0.064$, $p < 0.05$
1. Правни облик (реф. акционарско друштво)	$R^2 = 0$, $p > 0.05$	
д.о.о.	$\beta = -0.026$ Wald=0.002	
2. Својство учинилаца	$R^2 = 0.069$, $p > 0.05$	

(реф.предузетник)		
директор	$\beta= 21.272$ Wald=0	$\beta= 1.480$ Wald=5.580*
директор и власник	$\beta= 20.639$ Wald=0	

* $p < 0.05$ ** $p < 0.01$

Интегративни модел – логистичка регресија

Независне варијабле	Зависна варијабла
	Исход кривичног поступка
саучесништво (реф.не постоји)	$\beta= 1.863$ Wald=18.860**
облик кривичног дела (реф.најтежи облик)	
основни облик	$\beta= 1.144$ Wald=3.789
тежи облик	$\beta= 1.341$ Wald=5.211*
својство учиниоца (реф. предузетник)	
директор	$\beta= 21.477$ Wald=0
директор и власник	$\beta= 20.854$ Wald=0

Регресиона анализа (линеарна регресија) – утицај независних варијабли на висину условне осуде и висину новчане казне

	Зависна варијабла	
	Висина условне осуде	
Независне варијабле	Анализа појединачних варијабли	Модел
<i>Социо-демографске карактеристике</i>		$R=0.492$, $R^2=0.242$, $p>0.05$
1. Пол (реф.мушкарци)	$R=0.198$, $R^2=0.039$	
Жене	$p>0.05$	
2. Узраст	$R=0.081$, $R^2=0.007$, $p>0.05$	

3. образовање (реф.последипломске)	$R=0.197, R^2=0.039$	
основна школа	$p>0.05$	
средња школа	$p>0.05$	
виша школа	$p>0.05$	
факултет	$p>0.05$	
4. запосленост (реф.пензионери)	$R=0.297, R^2=0.088$	
запослени	$p>0.05$	
незапослени	$p>0.05$	
5. Брачни статус (реф. без партнера)	$R=0.235, R^2=0.055$	
у браку	$p>0.05$	
ванбрачна заједница	$p>0.05$	
разведени	$p>0.05$	
удовице/удовци	$p>0.05$	
6. Приходи	$R=0.215, R^2=0.046, p>0.05$	
<i>Карактеристике кривичног дела</i>		$R=0.686, R^2=0.471$
1. Облик кривичног дела (реф.најтежи облик)	$R=0.627, R^2=0.394$	
основни облик	$p<0.01^{**}$	$p<0.01^{**}$
први тежи	$p>0.05$	
2. Саучесништво (реф.не постоји)	$R=0.224, R^2=0.050$	
постоји	$p<0.05^*$	
3. Висина утајеног пореза	$R=0.303, R^2=0.092, p<0.05^*$	$p<0.05^*$
4. Ранија	$R=0.207, R^2=0.043$	

осуђиваност (реф.неосуђивани)		
осуђивани	p>0.05	p<0.05*
5. Олакшавајуће околности (реф.не постоје)	R=0.181, R ² =0.033,	
постоје	p>0.05	
6. Отежавајуће околности (реф.не постоје)	R=0.019, R ² =0,	
постоје	p>0.05	
<i>Одлике привредних друштава</i>		R= 0.406, R ² =0.165
1. Правни облик (реф.акционарско друштво)	R=0.303, R ² =0.092	
д.о.о.	p<0.01**	
2. Својство учинилаца (реф.предузетник)	R=0.400, R ² = 0.160	
директор	p>0.05	
директор и власник	p<0.01**	

	Зависна варијабла	
	Висина новчане казне	
Независне варијабле	Анализа појединачних варијабли	Модел
<i>Социо-демографске карактеристике</i>		R=0.302, R ² =0.091, p>0.05
1. Пол (реф.мушкарци)	R=0.085, R ² =0.007	
Жене	p>0.05	
2. Узраст	R=0.140, R ² =0.020,	

	p>0.05	
3. образовање (реф.последипломске)	R=0.133, R ² =0.018	
основна школа	p>0.05	
средња школа	p>0.05	
виша школа	p>0.05	
факултет	p>0.05	
4. запосленост (реф.пензионери)	R=0.035, R ² =0.001	
запослени	p>0.05	
незапослени	p>0.05	
5. Брачни статус (реф. без партнера)	R=0.109, R ² =0.012	
у браку	p>0.05	
ванбрачна заједница	p>0.05	
разведени	p>0.05	
удовице/удовци	p>0.05	
6. Приходи	R=0.084, R ² =0.007, p>0.05	
<i>Карактеристике кривичног дела</i>		R=0.355, R ² =0.126
1. Облик кривичног дела (реф.најтежи облик)	R=0.146, R ² =0.021	
основни облик	p>0.05	
први тежи	p>0.05	
2. Саучесништво (реф.не постоји)	R=0.020, R ² =0	
постоји	p>0.05	
3. Висина утајеног пореза	R=0.111, R ² =0.012, p<0.05*	
4. Ранија осуђиваност (реф.неосуђивани)	R=0.068, R ² =0.005	
осуђивани	p>0.05	
5. Олакшавајуће околности (реф.не		

постоје)		
постоје		
6. Отежавајуће околности (реф.не постоје)		
постоје		
<i>Одлике привредних друштава</i>		R= 0.188, R ² =0.035
1. Правни облик (реф.акционарско друштво)	R=0.028, R ² =0.001	
д.о.о.	p>0.05	
2. Својство учинилаца (реф.предузетник)	R=0.145, R ² = 0.021	
директор	p>0.05	
директор и власник	p>0.05	

Интегративни модел – линеарна регресија

Независне варијабле	Зависна варијабла
	Висина условне осуде
предиктивност модела	R=0.679, R ² =0.461
облик кривичног дела (реф.најтежи облик)	
основни облик	$\beta = -5.544, p < 0.01^{**}$
тежи облик	$\beta = -0.287, p > 0.05$
ранија осуђиваност (реф.неосуђивани)	
осуђивани	$\beta = 1.811, p < 0.05^*$
правни облик привредног друштва (реф.а.д.)	
д.о.о.	$\beta = 1.611, p > 0.05$

Биографија аутора

Наталија Лукић је рођена 03. јануара 1985. године у Београду, где је са одличним успехом завршила основну школу и гимназију. Правни факултет Универзитета у Београду уписала је 2004. године, а дипломирала 2008. године (правосудни смер) са просечном оценом 9.88. Исте године уписала је дипломске академске студије - мастер (кривичноправни модул) на Правном факултету у Београду, које је завршила 2009. године одбранивши мастер рад на тему „Ризичне професије“. Докторске академске студије (кривични модул) на Правном факултету у Београду уписала је 2009. године и положила све испите са највишом оценом. Наставно-научно веће Правног факултета јој је на седници од 30. маја 2016. године одобрило израду докторске дисертације, под називом „**Криминалитет компанија**“, а за ментора је одређен проф. др Ђорђе Игњатовић.

Током основних студија била је стипендиста Републике Србије, града Београда, Српског пословног клуба „Привредник“ као и добитник награде Секције за криминологију.

У звање сарадника у настави на предмету Криминологија са правом извршења кривичних санкција изабрана је 2009. године, а у звање асистента 2010. године. Од 2009. године изводи вежбе на предмету Криминологија са правом извршења кривичних санкција као и на предмету Кривично право.

Као добитник стипендије DAAD (*Deutscher Akademischer Austauschdienst*) провела је у 2012. години један месец на Макс-Планк Институту за међународно кривично право у Фрајбургу, где је обавила истраживање о упоредно-правним аспектима сузбијања организованог криминалитета. Истраживања за докторску дисертацију „Криминалитет компанија“ обавила је у јулу 2013. године као и у октобру 2015. године на Макс-Планк Институту за међународно кривично право у Фрајбургу.

Аутор је већег броја радова из области криминологије и кривичног права.

Говори енглески и немачки језик.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Наталија Лукић

Број индекса 27-2009

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

„Криминалитет компанија“

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 14. јун 2017. године

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Наталија Лукић

Број индекса 27-2009

Студијски програм Докторске академске студије

Наслов рада Криминалитет компанија

Ментор проф. др Ђорђе Игњатовић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 14. јун 2017. године

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

„Криминалитет компанија“

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.

Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 14. јун 2017. године

1. **Ауторство.** Дозвољаваће умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваће умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваће умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваће умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваће умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваће умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.